

SELMECZI LÁSZLÓ
KÖTÖNY NÉPE MAGYARORSZÁGON

SELMECZI LÁSZLÓ

KÖTÖNY NÉPE MAGYARORSZÁGON

KARCAG, 2011

Lektorálta: Dr. Bánkiné Molnár Erzsébet, az MTA doktora

A kötet megjelentetését támogatta:
Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzat
Kun Összefogás Konzorcium
Kunszövetség
Nagykun Hagyományőrző Társulás

Kiadja: Karcag Város Önkormányzata
Felelős kiadó: Dobos László polgármester

ISBN 978-963-89349-0-1

Nyomdai előkészítés: Dallos Csaba

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Bevezetés.....	7
A kunok elnevezése, a kun név eredete	11
A kun nép nyelve	12
A kunok történetének főbb vonásai és megjelenésük a Dél-Orosz Sztyeppén	17
A kun birodalom kialakulása	21
Orosz hadjáratok a kunok ellen	25
A kunok részvétele az orosz fejedelmek egymás közötti háborúiban.....	30
A kunok a bizánci birodalomban és Bulgáriában.....	32
A kunok Grúziában.....	38
Kunok Egyiptomban és Szíriában	38
A kun törzsszövetség társadalmi berendezkedése a mongol hódítás előtt.....	39
Cumania régészeti kultúrája.....	42
<i>Temetők és települések</i>	42
<i>Kőbálványok (sírszobrok) a sztyeppén</i>	51
Kun-magyar érintkezések	
a kunoknak a Magyar Királyság területére történt beköltözése előtt.....	62
<i>Szent László kiűzi a Magyar Királyságba betörő kunokat</i>	62
<i>Könyves Kálmán expedíciós serege vereséget szenved a kunoktól</i>	64
<i>Dinasztikus segítségnyújtás a 12. században</i>	66
<i>A magyar királyok halicsi hódító törekvései</i>	71
<i>A Barcaság mint a kunokkal való érintkezés egyik terepe</i>	73
IV. Béla törekvései a moldvai kunok megtérítésére.....	74
A mongol térhódítás és a kun birodalom összeomlása	80
A kunok betelepődése a Magyar királyság területére.....	87
A kunok végleges betelepődése Magyarországra	93
A kunok részvétele a magyar királyok háborúiban.....	98
<i>IV. Béla háborúi</i>	98
<i>Kun László háborúi</i>	105
<i>A kunok III. András uralkodásának idején</i>	111
<i>A kunok részvétele az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond háborúiban</i>	112
A kunok részvétele a magyarországi belháborúban.....	120
<i>V. István háborúja apjával, IV. Bélával</i>	120
<i>A kunok belháborúi IV. László uralkodása idején</i>	123
<i>A kunok a hajszentlőrinci prépostságra támadnak</i>	123

<i>A kun törvény és hatása</i>	124
<i>A hód-tavi csata</i>	130
<i>Az 1285. évi tatár betörés</i>	131
<i>IV. László halála</i>	133
A kun íjász öltözeke és fegyverzete	138
A magyarországi kunok nemzetségi társadalma	150
A kunok megtelepedése	155
<i>Kolbaz-szék</i>	159
<i>Csertán-, később Halas-szék</i>	165
<i>Kecskemét-szék</i>	167
<i>Kara-, majd Mizse-szék</i>	168
<i>Hantos-szék</i>	169
<i>Szentelt-szék</i>	171
<i>Berény-szék</i>	172
A kun falvak régészeti kutatása	177
<i>A Kecskemét környéki kiskunsági ásatások</i>	177
<i>Túrkeve–Móric</i>	183
<i>Szentkirály</i>	189
<i>Orgondaszentmiklós</i>	192
<i>Csengele – Fecskés</i>	200
A magyarországi kun előkelők régészeti hagyatéka	202
<i>Női sírok</i>	203
<i>Férfi sírok</i>	209
<i>Lehettek-e kun „sírszobrok” Magyarországon?</i>	227
<i>Pogány kultuszhely Csengelén</i>	228
A kun köznép régészeti hagyatéka	228
<i>13. századi tárgyak, korai sírok a Karcag környéki szállástemetőkben</i>	231
<i>Rovásjelekkel díszített övcsat az orgondaszentmiklósi temetőből</i>	234
<i>Az öv és a párta a kun szállástemetőkben</i>	235
<i>Egy textil öv rejtélyes csatja az orgondaszentmiklósi temetőből</i>	239
<i>Egy keltezési bonyodalmakat okozó öv az orgondaszentmiklósi temetőből</i>	241
<i>A csengelei „Szent György” vagy talán „Szent Mihály”?</i>	244
<i>„Igen sokszor üröm a’ felesleges öröm”</i>	247
Pogányokból keresztények	250
Utószó helyett	267
Ajánlott irodalom szakembereknek és érdeklődőknek.....	269

BEVEZETÉS

„- - a dús alföld síkjait,
Hol a messze Hortobágy határt hasít,
A Tiszának és a Zagyva nyílt közét
Új teleplők foglalják el szerteszét.

Barna képű, szálas, izmos kúnfiak,
A kiket, mert mind íjászok voltak,
Az utókor „Jász-kúnok”-nak nevezett,
S kik maiglan lakják e sík téreket.”

(Garay János: Összes költeményei. Pest, 1854.)

A kunokhoz és a jászokhoz, történelmük, kultúrájuk változásainak, lényegét tekintve magyarrá válásuk folyamatának a kutatásához jó sorsom sodort. Sorsom, még az is lehet, talán valami tőlem függetlenül létező felsőbb akarat nem engedte, bármilyen poszton is kellett tanult szakmám gyakorlása során helyt állanom, hogy a kunoktól és a jászoktól, ahogy még a 19. században is nevezték őket, a „jászkúnoktól” végleg elváljak, s a már végzett szakemberként önként választott „kutatási témát” elhagyjam. S ha időnként, a magyar múzeumokban rám rótt feladatokkal történt néha sikeres, néha sikertelen birkózásaim közben el-el távolodtam a kunoktól és a jászoktól, akiknek az elveszett, csak nyomokban fennmaradt múltját próbáltam újra felfedezni, ők, „az ősök szellemei” jelentek meg újra és újra álmaimban, gondolataimban, ők kísértettek meg, hogy szükségük van rám, nem hagyhatom el őket. Négy évtizede is elmúlt már, hogy a karcag-asszony szállási kunok temetőjének földjébe merítettem ásómat. Ott, az ásatáson ismerkedtem meg egy fiatal karcagi fazekassal, a rendkívüli tehetségű ifj. Szabó Mihállyal, akihez később több évtizedes barátság fűzött. Misi, aki sajnos már örökre itthagyt bennünket, kérdőre vont: „Miért háborgatom az ősök nyugalma?” Idővel megismert és elhitte, nem mi háborgatjuk az ősöket, hanem ők háborgatnak minket, hogy ne feledjük el végleg őket, hogy kötelességünk mindent feltárni, megszólaltatni és megőrizni, ami tőlük maradt ránk. A 19. század talán legkiemelkedőbb muzeológus egyénisége, az elmagyarosodott lengyel családból származó Pulszky Ferenc, akit az 1848/49. évi forradalom és szabadságharcban való részvétele miatt távollétében halálra ítélték, s aki csak 1868-ban, Eötvös József segítségével térhetett haza kényszerű emigrációjából, s aki hazatérését követően a Magyar Nemzeti Múzeumot európai hírű intézménnyé tette, kora legjelentősebb irodalmi folyóiratában, az *Athaeneumban* egy cikket tett közzé „*A műgyűjtemények hasznairól*”. Ebben az írásában olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek napjainkig sem veszítették érvényüket. Nem szeretném, ha szerénytelenségnek tűnne, az alább idézendő gondolatok táplálták hitemet, hogy munkám nem feltétlenül felesleges. Idéz-

zük tehát Pulszky Ferencet: „A' múltnak képviselői az emlékek, ezek testesítik meg a' köteleket, mely bennünket összefűz; szent őrzések a1 nemzet első kötelessége. Ezekhez kapcsolódnak eszméink őseinkről, ezekből látjuk, hogy tekinték ők a' világot, ezekben mutatkozik meg a' múlt századok ízlése. Ki legkisebbet is közülök elront vagy elveszni hágy, a' múltnak dicső palotájából egy követ tört ki, „s tulajdon állásának alapját megrongálta, mert ha magasan állunk, csak a' múlt az, mi bennünket felemelt, mit lábunkkal taposni nem kellene.”

Családom legendáriumában nem volt jelentősége a származásnak. Édesapám a Partiumból származott, nagyváradi volt. Falusi kántortanító gyermekeként Szatymazon született anyám szegediként élt gyermekei tudatában. Pedig az ő révén akár kun vér is csörgedezhetne ereimben. Apám, akinek a nevét örököltem, a második bécsi döntés következményeként került gimnáziumi tanárként Nagybányára, oda követte őt családja. Romániának a háborúból történt kiugrása után, nemkívánatos személyként hazatoloncolták őt Magyarországra. Szolnokon szállt le a vonatról, és rögtön állást kapott a Verseyi Gimnáziumban. Így lettem én négy éves koromban szolnoki. Idősebb Selmeczi Lászlótól, aki egy gyermekkori izületi gyulladásként kezelt szívbelhártya gyulladásának köszönhetően gyógyíthatatlan szív baja miatt minden vasárnap orvosi javallatra több órás sétákat kellett tegyen, tanultam meg a természet szeretetét. Tizennégy éves koromra már a gyakorlatban tudtam, melyik hónapban milyen növények virágzanak, mikor milyen bogarakat, lepkéket lehet találni, legalább is a szolnoki Tisza- és Zagyvaparton. Apám szűk baráti társaságának egyik tagja, Kaposvári Gyula, a szolnoki Damjanich Múzeum igazgatója, aki azután apám halálát követően nevelőm is lett, csepegtette belém már igen korán a muzeológia és a régészet szeretetét. Emlékszem, az általános iskola második osztályába jártam és osztálytársaim „régésznek” csúfoltak. Régésznek értették a régészt. Utóbbi szó hiányzott a szótárukból. 1950-ben még működött régész Szolnokon, Zagyvahíd nem lévén, a tüdőkórház magasságában néhány fillérért csónakkal vitte az úton lévőket a Zagyva egyik partjáról a másikra. Így hát „régész” lettem, de a régészettel együtt elvégeztem a néprajz és történelem szakot is. Kitűnő professzoraim voltak. Különösen sokat köszönhettem az etnográfus Tálasi Istvánnak és a régész László Gyulának. 1965-től kezdtem el dolgozni a szolnoki Damjanich Múzeumban, s olyan témát igyekeztem választani magamnak, remélve, hogy az iránta való érdeklődés nem szűkül le egy megyére, amelynek feldolgozása során mindhárom szakomat tudom hasznosítani. 1967-ig eldől, hogy a kunokat és a jászokat választom. Ebben az évben kutattam meg Kolbaz szállásának templomát, s szereztem meg első ásatási tapasztalataimat.

Ebben a bevezetőben kötelességem, hogy megemlékezzem azokról az idők során kunná vált karcagiakról, akik konkrét fizikai munkájukkal segítettek abban, hogy – a rendelkezésre álló szűkös anyagi fedezet ellenére – minél több történeti, művelődéstörténeti forrásként hasznosítható leletek kerüljenek felszínre, akik elfogadtak szakmai vezetőjüknek és az évek során barátságukba fogadtak. Az idők sajnos már

nincsenek az élők között, s közülük, akik az ásatások idején még csak középiskolások voltak, ma már igen csak a nyugdíjas kor felé közelednek. Szeretnék kései köszönetet mondani azoknak az akkori termelőszövetkezeti vezetőknek, akik hol egy tolólappal, hol termelvényeikkel segítették a mindig szegény régészeket. S végül szeretném, ha e könyv olvasói arról is tudnának, hogy él egy tősgyökeres, redemptus ősókkal rendelkező orvosdoktor, Sántha József Karcagon, aki – széleskörű kapcsolataira támaszkodva – már legalább fél évszázada, mint mecénás, mint ötletgazda rendkívül sokat tett Karcag és a Nagykunság újkori kulturájáért, legutóbb a Morgó csárda megmentését koordinálva.

Munkámban segítettek kortársaim, köztük Pálóczi Horváth András, Fodor István, Horváth Ferenc, Hatházi Gábor, s egy egész felnövekvő új generáció, akik a kunok kutatásában nagyon fontos eredményeket értek el, amelyeket felhasználhattam, támaszkodhattam rájuk. Ily módon ennek a könyvnek egyes fejezeteiben az ő munkájuk is benne foglaltatik, az ő eredményeikre is támaszkodtam.

A KUNOK ELNEVEZÉSE, A KUN NÉV EREDETE

A magyarok azt a népet, amely a Nagy- és Kiskunságnak nevet adott, kunnak nevezték. A kun népnév latinosított cunus alakja a 13–14. századi magyar krónikákban tűnt fel, azonban, amint a magyar forráskritikai kutatás kimutatta, e krónikák Szent László uralkodásáig, pontosabban 1091-ig terjedő részét még a 11. század második felében írták és II. Géza koráig (1152) rendszeresen folytatták, az eseményeket, szinte lezajlásukat követően, azonnal feljegyezték. Az 1091, illetve 1152 előtti magyar történetet 13–14. századi krónikásaink ebből a „régí gestából” írták ki. A régi krónika írói ismerték és használták a cunus (kun) népvét. A Képes Krónika pl. az 1068. évi eseményekkel kapcsolatban azt jegyezte fel, hogy a pogány kunok (*pagani cuni*), akiknek vezére Osul, Gyula kun fejedelem alattvalója volt (*princeps milite paganorum nomine Osul, qui fuit serviens Gyule ducis Cunorum*), Magyarországra rontottak. A támadókat Salamon király, valamint Géza és László herceg Kerlés (Kyrieleis) hegyénél tönkreverte. Ehhez az eseményhez kapcsolódik a Szent László legenda, a királynak a kunnal (*Cun*) vívott küzdelmét és a lány megmentését magába foglaló történet, amely nagy számban maradt fenn templomi falképeken. Azonban Osul kun (*cunus*) nem kun etnikumú volt, hanem besenyő, esetleg úz. Hasonlóan besenyőket és úzokat kell keresni a Képes Krónika *cunusaiban*, akikkel szövetségben az előzőtt Salamon király 1085-ben betört Magyarországra. Győrffy György ismerte fel elsőként, hogy a magyar krónikák cunus kifejezése, szemben az 1239-ben Magyarországra betelepített Kötöny vezette cumanusokkal, nem egy konkrét etnikumot, népet jelöl, hanem általánosabb értelmű, keleti nomád szomszédainkra vonatkozik. Általánosítva kunnak nevezhette a magyar a honfoglalásban résztvevő kavaroakat, később a besenyőket, az úzokat és ez a név ragadt rá a magyar nyelvben a kunokra is.

A magyarországi latinságban a kunok Cuman(us) neve a 12–13. század fordulóján nyugati hatásra jelent meg, ahol e névalak használata már 1096-tól kezdve általánossá vált, s ettől kezdve forrásainkban a Cuni helyett a Cumani alak szerepelt. Azonban amíg a magyarországi latinságban ez az átváltás megtörtént, a magyar nyelvben a korábbi kun alak változatlanul élt tovább, de már megváltozott jelentéssel, hiszen egy meghatározott keleti népre vonatkoztatták, akik magukat kumánoknak nevezték.

A magyarok által kunként ismert nép a különböző forrásokban többféle néven szerepel. A mohamedán íróknál általában qipčaq (*kipcsak*) néven említették őket, Mihály szír pátriárka krónikájában (1196) qoman, Edesszai Máté (†1144) örmény író művében Xarteš (hartes) a nevük. Rájuk kell vonatkoztatnunk pl. Muhammadi Aufi munkájában (1128 körül) olvasható šārî nevet is. A bizánci forrásokban általában Κόμανοι (*komanoj*) a nevük. Az oroszok általában a Половци (*polovci*), ritkábban a Кумани (*kumáni*) elnevezéssel illették őket. Latin nevüket fentebb már említettük. A német forrásokban többnyire Valben (*falben*) néven szerepelnek. Hogy ezek a kü-

lönféle nevek ugyanazt a népet jelölték, nemcsak azzal bizonyítható, hogy az egyes szerzők maguk is egymásra vonatkoztatták, egymással szinonim értelemben használták a különféle elnevezéseket, hanem a szavak jelentése is. A kumánokat jelölő örömeny Xarteš szó jelentése: „világos, világos színű, szőke, lenszínű, fakó”. Az orosz Polovci népnév az orosz Половий (palóvíj) „fakó, szalmasárga, halványsárga” szó származéka. A német falben népnévnek szintén „fakó, halvány, sápadt” a jelentése, mint ahogyan a Šarī népnévnek is az.

Melich János úgy vélte, hogy az orosz kútfők polovci kifejezése olyan török fajú törzsnek lehetett eredetileg a neve, amely magát sarynak, sarignak (sárgának) nevezte, s e szót az oroszok lefordították. S valóban egy arab kútfőben, Sara fal-Zamán Táhir Marvazi természettudós művében a šarī név fel is tűnik, mint annak a népnek a neve, amely a 11. század közepén az úzokat megtámadta, elűzte őket lakóhelyeikről és a helyükre költözött. Német Gyula pedig annak a véleményének adott hangot, hogy a kunoknak saját nevei a qūn és quman nevek ugyanazt jelentik, mint a polovci, falben és xarteš nevek. A kun és kuman népnév vagy két török melléknévből származik, mégpedig a qū és quba „fakó, sápadt” melléknevekből... denominális -n képzővel, vagy a qu alapszóból –man képzővel (mint pl. a türk-man).

A KUN NÉP NYELVE

A kipszak török nyelvű kun nép legjelentősebb nyelvi emléke a Velencében őrzött *Petrarca* vagy *Codex Cumanicus* néven ismert kódex, amely két részből áll. Az első rész egy 2688 szót tartalmazó latin-perzsa-kun szókönyv, szótár, amely három párhuzamos oszlopban közli a latin, perzsa és kun szavakat, utolsó négy lapján egyebek mellett kun-német és kun-német-latin szójegyzéket is találunk. A kódex második része kun nyelvre fordított keresztény egyházi szövegeket tartalmaz, pl. prédikációkat és imaszövegeket, a tízparancsolatot és a tíz halálos bűn felsorolását, különféle himnuszokat, stb., emellett kun találós kérdéseket, latin-kun, valamint kun-német szójegyzéket. A szókönyv anyagát 1294–95-ben jegyezték fel, gyűjtötték össze. A történelem viharait túlélte és ránk maradt változatát 1303-ban Szarajban írták le. Erről a változatról az 1330-as években egy másolatot készítettek. Utóbbi maradt ránk. A szókönyvet egy olasz ajkú ember állította össze olyképpen, hogy először az alapul szolgáló latin szóanyagot gyűjtötte össze és jegyezte fel, majd egy tolmács segítségével jegyezte a latin szavak mellé a perzsa és kun megfelelőiket. A *Codex Cumanicus* nyilvánvalóan csak olyan helyen keletkezhetett, ahol olaszok és kunok érintkeztek, pl. a Krímben vagy az Azovi-tenger partjánál fekvő genovai gyarmatvárosokban, a leg-

valószínűbb, hogy a Krímben lévő Szolchat városában, amelyben olaszok és kunok egyaránt laktak, s a település kiindulópontja volt a Horásán felé vezető karavánútnak, ami megmagyarázza, miért tüntették fel a kun szavak mellett a kódexben a perzsa megfelelőiket is. A latinról kunra fordított egyházi szövegeket legalább öt különböző kéz írta, a 14. század negyvenes éveiben. Kétségtelen, hogy szerzőik német-ajkú Ferenc-rendi szerzetesek voltak, akik valamelyik dél-oroszországi kolostorban vagy annak környékén működtek.

A Kötöny fejedelem vezetésével Magyarországra beköltöző kunok kulturális és társadalmi asszimilációjuk, azaz magyarrá válásuk folyamán török nyelvüket is magyarra cserélték. Az a kun nyelv, amelyet a 16. században még beszéltek, elenyészett, pedig fennmaradt emlékeinek tudományos vizsgálata mind általános turkológiai és magyar nyelvészeti, mind török és magyar művelődéstörténeti szempontból is jelentős. A magyarországi kunok nyelvének sajnos nagyon kevés emléke maradt ránk. De maradt. Fennmaradtak szövegemlékek: *a kun miatyánk*, az igen romlott alakban feljegyzett „*halasi ének*”, *asztali áldás*, *köszönési és köszöntési formulák* és a többségükben máig megfegtetlen *gyermekmondókák*, *kiolvasó versek*, *játékszók*, amelyeknek több sorát is sikerült visszaállítani eredeti hangalakjára, miután kipcsak, elsősorban kazak népköltési anyaggal összevetették őket. És fennmaradtak úgynevezett *szórványemlékek* is. Pl. *kun eredetű személy és helynevek*, bizonyíthatóan a kunok által elnevezett *földrajzi nevek*: pl. helyek, vizek, térszíni formák kun eredetű nevei. Ebbe a körbe tartoznak a *magyar köznyelv kun jövevényszavai*, valamint a Kis- és Nagykunságban, illetve a velük közvetlenül szomszédos vidéken élő *kun eredetű tájszók*.

A magyarországi kun nyelvi emlékek közül kétségtelenül legbecsesebb a kun-nyelvű *miatyánk*-szöveg, amely gyaníthatóan Magyarországon és Erdélyben is ismert volt a 16. században, s a 18. század első évtizedeiben az akkor már csak kevesek által tudott imaszöveget a kunoknak a redemptioért folytatott küzdelmében, mint korábbi kiváltságaik egyik bizonyítékát, szélteben-hosszában terjesztették. A Kunságban való előfordulására a legelső adat az 1730-as évekből való. 1744-ben a jászkun kiváltságjogok ügyében Bécsben eljáró küldöttség két tagjától, a karcagi *Varró Istvántól* és *Nánásy János* kiskun-kerületi meghatalmazottól Kollár Ádám udvari tanácsos, korának egyik ismert orientalistája feljegyezte a *miatyánk* szövegét. Ezt a szövegváltozatot vette górcső alá és fejtette meg, állította vissza eredeti hangalakjára a tragikusan fiatalon elhunyt karcagi származású, nemcsak származását, hanem kun mivoltát valószínűsítően is valló, turkológus Mándoky Kongur István. Mándoky bebizonyította, hogy az általa elemzett szövegvariáns valóban kun nyelvemlék, mégpedig a Magyarországra költözött kunok nyelvemléke. Ezt a megállapítását a *miatyánk*ra vonatkozó kunsági hagyományokon kívül nyelvi, hangtani, alaktani és szótani tényekkel is igazolta, s felfedte a kun szövegben lévő hungarizmusokat is. Minthogy a kun *miatyánk* szövege a protestánsok használta imaszöveg volt, keletkezését a reformációhoz kötötte, s a 16. századra tette.

A kun miatyánk
Varró és Nánásy féle változata és magyar fordítása

<i>Bezén attamaz ken ze kikte –</i>	Mi atyánk, ki vagy a mennyben(égben),
<i>szénlészen szen ádon –</i>	szenteltessék meg a te neved,
<i>dösön szen küklön –</i>	szálljon le (közénk) a te akaratod,
<i>nitziégen gerde ali kékte –</i>	ugyanúgy a földön, ahogy az égben,
<i>bezén akomozne oknémezne</i>	
<i>ber gézge pitbütör küngön –</i>	a mi kenyerünket add meg nekünk minden nap,
<i>il bézen ménemezne neszem bezdede</i>	
<i>jermez bezge utro gergenge –</i>	vidd el a mi bűnünket, amiképpen
	mi is megbocsátunk az ellenünk jövőnek;
<i>iltme bezne ol gyamanga –</i>	ne vigyél minket a rosszba,
<i>kútkor bezne al gyamanna –</i>	szabadíts meg minket a rossztól (a gonosztól),
<i>szen borszony bo kacsalli</i>	
<i>bó tson igyi tengere –</i>	te vagy az erős, igazságos jó isten;
<i>ammen –</i>	ámen.

Mándoky hihetetlen mennyiségű népköltészeti anyagot gyűjtött össze az egykori kun birodalom területén élő török nyelvű népektől, s sikerrel fejtette meg egy kun-sági kiszámoló mondóka végletekig eltorzult szövegét és állította vissza annak eredeti hangalakját.

A mondókának Kunmadarason feljegyzett, a Mándoky által rekonstruált változata és magyar fordítása:

<i>bérem bélő</i>	birim bilew	egyem fenkő
<i>ékem égő</i>	ekim egew	kettőm reszelő
<i>öcsém üszök</i>	üčim (üčüm) üzik	hármom sátortakaró nemez
<i>kertem tücsök</i>	törtim (törtüm) töšek	négyem derékalj
<i>becsém becsek</i>	bešim bešik	ötöm bölcső
<i>állam hasad</i>	altim ašiq	hatom játszó bokacsont
<i>csettem csetteg</i>	jetim (?)	hetem ?
<i>szegzem szenneg</i>	segizim senek	nyolcam favilla
<i>togzom torcog</i>	toğuzum torsuq	kilencem bőrtömlő
<i>hónom hagyta</i>		
<i>gyűrűm kapta</i>		
<i>alcsík</i>		
<i>balcsík</i>		
<i>szencsíg</i>		

A kiskunhalasi gimnáziumban 1856 táján tanítottak egy állítólagos kun éneket: a *Héli héli jáde üzürmén...* kezdősorút, amelyet a karcagi születésű Miskolci Kerekes László városi tanácsnok 1840 körül hozott magával Halasra.

Mándoky István jelentős sikereket ért el a magyar nyelv kun jövevényszavainak és a kunsági kun eredetű tájszavaknak az összegyűjtésében és megfejtésében. Mint bizonyította, a kun nyelvből került a magyar nyelv kunsági tájszavai közé, tehát kun eredetű szavunk pl. az ontok „morzsa, kenyérmorzsa”, az ákos, ágos „vízfolyás, elapadó pusztai ér, nyári zápor után megtelő árok”, a bajca „védőlevél, hivatalos irat, útlevel passzus értelemben, révbiléta”, a barag, barág „nagytestű, hosszú-, bozontosszőrű” (kutya), a csollák „fél lábú, sánta, kancsal”, a daksi „nagyszerű ill. ellentéte vacak”, a kangyiga~kangyík „a nyeregszárnyakon elől és hátul lógó, a málhának a nyereghez erősítésére szolgáló szíj”, a karambél „mezei fátyolvirág”, az ajnás „szerető, kedves”, az árboz „tölkéfé”, az árko „vetülékfonal”, a csabos „sebesvágta”, a csajnat „rág”, élet „bőrt tör”, engér „szürkület”, a gyalboz „egy fajta növény”, a gyú „belet kapar, tisztít”, az ijér „ivadék, ménes”, a kürmő „könnyen oldódó kötés”, a kürmöt „csomóz”, a mónár-köd „nyári-köd”, a szágom „délbáb”, a szándok-láda „kelengye-láda”, a zsarat „belegyeznek valamibe”, s lehetne még tovább folytatni a sort. A Nagykinságából egy egész sor kun eredetű személy- és családnevet fejtett meg. Az általa feltárt nevek az Agbúra, Agbura „Fehér tevecsdör”, Alacs „Tarkácska”, Betlen, Beklen „Légy várt, Légy óvott, őrződj meg, Vigyázzanak rád”, Butak „ág, hajtás”, Csőreg „katona”, Erk „erő, akarat, hatalom, hatalmasság”, Kada „cölöp, karó, lókikötő cölöp”, Karacs „fekete mint személynév”, Karakas „fekete szemöldök(ű), Karaszon „Figyeljen, Legyen éber”, Köszömös „vagyott kívánt, óhajtott” (itt szertnének megjegyezni, hogy a világ-hírű, karcagi születésű turkológus, Németh Gyula anyai ágon a Köszömös családból származott), Orog „sarló”, Szokor „vak, világtalan, félszemű”, Talmazs, Talamasz „elfárad, elgyengül, elájul”, Tekes „kis kecskebak”.

A kun személynevek, a kun névadás kutatásában Mándoky elődje és részben kortársa, Rásonyi László munkássága példaértékű. Rásonyi a 13–14. századi magyarországi oklevelekből mintegy 160 kun személynevet gyűjtött össze (részben település-, szállásnevekből), s a török nyelvekből negyötöd részüknek valószínű magyarázatát is megadta. Rekonstruálta a kun (török) névadás valamennyi válfaját. Megállapította, hogy a török nyelvű népek, így a kunok névadásában is, három fő személynév-típust határozott meg: az emlékeztető neveket, a kívánságneveket és a leíró neveket. Rásonyi és Mándoky munkásságát folytatta tovább a kunszentmiklósi születésű Baski Imre, aki – a már ismert neveket is beleszámítva –, különféle forrásokból már több mint 220 kun személynevet ismertetett.

A teljességre nem törekedve: az emlékeztető nevek csoportjába sorolhatók a kun személynevek között egyes állatnevek, amelyek mögött totemisztikus képzetek is meghúzódhattak (a totem a nemzetség őse és egyben védőállata). Így pl. 1266: Il-lan „kígyó”, 1347: Chertan (Csertán) nemzetség ~ Čortan „csuka”, 1407: Karszak (ma

Karcag) „pusztai róka”. Az emlékeztető nevek csoportjába tartoznak az óvónevek is. A kunok főleg egy-két újszülött elvesztése után olyan neveket adtak, amelyeknek a segítségével az ártó szellemekkel azt akarták elhitetni, hogy a gyermek nem is létezik, az újszülöttet nem szeretik a szülei, tehát a halála nem okozna bánatot, pl. a kiskunsági Szank helynév egyben személynév „madárpiszok”, 1280: Mordar „piszok, romlott, rothadt”. Egyéb, a szellemeket félrevezető nevek pl. 1339: Bezter (ma Bösztör) „kelts undort” a gonosz szellemek elűzésére, 1411: Bolmaz (ma Balmazújváros nevében) „nem létezik”, 1436: Kalasszállása „élhetetlen, szűkölködő”, 1411: Szatmaz (ma Szatymaz) „nem eladó”. A névtudomány szerint a kívánságnevek közé kell sorolni a sorsot meghatározó, sikert jó tulajdonságokat kívánó, a szimbolikus indíték (pozitív jelkép) alapján keletkezett és a rokonságneveket. Pl. 1395: Kolbaz (a ma Kunhegyes határában fekvő Kolbazpuszta, a korábbi Kolbazszállás, a középkori Kolbazszék központja) „győzd le a seregszárnyat”, 1239: Kuthen (Köten, a magyar nyelvben Kötöny, később Kötönyszállása) „ülep”, lóra termett értelemben, a ma Karcag határában fekvő Ködszállás, a kun Köt „valag” szállása, 1279: Alpár (Alper) „hős férfi”, 1446: Althokzalasa (ma Átokháza) „Artuk – Kiváló”. A leíró nevek csoportjába tartoznak pl. az újszülött valamilyen tulajdonsága vagy az először megpillantott tárgy neve. Ilyenek – 1423: Balta, 1493: Balthazallasa „balta, fejsze”, 1341: Bugaz „bogaz – torok”, 1436: Cherchy (Csercsi) „vándor kereskedő”, a születéskor a szálláson tartózkodó idegen neve, 1289: Arbuz (később Árbócfölde a nagykőrösi határban) „dinnye”, 1451: Ketelegaska (Köteli-kaška) „hóka vezetékelő”, Kargala (Orgovány egy része) Karga „holló” és li képző „hollós”, 1412: Kechel (ma Kecel) „Kizik – vörös”, 1429: Tazlar, Taz ~ „kopasz”-lar ~ többesjel, kopaszok”, 1280: Tepremez „nem mozog”, a szülés után elsőként kiejtett szó. 1235: Tepresin (ma Debrecen) „mozogjon”. Személynév keletkezhetett az évszaktól, a születés idején lejátszódó meteorológiai vagy asztronómiai jelenségből, pl. 1521: Ayaz „derült ég”, 1290: Aydua (Édua) „a hold fölkel”, 1279: Tolon (Tolun) kun vezér „telihold”, Toman (tuman) „köd”, 1424: Jangot (jangi ot) „új fű”, de a szülés helyéből is, pl. 1391: Bugaz (ma Bugac) „két halom közti szoros”, 1359: Kolpa (Kulpa) „kunyhó”, a Kolpakorhánija (Kolpa sírja) kiskunsági kurgánnévben maradt fenn. Mándoky István családjának ősi neve a Kongur, mely igen kedvelt sok török népnél, lószínnév „pej, vörös barna”. A sátorlakó kunok számára a kőház olyan újdonság volt, hogy a személynévkincsbe is bevonult, pl. Kís-tura, Taš-tura „téli ház, kőház”.

Rásonyi és Mándoki összegyűjtötték azokat a kun helyneveket is, amelyek térszíni formákra, az állat- és növényvilágra vonatkoznak. Így pl. Rásonyi említi a Korhány „kurgán, sírhalom”, a Porong (burun) „orr-fok”, Otár „legelő”, Bešotar „öt legelő vagy karám”, Csengele (Čengelli-ből) „tüskés, bozotos, cserjés” helyneveket. Mándoki a Nagykunságból a következő helyneveket gyűjtötte össze. Kunhegyes határában az Atkár nevű laponyag: Atkár (személynév) „Vezess, Irányíts”, a Túrkeve-Kisújszállás közti határterület neve Bajandor, amelyben a Bayandur törzs- illetve nemzetségnév

maradt fenn. A név a török nyelvekben általános bay „gazdag, gazda, úr” szó származéka. Személynévi eredetű a Kisújszállás határában fekvő terület és az azt átszelő ér Csivag (Csivak) neve. Feltehetően a kun Čuvaq „Fény, Napfény, Ragyogás” lehetett annak a területnek egykori tulajdonosa. Érbuga, melyet Németh Gyula 1921-ben Er-Buga alakban rekonstruált szintén személynév, Er „Férfi, Hős”, Buga „Bika”. A bika a törökségben, így a kunok között is kedvelt személynév volt, a nagykunsági személynévi eredetű helynevek között több is előfordult, pl. Karabuka (halomnév Kunhegyes és Kunmadaras határán) „Fekete-Bika” vagy Kétboka (a türkevei határban) „Erős-Bika”. A Karcaghoz tartozó egykori asszonyszállási halomtól délre elterülő laponyag neve, az egykori Asszonyszállás kun nyelvi megfelelője Katoncsa, amely a qatın „aszszony, úrnő” szót rejt magában. A kiskunsági Kocsér neve szintén kun személynévi eredetű, a Qoč-Er „Kos-Férfi, Kos-Hős, Derék-Férfi (Vitéz, Hős) jelentésű. A Kisújszállás határában található Pecsene- vagy Becsene-szigetnek a kunokba olvadt besenyő etnikum adott nevet. Ugyancsak a kisújszállási határban található Talla, híven kun eredetijének jelentéséhez, ma is fűzfabokros, rekettyés terület. A Kunszentmiklós határában található Torta, Tortavölgye, Tortapart a kun torta „vajalja” szó tulajdonnévi használatú alakjából származik.

A KUNOK TÖRTÉNETÉNEK FŐBB VONÁSAI ÉS MEGJELENÉSÜK A DÉL-OROSZ SZTYEPPÉN

Mint már említettük, a mohamedán arab és perzsa szerzők a kunokat kipcsak néven ismerték. A kipcsak, mint egy északi török nép neve tűnt fel a 9. században. Ebben az időben és még a 10. században is a kipcsakok a Tobol és az Isim folyók vidékén éltek, az Altaj hegységtől nyugatra. Ennek megfelelően a különböző mohamedán szerzők a besenyőktől északra, illetve keletre helyezték el őket. A kipcsakoktól keletre éltek a velük rokon kimekek, akikkel egy törzsszövetséget alkottak. A kimek törzsszövetségben a félnomád kimekekkel szemben a kipcsakok nomádok voltak. Gazdaságuk alapja az állattartás volt. Nyájait legelőről legelőre hajtva egész évben legeltetve tartották. Az állattartó életformában közösségeik települése is mozgékony volt, a nyájvándoroltatás igényeihez igazodott. A 11. század folyamán a kimek törzsszövetségén belül a kipcsakok jutottak vezető szerephez. 1050 körül a sztyeppen jelentős népeltolódás következett be. A kimek törzsszövetség széthullott. Marvazi mervi orvos 1120 körül erről az eseményről a következőképpen számolt be: *„A törökökhöz tartoznak a qûnok, ezek Qitáy földjéről jöttek, mert féltek a quitay kántól. Ők nesztoriánus keresztények voltak és legelőik szűkös volta miatt vándoroltak el lakóhe-*

1. kép A kun törzsszövetséget alkotó népek feltételezett őshazái és vándorlásai
(Hatházi 2005 nyomán)

lyükről. Közülük való volt Ikindži ibn Quočqar, a khwarizmi sah. A kunokat követte egy qây nevű nép, amely nagyszámú volt és erősebb, mint azok, akiket elüldözött az (új) legelőkről. Azután ezek a šârík területére vonultak és a šârík a türkmének földjére vándoroltak, akik meg a maguk részéről a yuzz (úz) törökök pedig a besenyők földjére vonultak, közel az örmény tenger (a Fekete-tenger) partjaihoz.” Ugyanerről a történelmi eseményről egy másik írásos forrással is rendelkezünk. Edesszai Máté, örmény krónikás, az 1050–1051. évre vonatkozó feljegyzése szerint: „...a kígyók népe előnyomult, és leverte a fakókat (xarteš), és a fakók felvonultak, és leverték az úzokat és besenyőket.” Az Orosz Évkönyvek szerint a polovcik 1055-ben tűntek fel a Dnyeper vidékén, az úzok régi lakóhelyén. Tehát kétségtelen, hogy a Marvazi és az Edesszai Máté által elbeszélt népeltolódás ugyanarra az eseményre, az 1050 körül lejátszódott kun (kumán~šari~polovec) → úz → besenyő vándorlásra vonatkozott, amelynek eredményeként a kun törzsszövetséget létrehozó népcsoportok, azaz a kangli, a kipcsak, a kumán nemzetségek szállásterületüket a közép-ázsiai sztyeppről, a Szir-Darjától és az Aral-tótól északra eső vidékről a Volgától nyugatra elhelyezkedő sztyeppre helyezték át, s a 11. század második felétől kezdve egyetlen törzsszövetséget alkottak.

Marvazi tudósítása szintén a Fekete-tenger vidéki sztyeppen 1050 körül történt eseményekkel zárult, azonban ő Edessai Mátéval szemben a vándorlás kiindulópontját is megadta. Tőle tudjuk, hogy a qun-ok, mint az egyik legkeletibb török népcsoport Kitajból, azaz a kitajok uralma alatt lévő (907–1125) észak-kínai, illetve az azzal észak és nyugat felől érintkező sztyeppe területéről menekültek nyugat felé és eköz-

2. kép Nomád jurta tábor Mongóliában (HATHÁZI 2005 nyomán)

3. kép Nomád jurtatábor Kazakisztánban, Dzsol-Barsz aul (ALMÁSY 1903 nyomán)

ben a Nan-san hegység vidékén élő šárík földjére vonultak. A šáríkat a sárga ujugrokkal szokás azonosítani, akik sárga jelzőjüket világos hajszínükről kaphatták. Ez az embertani sajátosság még előző hazájukban, a Tien-san keleti részén az indoeurópai tohárokkal való keveredés következtében alakulhatott ki. Miután a kitajok a sárga ujugrokat is legyőzték, a vereséget szenvedett sárgák egy része a qun-okkal együtt nyugat felé vonult és a kipcsak törzsekkel lépett szövetségre, tovább szorít-

4. kép A keleti népek támadásai a 11. században (KOSZTA 2009 nyomán)

va az úzokat nyugat felé. A kun őstörténet kérdései nem teljesen tisztázottak. Pálóczi-Horváth András, a kunok jeles kutatója, úgy vélte, hogy Marvazi talán az általa név szerint is megemlített Ikindži ibn Quočqartól, aki qun származású volt, nyerhette értesüléseit. A menekülő qun-ok és šarik együtt nem jelenthettek olyan erőt, amely jelentősen erősíthette volna a Kazak-sztyeppen kialakuló kipcsak törzsszövetséget, ezért azt feltételezte, hogy a Marvazi által leírt népvándorlásnak kellett legyen egy északi ága is, amely eleve kimek és kipcsak területeken haladt át, s utóbbival lenne magyarázható a kipcsak törzsek hirtelen megerősödése 1030 körül. A 11. század elejének kipcsakjaival sem a qun sem a šari nép nem lehet azonos. Újabbban ebben a kérdésben jelentős lépést Senga Toru kutatásai hoztak, aki Marwazi híradásait olyan egykorú kínai történeti munkákkal vetette egybe, amelyek követjárások értesülései alapján részletesen beszámoltak a kor Belső-Ázsiájának hatalmi viszonyairól. Senga Toru arra a következtetésre jutott, hogy a délorosz sztyeppe poloveceinek korai történetéből mind a kelet-ázsiai *qūn*, mind a *sāri* elnevezésű népcsoport egyaránt kizárható, továbbá azt is hangsúlyozta, hogy Marwazi olyan népvándorlási hullámot vázolt fel, amely minden bizonnyal „az íróasztalán született, egybekapcsolva két vagy esetleg több népvándorlást”.

Az azonban tény, hogy a kun-kuman-sari-polovec-kipcsak törzsszövetséget alkotó törzsek, nemzetségek nomádok voltak. A nomád gazdaság, a legeltető állattartás feltételeinek a Lengyelországtól és a Magyar Alföldtől a Sárge-tengerig terjedő hatalmas sztyeppeövezet felelt meg, azt mondhatták magukénak. A pásztortársadalmak és a sztyeppe, a sztyeppelakó pásztor egymást feltételező fogalmak. A nomád pásztorok elsősorban juhokat és lovakat tartottak. Azonban a sztyeppén nemcsak pásztorok, hanem földművesek is éltek, már igen régtől. A lótar-tó pásztorok, ők is háziasították ezt az állatot, akiknek vagyongyarapodása olykor meglehetősen gyorsan zajlott le, mozgékony, harcias törzsekbe szerveződtek. Nem természetek növényeket, azokhoz nagyjából a földműves közösségek megsarcolásával adóként jutottak, kisebb részben pedig cserével szereztek be. Ha egy pásztorcsalád elszegényedett beolvadt a földművesek közé. A pásztornemzetségek között gyakoriak voltak a háborúskodások, a politikai, hatalmi hierarchia gyakran megváltozott. A róluk szóló kortársi beszámolók rendre a leggazdagabb és ezért a leghatalmasabb etnikumot (törzset vagy törzseket) említették. A gazdagabb nemzetségek és a belőlük szerveződött törzsek arra törekedtek, hogy politikai szerveződésük minél hatékonyabbá és erősebbé váljék. A nomádok, akiknek a harc lételeme volt, vezetőikről vagy annak őséről úgy tudták, hogy kovács volt, s a háborúzáson kívül a fegyverkészítést tekintette hivatásának. A nomád államalakulatok jövedelmeik növelése céljából rendszeresen rablóhadjáratokat indítottak a civilizációk ellen, hogy elsősorban kincseket, luxusjavakat zsákmányoljanak. A kunok európai megjelenésének idején a középkori államszervezet fennhatósága alatt működő kolostorok, városok, nemesek várai voltak a hadjáratok célpontjai.

A KUN BIRODALOM KIALAKULÁSA

A kunok a 11. század közepén jelentek meg a Volgától nyugatra és néhány évtized alatt birtokba vették a Fekete-tengertől északra elterülő füves pusztaságot egészen az Al-Dunáig. Megjelenésük következtében markáns etnikai és hatalmi változások történtek a sztyeppen. Nekik volt köszönhető, hogy az előlük menekülő úzok hatására a besenyők hatalma megrendült, s tömegesen költöztek be a bizánci birodalom területére. A nyugat felé vándorló úzokat követő kun előőrsök 1054-ben tűntek fel az orosz fejedelemségek határán. Ekkor még nem bocsátkoztak harcba az oroszokkal. 1055-ben *Bolus* (*Bulus*) kán békét kötött az orosz fejedelmekkel, akik 1060-ban még az úzok (az orosz forrásokban torkok) ellen szerveztek nagy hadsereget, amelynek csapása előtt az úzok kitértek, s a Bug és a Szeret között elterülő pusztákra költöztek.

A nyugatabbra húzódó úzok nyomában azonnal megjelentek a kunok a Dnyeper vidékén. S ettől fogva szinte állandóan összeütközésbe kerültek az oroszokkal. Iszkal vezetésével már 1061-ben rátörtek Oroszországra, az Orosz Évkönyvek szerint „*először jöttek a kunok harcolni az orosz földre*”. Vszevolod perejaszlavlai fejedelmet, akinek később sikerült velük békét kötnie, legyőzték, s nagy zsákmánnyal és sok fogollyal tértek vissza szállásaikra. Ettől kezdve egészen 1092-ig az orosz források rendre hírt adnak a kunok és az orosz fejedelemségek közti elkeseredett hadi eseményekről. A kunok szinte minden évben rabló hadjáratokat vezettek az orosz fejedelemségek ellen. A hadjáratoknak mindegyikére jellemző volt, hogy egy-egy város elfoglalását követően a kunok nem vették birtokba az elfoglalt területet, a városokat csupán kifosztották, akit lehetett, fogságba vetettek és rendre visszavonultak a szállásaikra. Így történt pl. 1092-ben Vszevolod (1077, 1078–1093) kijevi nagyfejedelem országára törtek rá a kunok. Felgyújtották és elhamvasztották a Dnyeper-parti városokat és falvakat. 1093-ban Vszevolodot Szvjatopolk(1093–1113) követte a kijevi trónon. A kunok követeket küldtek hozzá, hajlandóságot mutatva a békére. Feltételeiket nem ismerjük, de a hasonló példákból jogosan következtethetünk arra, hogy az oroszoknak a békét évi adófizetéssel kellett volna megvásárolniuk. Szvjatopolk a súlyos és sértő kun békefeltételek miatt a kun követeket bebörtönözte. A kunok ezt követően rátörtek a nagyfejedelemre. Az orosz csapatok először 1093. május 26-án, majd ismételten július 23-án súlyos vereséget szenvedtek a betörő kunoktól, akiknek vezetője az 1091. évi lebunioni csatában is hadvezérként résztvevő *Tugorkan* (*Tugor kán*) volt. A kunok Kijevet is elfoglalták, a várost felégették, lakosait rabszolgaként elhurcolták. A pusztítások borzalmairól a krónikás a következőképpen írt: „*A városok, a falvak, a puszták, ahol valaha ménesek száguldottak, juh-tehencsordák legeltek, most mind elhagyatva. A szántóföldeket felverte a gaz és vadállatok szállásává lettek. A tájak lakóit a kunok saját sztyeppéikre vitték*”. 1094-ben Szvjatopolk kénytelen volt békét kötni a kunokkal, évi adófizetésre kötelezte magát és a békeszerződés nyomatékaként házasságot kötött *Tugorkan* lányával. A kun főerők 1095-ben a bizánci birodalomra törtek. Attól félve, hogy az orosz fejedelmek ezt a helyzetet kihasználják és megszegik a békeszerződést, a Dnyeper bal-parti kun hordák vezetői *Itlar* és *Kitjan*, kíséretükkel *Vlagyimir* perejaszlavlai fejedelemhez mentek, hogy ismételten kékét kössenek vele. *Vlagyimir*, kihasználva a kun főerők távollétét, megölette *Itlar* és *Kitjan* (*Kytan*) kánt, lemészároltatta harcosaikat, Szvjatopolkkal együtt elfoglalta szekértáborukat. Az egyébként sikertelen bizánci hadjáratból visszatérő, meggyengült kunok nyilvánvalóan bosszúból rátörtek a Rosz folyó melletti *Jurjev* városra, felégették, a várost és környékét kifosztották, de nem hatoltak beljebb az orosz felségterületre. 1096 nyarán az oroszok és a *Tugorkan* és *Bonjak* (*Bönek*) fejedelmek által vezetett kun erők között újult erővel lángolt fel a harc. A Dnyeper jobb partjánál élő kunok *Kurja* kán vezetésével megrohanták *Perejaszlavl* és *Usztje* környékét. Ezt a támadást komolyabb kun katonai akciók követték: *Bönek* májusban „*harcolt Kijev-*

nél”, Tugorkan pedig Perejaszlavl ellen vonult. Szyjatopolk és Vlagyimir seregükkel Kijevhez siettek, „Szyjatopolkkal együtt Bonjak ellen mentek Rusz védelmére”, mint Intelmeiben maga Vlagyimir írta. Ezután Perejaszlavlhoz vonultak, s váratlan rajtaütéssel „július 19-én legyőzték az idegeneket és Tugorkan fejedelmüket megölték”. Bönek, hogy az orosz erőket elvonja Perejaszlavtól és segítsen Tugorkan bajba jutott seregének újból Kijevre támadt, de a várost nem tudta elfoglalni. Be kellett érnie az-
zal, hogy a városfalon kívül található pecsorai kolostort és annak környékét elpusztította, majd visszavonult kun földre.

Az orosz kutatók megállapításai szerint a nyugatra húzódó, az orosz fejedelemségek határainál megjelenő kunok még teljes nomádok voltak. Ezt az is bizonyítja, hogy az orosz fejedelmek az első évtizedekben egyetlen egyszer sem tudtak csapást mérni rájuk a sztyeppén, nem találták településeiket. Azonban körülbelül ötven év elteltével, a 11–12. század fordulójáig a kunok életmódja megváltozott. Ettől kezdve a földműveléssel valamilyen formában összekötött állattartó életmód jellemezte őket, amelyet félnomádnak nevezünk. A félnomád állattartók a legelők területét felosztották egymás között, a szállások és legelők határait pontosan kijelölték, a nomád sátor a kerekekről (taliga, szekér) lekerült a földre, többé-kevésbé állandó téli és nyári szállások, nomád legeltetési, közlekedési útvonalak alakultak ki. A téli- és nyári szállások környezetében pedig szántóföldi művelés is folyt. A félnomád életmódnak azonban egy olyan variánsát is ismerjük, amikor az elszegényedett nemzetségtagok, a gyenge gazdaságok a földművelésre térnek át, míg ugyanakkor a nemzetségnek vagyonosabb, megfelelő állatállománnyal rendelkező tagjai meghatározott útvonal szerint legeltetik állataikat, s telenként ugyanarra a téli szállásra térnek vissza. Ennek, a kunok között lejátszódó, gazdasági, életmódbeli változásnak volt köszönhető, hogy az oroszok meg tudták szervezni a kunok ellen irányuló első sztyeppe-i hadjárataikat. Ahhoz pedig, hogy a kunok a saját területükön az oroszok számára sebezhetővé váljanak, ennek a változásnak be kellett következnie. Azonban, hogy a kipc sakok-polvecek a félnomád életmódról nem tértek át később a letelepedett életmódra, annak alapvetően az volt az oka, hogy szoros szimbiózisban éltek az orosz fejedelemségekkel, részben azok biztosították számukra a legszükségesebb terményeket, emellett a sztyeppén is folyt földművelés (kazár maradványok, orosz menekültek, a kunok által elhurcolt nagyszámú foglyok).

A laza szerkezetű kuman-kipc sak birodalom legnagyobb kiterjedését a 12. század végén érte el. Keleten az Irtisig és a Balhas-tóig terjedt a kun föld. Északi határaik Szibériában az 56–57. szélességi foknál, azaz az erdőzónánál húzódtak, amely már a nomádok számára élettérként alkalmatlan volt, Európában pedig a Káma alsó folyása, a volgai bolgár birodalom, a burtaszok földje, majd a rjazanyi, novgorod-szeverszki és perejaszlavi fejedelemség határolta északon a kun területeket. A Šula folyónak a Dnyeperbe való torkolatától a határ egyenesen nekifutott a Kárpátoknak. Folytatódott a Kárpátok gerincén a Vaskapuig, onnan a bizánci birodalom, illetve Bulgária

dunai határánál, majd a Fekete-tengernél. Még a Krím félsziget is a kunok érdekszférájához tartozott. A fekete-tengeri kikötővárosok, pl. Szudak, Jalta a kunok adófizetői voltak. A Don torkolatától a Volga torkolatáig, onnan meg a Kaspi-tó és az Aral-tó északi részén, a Talas és Csü folyók vidékén, Khorezm szomszédságában húzódott a határ.

Raszovszkij orosz kutató a kun birodalom területén öt nagyobb csoportot (törzsi egyesülést) különített el. Ezek: a *Közép-ázsiai* (az Európába költözött kunok korábbi hazája, ahol egyes törzsek ott maradtak), a *Volga-Jajik* („Urál”) (ezen a vidéken ölték meg a tatárok 1237-ben *Bacsman* kánt), a *Don-Donyec vidéki* (a legerősebb és az orosz fejedelemségekkel való gyakori hadakozásuk révén a legismertebb), a *Tengermelléki* (Lukomorszkij) és a *Dunai* csoport. Ezeket a főbb kun csoportokat alapvetően a letelepült szomszédok nézőpontja alapján lehetett meghatározni, ugyanis ők teljesen érthető módon azon földrajzi tájak, illetve folyók szerint különítették el a kun törzsi csoportosulásokat, ahol azok nomadizáló életmódjukat folytatták. Amint a kutatás már korábban többször rámutatott, valószínűleg a kunok maguk is így módon, a folyók szerint osztották fel törzseik és nemzetségeik között a szállásterületet. A folyókhoz igazodó téli-nyári szállásváltó települési rend lényegét tekintve egyidős a nomadizmus kialakulásával, s folyamatosan jellemző volt a terület települési viszonyaira.

Az orosz fejedelmeknek a kunok ellen vezetett hadjárataik irányát és célpontjait az Orosz Évkönyvek adatai alapján elemezve Kudrjasov orosz kutató némileg másképpen kísérelte meg a kun törzsi csoportosulások elhelyezkedését meghatározni. *Tengermelléki és Duna menti kunok* (a Fekete-tenger partvidékén az Al-Duna és a Dnyeper alsó folyása között). Ellenük pl. 1106-ban, 1187-ben és 1193-ban vezettek hadjáratot. *Dnyeper menti kunok*: több központja is meghatározható a folyó két partján. Az egyik központ a Dnyeper és az Ingulec folyó (a forrásokban Ivlja néven szerepel) között lehetett, a Dnyeper kanyarulatától északra, de kun szállások voltak a Dnyepertől keletre is, melyek a Szulánál (a Dnyeper bal oldali mellékfolyója) helyezkedtek el. Mint ahogyan Monomah Intelmeiben olvasható Szvjatopolk és Vlagyimir 1095. évi hadjárata idején itt kötöttek békét az oroszok a polovec *Tugorkannal*. A 12. század elején a Pszjol folyónál is voltak kun szálláshelyek, a század második felében a Szamara és az Orel vidékére is több hadjáratot (1152, 1170, 1183, 1187) vezettek az oroszok. 1183-ban itt fogták el *Kobjak* (Köpek) kánt, amiből arra következtethetünk, hogy ez a kun centrum a politikai viszonyok szempontjából felettébb fontos lehetett. *Azovi-tenger melléki kunok*: az Azovi-tengerbe ömlő Szuten (ma Molocsnaja) folyó mellett jelentős káni szálláshely lehetett, amely 1103-ban vált az orosz fejedelmek célpontjává. A csata során állítólag húsz kun-polovec herceget (fejedelmet) ölték meg itt. Ezen a területen a már említetten kívül még egy kun centrum, hercegi szállás, helyezkedett el. *Donyeci kunok*: a Szeverszkij Donyec mentén erős káni szálláshelyek, nomád városok, hatalmas téli szállások (*Szugrov*, *Balin* és *Sarukan*) voltak. Itt volt a szállás-

területe *Gza Burnovics*, *Koncsak* és *Begljuk* kánnak, amelyet Kudrjasov a Szeverszkij Donyecbe ömlő Tor folyó torkolatához helyezett. Erre a területre az orosz fejedelmek többször vezettek (1109, 1111, 1116, 1168, 1183, 1185, 1191) hadjáratot. *Doni kunok*: szállásaik a Don jobbpartjánál voltak. Az itt elhelyezkedő téli szállások 1160-ban és talán 1199-ben váltak orosz célponttá. A támadásban a vlagyimiri, rjazanyi és muromai fejedelmek vettek részt. Azonban a Kudrjasov által meghatározott kun-polovec törzsi csoportosulások elhelyezkedése nem terjed ki az egész kun szállásterületre. Mint-hogy az orosz fejedelmek oda nem vezettek hadjáratot, a felsorolásban nem szerepel sem az Észak-Nyugat Kaukázus, sem a Volga mente vidéke, holott errefelé is éltek kunok. A Volga alsó folyása mentén, amely a forrásokban gyakorta Szakszin néven szerepel, szintén találunk egy kun csoportosulást, amelyet a források *szaksziniak*nak neveznek. A perzsa történeti irodalomban Szakszin egy terület és nem törzs meghatározására használatos, ellenben az orosz forrásokban Szakszin egy, a Volga alsó folyásánál szállásait felütő kun törzset jelöl az 1229. évi eseményekkel kapcsolatban. Utóbbi források a kun szállásterület keleti határfolyójának is a Volgát tartják.

OROSZ HADJÁRATOK A KUNOK ELLEN

Az 1096 nyári sikeres orosz akciók hatására és az elszenvedett nagy veszteségek miatt a kunok 1101-ben „*követeket küldtek valamennyi fejedelmük nevében testvéreikhez* (az orosz fejedelmekhez) *és békét kértek*”. A béke az oroszoknak is lélegzéstváltott biztosított, nem kellett tartaniuk a kunok betöréseitől. Azonban az akkori idők egyik legtekintélyesebb és legbölcsebb uralkodója, Vlagyimir Monomah azt javasolta, hogy továbbra is gyakoroljanak fegyveres nyomást a kunokra, hogy hosszú távon is biztosíthassák az orosz határok nyugalmát. Az orosz fejedelmek a kunok elleni első, a kun szállásterületre, irányuló hadjáratukat csak 1103. áprilisában tudták megszervezni. Szvjatopolk és Monomah nagy sereggel mélyen behatolt a sztyeppére, a Dnyeper és tovább, a Don környékére. A kunoknak a félnomád életmódra történő áttérése is szerepet játszhatott abban, hogy a kunok sebezhetővé váltak. Az orosz fejedelmek Lukomorjénél, a Molocsnaja folyónál támadták meg őket. Az egyesült orosz hadak súlyos vereséget mértek a kun seregekre. Mintegy húsz kun előkelő, kán pl. *Arslanaba*, *Čengeraba*, *Kuman* és *Altunaba* elesett a csatában. Ez volt az oroszok első jelentős győzelme, melyet a kunok felett arattak. Vlagyimir Monomah Intelmeiben a kunokkal kapcsolatban egyebek mellett a következőket írta: „*Összes hadjárataim száma nyolcvan volt, közöttük három nagy háború, a kisebbekre nem is emlékszem. A polovec fejedelmekkel egy híján húsz békét kötöttem atyám életében és az ő halá-*

5. kép Félnomád csala-kazakok szállása (ALMÁSY 1903 nyomán)

la után. Sok barmot és öltözetet adtam ajándékba. S hány daliás polovec fejedelmet mentettem meg a rabláncától (a megbecsülés jeléül a legyőzött ellenfelet megölni, megkímélni a megalázó fogságtól): a két Sarukan fivért, a Bugaborszovok közül hármat, négy Oszenyevet – összesen vagy száz vitéz kánt. Kokszuszt fiastól, Aklan Burcsevicset, aztán a tarevi Azgulust, meg még tizenöt ifjú kánt élve adott kezemre az Isten: ezeket hazahurcoltam, itthon kaszaboltam le, és tetemüket a Szalma patakba dobtam. Akkortájt itt-ott a túlvilágra küldtem a poloveceknek legalább kétszáz deli vitézét.” Itt szeretnénk megjegyezni, hogy az orosz csapatok sem viszonyultak másképpen a legyőzöttekhez, mint a kunok. Pl. az oroszok 1103. évi győzelmes hadjárata során elfogott Beldjuz (Velduz) szabadonbocsátása fejében váltságdíjként sok aranyat, ezüstöt, lovakat és más lábasjószágokat ajánlott fel, s ígérte, esküvel kötelezi magát, hogy soha többé nem támad orosz földre. Ugyanitt és ugyanekkor a győztes oroszok hadizsákmányként megszerezték a kunok lovait, szarvasmarháit, juhait, tevéit, hadiszereit és rabszolgáit, elfogták a kunok szövetségeseiként harcba szálló besenyőket és torkokat (úzokat), s velük együtt tértek vissza hazájukba.

1103–1132 között a kunok kilenc alkalommal támadták meg az orosz fejedelemségeket (pl. 1105, 1106, 1107, 1110, 1113, 1126), de ötször már vereséget szenvedtek. Az oroszok a hadjáratokat rendre a kun sztyeppékre irányuló ellentámadással fejezték be.

6. kép Oroszok elől menekülő kunok a Radziwiłł kódexben (PLETNEVA 1958 nyomán)

A további hadjáratok, amelyeket az Orosz Évkönyvek említettek, a kun törzsszövetség gazdaságilag legfejlettebb területei, a Szeverszkij Donyec medence ellen irányultak. 1107-ig a Kijevi Nagyfejedelemség és a doni kunok kerülték a komolyabb összeütközést. Azonban ez a kun törzsi csoport zavart okozott a Kijevi Rusz keleti kereskedelmében, mert elvágta az összeköttetést Sarkellel (Belaja Vezsával) és a Volgával. Ebben az évben Bönek kán csapatai egyesültek Sarukan csapataival és Lubnora támadtak. Az oroszok legyőzve a kunokat ellentámadásba mentek át, egy sor további vereséget mértek rájuk. Az orosz krónikás szerint „Vlagyimir Monomach arany serlegből itta a Dont s elfoglalta egész földjüket”. A kunok egész tábora az oroszok hadizsákmányává lett. Az egyik, az Otrók kán vezette kun sereg, mint később írunk róla, a Kaukázus északi előterébe menekült. 1109. decemberében, majd 1111. márciusában az orosz seregek igen sok kun foglyot ejtettek, utóbb elfoglaltak két kun „várost” is, melynek Sarukan és Szugrov volt a neve. A „városokat” két nagykánról Saru-kán-ról és Szugr-ról nevezték el, minden bizonnyal azért, mert ez volt a téli szállásuk. 1116-ban két fiatal orosz herceg ismét elfoglalta Sarukánt és Szugrovot, s emellett még egy harmadik várost is, Balint. Ami Balint illeti, nem kizárható, hogy az elnevezés a kipcak *baliq* „város” szóra megy vissza. Sarukánt és Szugrovot 1111-ben a kunok az orosz sereg katonáinak kardcsapás nélkül adták fel, kimentek az orosz katonák elé és zászlókkal, hallal és borral fogadták őket, mint barátokat, hitsorsosokat. Az 1116. évi

7. kép A kun törzsi csoportosulások a 12. században. 1. Dnyeper menti kunok, 2. a Fekete-tenger öböl menti (Lukomor'e) kunok, 3. doni kunok, 3a. a Donyec felső folyásánál tartózkodó kunok, 4. Fekete-tenger parti (Pomor'e) kunok, 5. alsó donyeci vagy donyeci kunok, 6. kaukázusi kunok, 7. krími kunok, 8. volgai kunok, 9. a törzsi határok az Orosz Évkönyvek alapján, 10. a kun régészeti emlékek elterjedése, 11. az erdős és a füves sztyeppe határa (ROLLE, MÜLLER-WILLE és SCHIETZEL 1991 nyomán)

események leírásából az is megtudható, hogy a két kun városnak a lakosságát részben besenyők, részben jászok lakták, utóbbiak saját fejedelmük alatt. Barátságosan közeledtek az oroszokhoz, később pedig igyekeztek dinasztikus kapcsolatba kerülni velük, amelyet az egyik orosz herceg és a jász fejedelem lányának esküvője pecsételt meg. A Szeverszkij Donyec völgyében lévő kun „városok”, amelyek a kánok téli szállásai voltak, nagyjából földművelő alán (jász) lakossággal rendelkeztek, s itt voltak a kézműves műhelyek is.

Ugyanilyen kézműves-földművelő téli szállást hoztak létre az 1116. évi vereség után keletre vonuló kunok az általuk 1117-ben elfoglalt, a Don partján épített kazár erődítmény, Szarkel romjain, ahonnan kiűzték a besenyőket és az úzokat. Az erődítményen belül, szabálytalan halmazban félig földbeásott és a földfelszínre épített, agyagból vert falú házakat emeltek. Még ebben az évben a Volga menti Bulgar (a Volgai Bulgária fővárosa) alá érkeztek. Bulgar hercege mérgezett bort küldött nekik ajándék-

8. kép Kun íjász, rekonstrukció
(ŚWIEȚOSŁAWSKI 1996 nyomán)

9. kép Szablyával, kopjával és íjjal
felszerelt kun lovas páncélingben
és vas sisakban, rekonstrukció
(ŚWIEȚOSŁAWSKI 1996 nyomán)

ba, „Aepak és a többi fejedelmek ittak belőle és mind meghaltak”. Így szabadult meg Bulgar a kunoktól.

A kunok (kumánok, polovecek) viszonylagosan nem túl nagy, de annál gazdagabb földterületeket foglaltak el a sztyeppen, amelyeket nyugatról az Ingulec folyó, északról az orosz fejedelemségek, délről a Fekete-tenger, keletről pedig a Don és Szeverszkij Donyec folyók köze határolt. Bár a kun törzsszövetség uralta terület határa keleten a Volgánál volt, kunok a Dontól keletre szinte nem is voltak. Ellenben délkelet felé elfoglalták a Kaukázus előtti kalmük sztyeppét, s a Krím félszigetet is egy kun törzs tartotta birtokában. A felsorolt területeken kívül, a Volgánál és a Don középső folyásánál, az Ingulec és a Prut közötti sztyeppén a kunoknak meghódolt besenyők és az úzok éltek.

Az orosz fejedelmeknek 1116, 1120, majd 1140. évi hadjárataik révén sikerült a kunokat a Donyec és Don vidéki szállásokig, délen meg a Duna melléki síkságra visszaszorítani. Azonban az orosz sikerek ellenére a kunok továbbra is nyugtalanították az orosz fejedelemségek határait. Mihelyt a trónviszályok, a belső háborúk az oroszok erejét lekötötték, a kunok újra előretörték, 1152-ben keleti szállásaikról már ismét elérték a Dnyepert, sőt al-dunai testvéreikkel is helyreállították az összeköttetést. Az oroszok 1153 után is többször voltak kénytelenek hadjáratokat indítani kun föld-

re, pl. 1155-ben, 1160-ban, 1172-ben, 1173-ban, 1184-ben, 1185-ben, 1187-ben, 1190-ben, 1192-ben és 1193-ban.

Az orosz fejedelmek a kunokkal vívott háborúik lezárásaként a békét nem egyszer házasságkötéssel pecsételték meg. Így pl. 1094-ben az egy évvel korábban kétszer is vereséget szenvedett Szvjatopolk, kijevi nagyfejedelem feleségül vette a győztes Tugor-kán leányát. 1107-ben Vlagyimir Monomah fia, Jurij Dolgorukij (szuzdali fejedelem 1132–1157, kijevi nagyfejedelem 1154–1157) *Asen* kun fejedelem egyik unokáját vette feleségül, s ebből a házasságából született Vasilko nevű fia. 1117-ben Monomah Tugorkan unokájával házásította össze legkisebb fiát, Andrejt (volhiniai fejedelem 1119–1135).

A KUNOK RÉSZVÉTELE AZ OROSZ FEJEDELMEK EGYMÁS KÖZÖTTI HÁBORÚIBAN

Az orosz fejedelmek szinte a kunok megjelenésétől kezdve igénybe vették az új nomád törzsszövetség katonai segítségét egymás ellen vívott háborúikban. Pl. 1070-ben Vszeszlav orosz herceg a kunok segítségével űzte el az ősi birtokát bitorló Szvjatopolkot Polockból. 1078-ban Oleg és Borisz hercegek szintén polovec segítségével Vszevolodtól elfoglalták Csernyigovot, de a hadiszerecsse fordultával onnan kiűzték őket, egy összecsapásban Borisz és Izjaszlav is elesett, Oleg pedig Tmutarakanyba menekült. 1079-ben Oleg szövetkezett Romannal és kunjaival együtt Kijev alá vonult. A megtámadott Vszevolod Perejaszlavlnál táborba szállt ellenük. Roman azonban békét kötött Vszevoloddal. A hadizsákmány elmaradása miatt a kunok Romant meggyilkolták, Oleget pedig fogságba vetették és száműzték.

A 12. század harmincas éveiben a kun történelem új szakasza kezdődött. A Monomah- és Oleg-pártra szakadó, egymással rendszeresen hadakozó orosz fejedelmek, akik, mint láttuk, dinasztikus kapcsolatokra is törekedtek a kun kánokkal, mind gyakrabban vették igénybe a kunok fegyveres segítségét. Az Oleg-pártiak a Monomah-párt elleni háborúikban nagy mértékben felhasználták a keleti szövetség, amelynek szállásterülete a Volga és a Dnyeper között húzódott, kunjait. Az Oleg-pártiakhoz közelálló hordák: „*az otperlujok, tokszobicsok és az egész kun föld, mely a Volga és a Dnyeper között feküdt*”. 1128–1161 között az orosz krónikákban 15 olyan hadi eseményt jegyeztek fel, amelyet a kunok, mint „szövetségesek” intéztek az orosz föld ellen. Katonai szövetségesként akadálytalanul hatolhattak be az orosz földre „*falvakat és városokat foglaltak el... az embereket elrabolták, másokat pedig megölték*”. Pl. 1139-ben Vszevolod Olgovics, aki 1127-től csernyigovi fejedelem, 1139 márciusától

haláláig kijevi nagyfejedelem volt, aki már 1111-ben harcolt a kunok ellen, szövetséget kötött velük, „*a poloveceket Prilukhoz vezette és bevett más városokat, elfoglalta a Szula folyó vidékét.*” 1146-ban Vszevolod Olgovics fivérei és rokonai, veje, Boleszláv lengyel fejedelem és a „*vad polovecek*” segítségével Halics ellen vonult. Kijevbe visszatérve megbetegedett és meghalt. 1147-ben „*Szvjatoszlav... megérkezvén Nyerinszknél (a rjazanyi fejedelemség területén, a vjaticsok földjén) táborozott, és akkor érkeztek meg hozzá a polovec követek apósától, a polovec Vaszilijjal, hét szolgát küldtek neki, így szólván: „Egészséget kívánunk neked, ha parancsolod haddal jöväink*” Ugyanebben az időben a Ruszból (eredetileg a Kijev környéki terület) *fejedelmi szolgák érkeztek és tudatták vele, hogy Vologyimer Csernyigovban van (1139–1151 között csernyigovi fejedelem), Izjaszlav pedig Sztarodubnál. Svjatoszlav Dedoszlavhoz (település a vjaticsok földjén) ment, ott jöttek hozzá más polovecek, a Tokszobicsek (kun fejedelmi nemzetség). És kijelölte nekik Szugyimir Kucsebicsét (Szvjatoszlav valószínűleg kun származású hadvezére) és Gorenát (kun hadvezér) és elküldte őket a szmolenszkiek ellen, és gyözték az Ugra (a Káma mellékfolyója) felső folyásánál.*” A *vad polovecek* 1159-ben a kijevi nagyfejedelem szövetségeseiként 1159-ben Ivan Berladnik földjére támadtak. 1162-ben az orosz fejedelmeknek a nyugati (szintén orosz), s részben a halicsi, fejedelemségek elleni közös hadjáratában vettek részt. 1203-ban a kunok bevették a kincses Kijevet.

A kunok az oroszoknak belharcaikban kialakított zsold fejében nyújtottak segítséget. A Kijevi Évkönyv tudósítása szerint 1151-ben Jurij Dolgorukij szövetségesei voltak „*még a vad polovecek is, akiket arannyal csábít(ott)*” magához. Egy évvel később Jurij Dolgorukijhoz ismét „*sok polovec jött*”. Ennek, az 1152. esztendőnek hadi eseményei során a kunok „*Csernyigovhoz érkezővén, felgyűjtották a várost*”. Azonban értesítést kaptak arról, hogy orosz felmentő csapatok közelednek Csernyigovhoz. „*A polovecek pedig megijedvén ettől, kezdtek leszakadozni. A fejedelmek pedig látván az elvonuló poloveceket, elmentek Csernyigovtól... kitalálták, hogy mindannyian hazamennek, és készülődnek, amíg a folyók beállnak. A polovecek pedig elmentek tőlük... a polovec steppére és sok volosztjot (fejedelemséget) végigpusztítottak.*” Ily módon megszerezve a háborús részvételükért ígért, de elmaradt zsákmányt. Igencsak valószínű, hogy éppen az állandó zavartalan fosztogatások következtében született újjá a Monomah által szétvert doni kun törzsi csoportosulás.

A 12. század második felében a kun törzsszövetség új erőre kapott. Ezt egyrészt az egymással is hadakozó orosz fejedelemségek belső viszonyaival szokták magyarázni, másrészt mérvadó tudósok úgy vélik, hogy akkor adott lökést a kipcsakok előnyomulásához a kitaj birodalom megalakulása következtében nyugat felé irányuló népmozgalom, aminek következtében a kunokhoz jelentős kipcsak hozzávándorlás történt. Korábban a kipcsak nevet a kimek törzsszövetségnek csak egyik törzse viselte, ettől az időtől kezdve a kimek törzsszövetség is a kipcsak nevet vette fel.

A 12. század utolsó harmadára, pontosabban 1172–1187 közötti időszakra, szemben a nyugati hordákkal, amelyekből *Kobjak* kán nem tudott egységes törzsszövetséget kovácsolni, a *Koncsak* kán vezette keleti kun törzsek politikai felemelkedése a jellemző. Szvjatoszlav és Rurik serege 1184-ben teljesen szétverte a Dnyeper menti kunokat. Amint az Igor ének megőrizte: „*az íjak tengere a pogány Kobjakot a híres kun vas seregekkel együtt, mint a vihar elsöpörte: maga Kobjak Kijev városában, Szvjatoszlav börtönében pusztult el*”. Kobjak halála után Koncsak maradt az egyetlen kán, aki egyáltalán harcba tudott szállni az oroszokkal. Már 1184-ben bosszúhadjáratra indult. Azzal fenyegetőzött, hogy „*elfoglalja az orosz városokat és felperzseli azokat*”. Egy évvel később *Koncsak* és *Gzak* kánok feldúlták Perejaszlavl és Putyivl környékét, elfoglalták Rimovot és foglyaikkal visszatértek a sztyeppre. Koncsak, aki a nyugati kánok utódának hirdette magát, aki az egész kunság feletti egyeduradalomra tört, ezt a hadjáratot tüntetően megtorlásnak nevezte. S uralkodásának végére Koncsaknak sikerült is bizonyos egységet elérnie, amit az bizonyít, hogy 1187-től csapatai vagy személyes vezetésével, vagy pedig parancsára már a Dnyeper jobb partján harcoltak. Amint az Orosz Évkönyvekben feljegyezték: „*Koncsak Rusz területén harcolt kunjaival, akik neki alárendelve gyakran harcoltak Rusz ellen*”. Azonban az orosz fejedelemségek kiállták és visszaverték Koncsak kunjainak támadásait. Az oroszok által 1190–1193 között indított hadjáratok meggyöngítették a kunok erejét, támadásaik egyre erőtlenebbé váltak, s a század végére szinte teljesen megszűntek.

A KUNOK A BIZÁNCI BIRODALOMBAN ÉS BULGÁRIÁBAN

Az úzok hatalma az 1064–1065. évi szerencsétlen kimenetelű balkáni hadjáratuk után a sztyeppen összeomlott, törzsszövetségük elemeire hullott szét, maradékaik beköltöztek a bizánci birodalomba vagy vazallusként (černye klobuki „fekete süvegsek”) az orosz fejedelemségek déli határainál telepedtek le. A kunok előtt megnyílt az út nyugat felé. 1071-ben a kijevi fejedelemiség délnyugati határánál, a Dnyepertől nyugatra két Rosz folyó vidéki városkát támadtak.

A bizánci birodalomba betelepülő besenyők a császári kormányzat minden olyan erőfeszítésének ellenálltak, amely arra irányult, hogy a keresztény hitre térítse és letelepítse, civilizálja őket. Emellett a kunok nyomása miatt az orosz sztyeppékről állandóan újabb és újabb besenyő töredékek érkeztek, amelyek kihasználva a polgárháborúkat, letelepedtek a Duna és a Balkán-hegység közt elterülő, egykori Bulgáriában, ezzel is növelve a besenyő erőket. 1078-ban a kunok az Al-Dunánál letelepített

besenyők hívására a bizánci birodalom egyik városát Adrianupoliszt (Drinápoly, ma Edirne, Törökország) ostromolták, de a bizánci hadsereg közeledésének hírére felhagytak az ostrommal és elmenekültek. 1086-ban a kunok ismét a besenyőkkel szövetségben özlöklöttek el Thrákiát. Szétverték Pakurianosznak, a szkholák domesztikoszának a hadseregét, de kénytelenek voltak meghátrálni egy újabb hadsereg elől, amelyet Tatikiosz toborzott össze, aki elzárta előlük az Adrianupoliszba és Philippupoliszba (ma Plovdiv) vezető utakat. 1087-ben a kunoknak sikerült annyira benyomulniuk a birodalom területére, hogy már csak egy napi járóföldre voltak Rhaidesztosztól (Rodostó), de egy császári sereg megfutamította őket, s kénytelenek voltak újra átkelni a Balkán-hegységen. 1088 tavaszán a besenyők és szövetségeseik ellen Komnénosz császár indított támadást. Egyszerre szervezett ellenük a Balkán-hegységen keresztül szárazföldi hadjáratot és tengeri offenzívát, tudniillik egy flottával felhajózott a Dunán. A besenyők békét kértek, de a császár erre nem volt hajlandó. A besenyők a császári hadsereget teljesen szétverték a Duna menti Drisztránál, a császár éppen hogy csak el tudott menekülni. A besenyők számára megnyílt az út Konstantinápoly felé, amely csak annak köszönhetette megmenekülését, hogy viszály támadt a besenyők és kunok közt, mert a kunok a csata után érkeztek, mégis követelték a zsákmány rájuk eső részét. Miután ezt a besenyők megtagadták, rájuk támadtak és az Ozolimne-tóhoz (Büdös-tó) szorították őket, de élelmük fogytán lévén, bosszúval fenyegetőzve távoztak. Eközben a császár újabb hadsereget verbuválhatott. A besenyők néhány hónap múlva visszatértek, nyomukban voltak azonban a fenyegető kunok, akiknek a szövetségi ajánlatát Alexiosz Komnénosz császár nem merte elfogadni. Elfogadta a besenyők békeajánlatát és megtiltotta nekik, hogy átkeljenek a Balkánon. De alig tűntek el a kunok, a besenyők megszegették a szerződést és megtámadták Philippupoliszt. Alexiosz császár csapatok híján kénytelen volt ellenük úgy háborúzni, hogy lesben állt katonáival és igencsak örült, amikor újabb fegyverszünetet köthetett.

Konstantinápolyt két oldalról fenyegette támadás: szárazföldön a besenyők, a tenger felől pedig a török emírek felől. Utóbbiak újabb hadjáratra buzdították a besenyőket, akik téli szállásaikat a Marica vidékén ütötték fel. A császár felhívással fordult a kunokhoz, akik *Maniak (Bonjak)* és *Togortak (Tugor-kan)* vezetésével nagy számban érkeztek. Azonban a császárnak gondja volt arra is, hogy a Marica választóvonal legyen serege és a kunok között. 1091. április 29-én, a Lebunion-domb lábánál a besenyők vereséget szenvedtek, amely rémes mészárlásba torkollott. Egy egész nép esett el ebben a csatában, mert ezután már többé a besenyőkről, mint népről a forrásokban nem esik szó. A csata kevés túlélőjét besorozták a császári hadseregbe. A „szövetséges” kun csapatok nem álltak egységes vezetés alatt. A csata után egyik részük, félve a bizánciaktól, azonnal elvonult, míg másik részük részt vett a győzelmi lakomán. A császár az egyezségüknek megfelelő részt a hadizsákmányból utána küldte az eltávozott kunoknak, a győzelmi lakomán résztvevőket szintén megajándékozta.

Hogy megelőzze a hazatérő kun sereg fosztogató akcióit, túszoikat vett tőlük és vezetőket adott a sereg mellé, aki a Balkán-hegységig kísért a kunokat.

A lebungion csata következményeként Európában ugyan elpusztult a besenyő nép, a bizánci határokat azonban továbbra is fenyegették a kunok. 1095-ben újra betörték a bizánci birodalomba. Az élükre egy hamis trónkövetelő állt, aki Romanosz Diogenész fiának adta ki magát. A *Tugorkan* és *Kitzes* vezette kunok átkeltek a Balkán-hegységen, Adrianopolisz felé vonultak. A bizánciak azonban a csaló trónkövetelőt foglyul ejtették, s a kunokat véres csatában megverték. Állítólag 7000 kun maradt a csatatéren, s 3000 pedig fogságba esett. Ezután a kunok csapatokra oszlottak, széledtek és fosztogatva, garázdálkodva vonultak vissza, keltek át a Dunán.

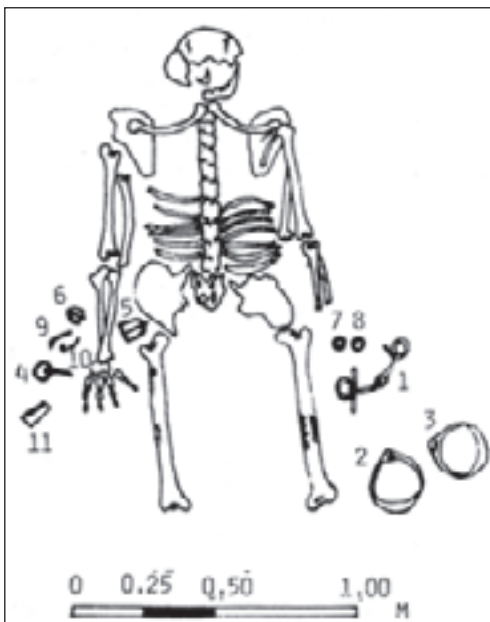
A dezorganizálódott besenyők helyét az egykori Bulgária területén a kunok vették át. (Kelet-Bulgária 971-ben, míg az ország többi része 1018–1185-ig került a bizánci birodalom fennhatósága alá.) A birodalom területére betelepedett kunok közül a leggazdagabbak, házasságra lépve a bolgárokkal vagy csupán elbolgárosodva, beilleszkedtek a bizánci birodalomba. 1185 végén két helyi hatalmasság, egy testvérpár, a már keresztény nevű Peter és a még pogány kun nevű *Asen* (*Asen=Esen* „egészséges”), akinek jelzője a korabeli forrásokban *Belgun* (a kun [török] „bölcs” bilgün szó rejlik benne), mélységes tisztelettel előterjesztette követelését, mely szerint pronoiadományként (nehéz fegyverzetű katonaság állítására kötelezett hűbértart) igényt tartott bizonyos bulgáriai országrészekre. A bizánci kormányzat mereven visszautasította a követelést. Azonban az adókkal túlterhelt országrészben felkelés robbant ki, amely Bulgária Bizánctól való teljes elszakadásához, a második bolgár cárság megalapításához vezetett. A Duna mentén sok kun telepedett le, arra a környékre, ahol vlachok (oláhok), a mai románok ősei is laktak. Így a Peter és Asen által kirobantott mozgalomban a kunok mellett a vlachok is jelentős részt vállaltak. 1186-ban maga a császár, II. (Angelosz) Izsák, vonult be seregei élén Bulgáriába. A felkelők csapatait szétszórta. Peter és Asen a Duna északi oldalára, a kunországi kunokhoz menekült. A testvérpár nemsokára erős kun segédcsoportokkal tért vissza és újra felkelt a harc. Isakiosnak 1186 októberében csak nagy nehézségek árán sikerült visszavernie a bulgáriai szláv-vlach-kun és a kunországi kun haderőt. 1187 tavaszán a császár újabb, sikertelen, hadjáratot indított a felkelők ellen, majd az eredménytelenség láttán kiegyezésre törekedett velük. Peter és Asen a béke biztosítására túszként küldték a császárhoz öccsüket, Kalojant. A békekötés az új helyzet elismerését jelentette. Bizánc veszni hagyta a Balkán-hegység és a Duna közti területet. Újra megszűletett egy önálló bolgár birodalom. A frissen alapított trnovói érsekség fejétől, az új bolgár érsek kezéből kapta meg a kun-bolgár Asen a trnovói Szent Demeter templomban a cári koronát.

1190-ben Angelosz Izsák újabb hadjáratot indított a bolgárok-vlachok-kunok ellen. Megostromolta Tirnovót, a kunok hirtelen támadása miatt azonban kénytelen volt meghátrálni, és hatalmas vereséget szenvedett, amikor átkelt a Balkán-hegy-

10. kép Az 1926-ban Pliszka és Madara között Endzse falu mellett előkerült kun sírszobrok (FEHÉR 1940 után)

ségen. 1194–95-ben az Aszenek átkeltek a Balkánon, elpusztították Thrákiát, és Arkadiupolisznál megverték két császári hadvezért. A csapataitól megfosztott császár 1195 tavaszán újra hadba indult, de egy katonai összesküvés, amelynek élén testvére, Alexiosz állt, megbuktatta. III. Alexiosz császár (1195–1204) trónra lépése alkalmával az Aszeneknek tett békejavaslatait a bolgárok elutasították és Amfipolisznál megfutamították a császár vejének, Iszaakiosz (Izsák) szebasztokratórnak a hadseregét. A bolgár fogságba esett Izsáknak sikerült felbérelnie egy befolyásos bojárt, Ivankót, aki meggyilkolta Aszen Ivánt és hatalmába kerítette Tirnovót, ahol Aszen Péter megostromolta őt. III. Alexiosz két kísérletet is tett rá, hogy megsegítse Ivankót, de hadserege megtagadta a Balkán-hegységen történő átkelést. Ivankó már majdnem vereséget szenvedett, amikor sikerült megszöknie. A császár 1196-ban „szolgálatiért” Philippupolisz kormányzójává nevezte ki. 1198-ban egy másik Aszen ellenes bojár, Dobromir Sztrez, ötszáz harcosával együtt szintén átállt a császár oldalára, s a makedóniai Sztrumnica kormányzója lett. Az átállt bojároknak kellett volna honfitársaiktól védeni a birodalmat. Azonban ezt nem tették. Dobromir, alig rendezkedett be, rögtön függetlennek nyilvánította magát. Alexiosz először eredménytelen hadjáratot vezetett ellene, majd hazzáadta egyik unokahúgát és 1199-ben hűbérbe átengedte neki Felső-Makedóniát. A kialakult helyzet következtében 1199-ben és 1200-ban a kunok akadálytalanul özönlöttek el Thrákiát.

11. kép Kun harcos sírja a pliszikai erőd déli falánál található temetőben (RASEV 1983 nyomán)

A 12. századtól a bizánci császárok a hadseregbe nagy számban toboroztak zsoldos csapatokat. A bizánci hadseregben ettől az időtől kezdve az őslakosok mellett varégek, oroszok, besenyők, kunok, törökök, franciák, németek, angolok, bolgárok, abházok és alánok tarka egyvelege szolgált. 1186–1207 között a kunok részvétele a bizánci-bolgár, mint ahogyan a későbbi latin-bolgár harcok kimenetelében is döntő jelentőségű volt. Bár a kunok klimatikus okokból nyári hadjáratokban sohasem vettek részt.

II. Ivan Asen, I. Asen fiának (1218–1241) uralkodása a II. bolgár cárság történelmének csúcspontja. II. Ivan Asen, konstantinápolyi központtal, egy bolgár-bizánci birodalom megalapítására törekedett. A kunok története szempontjából érdektelenek II. Ivan Asen tevékenységének részletei. Azonban fontos

tudni, hogy hadjárataiban rendre vele szövetséges kun csapatok vettek részt. 1235–36-ban Joannész Vatatzész (1222–1254) bizánci császárral szövetségben és kun csapatok segítségével megostromolta Konstantinápolyt. Azonban II. Ivan Asen még 1236-ban szakított korábbi szövetségével és a Balkánra előnyomuló kunokkal szövetkezve ellene indított harcot. A bolgárok és kunok megostromolták és hatalmukba is kerítették Tzurullont, a nikaiai hatalom egyik legfőbb támaszpontját Thrakiában. 1241-ben meghalt II. Ivan Asen és ezt követően a mongolok betörésével hamarosan megkezdődött a bolgár birodalom hanyatlása.

Azok a mongol csapatok, amelyek IV. Bélát és kíséretét egészen Trau városáig (Trogir, Horvátország) üldözték, Dzsingisz kán haláláról értesülve, a Balkán-félszigeten keresztül vonultak vissza. Elpusztították a délszláv országokat és adófizetésre kötelezték Bulgáriát. Bulgáriát ekkor II. Asen kiskorú fiai képviselték. Előbb a 12 éves korában elhunyt Koloman (1241–1246), majd még fiatalabb féltestvére, Michael (1246–1256). Őket követte a bolgár trónon Aszen Konstantin (vagy Konstantin Stich 1257–1277), aki II. (Laszkarisz) Theodórosz bizánci császár egyik lányát. Eirénét vette feleségül. Aszen Konstantin szembehelezkedett Palailogosz Mihály bizánci császárral. A teljesen dezorganizálódott bolgár cárságtól Palailogosz minden ellenállás nélkül foglalta vissza azokat a területeket, amelyeket egykor II. Ivan Asen szakított ki a bizánci birodalomból. A határokat a Rodopétól északra bolgár területen 1263-

ban egészen a szófiai alföldig terjesztette ki. 1260-ban Aszen azt a Szörénységet támadta, ahová a tatárok súlyos adói elől a Bulgáriában élő vlachok igyekeztek sorsuk enyhítésének reményében áthúzódní. Itt azonban beleütközött V. István király hadseregébe, aki fennhatóságát ki akarta terjeszteni a balkáni szláv államokra. Mihály visszavonult, visszafoglalta Philippopoliszt, kelet felé fordult és bevette Ankhialosz és Meszembria kikötőit. A bolgár cár azonnal üzent szövetségesének, Nogáj tatár (kipcsak) kánnak, akinek a birodalma valószínűleg a Don és Donyec között volt. A tatárok 1265-ben előzőnlötték Thrákiát és óriási csapást mértek Palailogosz Mihályra. Azonban meglegedtek annyival, hogy kifosztották a vidéket, de Konstantinápolyt már nem támadták meg. A bizánci császár a helyzetet azzal a diplomáciai húzással mentette meg, hogy az időközben megözvegyült bolgár cárnak felajánlotta leánya, Máriának a kezét, de Nogájjal is szövetséget kötött és hozzáadta másik leányát. Ennek a szövetségnek köszönhetően most az egyszer a tatárok védték meg Thrákiát a bolgárokkal szemben. Egy baleset következményeként Aszen Konstantin régenssé feleségét tette meg. Ellene azonban népfelkelés tört ki. 1277-ben cárrá káltották ki a kanász *Ivajlót*. Vele szemben a császár az anyja révén az Aszenidákhoz tartozó trónkövetelőt állított, akit vejévé is tett. Az 1279-ben bizánci támogatással trónra lépett III. Ivan Asen azonban egy évvel később már elvesztette a hatalmat, Ivajló a tatárok támogatásával elűzte. Őt egy szintén kun származású bojár, *I. Georgi Terter* (1280–1292), követte a cári trónon. A kun Terter név az orosz forrásokban is előfordul. 1185-ben emlitenek egy *Tertrobicsi* vagyis *Terter-aba* nemzetséget. A név töve a török ter „gyűjteni” ige. II. Georgi Terter (1321–1323) Nogáj vazallusa lett. Rövid uralkodása alatt több kun bojár, közöttük Georgi Terter fivére, Eltimir, államot alkotott az államban Kazanlik fővárossal, Šišman Vidin fővárossal, s szakított még egy darabot magának a bolgár cárság területéből Dorman (vagy Durman) bojár is. 1323-ban a szintén kun eredetű *Šišman* (1323–1330) került a bolgár trónra, akit rövid életű dinasztia alapítójaként tisztelhetünk. A Šišman „kövér” név nagyon elterjedt a török népeknél. Az utolsó Šišman, Iván cár 1396-ban súlyos vereséget szenvedett a terjeszkedő törököktől, Trnovo eleste után Nikápolyba zárkózott, de a várost I. Bajazid elfoglalta és a bolgár cárt 1396-ban megölette.

Jóannés Vatatzés megerősítette a bizánci hadsereg állományát a mongolok (tatárok) által elűzött kunok betelepítésével, akiknek a határvidékeken, egyrészt Thrakiában, Makedóniában, másrészt pedig a Maiander völgyében és Frígiában (Közép-Anatólia, Törökország) juttatott földeket.

A KUNOK GRÚZIÁBAN

1107-ben a Vlagyimir Monomah vezette orosz seregek súlyos csapást mértek a doni kunokra. Az ellenük harcoló egyik kun kán, *Otrok*, kíséretével a „*Vaskapun*” túlra, apósához, Dávid grúz királyhoz, menekült. A grúz király, akinek válogatott lovasokra volt szüksége, szolgálatába fogadta az Otrok kán által vezetett, a krónikás túlzással negyvenezer főt számláló, kun sereget. Otrok menekülő kunjai valószínűleg a felperzselt föld taktikáját követték, miközben a Kaukázus előtti sztyeppére húzódtak.

KUNOK EGYIPTOMBAN ÉS SZÍRIÁBAN

A mongolok a kunok felett aratott 1223. évi dél-oroszországi győzelmük után meglehetősen sok elfogott kunt adtak el Egyiptomba és Szíriába rabszolgának. Az Egyiptomba került kun rabszolgák, a mamelukok 1250-ben megdöntötték az utolsó ajjúbida szultán uralmát és magukhoz ragadták a hatalmat. *Ijász Bajbarsz* mameluk szultán (1260–1277), aki ősi hite és eredete révén kun volt, már a muzulmán világ bajnokává vált. Perzsiát Möngke nagykán öccse, Hülegü kormányozta mongoljai élén. Hülegü az iszlám ellensége volt és kedvezett a keresztényeknek. Az egykori Cumaniaból származó mameluk vezetők kapcsolatot létesítettek a kipszak mongol államban élő rokonaikkal. A kapcsolattartásnak kedvező körülményeket teremtett, hogy az Aranyhorda kánjai és alattvalói az iszlámra tértek át. Azonban az Aranyhordát és Egyiptomot a Hülegü által uralt területek elválasztották egymástól. Bajbarsz Palaiologosz Mihály bizánci császár engedélyét szeretne volna megszerezni, hogy tengeri úton tarthassák a kapcsolatot a mongol uralom alá került kunokkal, aki 1263-ban hozzájárult ahhoz, hogy az Oroszországban vásárolt rabszolgákat hajón szállíthassák át Egyiptomba, hogy közülük toborozzák a mamelukokat. (A mameluk dinasztiák uralkodása idején írt kozmográfiai (az egész ismert világ földrajza), történeti és életrajzi munkák a Kipszak föld (Cumania) ismertetése és a mamelukok eredetének tárgyalása kapcsán rendre megemlékeztek a kun törzsekről.

A KUN TÖRZSSZÖVETSÉG TÁRSADALMI BERENDEZKEDÉSE A MONGOL HÓDÍTÁS ELŐTT

A kunok társadalmi berendezkedés alapja a patriarchális (apajogú) nemzetség volt. Kun nemzetségekről az Orosz Évkönyvek is tudósítanak. Így pl. 1172-ből említik Koncsakot és nemzetségét. Nikon (szerzetesnek) a 12. században készült legendájában pedig egy olyan kun népcsoportról van szó, amely „megkeresztelkedett és élt szerzetesekkel és nemzetségeivel egyetemben”.

Több nemzetség egyesüléséből (a besenyőknél pl. öt) jött létre a törzs. A Codex Cumanicus a törzs (orda „horda”) latin megfelelőjét a *curia* szóval adta vissza (a curia „kúria” egy abból a 30 „osztályból”, melyekre ősidők óta Róma legrégebb polgárai fel voltak osztva, a curia főnöke intézte, s egyben felügyelte az ide tartozók közügyeit és az istentiszteleteket). A törzs feje volt a „*beg*” (*princeps*). Az Orosz Évkönyvek több kun törzs (esetleg nemzetség) nevet is megemléstettek: pl. *Tokszobicsi, Ulasevicsi, Otperljuevicsi, Csityejevicsi, Eltukovicsi, Burcsevicsi, Etebicsi, Tertrobicsi, Kulobicsi, Szyrcsanovi*, stb. Arról is tudunk, hogy a mongolok (tatárok) európai térhódításának következményeként létrejött Arany Horda uralma alá került pl. a *Burč-oglu, Toqsaba és Itaba, Baraq, Qongur-oglu, Qumandur, Čurtan, Köten (Kötöny) kun-kipcsak törzs* vagy nemzetség.

A törzsszövetség a törzsfők közti megállapodás alapján jött létre. Élén az egyik gazdag, nagy hatalmú törzsfő, a *kán* (*qan, han*) állott, aki a szövetség ügyeit a törzsfők tanácsa közreműködésével intézte.

A kun föld (Dest-i-Kipcsak) a 12. század közepén *Fehér és Fekete Kumániára* tagolódott. A Fehér (vagy Nyugati) Kumánia a Dnyeszter és a Dnyeper menti törzseket foglalta magába, míg Fekete Kumánia központja a Szeverszkij Donyec volt.

A fejedelmek (kánok) nagy számából következtethetően, minden törzs élén „*nagyfejedelem*” állt, a nemzetségek élén pedig a „*kis*” fejedelmek. Szerepük főleg a hadvezetésre és a nemzetséget illető bíráskodásra korlátozódott. Döntöttek a gazdasági, jogi és erkölcsi jellegű ügyekben, azonban figyelembe kellett venniük a nemzetség tekintélyes tagjainak a véleményét. Így a nemzetséget közvetve a nemzetségi arisztokrácia irányította. A nemzetségi arisztokrácia tagjaiból kerültek a kisebb csapatok vezetői, így pl. a *századosok, tizedesek*, stb.

A kun nemzetségek alapsejtjei a nagycsaládok voltak, a nemzetség nagycsaládokból tevődött össze. Azonban a nagycsaládot is nevezték néha nemzetségnek. A nagycsaládok azonban már nem vérségi alapon szerveződtek. A nagycsaládokba, a családfőnek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyének megfelelően, nemcsak az egészen közeli rokonai, a háziak és a cselédek tartoztak, hanem pl. a fegyveres kíséretét adó harcosok is. A 12. századi kun nagycsalád akár egy feudális klánhoz is hasonlítható, mint ahogyan ezt az orosz kutatók nem egyszer megjegyezték.

A nagycsaládfők, a szabad kun harcosok képezték a társadalmi hierarchia alapját. A nemzetségfőket, a Codex Cumanicus kunul *bej*-eknek, latinul *baronus*-nak, *dominus*-nak, perzsául *emir*-nek, az orosz krónikáiról pedig „*tekintélyes férfiak*”-nak vagy „*urak*”-nak nevezte. A nemzetségfő hagyományosan a nemzetség legvagyonosabb nagycsaládjának a feje volt. A szintén szabad, de szegény családfők csak a bejek vazallusai lehettek. A bejek a törzsfőeknek, kunul „*beg*”-eknek (latinul *princeps*) voltak alárendelve. A törzsfők hatalmának ereje és szilárdsága katonai aktivitásuktól függött. A hódítás a nomádok nézete szerint nemcsak kényszer, hanem erkölcsi szintre emelt belső kötelesség, hivatás is volt. Ha a beg rendszeresen sikeres hadjáratokat szervezett és vezetett, azok növelték a kun arisztokrácia gazdagságát. Következésképpen az arisztokrácia, mivel céljait megvalósulni látta, támogatta őt. És így a törzsfő hatalma megnőtt, csaknem abszolúttá vált. A kun birodalmat azonban egyetlen törzsfő sem tudta hatalmába vonni, az sohasem állott egységes irányítás alatt. A kun törzsszövetség még a kun lakosság egészét sem fogta át. A legnagyobb kánok, mint *Bönek* vagy *Tugorkan* hatalma sem terjedt túl a kun birodalom nyugati területein. *Sarukan* csupán a donyecki sztyeppén uralkodott. A legkövetkezetesebb egysítő politikát az „Öreg” *Sarukan* utóda, *Koncsak* kán folytatta. Neki viszonylag erős nomád államot sikerült létrehoznia a kun birodalom egy bizonyos részén, s később, a hagyománnyal ellentétben, azt megtagadva, saját fiának, *Jurijnak* adta át a nagykáni hatalmat. Azonban *Koncsak* államának nem volt irányító apparátusa, nem volt adózási rendszere. Az első kun állami képződmény minden jelentősége ellenére csupán embrionális állapotban maradt. Nyilvánvalóan a valóságnak megfelelően tudósított *Petahja Regensburg*, a 12. század végén héber nyelven alkotó író-útleíró, aki szerint „...a kunoknak nincs közös uralkodójuk, hanem fejedelmeik és előkelő családjaik” van. A kánok hatalmát, amely a régi törzsi szokások szerint választásokon alapult, az előkelők tanácsa (az arisztokraták gyűlése a szokásjog alapján) erősítette meg, illetve korlátozta. Azonban a kánokat csupán a leggazdagabb, tehát legelőkelőbb nemzetségekből lehetett választani. Ezért hatalmuk lényegében öröklődő volt, bár nem egyenes ágon örökölték, az nem apáról-fiúra szállott. A szokásjog úgy kívánta, hogy a kán hatalmát ne közvetlenül a fiának, hanem a seniorátus alapján legidősebb testvérének, illetve unokatestvérének adja át. Pl. *Bonjak* (*Bönek*) után testvére *Taz* lett a kán (†1107), akinek halála után következett *Bönek* fia, *Szevencs* (†1151). Hasonlóképpen történhetett *Sarukan* utódlása esetében is. Őt vélhetően testvére? *Szugr* követte a káni méltóságban. Utóbbtól örökölte a hatalmat *Sarukan* fia *Szarcsan*, majd a következő lépcsőben unokaöccse, szintén *Sarukan* unokája, *Koncsak*.

A családfő szűkebb családjából, az elszegényedett rokonokból és az önként csatlakozott vagyontalan elemekből összetevődött nagycsalád létét a jószágállomány határozta meg. A jószágállomány kedvező körülmények között viszonylag gyorsan szaporodhatott. Egyre több emberre, pásztorra volt szükség a nyájak felügyeletéhez, másokra pedig a ház körüli munkák ellátásához. Munkaerőnek a hadifoglyokat is fel

12. kép Közép-Európa a 13. század elején (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 nyomán)

1. Az orosz fejedelemségek határai. 2. A „fekete süvegek” szállásterülete

lehetett használni. Ez a körülmény teremtette meg a rabszolgaréteget a kun társadalomban. A kunok hadjárataik során elhurcolt foglyaik egy részét a rabszolgapiacon értékesítették, míg másik részüket gazdaságaikban foglalkoztatták. Az orosz források tudósítottak is arról, hogy – noha teljesen jogfosztottak voltak – a kun társadalom szerves részét képezték a nagycsaládokban foglalkoztatott *rabszolgák* (*рабы*) és *cseléddek* (*челяди*), sőt egyéb más hasonló helyzetben lévő alávetett csoportok is. A Codex Cumanicusban is változatos szókinccs található a fogoly- és rabszolgarétegre vonatkozóan, pl. fogoly, szolga, szolgáló, rab, cseléd, szolgálás, szolgálát, rabként szolgál, rab cseléd lány és rabszolganő.

A kunok házassági formája az egynejűség volt, azonban náluk is, éppen úgy, mint korábban a honfoglaló magyaroknál, érvényesült a *levirátus* szokása (levirátus „a megözvegyült női családtagot az elhalt férj fivére, unokatestvére köteles feleségül venni”), amelyet az orosz évkönyvíró az „*anyós és sógornő*” feleségül vételével példázott. A levirátus gyakorlata azonban szükségszerűen többnejűséghez vezetett.

A kun birodalom legfontosabb döntéseit az arisztokrácia tanácsa, valamint a törzsi gyűlés hozta meg. A korai feudális nomád kun törzsszövetség jellemzője a szokásjog volt. A szokásjog pedig úgy kívánta, hogy a kán hatalmát ne fiának, hanem testvérének, illetve unokatestvérének adja át.

A kun sztyeppen a hatalmat a 11. század végétől a 13. századig néhány nemzetség gyakorolta. Ezek közül is kivált az 1096-ban megölt Tugorkan és a Dnyeper melléki kunok kánjának, Bonjaknak arisztokrata nemzetsége. Bonjak nemzetségéhez tartozott, testvére, Taz kán, aki 1107-ben halt meg, és fia, az 1151-ben elesett Szevencs. A Donyec menti kunok nemzetségei közül emelkedett ki az „Öreg” Sarukan vezette, amelyet 1068–1107 között említene a források. Ehhez a nemzetséghez tartoztak Sarukan fiai: Otrók, aki Vlagyimir Monomah elől Grúziába menekült és Szarcsan, testvére: Szugr, Otrók fiai Koncsak, akit 1172–1203 között említene, mint a Donyec menti kunok fejét és Jeltut. Végül Koncsak fia, Jurij, a Kalka menti csata résztvevője, akit 1205–1223 között említene.

Azonban az említett kiemelkedő nemzetségek mellett a 11. század vége – 13. század eleje közötti időszakból egész sor „fejedelmet” ismerünk, akik saját katonai kísérettel és szolgálkával rendelkeztek. Közülük csak azokat soroljuk fel, akikről tudható, hogy melyik kun törzsi csoportosuláshoz tartoztak. A donyeci kunok fejedelmei voltak: *Burcsevicsi törzs* – *Aklan* (Monomah Intelmeiben); 1169, 1185 és 1193: *Begljuk* (*Beluk*) és *Gza Biljukovics* (*Koza Burnovics*); 1127, 1183, 1185, 1193: *Oszoluk* (*Oszeluk*, *Szeluk*, *Szeleluk*), *Kulobicsi törzs* – 1183: *Szvák*. A Dnyeper vidéki kunok fejedelmei: *Bagubarsz* (*Begbarsz*) és testvére, *Aszinj* (*Oszenj*), 1107: *Aepa* (*Aszen fia*), mind Monomah Intelmeiben; 1170, 1183, 1186: *Kobjak Karlyevics*, 1123: *Kobjak fia Danyiil*. Az úgynevezett tengeröbli (azovi-tengeri) kunok fejedelmei: 1090 körül: *Akuma fia Begbarsz Akocsaevics*; 1190, 1193: *Akus*, 1123: *Itylj*.

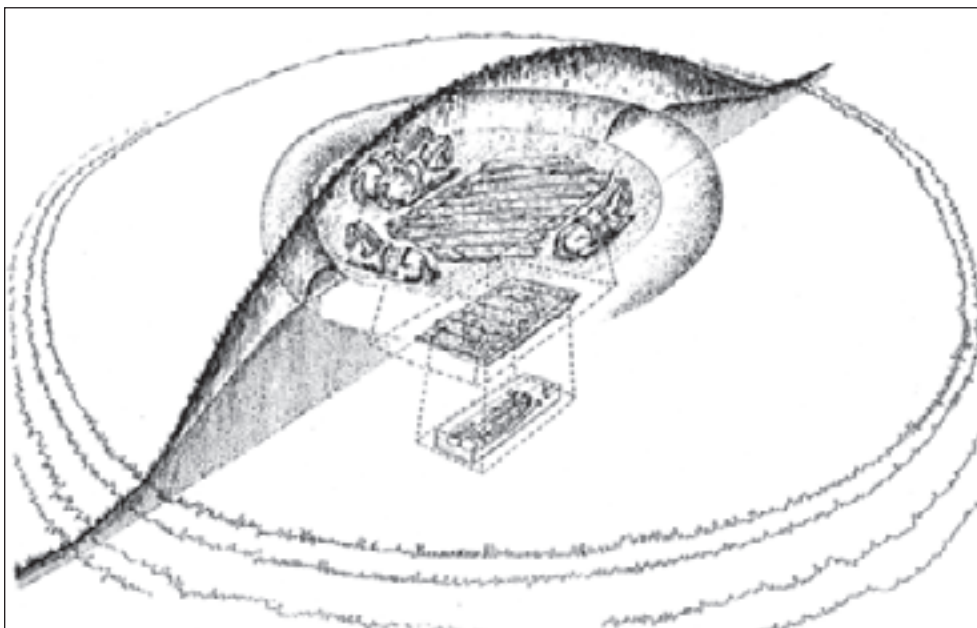
Mint már említettük, a kunok egy nagykán alatti teljes egyesítésére csak a 12. század végén, 13. század elején tett lényegében véve sikertelen kísérletet a doni és donyeci kunok kánja, Koncsak.

CUMANIA RÉGÉSZETI KULTÚRÁJA

Temetők és települések

A 11. század második felében új régészeti kultúra jelent meg a Volgától nyugatra. A sztyeppe lakosságának anyagi kultúrájában, temetkezési szokásaiban és művészetében bekövetkezett változások egyértelműen új népesség beköltözésére utaltak. A kitűnő orosz specialisták, Pletneva és Fedorov-Davydov a kunokra jellemző temetkezési szokásokként sorolta fel a következőket: nyugat-keleti tájolású sírok, azaz a halottat úgy helyezték a sírba, hogy annak arca a felkelő nap felé forduljon, a halottal az egész lovat eltemették, de a lovat külön sírgödörbe helyezték el, a sírt gerendák-

13. kép A Čingul' kurgánban feltárt kun kán sírja
(ROLLE, MÜLLER-WILLE és SCHIETZEL 1991 nyomán)

kal vagy deszkákkal fedték le, s sírhalmaikban kő burkolat (köves kurgánok) vagy földdel kevert kő burkolat található. Azonban a temetkezési szokások a sztyeppén korántsem voltak egységesek, részben az ott élő korábbi besenyő és úz eredetű, részben az orosz vazallus besenyő-úz-berendi néptörödékek szokásai árnyalták a képet, másrészt a kunok hagyatéka is a halottkultusz változatosságáról tanúskodott. Bár (az avarok után újra) az egész ló eltemetését a kunoknak tulajdonítjuk, nem minden kun lovastemetkezés volt ilyen. Cumania területén is előfordul a részleges és a jelképes lovastemetkezés. A részleges lovastemetkezés esetén a lovat megnyúzták, ehető részeit a toron elfogyasztották, s a kitömött, felszerszámozott lóbőrt, amelyben benne maradt a koponya és a lábcsonatok, helyezték a sírba. A jelképes lovastemetkezés esetén csupán a lószerszámot (a zablát, ritkán a nyereg maradványait, a hevederszíj csatját és a kengyeleket találta meg a régész) temették el a halottal.

Amint Albericus Trois-Fontaines-i cisztercita szerzetes krónikájában megírta, Ionas „királyt”, az al-dunai kunok fejedelmét 1241-ben Konstantinápoly alatt érte a halál. A kun főurat a város falain kívül található legmagasabb halomban (in altissimo tumulo) temették el. Élve temették mellé nyolc fegyverhordozóját, akik önként követtek a halálba, valamint 26 lovát, szintén élve. Ionas „királlyal” Bizánc utóda, a latin császárság 1239–1240-ben szövetséget kötött, amelyet vérszerződéssel és házasságkötésekkel pecsételtek meg. Jonas lányát a latin császárság rangban második embe-

14. kép A kán sírja feltárás közben (ROLLE, MÜLLER-WILLE és SCHIETZEL 1991 nyomán)

re, a régens Narjot de Toucy lovag vette el, akinek első házasságából született fia, Philippe de Toucy szintén ott volt apjával a kunok táborában. Afiú élményeit elmesélte Szent Lajos francia királynak, amelyet Joinville, a király életrajzírója a következőképpen jegyzett le. „Amikor egy gazdag lovag meghalt, egy nagy és széles gödröt ástak, és ebben gazdagon felékesítve egy székre ültették, és oda tették vele együtt a legjobb lovát és a legjobb szolgáját, elevenen. A szolga, mielőtt a gödörbe tették volna urával együtt, búcsút vett a kunok királyától és a többi gazdag úrtól; és a búcsúzás alatt ezek temérdek sok aranyat és ezüstöt dugtak a tarsolyába és azt mondták: „Majd ha én is a másvilágra érkezem, visszaadod nekem, amit odaadtam,” És ő azt mondta: „Szívesen megteszem majd.” A kunok

nagy királya egy levelet adott oda neki, mely az ő első királyuknak szólt, akinek ebben megüzente, hogy ez a vitéz igen derék ember módjára élt és igen jól szolgáltotta őt, ezért vegye szolgálatába. Mikor ez megtörtént, betették a gödörbe urával és az eleven lóval együtt; és aztán a gödör szájára jól összecsapolt deszkákat helyeztek, és mindenki kőért és földért szaladt; és mielőtt aludni mentek volna, már elkészítettek egy nagy hegyet fölöttük azok emlékére, akiket eltemettek.” Niketasz Khoniatész (†1213) bizánci történetíró hasonlóképpen írta le az elesett kun harcos temetését, aki mellé eltemették leggyorsabb lovát, csontíját (pontosabban csontlemezekkel megerősített íját) és kétélű kardját, sőt római (bizánci) foglyát is, és pedig élve. Ezeknek a leírásoknak a hitelességét a régészeti feltárások részben bizonyították, bár széken ülve eltemetett kun főembert még nem találtak, s ezidáig annak sincs nyoma, hogy szolgálkaikat élve temették volna el velük.

Kun főember, kán sírja eddig csak egy került elő. 1981-ben az Ukrán SSSR Tudományos Akadémiájának Archaeológiai Intézete régészeti feltárásokat végzett Zaporozse környékén. Zamožne falu (Tokmak járás, Zaporozse megye) az Utlanskij limán (folyóöböl) partjánál található kurgánok közt. Az 5. számú kurgán, ame-

lyet még a bronzkorban emeltek, egy utántemetkezést tartalmazott, egy kun (esetleg úz?) fejedelem sírját. A mindmáig egyetlen előkerült és hitelesen feltárt fejedelmi sír „Csingul-kurgán néven” lett ismert.

A kun fejedelem (törzsfő) erőteljes testalkatú, kb 40–50 éves férfi volt. Sírját a bronzkori felszín alá 3,8 méter mélyre ásták. A lekerekített sarkú sírgödör hossza 4,35 m, szélessége 2,1 m, aljánál minden oldalon padkát hagytak, amelynek szélessége 0,3–0,7 m volt. A halott ládaszerű, felhajtható és zárható tetejű koporsóban feküdt (a feltárás során megtalálták mind a négy henger alakú zárat és a hozzájuk való kulcsokat is. A sírgödört fölül falapokkal fedték le. Ide temették el a fejedelem négy felszerszámozott, felnyergelt lovát is, (egy lovat a sírgödör északi hosszanti oldalánál, egy lovat a sír keleti végénél és két lovat a déli oldalon).

A halottat a hátára fektették. Karjait a törzse mellett kinyújtották. Arannyal átszőtt bizánci selyemből készült kaftánba öltöztették. A halotti ruhát sűrű szövésű vörös selyemből varrták, a felkaron és az ujjakon aranyhímzéses kék rátétekkel díszítették. Nyakába melléig erő masszív elektronból fonott láncot akasztottak. Jobb kezében kiegyenesített arany nyakperecet tartott, amelyet egyes kutatók jogarnak, a hatalom szimbólumának értelmeztek, mások korábban úgy vélték, hogy talán korbácsnyél lehetett. Mindkét gyűrűsujján egy-egy drágaköves aranygyűrűt viselt. Három aranyozott ezüstcsattal és hasonló veretekkel díszített brokátselyem övvel temették el. Lábaikra egészen a comb közepéig érő, hosszú szárú csizmát húztak. A csizma fejeit aranylánccal kötötték össze.

A fejedelem koponyája és jobb karja mellett a jobb oldalánál egy-egy „harci” kés között egy (tömjén) füstölőt helyeztek el. A magas talpú pompás füstölő az egyik ukrán kutatót egy stilizált életfára emlékeztette. Fedelének csúcsán virágszirmot formázott készítője. Alsó részének belseje szokatlan kialakítású. Szimmetrikus elhelyezésben négy ezüst medaillon található benne, mégpedig egy bika, egy sas,

15. kép A kán rekonstrukciós rajza
(SPINEI 2003 nyomán)

16. kép A kun kán halottas kaftánja (ROLLE, MÜLLER-WILLE és SCHIETZEL 1991 nyomán)

egy oroszlán és griff ábrázolással. A füstölő csészéjének az aljából egy henger emelkedik ki, ezen egy hátsó lábain álló, achát szemű arany oroszlán támaszkodik. Az állat a nyelvét nyújtja. A füstölőhöz hasonló tárgyakat a 12–13. században angol, francia és német műhelyekben készítettek, azonban domborművek nélkül.

A halott fejedelem bal oldalánál fegyverzetét helyezték el. Itt találták aranyozott ezüst ivócsészéjét, szablyáját, nyíltegezét, egyik kését, talán a nyilak javításához, kerek, ezüstlemez borítású, fapajzsát, aranyozott, arcvédővel ellátott vassisakját és páncélingét (sodronyingét), s egy textilzacskóban tűzszerszámát. A jobb

combsontnál feküdt egy bőr táska, benne halászhorg, a bal combsontnál egy pénzes erszény, benne 32 db ezüstpénz, krími veretek a 13. század első feléből. A koporsón kívül a sírban a halott lába felőli végénél edényeket találtak, egy amforát, egy palackot és egy szíriai festett fajansz edényt, ún. albarellot.

A sírban talált szövetmaradványok elemzése azt mutatta, hogy összesen hat, aranyhímzéssel és brokátszalagokkal díszített selyemkaftánt helyeztek a sírba. A halotti ruhán kívül pl. rekonstruáltak egy miseruhából készült kaftánt is, amelyen a Megváltó képe lehetett, s ószláv felirata az eredeti megrendelőre utalhatott.

A nomád kunok halottaiknak vagy a földre ásták a sírját (ún. aknasírt készítettek), s a temetést követően a sír fölé kis halmot (kurgán) hordtak, vagy már meglévő, korábbi történelmi-régészeti korszakban épített kurgánokat használtak fel temetkezési célokra (utántemetkezés). Azoknak a kurgánoknak a magassága, amelyeket a kunok készítettek, alig éri el a 70 cm-t. Ezeket a sírokat napjainkban szabad szemmel már szinte nem is lehet érzékelni. A sírhalmokat részben földből hordták össze, azonban előszeretettel építettek olyan halmokat is, amelyek földdel kevert kövekből álltak össze, illetve úgy építették a sírhalmot, hogy a betemetett aknasír fölé köveket pakoltak, majd erre földet hordtak, majd ismét egy sor kővel borították a sírhantot és ismét földet hordtak rá. A kővel épített sírhalomok értelemszerűen jobban dacoltak az enyészettel.

A sírt a föld felszíne alá 0,5–1,5 m mélységre ásták. A sírgödör lehetett egyszerű, téglalap átmetsetű, függőleges falú, de lehetett padkás és padmalyos is. Padka készülhetett a sírgödör egyik vagy másik, vagy mindkét hosszanti oldalán, sőt – mint pl. a kán sírjának esetében – a sírgödör minden oldalán. A padmalyt értelemszerűen csak a sírgödör hosszanti oldalába vájták bele, az egyik vagy másik, esetleg mindkét oldalon. A halottat koporsóba helyezték. A koporsó lehetett egy fatörzsből kivájt, ún. vályúkoporsó, de gyakorta készítettek deszkából koporsóládát (desz kakoporsót) is. Olyan eset is előfordult, hogy a halottat nem helyezték koporsóba, hanem a sírgödört keresztben egyszerűen deszkákkal fedték le.

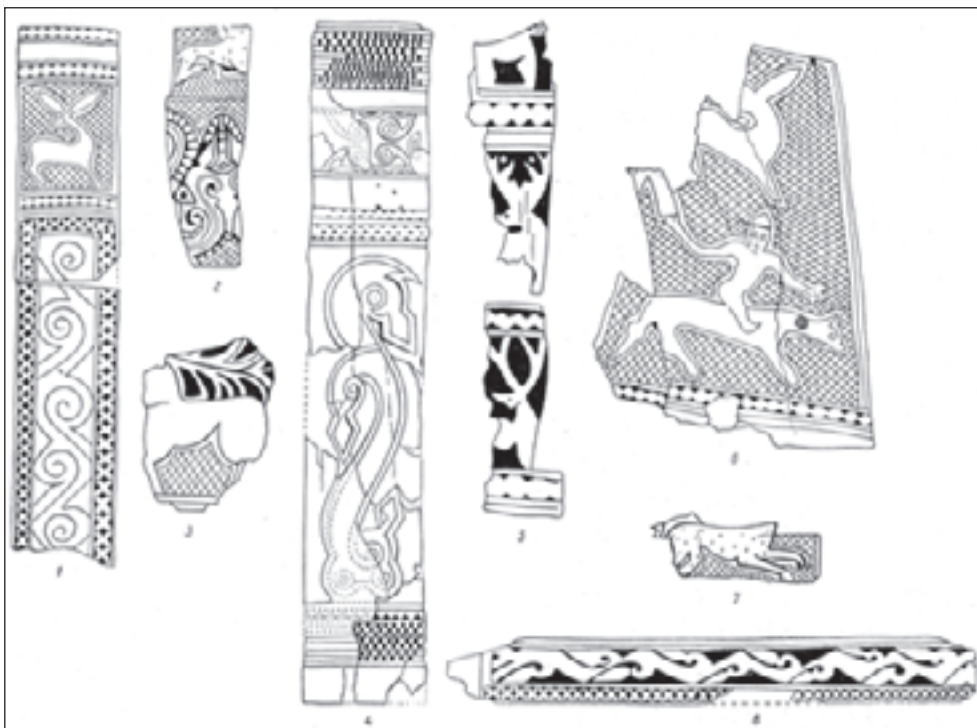
A halott testét kinyújtva a hátára fektették, karjait a törzse mellett szintén kinyújtották. A módosabb halottakat mindenkor lovukkal együtt temették el.

A lovat a halott bal oldalánál oldalára fektették, mégpedig a halottal ellentétes irányban. Az elhunyt fejével egy magasságban voltak a ló hátsó lábai, ritkábban a ló koponyáját az eltemetett koponyájánál lehetett megtalálni, vagyis ebben az esetben a lovat a halottal azonos irányban fektették a sírba. Meglehetősen ritkán olyan eset is előfordult, hogy a lónak speciális sírt készítettek. A Dnyeszter mentén (Kamenskij mogil'nik) a sírgödör fenekén helyezkedett el a ló teste, nyakát felfelé kinyújtották, fejének kis üregét vájtak, s úgy helyezték gazdájával együtt végső nyugalomra.

A kunok sztyeppei régészeti kultúráját elsősorban sírjaik leletanyaga alapján lehetségs benutadni (szilárd településeik a 12. századig egyáltalán nem voltak, a későbbiek pedig alig kutattak). Minthogy egy bizonyos társadalmi-gazdasági szint felett mind a férfiakat, mind a nőket lovukkal együtt temették el, a sírokban a leggyakrabban előforduló leletek a lószerszám tartozékai: zabla, kengyel, hevedercsat. Nyilvánvalóan hozzájuk tartozott a nyereg is, de az csak igen ritkán menekült meg

17 kép Kun fémbográcsok: 1. Nikiforovka, 2. Izúm, 3. Sirokoe, 4. Nižnáâ Kozinka, 5. V.Tarasovka, 6. Zaporoz'je, 7. Morskaâ Košara (TOLOČKO 1999 nyomán)

18. kép Kun tegez és nyereg díszes csontlemezei (PLETNEVA 1958 nyomán)

a teljes enyészettől. A maradványok alapján a kun nyereg hasonlított a honfoglaló magyarok nyergéhez, de első kápája magasabb volt, s a nyeregkápákat csontlemezek szegélyezték. A kun sírokban alapvetően kétféle kengyelt lehetett találni. Az egyiket, amely kerek vagy ovális alakú, ívelt talpallójú, fölül csúcsosan végződő, vállába kovácsolt fülű (a csúcs alatt laposra kalapált vasszárba egy vízszintes nyílást vágtak), a besenyők terjesztették el a sztyeppén, s használatát a kunok is átvették. A másik kengyeltípus egyenes talpallójú, ívelt szárú, melynek felfüggesztéséhez egy felfelé kiugró fül vagy vállába kovácsolt fül, pontosabban egy abba belevágott nyílás szolgált. Utóbbi kengyeltípus a 12. századtól terjedt el, és egyértelműen a kunokhoz köthető. A 12. század végén jelent meg az a kengyelfajta, amely néha 10 cm széles egyenes talpallójú, szabályosan ívelt szárú volt, s nem egyszer a kengyelszíjat alatta hurkolták át, nem képeztek ki külön fület a felakasztásához. Csak mellékesen említenénk meg, hogy a magyar pásztorkultúrában még a 19. században is ezt a kétféle kengyeltípust használták. A zablák olyanok voltak, mint a mai csikózablák. A zablaszár közepén csuklósan megtört, s a két szár nem volt egyenlő hosszú, a zabla asszimmetrikus volt. A zabla két végéhez csuklósan egy-egy zablakarika kapcsolódott, amelynek átmérője a 12–13. századra akár a 7 cm-et is elérhette. A hevedercsatok formája évszázadokon keresztül nem változott, lehetett kerek, téglalap alakú és négyzet alakú.

A kun nemesek, közsabadok, általában a harcos katonaréteg sírjaiban viszonylag nagy mennyiségben találtak fegyvereket, mindenekelőtt összetett (visszacsapó vagy reflex) íjak és nyíltegezék, nyilak maradványait. A 11. századi íjakat még csak a markolatuknál erősítették meg csontlemezekkel, a 12–13. században már a végeiket is, de az erősítő csontlemezek hosszabbak és keskenyebbek lettek. Nyílhegyeik laposak voltak, hasonlóak az orosz nyílhegyekhez. A 12–13. századra a méretük megnőtt. A nyilak tárolására a tegezeket bőrből, illetve fakéregből készítették. Az övre függesztették fel őket fémkarikákkal vagy csontból faragott függesztőfülekkel. Utóbbiak egyben a tegezt is merevítették. Olyan tegezeket is feltártak, összesen harmincat, amelynek merevítő csontlemezeit faragványok (néha áttört faragványok) díszítették, s ezeket a faragott lemezeket feketére vagy pirosra festették. Az íjknál és a nyilaknál sokkal ritkábban kerültek elő a sírokból más fegyverek, pl. kopják (lándzsák) és szablyák. A kopjáknak a köpüje masszív és nehéz, tolluk keskeny, nem ritkán élesre köszörült. A szablyák markolata tompaszöveget zár be a pengével, a keresztvas vége gyakran lehajlik. Találtak a sírokból néhány korbácsnyelet is. A férfiak védőfegyverzetéhez tartoztak még a vas sisakok és a páncélingek (sodronyíngek), amelyek azonosak voltak az orosz katonaréteg fegyverzetével a 12–13. században. Előfordult, hogy a kun vitézre eltemetésekor ráadták vas sisakját, amelyhez – mintegy arcvédőként – egy, az elhunyt portréjához hasonló, vas maszkot illesztettek. A maszkon kivágásokkal jelezték a szemeket és a száját.

A sztyeppei kun férfi sírokból használati- és munkaeszközöket csak nagyon ritkán lehet találni. Ami viszont szinte minden sírból előkerül, az a kés, a csiholóvas és a tűzkő. A kést bőrrel bevont fatokban viselték. A kés nyele szintén fából volt, azonban azt néha vékony fémlappal borították vagy fémhuzallal sűrűn körbetekerték.

Mind a férfi (így az eddig egyetlen kán sírjában – itt aranyból), mind a női sírokból ezüstből, illetve bronzból készült csavart szárú pálcikákat lehetett találni. Ezek a pálcikák nem ritkán kiegyenesített, törött, nem teljes torquesek (nyakperek), amelyek 30–35 cm hosszúak is lehetnek. Miután az említett tárgyakat mindig a jobb kéz-nél helyezték el, a régészek sokáig azt hitték, hogy talán korbácsnyelek. Miután egy szerencsés feltárás során megtalálták emellett a tárgy mellett az igazi korbácsot is, bebizonyosodott, hogy nem lehetett korbácsnyél. Azóta ezeket a tárgyakat méltóságjelzőként értelmezik, nem túl szerencsés, de szemléletes párhuzammal élve, olyannak, mint amilyen a marsallbot.

A kun előkelők sírjaiban, a mellékletekkel gazdagon ellátott férfi és női sírokból rendszeresen megtalálható a fémbográcsot, amely a temetési szertartás egyik jellegzetes eszközének tekinthető. A bronzból vagy rézből készült fémbográcsok a 12. századtól váltak temetési kellékké, s a kun birodalom területén nem is mindenütt. A Don és Volga közötti térségben csak néhány bográcslelet került elő, fő elterjedési területüknek a Dnyeper vidéke és a Don-Donyec köze tartható. A bográcsokban vagy mellettük talált állatcsontok (juh, szárnyas) alapján arra lehetett következtetni, hogy

bennük a túlvilági útra szükséges ételt helyezték a sírba, amely talán a halotti torra készülhetett. A bográcsok méretei és készítési technikájuk különböző, formájuk változatos. Ebből arra lehet következtetni, hogy valószínűleg a temetési szertartás során kialakult olyan új divatról (szokásról) beszélhetünk, amellyel a nemzetségi arisztokrácia élt. A sírba helyezett bogrács korábban ételáldozatok bemutatására is szolgálhatott, mindmáig emlékeztetve a kun előkelőknek a hagyományos pogány hitéletben játszott vezető szerepére.

A gyöngy, főleg a gyöngysor (nyaklánc) ritka jelenség a nomád kunok temetkezésében. Legfeljebb néhány darabot leltek egy-egy sírban. A gyöngyök sokfélék. Van közöttük bikónikus karneolgyöngy (mindkét oldalán kúp alakú, hússzínű féldrágakő), kerek kristálygyöngy, citrom alakú, aranybevonatú, henger alakú és kerek üvegpaszta gyöngy is. Olyanok, amint amelyeket a hasonló korú orosz temetkezésekben lehet találni. Azonban a sírokban néha eredeti sztyepei ékszert is találtak, még pedig lazuritból (kék, ibolyáskék ékkőből) készült függőket. Attól függően, hogy nőt vagy férfit ábrázolnak, rombusz ill. háromszög alakúak. A 11–12. században varázsserejűnek vélték az ilyen amuletteket. A kun sírokban elég gyakran előfordulnak torquesek (nyakperek). Ezzel szemben a karperecek meglehetősen ritkák.

A női sírok eredeti sztyepei mellékletei a fémtükrök, amelyek a 12. századtól terjedtek el újra. S ugyancsak ide kell számítanunk, mint pipereeszközt, az ún. fülzsírkanalat. A kunok által használt fülzsírkanalakat bronzból öntötték. Masszív, ovális nyelük öntőmintáját bonyolult faragványokkal díszítették, következőképpen öntött nyelük bonyolult díszítményekkel volt tele. Azonban a fülzsírkanalak között egyszerű pálca formájúak is voltak, kis kanálkával a végükön.

A kunok sírjaiban számos olyan régészeti leletet találtak, amely a ruházathoz tartozott, illetve magának a ruházatnak a maradványai is előkerültek. A feltárt textilmaradványok alapján azt is meg lehetett állapítani, hogy milyen volt a kunok kaftánja. A bizánci brokátselyemből készült kaftánok (mind a női, mind a férfi) a comb közepéig értek, ujjai rövidék voltak. A selyemből vagy vászonból varrt ing szintén combközépig ért, a kaftánnal ellentétben hosszú ujjai voltak. A puha talpú csizma szintén a comb közepéig ért, addig, ameddig a kaftán. A kaftán és az ing gombjait csontból faragták ki vagy bronzból öntötték. A bronzból készült gombok egyben kis csörgők voltak, hangjuk – hitük szerint – távol tartotta tőlük a gonoszt. A kunok lószerszámaikat gyakran díszítették nemesfém veretekkel, az öveket azonban a sztyeppén érdekes módon szinte sohasem.

A kunok temetkezési szokásai, sírleleteik viszonylag jól kutatottak. A 12. század második feléig „temetőik” egy-egy sírból vagy néhány sírból (legfeljebb 10–15 sírból) álló kiscsaládi sírcsoportból állottak. A nagyobb sírszámú síktemetőik a 12. század második felében jelentek meg. A „temetők” megjelenése arról tanúskodik, hogy az adott nomád csoportnál már bizonyos megtelepedettség észlelhető. Megjelenésük azt is sejtetni engedi, hogy a legelőterület immár korlátozott mértékű. A kun nem-

zetségek a földeket felosztották egymás között. A nagysírszámú temetők azokon a helyeken jelentek meg, amelyekről az írásos források, mint a nomádok állandó legelőterületéről számoltak be. Ilyen volt pl. a Sarkel körül elterülő földterület. Sarkelben viszonylag nagy létszámú lakosság élt, amelyről a település felső rétegeiben található jelentős mennyiségű nomád kerámia tanúskodott. Sarkel romjainak legfelső rétege tulajdonképpen egy téli szállás maradványa, melynek egykoron föld fölé épített agyagfalú házai voltak. A 70 kis sírhalomból álló temető a falakon kívül, a falak közelében helyezkedett el. Pletneva szerint a sírok délnyugati tájolása, az tudniillik, hogy a nap délkeleti irányból kelt fel, egyértelműen arra utaltak, hogy télen történtek a temetések. A kurgánok elhelyezkedésében semmiféle rendszer nem volt tapasztalható. A dnyeper középső és alsó folyásánál elhelyezkedő 12–13. századi kun téli szállásokon ukrán régészek végeztek kutatásokat. Sajnos a települések többségében csupán egy-egy félig földbe ástott ház feltárására szorítkoztak. Néhányat azonban jobban megkutattak, így pl. egyet a Dnyeper középső folyásának vidékén, Ácevaâ szárazérnél (horhosnál), valamint Gavrilovkánál és Kičkasskoenél. Utóbbi településen pl. olyan földbe ástott (verem) házakat tártak fel, amelyekben nyílt tüzelő volt. A szabad tűz a padló középső részén égett, legtávolabb a ház nyeregtetejétől, hogy azt semmiképpen se érje láng.

19. kép Orosz szolgálatba állt kun sírjának leletei, Poros'e (PLETNEVA 1958 nyomán)

Kőbálványok (sírszobrok) a sztyeppén

Rubruk Willelmus ferences szerzetes, aki mint követ 1255-ben IX. Lajos francia király levelét vitte a kereszténynek vélt Szartach mongol vezérhez, aki Rubrukot apjához, Batu kánhoz küldte, de onnan is tovább kellett mennie a levéllel Möngge nagy-

kánhoz. Willelmus fráter hosszú levél formájában számolt be útjáról a királynak. Úti jelentésében egy sajátos szokásról is megemlékezett. Mint írta: „*A kunok nagy hal-mot emelnek a megboldogult felett, és szobrot állítanak neki, mely keletnek néz, és a köldöke előtt serleget tart a kezében*” A dél-oroszországi sztyeppen a 12–14. században még ezrével álltak a díszes viseletű, álló vagy ülő testtartású, a messzeségbe révedő tekintetű kőbálványok, összekulcsolt kezükben ivóedényt tartva a hasuk előtt. A későbbi századokban a szobrok nagyobb részét eredeti felállítási helyükről elhurcolták, összetörték, építőanyagként használták fel. Napjainkra a különböző múzeumi gyűjteményekben és szabadtéri bemutatóhelyeken és másutt valamivel több mint 1300 példány maradt fenn, holott visszafogott becslések szerint is valamikor 10–15000 állhatott közülük ott, ahol a kunok megfordultak.

Ez az emlékcsoport a belső-ázsiai és dél-szibériai régi török népek művészetéből származtatható. Ez a művészet az Altáj-vidéki türköknek a 6. században megjelenő, tipológiailag és ikonográfiailag hasonló művészetéből sarjadt ki. Az altáj-vidéki türkök hozták létre, tőlük terjedt el a Türk Kaganátus megalapítása után a birodalom egyes török népei között. A kőbálványok megtalálhatóak az Altáj és a Szaján hegység között, Mongólia és Tuva területén, valamint nyugatabbra, Közép-Ázsia északi részén, a Hétfolyó vidékén és Kazakisztánban. A türk szobrok férfiakat ábrázolnak, viseletük egyes elemeinek (pl. sapka, veretes öv, szablya, tűzkészség, amulett) realiztikus megformálásával, s az emberalak behajlított jobb kezében edénnyel. A szobrokat a türkök arccal kelet felé szentélyek, kövekkel kerített négyszögletes térségek keleti oldalán állították fel. A kerítésen belül a rítusok nyomai: áldozati gödrök, bennük famaradványokkal, hamuval vegyesen juh- és lócsontok. A keletre tekintő szobrok előtt kelet felé kősorok húzódnak, a megölt ellenségek jelképeiként. A kutatók többségének véleménye szerint ezek a köves térségek voltak a torozóhelyek, ahol a temetés után felállították a halott képmását, áldozati szertartásokat mutattak be, s ezen a bemutatott áldozatokkal megszentelt helyen tartózkodott, legalább is egyideig, a halott egyik lelke.

745. az ujjgur birodalom megalakulása után Tuvában új szobortípus jelent meg, amelyeket immár torozóhelyek nélkül állítottak fel, az edényt immár két kézzel tartó férfialak. A szobrokon ábrázolták a hajviseletet és gazdagon díszített veretes öveget. A kimek területén, a Hétfolyó vidékén megjelentek a nőket ábrázoló szobrok is. A kelet-európai sztyeppének a kunok által felállított szobrai e művészet szerves folytatásának tekinthetők.

A kun kőbálványok mindkét kezükkel tartják az edényt, a szobrok jelentős részénél gazdagon részletező a viselet ábrázolása, sőt megjelennek a portrészzerű ábrázolások is. Mellettük azonban jelen vannak a kimek szobrászathoz közvetlenül kapcsolódó, oszlop- vagy sztélészerű kőbálványok, csak a fejet vagy fejet és kezeket ábrázolva. Ennek a türk eredetű művészetnek kelet-európai megjelenését, meghonosítását, sajátos továbbfejlesztését és széleskörű elterjesztését a régészeti kutatás a

kunoknak tulajdonítja, s az emlékeket a 11–13. továbbélésüket az Arany Horda időszakában legfeljebb a 14. századig keltezi.

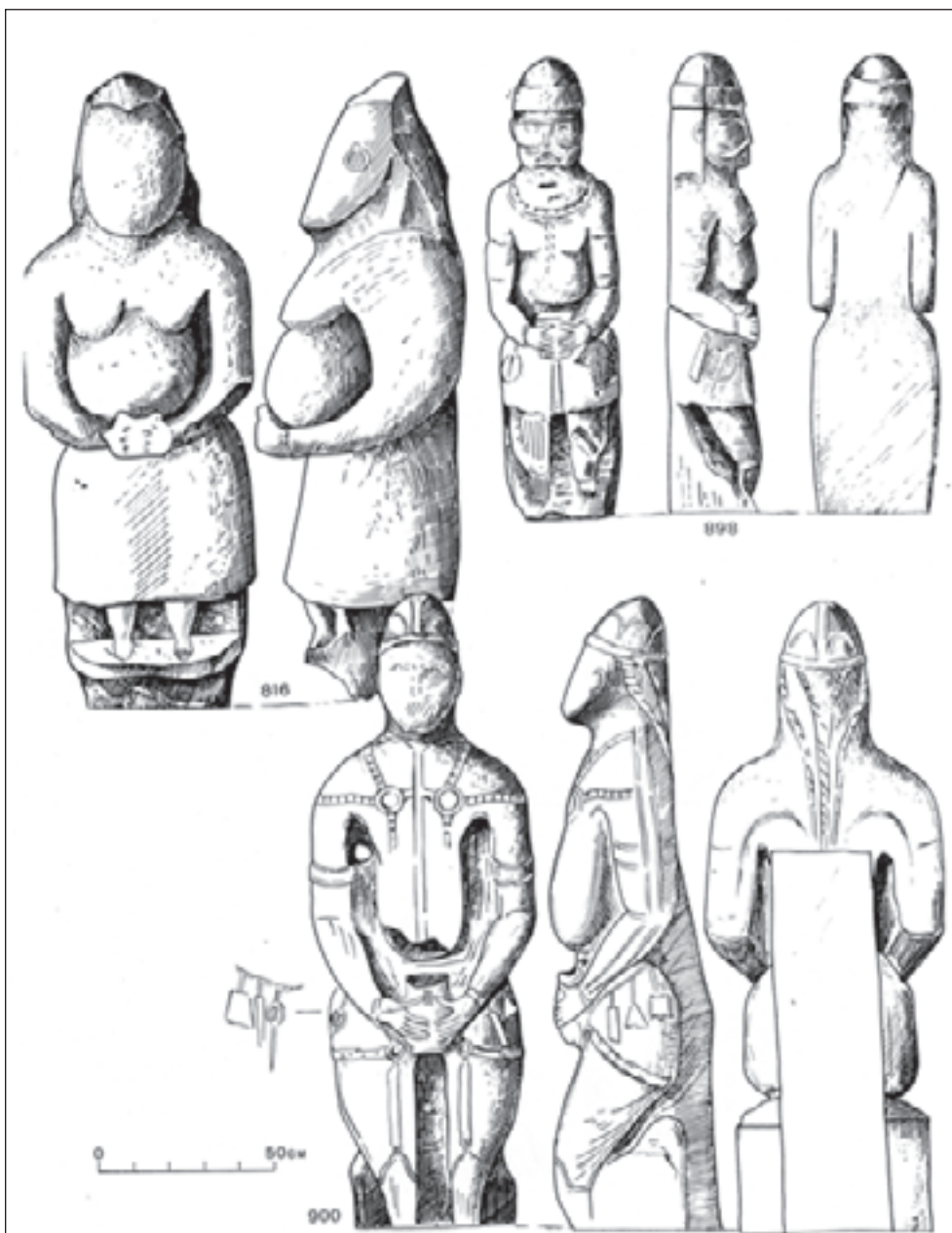
A kőbálványok a kun településterületen találhatók. Legnagyobb mennyiségben a Dnyeper középső folyásánál, a Donyec mentén és az Azovi-tenger északi partvidékén fordulnak elő, de régebben a Dnyeper és a Dnyeszter közötti területen, a Dnyeper jobb parti sztyeppen, a Bugnál és nyugat felé Podóliában és Besszarábiában is álltak szobrok. Kelet és dél felé a Volga bal parti síkságon egészen a Kámáig, a Kaukázus előterében és a Krimben szintén láthatók voltak. A legújabb régészeti kutatások azonban azt bizonyították, hogy hasonló megjelenésű szobrokat fából is készítettek a sztyeppén, melyek anyaguk természetéből is következően nagyon nagy számban pusztulhattak el.

A kunok 11–13. századi műveltségére vonatkozóan leginkább a viselet ábrázolása a legértékesebb számunkra mind a férfi, mind a női szobrok esetében. A férfiak fejét általában kúpos vagy félgömb alakú, minden bizonnyal vas sisak fedte, amely a fennmaradt részletábrázolások szerint homlokpánttal, orrvédő vassal és sisakcsúccsal, egyes esetekben sodronypáncélból ill. vasból készült tarkó- és nyakvédővel volt felszerelve. Ugyanezek a sisaktípusok kerültek elő a korszak nomád előkelőinek sírjaiból is. Azonban olyan sisakok is ismertek, amelyeken a fejfedő cikkelyekből épül fel, ill. keresztpánttal osztott. Ezekben a türk eredetű vaskeretes bőrsisakok ábrázolásaira ismerhetünk. Alig-alig ábrázoltak a szobrokon bőrből vagy nemezből készült süveget. Az arcokon soha nem látható szakáll, annál inkább kipödört bajusz. A férfiak a hajukat hátul farkocsba fonták, amely szabadon omlott a hátukra, esetleg a tarkójuknál csomóba kötötték. A harci felszerelés részét képezte a testükön elől két mellvédő, hátul egy vagy két hátvédő korong, amelyeket a vállon átvett és a karok alatt elvezetett szíjakkal rögzítettek, hátul rendszerint keresztirányban. Ezeket a vas- és ezüstlemezek közé fogott bőr- vagy nemezkorongokat a dél-oroszországi kun sírokban is megtalálták. A felsőruha kerek vagy háromszögletű nyakkivágású, térdig érő, középen záródó kabát, szabása hasonlít a honfoglaló magyarok sírjaiból megismert viselethez. A ruhaszárnyak szegélyén középen és alul széles, geometrikus díszű sáv húzódik, hímzett szegélydíszre vagy nemezrátétre utalva. Az öveket veretek és mintázat nélkül ábrázolták, mint ahogyan a sztyeppen a kunok öveit még nem borították pompás veretsorok. Az övre a bal oldalon függesztették fel az íjtartó tegez az íjjal, a szablyát, a tűzszerszámos zacskót, a csiholót és a fenőkövet, a jobb oldalon pedig a nyíltartó tegez, a kést és a fésűt, s néha más tárgyakat is, pl. korbácsot, árat, bogozót, valamilyen kampót, még zeneszerszámot is. A szobrokon a nadrágot nem ábrázolták. A csizmák szára magas, szűk, a csúcsos csizmaszár szíjazattal kapcsolódik az övhöz.

A női fejrevalók igen változatosak. Leggyakrabban elől kiugró vastag karimájú magas, kúpos kalapokat vagy inkább süveghez hasonlító formájú, s az ezekhez hasonlító, a fület és a tarkót is védő, fejfedőket ábrázoltak. Azonban a szobrokon előfordultak lapos főkörtök, sapkák és fejhez simuló csuklyák is. Mindegyik fejfedő

20. kép Kun férfi és nő „sírszobra” elől-, oldal- és hátulnézetből
a Denypropetrovszki Történeti Múzeum gyűjteményéből (PLETNEVA 1974 nyomán)

21. kép Kun nő és férfi kőszobra a Luganszk és a Don melletti Rosztov helytörténeti múzeumából (PLETNEVA 1974 nyomán)

22. kép Nőket ábrázoló „sír-szobrok”
a Denypropetrovszki Történeti Múzeum gyűjteményéből (PLETNEVA 1974 nyomán)

típushoz csattal kapcsolódhat egy hátul lelógó szövtfátyol, amely néha teljesen eltakarja a hajfonatokat, néha azonban egy vagy két hajfonat látható. A kazakok és kirgizek között egy évszázada végzett néprajzi megfigyelések szintén arról tanúskodnak, hogy amíg a lányok hajukat számos apró, részben a hátukon, részben a mellükön alácsüngő varkocsba fonva viselték, addig az asszonyok két vastag hajfonata nem maradhatott fedetlenül. A fej két oldalán, a fül mögött ívelt, szarv alakú rovátkolt díszítményt lehet megfigyelni, amely a női fejdísz része volt. A valóságban egy henger alakú alapra felhúzott nagyszámú ezüst karikából állott. A kunországi kunok régészeti kutatásának egyik legnagyobb szaktekintélye, Pletneva asszony szerint ezek a szarv alakú díszek a menyasszony öltözkééhez tartoztak, valójában kosszarv utánzatok, amelyek bizonyos török népeknél gyakorolt lakodalmi szokással hozhatók kapcsolatba, ezekben ugyanis a menyasszony kos képében jelenik meg. A női szobrokon gyakorta ábrázoltak különböző formájú fülbevalókat (egyszerű karikák, gömböcskével vagy kettős kúppal díszített karikák, fésűs függővel, gyönggyel, csepp alakú dísszel ellátott fülbevalók). A nyakon kétfajta dísz látható: nyaklánc és nyakperec (torques – néha több is, olyan, amely nem éri körül a nyakat). Egyes ábrázolások, alapján arra lehet következtetni, hogy a torqueseket nem a nyakon hordták, hanem a nyaklánc-hoz erősítették őket és azok a nyakláncsal együtt függtek a nyakon. A nyakláncról középen gyakran még egy amulett vagy amulett tartó is alácsüngött. A felsőruha a férfi szobrokéval teljesen megegyező. Az övre függesztett tárgyak között jobboldalt rendre egy kerek tükör látható, emellett fésű, kés, erszény vagy készsége tartó zacskó. A női csizmák azonosak a férfiakéval.

23. kép Előkelő kun nő „sír-szobra”
(The dawn of art 1974 nyomán)

24. kép Fából faragott „sír-szobrok”
(PLETNEVA 1974 nyomán)

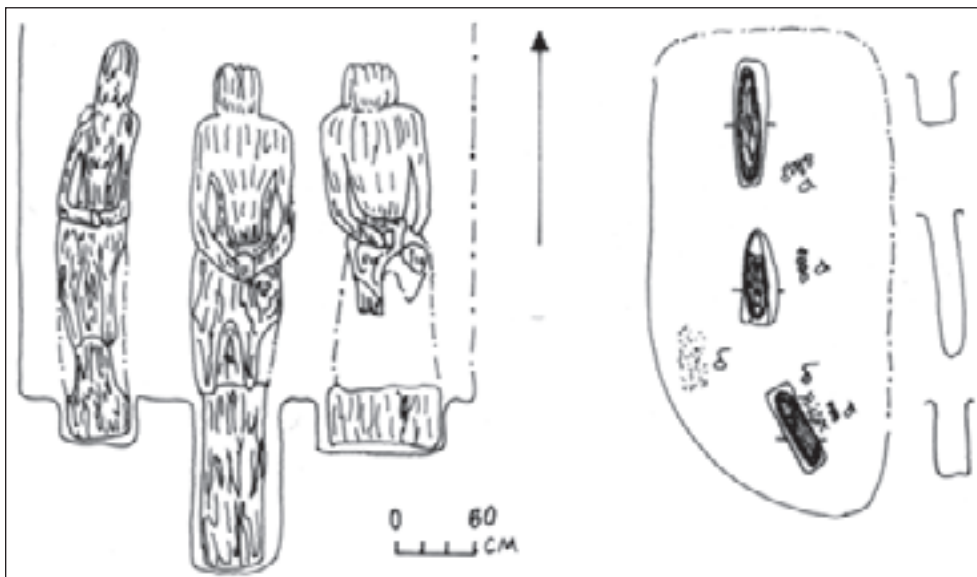

25. kép Áldott állapotban vagy szülésbe behalt
kun nő sírszobra Černuhino faluból
(GERAS'KOVA 1974 nyomán)

A férfi és a női bálványok leggyakrabban különféle hengeres formájú (megvastagiott száj és talpkarimájú, csupor, kúpos pohár, talpas serleg), nyilvánvalóan ivóedényt tartanak a kezükben.

A sírszobrok sajátos elnevezésüket azért kapták, mert a 19. század végéig minden kutató úgy vélte, hogy azokat, mint valamiféle síremléket, az elhunytak sírjain állították fel. A későbbi kutatás ezt a vélekedést megcáfolta, ugyanis világossá vált, hogy a szobrok nem a túlvilágra távozott kunok sírjain, hanem a történelem korábbi évszázadaiban más népek által létrehozott sírhalmokon (kurgánokon) álltak. A szobrok azonban kétségtelenül kunokat ábrázoltak. Ezért az orosz kutatók már jóideje valamiféle őskultusszal hozták kapcsolatba a szobrokat. Úgy gondolták, hogy azok nem egy ismert elhunytak, konkrét személynek állítottak emléket, hanem a nemzetség őseinek vagy a „nemzetségfő ős”-nek a tiszteletére állították fel a férfiakat ábrázoló szobrokat, női párjaikban pedig valamiféle anyais-tennő kultusz megtestesülését látták. Ezen magyarázat szerint a mongol hódítás vetett véget e halottas szokás gyakorlásának.

Az utóbbi évtizedekben azonban a kutatás számos új régészeti jelenség megfigyelésével gazdagodott, számos új lelet került a felszínre, amely a korábbi elképzeléseket

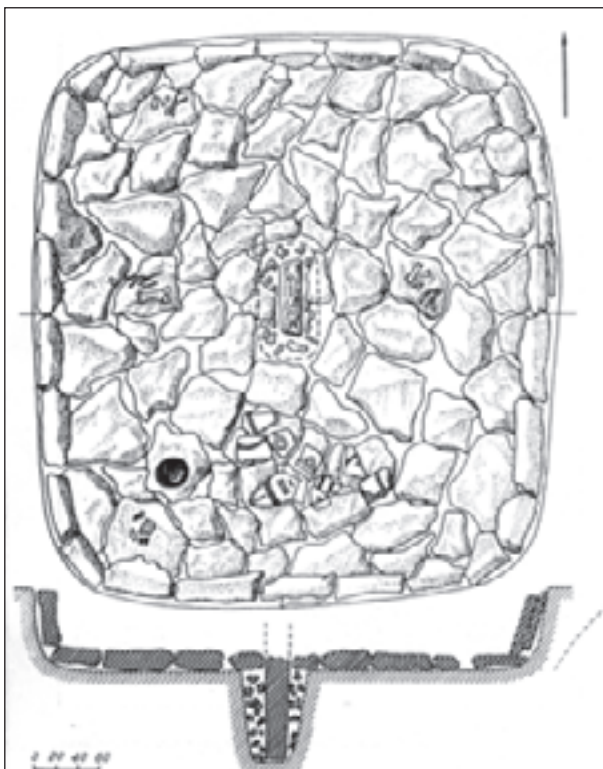

26. kép A Szemjonki tanya mellett előkerült kun áldozógödör (FODOR 2009 nyomán)

jelentősen módosította. Az új eredményekkel Fodor István ismertette meg a hazai régészetet, sőt a jelenségek újszerű értelmezésére is kísérletet tett.

Világossá vált, hogy nem a mongol hódítás vetett véget a sírszoborállítás szokásának, hanem az iszlám elterjedésének hatására szűnt az meg, nagyjából száz évvel a mongol hódítás után, Özbek kán uralkodása idején (1313-1341). A sírszobrokat nemcsak kőből, hanem nagy számban fából is készítették. A bálványok nem önmagukban (párosával) álltak, hanem szent térségek, kultuszhelyek (emlékhelyek vagy áldozóhelyek) tartozékai voltak. A szobrokat rendszerint a kultuszhelyek középpontjában helyezték el, s arccal mindig kelet felé voltak fordítva, a felkelő napba néztek. Azokon a kun emlékhelyeken, amelyek a későbbi korokban nem sérültek, a szobrok mellett minden esetben egykori áldozatok maradványai voltak megfigyelhetők (állatcsontok, textilfoszlányok, tüzelésnyomok, edények vagy edénytöredékek). Az új feltáráson tett megfigyelések alapján arra a következtetésre lehetett jutni, hogy a szobrokat, akár kőből, akár fából készültek, egy idő után még maguk a kunok összetörték, illetve eltemették.

A sírszobrokhoz tartozó kun kultuszhelyeknek több típusát lehetett már eddig is megkülönböztetni. Volt, hogy *a szobro(ka)t gödörbe állították*. Pl. 1975-ben V. P. Silov a Volgográdtól délnyugatra, a Dontól délre fekvő Novij Akszaj nevű tanya mellett egy kora vaskori halomsíros temető két kurgánján tárt fel kun kultuszhelyet. A 12. kurgán közepébe valamikor 12–13. században egy 95×95 cm-es, lefelé keskenyedő gödört ástak. A gödör aljába mélyedt a szobor talpazatául szolgáló 55×15 cm-es gödör. A beleállított 125 cm magas női szobrot, melyből a talpazatával együtt 170 cm ma-

27. kép A pervomajevkai temető 7. kurgánján feltárt kun áldozóhely (FODOR 2009 nyomán)

radt meg, tölgyfából faragták. A szobor feje és válla a talajművelés miatt megsemmisült. A szobor kezében csésze volt, arccal kelet felé állították a gödörbe. A szobor mellett a gödörben kilenc ló- és hét juhkoponyát találtak, valamennyit állkapocs nélkül. 1983-ban a sztavropoli területen fekvő Besagir falu mellett található bronzkori halomsíros temetőben az I. számú halom tetejébe a 12. század második fele – a 13. század elej között valamikor egy 3,37 m mély gödört ástak, amelynek az átmérője az aljánál 2,04×1,64 m volt. A gödör közepén arccal kelet felé néző, kezében csészét tartó kun sírszobor állott. Talapzata 50 cm, amelyen 1,41 m magas szobor állott. Azonban a szobor mellett a gödör alján balról egy

felnőtt nő, jobbra pedig egy felnőtt férfi csontváza feküdt. A vázak mellett nem volt melléklet. Tőlük nem messze vasból készült karika, valamint juh vagy kecske csontjai kerültek elő. Nagy a valószínűsége annak, hogy mindkét személyt a halotti emlékünnepen áldozták fel.

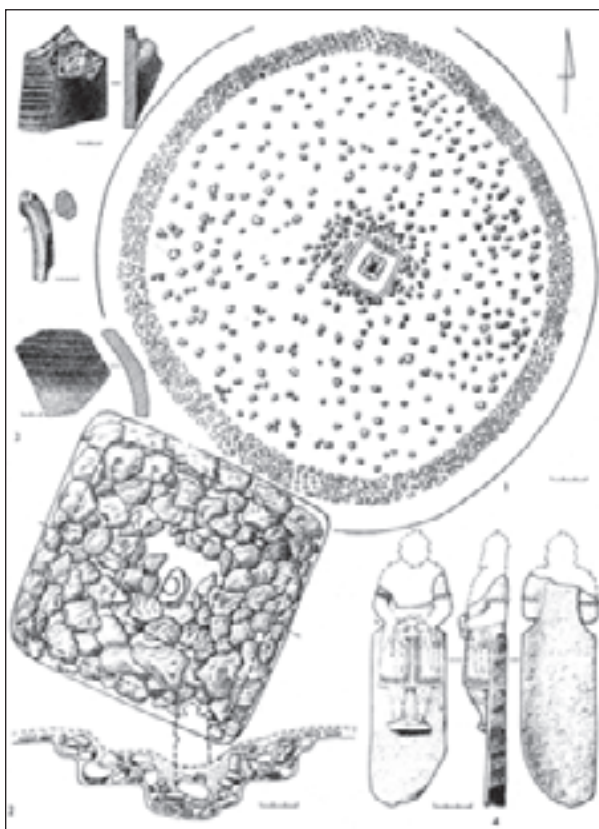
Volt, hogy *az áldozóhelyet a felszínen alakították ki*. 1981-ben a Herszon környéki Pervomajevka melletti bronzkori halomsíros temető 4. kurgánján olyan 5×5,5 méteres négyszög alakú áldozóhelyet tártak fel, amelynek egész felületét lapos kövekkel rakták ki. A négyszög alakú térség oldalait a világtájaknak megfelelően szabták meg. Az emlékhely közepén volt a sírszobor talpazatának fél méter mély gödre. Az áldozóhelyen az egykor rajta elhelyezett ülő, később összetört férfi szobornak a feje és felső testének különböző részei, valamint bronz üst, edénytöredékek és állatcsontok kerültek elő.

Tetővel ellátott emlékhely is ismert. 2000 őszén a Don mellékfolyója, a Szeverszkij Donyec jobb partján egy későbronzkori halomsíros temető egyik kurgánján különleges emlékhelyet tártak fel, amit „szentélynek” neveztek el. A kurgán tetején lévő szokatlanul nagy mennyiségű kőomladék eltávolítása után egy, a világtájaknak megfelelő 6,1×4 m oldalú, négyszögletes épület falai bontakoztak ki, amelyek néhol az egy

méteres magasságot is elértek. A falakat belülről agyaggal letapasztották és az épület közepe felé lejtő padlót is lesározták. Az egy helyiségből álló épület bejárata a keleti oldalon volt. Az épület belsejében közepén előkerült a kő sírszobor padlóba süllyesztett talpazata és alsó része, kissé távolabb a felső része és egyéb töredékei. A szobor magassága a talpazat nélkül 1,95m. A szobor töredékei között állatcsontok, főleg lócsontok voltak. Az épület és a szobor valamikor a 12. században – a 13. század elején épülhetett. Azt meg lehetett állapítani, hogy az épületet és a szobrot is szándékosan pusztították el, azt azonban nem, hogy maguk a kunok-e a halotti emlékünnepek után vagy esetleg később pl. a mongolok.

Arra a kérdésre, hogy miért van az, hogy a szobrok egy részét összetörték, míg másik részüket nem, ma még nem tudunk válaszolni, legfeljebb csupán annyit, hogy kun törzs (nemzetsége) válogatta, melyik szokást gyakorolták.

A legújabb kutatások tehát megcáfolták azt a korábbi vélekedést, mely szerint a sírszobrokat a nemzetség őseinek, ősasszonyainak tiszteletére állították fel. Fodor István azokhoz a kutatókhoz csatlakozott, akik úgy vélték, a kun áldozóhelyek, amelyek, illetve amelyekben a sírszobrok álltak, *a halotti emlékünnepek megüléseinek színterei* voltak. Az ünnepeken, hitük szerint, maga az elhunyt, pontosabban annak szabad lelke is részt vett, neki hoztak áldozatokat, ő is evett-ivott a földi rokonsággal és a barátokkal. Úgy tűnik, hogy a régi türköknél, a honfoglaló magyaroknál és számos más sztyepei népnél, köztük a kunoknál általános lehetett a kettős lélekhit, mely szerint az embernek két lelke van: a *testlélek*, amely a mellüregben lakik és csupán addig él, amíg az ember lélegzik, és a *szabad lélek* vagy *árnyéklélek*, amely a fejben tanyázik, s ha az ember álmodik, elhagyva a testet az álom helyszínén jár. Ez a lélek nem enyészik el a test halálakor, egy ideig még tovább él a földön, a rokonok kö-

28. kép A lvovi temető 13. kurgánján feltárt kun áldozóhely (FODOR 2009 nyomán)

rében, s felügyel arra, hogy a halottat méltóképpen búcsúztassák el, gondját viseljék emlékének. Ha az élők kötelességüket elhanyagolják, akkor szerencsétlenséget hoz a családra, álmaikban visszajár, kísérti őket.

Fodor a régészetiileg megfigyelt kun szokás megfelelőjét az egyes közép- és belső ázsiai népeknél máig fellelhető hiedelmekből rekonstruálta. Ezeknél a népeknél az özvegy a férj halála után elkészítette annak bábuját, más esetben az elhunyt ruháját egy lándzsára aggatta fel és a sátor közepébe tűzte. A bábú étkezéskor az asztalnál kapott helyet, éjjel az asszony ágyában, az özvegy mellett pihent. A bábú és a felöltötött lándzsa a halott szabad lelkének volt a burka, amely egy ideig őt helyettesítette az élők között. Neve a török népek körében *tul*, ami özvegyet jelent. A halotti emlékünnepe általában egy év elteltével ülték meg a rokonság, barátok és ismerősök részvételével. Ekkor búcsúztak el végleg a halottól. Bábuját, felöltötött lándzsáját összetörték és elégették, vagy kivitték a temetőbe (a bábút a sír földjébe ásták, a lándzsát pedig beleszúrták). Hitük szerint ekkortól szűnt meg a gyász, mert a halott árnyéklelke is eltávozott, követte a testet a másvilágra.

KUN-MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK A KUNOKNAK A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉRE TÖRTÉNT BEKÖLTÖZÉSE ELŐTT

Szent László kiűzi a Magyar Királyságba betörő kunokat

A magyar nép a kunokat 1091-ben ismerte meg közelebbről. 1091. április 29-én a bizánci seregek a lebunioni csatában kun csapatok segítségével verték tönkre a besenyőket. A katasztrofális vereség következtében a besenyő nép eltűnt a történelem színpadáról.

Ugyanennek az évnek a nyarán a Magyar Királyságot két kun támadás is érte. Az eseményekről a Képes Krónika a következőképpen számolt be: „*Ezután egy Copulch (Kapolcs) nevű kun, Krul fia tört be erős seregével Hungariába, hogy meghódítsa. Végigrabolta az Erdőntúli országot és magával vitte a zsákmányt. Erdély földjét végigpusztítva átkelt, és Byhorba (Bihar) ment; néhány napig az Umsoer (Omsóér, a Bihar északi részén folydogáló Ér-patak) folyó vidékén tartózkodott. Azután Thocoydnál (Tokaj) átkelt a Tiszán és seregét három csapatra osztotta. Két csapatot a Homok (a Duna-Tisza köze homokos talajú vidéke) feldúlására szánt, egyet pedig a Tisza környékének a kifosztására küldött. Fosztogatva és zsákmányt szerezve elérkeztek tömérdek*

zsákmánnyal arra a helyre, amelyet Becheynek (a Tisza menti Becse, ma Bečej) mondanak, és elhatározták, hogy hazatérnek. Azt mondogatták: „Hadakozva jöttünk, most térjünk vissza vadászgatva.” Annyi zsákmányuk volt Hungariából, amennyit még soha egy nép sem szerzett. A nemesek feleségét és fiait is magukkal hurcolták fogságba.”

A kunoknak a foglyokkal való bánásmódját szemléletesen jellemzik az orosz évkönyvek, amikor az 1093-ban Torcseszknél elfogott orosz foglyok sorsát jellemezték. Meglehetősen ha-

sonló lehetett az 1091-ben fogságba esett magyarok sorsa is. „A foglyok pedig, kiket a kunok maguk közt megosztottak elcsigázva éhségtől, szomjúságtól, nyomorúságtól, rongyosan mentek idegen országba, vad nemzetek közé. Arcuk sápadt volt, a bőrük megbarnult, lábukat felszaggatta a tövis. Sírva beszéltek egymásnak, én abból a faluból való vagyok; és mély sóhajjal emelék fel szemüket az égre ahhoz, aki ott fenn van és ismeri a jövő titkait.”

A szabadulás azonban közel volt. „László király pedig embereivel Sclauoniában (Szlavónia, a korabeli szóhasználatban Horvátország) volt. Amikor visszatérésekor mindezt hírül vitték neki, amilyen gyorsan csak tudott, hazatért és vitézeivel sebesen utánuk lovagolt. A Temes folyó környékén talált rájuk. Azok azt hitték, hogy már teljesen megszabadultak, és szívesebben vadászgattak, mintsem háborúztak.

László király pedig ezt mondta vitézeinek: „jobb nekem veletek meghalni, mint feleségeteket és fiaitokat fogságban látni.” Így szólván könnyekre fakadt és vörös zászlója alatt elsőnek támadt a kunok táborára. „Az Úr felmorzsolta” a kunokat a magyarok színe előtt. László király így kiáltott vitézeihez: „Ne öljük meg ezeket az embereket, fogjuk el őket, és ha megtérnek, maradjanak életben.” Kopulch és a főemberek meghaltak, a többiek legnagyobbbrészt fogságba estek, s egy Escembu nevű szerviens (szolgáló) kivételével senki sem menekült meg közülük. A király pedig összes emberével hálát adott a nagy győzelemért a mindenható Istennek, aki kiragadta őket ellenségeik kezéből; és

29. kép Szent László harca a leányrabló kunnal a kerlési csatában (A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

30. kép Szent László lovagi viseletben. Miniatúra a Képes Krónikából (KOSZTA 2009 nyomán)

azt a folyót a pogányok miatt Pagantinak (Poganis folyócska Temesvártól délkeletre) nevezte el, és ez a neve mind a mai napig.

Amikor a kunok meghallották ezt a megmenekült szervienstől, nagyon elszomorodtak, és esküvel fogadták, hogy a Kopulchon esett sérelmet megbosszulják. Követeket küldtek a királyhoz, és dőlyfös, gyalázkodó szavakkal felszólították, hogy bocsássa szabadon a foglyokat; gúnyolták a királyt és kitűzték a napot is, amikor betörnek Hungariába. Amikor ezt meghallotta a király elmosolyodott, és azon a napon, amikor a kunok Hungariába akartak jönni, eléjük vágatott, mert féltette Hungariát a pusztítástól. És egy szombaton kora reggel a Duna mellett megtámadta a kunokat. A király az első rohamban ledöfte a kunok Akus nevű vezérét... „Felmorzsolta az Őr” a kunokat a magyarok színe előtt, és a király győztesen tért haza.”

A Kapolcs vezette kun betörés délről érte Erdélyt. Igen valószínű, hogy azt egy, a lebunioni csatából visszatérő seregrész hajtotta végre. A kun támadás irányának korára és elrejtési helyére nézve pontosan megfelel az a Tordáról, Magyarfrátáról és Biharszentandrásról előkerült három éremkincs, amely Szent László vereteit tartalmazta. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a kunok az Ojtozi szoroson törtek be az országba, s Torda és Kolozsvár környékét pusztítva jutottak ki az Alföldre, ahol először Bihart és környékét dúlták fel. Az I. László seregeitől súlyos vereséget szenvedett Kapolcs halálát egy másik kun, a feltehetően ekkor még az Al-Duna környékén tanyázó, Ákos vezette seregrész igyekezett megbosszulni. Az Ákos halálát és seregének vereségét eredményező csata a Duna mellett, valahol Orsova környékén lehetett.

Könyves Kálmán expedíciós serege vereséget szenved a kunoktól

I. László 1091. évi, a kunok felett aratott, győzelmeit néhány évvel később 1099-ben súlyos vereség követte. Ebben az évben II. Szvjatopolk Izjaszlavics kijevi nagyfejedelem fia, Jaroszlav herceg kérésére Könyves Kálmán király, kíséretében két püspökkel, seregével megostromolta Przemyśl várát. A lázadó orosz fejedelmek hívására érkező kunok, *Bonjak* (Maniak, ejtsd *Bönek*) fejedelmük vezetésével, aki a lebunioni csata egyik seregvezetője volt, azonban a vár alatt legyőzték és haza kergették seregét. Az orosz évkönyvek beszámolója szerint amint a kunok megindultak Kálmán király és

a magyarok ellen: „Menetközben rájuk esteledvén, megállottak éji pihenőre. Éjjél körül Bonjak felkelt és eltávozván a seregtől, elkezdte farkasmódra üvölni. Egy farkas visszaüvöltött és aztán sok farkas ordított. Bonjak visszatérvén mondá Davydnak (a kun segítségért folyamodó lázadónak – SL) holnap megverjük a magyarokat. Hajnalban Bonjak csatarendbe állítá seregét. Davydnak volt 100, neki magának 300 katonája és 3 részre osztva [őket], megindult a magyarok ellen.” A magyarok, akik a krónika szerint, jókora túlzással, voltak vagy százezren, védőcsapatokban, zászlók szerint állottak fel. Altunopa, Bonjak egyik alvezére, az első

31. kép Könyves Kálmán megkoronázása
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

magyar csapathoz száguldva rájuk nyilaztatott, majd tovarohant a magyarok elől. Azok pedig utána rontottak. S amint rohanás közben elhaladtak Bonjak előtt, ő szerkéseivel oldalról támadta meg őket. Altunopa visszafordult és a magyarokat, többszörösen reájuk rontva, tömegbe szorították. Bonjak három részre osztott serege, mintegy tömegbe nyomta össze a magyarokat, „mint ahogy a sólyom öldökli a gerléket”. S megfutamodtak a magyarok. Sokan a Vjagrba, mások a Sanba fulladtak. [És futottak a San mellett a hegyek közé, egymást tapodva.] Amazok 2 napon át üzték, öldökölve őket. Ott megölték Kupan (Koppány) püspöküket is és sokat a bojárok közül. Mondták ugyanis, hogy 40 ezren veszték oda.

Ugyanerről az eseményről a Képes Krónika a következőképpen tudósított: A kunok még „éjszaka felkerekedtek, kora reggel rajtaütöttek a király táborán, tönkreverték és kegyetlenül megsemmisítették. Hungaria nemesei pedig közrefogták a királyt, és mindenfelől megvívhatatlan falként álltak a király oldalán. A kunok pedig üldözőbe vették Euzem ispánt az Almási nemzetségből, ezt a vitéz és serény férfit, és megölték őt is, meg mindazokat, akik vele voltak. Ugyanígy Cuppan (Koppány) meg Lőrinc püspököt, és sok más vitéz harcost is megöltek nyilaikkal átdöfve. Egy Monoch (feltehetően Maniak) nevű kun (egy bizánci forrásban az 1090 körüli eseményekkel kapcsolatban szereplő kun vezér) hevesen üldözőbe vette a magyarokat. Máté, a király derék vitéze

el akarta őt fogni, és rárohant. De amaz menekülés közben hátrafelé nyilazott, és átlőtte Máté lábát; ha sok bajtársa nem fedezte volna egymáshoz illesztett pajzzsal, nem került volna el a halált.

Ekkor Péter fordult Monoch ellen; s bár ő Péterre is rányilazott, nem találta el nyilával, és amíg egy másik nyilat vett elő, Péter átdöfte Monoch oldalát, és fogolyként élve hurcolta a király elé. Iula (Gyula nádor) ispán a lábán sebesült meg, de akkor még megmenekült, Hungariában azonban belehalt ebbe a sebesülésébe.

A király és minden embere gyorsan futva érkezett meg Hungariába. A király kincseit pedig, és mindazokat, akik nem tudtak gyorsan elmenekülni, elragadták a kunok. Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok.”

Dinasztikus segítségnyújtás a 12. században

32. kép II. István megkoronázása. Miniatúra a Képes Krónikából (KOSZTA 2009 nyomán)

Az Árpád-ház tagjait szövetséges családi szálak fűzték a szomszédos orosz fejedelemségek uralkodóihoz. A rokoni kapcsolatok révén létrejött természetes szövetségekre hivatkozva királyaink időről-időre beavatkoztak a „rokonság” belviszályaiba, gyakran katonai segítséget nyújtottak a szövetséges fejedelmeknek. A hadjáratokban, az összecsapásokban rendre kapcsolatba kerültek a kunokkal (polovecekkel), hol ellenfélként, hol pedig szövetségesként.

1139-ben, mint az Orosz Évkönyvek írták: „Vszevolod Olgovics a poloveceket Prilukhoz vezette és bevett más városokat, elfoglalta a Szula folyó vidékét. Jaropolk (Vlagyimir Monomah fia, 1132–1139 között kijevi nagyfejedeleme) pedig összefogott testvéreivel, egyesült a szuzsdaliakkal, a rosztoviakkal, a polockiakkal és a szmolenszkiekkel. Magyarország királya (II. [Vak]

Béla) pedig segítséget küldött.” Végül is összecsapásra nem került sor, mert Vszevolod, megrémülve ellenfele katonai erejétől, békét kért.

1148–1152 között II. Géza király hat alkalommal küldött katonai egységeket orosz földre, s két hadjáratban maga vezette a seregeket. Az orosz fejedelmek közötti harcok fő tétje a kijevi nagyfejedelemség trónja volt. Az orosz törvényes szokások szerint a kijevi nagyfejedelmi trón a Rurik-családból a legidősebbet illette. Izjaszlavnak még élt két nagybátyja, az idősebb a gyenge, békeszerető Vjacseszlav volt, a fiatalabb pedig Jurij (Dolgorukij ~ Hosszúkezű). Izjaszlav (1096–1154, Vlagyimir Monomah unokája, 1146-tól kijevi nagyfejedelem, akinek testvérét, Eufrozinát ebben az évben vette feleségül II. Géza magyar király, akivel így sógorságba került) semmibe véve a szokásjogot, a maga számára szerezte meg a nagyfejedelmi trónt. Jurij Dolgorukij, Szuzdal fejedelme, ebbe nem tudott beletörődni, s éveken keresztül szívósan, ám váltakozó szerencsével törekedett arra, hogy Izjaszlavot Kijevből elűzze. A magyar hadi segítségnyújtás döntő szerepet játszott abban, hogy Izjaszlav az általa, az orosz törvényes szokások semmibe vételével, megszerzett nagyfejedelmi trónt végül is meg tudta tartani. Amikor 1148-ban a Dnyeperen túlra, Csernyigov ellen vonult, „Magyarországról is hoz(at)ott magának csapatokat segítségül”. Miután Csernyigov környékét elpusztították, a falvakat felégették, Ljubecs alá vonultak. Itt csatlakoztak a sereghez a rjazanyi fejedelmek és velük a „polovecek”, vagyis a kunok ebben az esetben a magyarok szövetségeseiként jelentek meg. A mint az Orosz Évkönyvek megörökítették: „Ljubecsnél van egy folyó; megérkezvén úgy vertek tábort, hogy az védte őket. Vasárnap Izjaszlav felsorakoztatta hadait, ellenük ment, és a folyó miatt nem tudott csapatával odamenni, de a lövészek onnét mindkét oldalról nyilaztak. Azon az éjszakán igen nagy eső esett. Másnap Izjaszlav, látván, hogy a Dnyeperen megmozdult a jég, azt mondta az embereinek és a magyaroknak: „Íme, nem tudunk velük (ti. Jurij Dolgorukij csapataival) sereggel harcolni, emiatt a folyó miatt, itt mögöttünk pedig a Dnyeper kezd zajlani. Menjünk a Dnyeperen túlra!” Ezt mondta Izjaszlav és hétfőn átkelt a Dnyeperen. Másnap zajlani kezdett a Dnyeper. Izjaszlav a másik part mentén haladt Kijev felé. A magyarok pedig gyorsan mentek rá a tóra (valószínűleg a

33. kép II. Géza uralkodói díszben. Miniatúra a Képes Krónikából (KOSZTA 2009 nyomán)

35. kép Magyar segédc csapatok Rusz területén 1151–1152, 1188–1189 (FONT 1996 nyomán)

fagyával a tavaszi, nyári természeti akadályok hatását, mikor a sár és a vizek majdnem minden mozgást lehetetlenné tettek, szinte semmissé tette. A szövetségesek vezetői azonban nem kívántak harcolni. Megüzenték a szembenálló feleknek, hogy béküljenek ki, Izjaszlav tartsa meg Lodomériát és egyéb tartományait, arról meg, hogy kié legyen Kijev, egymás között egyezzenek meg. A megoldási javaslatot Jurij Dolgorukij is elfogadta, s kérte, hogy a magyar és lengyel csapatok távozzanak, akik 1150 januárjában haza is vonultak. „És így békülni kezdtek egymás között Vjacseszlav és Gjurgyi és Izjaszlav, ahogy mondták. Izjaszlav pedig minden adót magának akart Novgorodig, ahogy korábban is volt. És így nem békültek ki, és Gjurgyi nem hallgatott rá, hanem tanácsadójára, Gjurgyi Jaroszlavicsra, és nem adta az adókat; de Izjaszlav sem mondott le róla. Ezt azért tette Gjurgyi, mert a lengyelek és magyarok már visszafordultak, és mondta: „kifüstölöm Izjaszlavot és az egész Volosztját elveszem” Gjurgyi fejedelem pedig testvérével, Vjacseszlavval és összes gyerekével Lucsszkhoz ment”, amelyet Izjaszlav testvére védett. 1150. február 8-án Jurij Dolgorukij körülfárta Luckot és március 20. körüli napokig blokád alatt tartotta. Még Luck felé haladván: „Mikor Muravicánál táboroztak, éjjélkor nagy nyugtalanság volt és a polovecek mindannyian visszafelé futottak vezérükkel Zsiroszlavval együtt.” Mielőtt azonban nyílt összetűzésre került volna sor, közbelépett a halicsi Vlagyimirko (Vlagyimirko Volodarevics przemysli fejedelem fia, aki Przemysl mellé megszerezte Zvenyigorodot és Tyerebovlt is, majd 1140-

ben székhelyét Halicsba tette). „...elindult Vologyimer seregével Halicsból, és megérkezvén a Polonajánál táborozott, Vologyimir és Lucseszk között, és így elválasztotta őket” (ti. Izjaszlavot és Jurij Dolgorukijt). A halicsi fejedelem, Vologyimir meg egyezésre bírta a szembenálló feleket, akik 1150. március utolsó napjaiban, az ún. „pereszopnyicai megegyezésben” „békét kötöttek”. Izjaszlav lemondott nagyfejedelmi címéről. Azonban hamarosan a nomád „fekete süvegese” [úzak] segítségével, akik „nagy örömmel jöttek hozzá... mind az összes hadaikkal”, kiszorította Kijevből Jurij Dolgorukijt, aki ebbe a helyzetbe nem nyugodott bele, és halicsi támogatással 1150 augusztusában visszaszerezte magának a nagyfejedelmi trónt. A Vlagyimirba visszavonult Izjaszlav ekkor öccsét, Vlagyimirt személyesen küldte II. Gézához segítségért, aki kérésére 1150 őszén a magyar had élén betört Halicsba. A Przemyslbe menekült Vlagyimirko, tudván, hogy sokáig nem tudja megtartani, rávette Kökényes esztergomi érseket és a király több tanácsosát, hogy a magyar csapatok hazatérését javasolják. Tanácsukra II. Géza a zord idő miatt 1150. október 26. után hazatért hadával Magyarországra. Amint az Orosz Évkönyvekben írták: „A király átkelve a hegyen, elfoglalta Szanok várát..., és Peremisl környékén sok falut is elfoglalt. Vlagyimirko pedig látva mindezt megijedt, és küldött Kuknyis érsekhez és két másik püspökhöz és a király embereihez. És így hosszasan könyörögve aranyat adott, és rávette őket, hogy fordítsák vissza a királyt.” Izjaszlav azonban továbbra is igényt tartott a magyar segítségre. 1151 tavaszán a magyar király újra csapatokat küldött Izjaszlav megsegítésére, aki velük együtt Kijevhez vonult. A várost Jurij Dolgorukij márciusban ellenállás nélkül feladta. „Izjaszlav Kijevbe vezette apai nagybátyját... Vjacseszlav pedig bement Kijevbe és a Szent Szófiához ment, és apja és nagyapja trónján ült. És meghívta magához ebédre... Izjaszlavot, és a kijevieket mind, és a király embereit és a magyarokat kíséretükkel, és nagy szereteten voltak. Vjacseszlav pedig és Izjaszlav nagy becsben tartották a magyarokat. Vjacseszlav a maga részéről és Izjaszlav a maga részéről sok ajándékkal ajándékozták meg őket: edényekkel és szövetekkel, és lovakkal és drága kelmékkel, és mindeféle ajándékkal.” A korabeli viszonyoknak megfelelően így fizették meg a hadiszolgáltatásokat. Az ünnepélyes ebéden „a magyarok sokat játszottak háta- és vágtázó lovaikon. A kijeviek pedig csodálkoztak a magyarok sokaságán és szolgálóin és lovaikon”. A magyar sereg április elején visszaindult Magyarországra. Azonban Izjaszlav szinte azonnal újra magyar segítségre szorult. A Jurij Dolgorukij vezette ellenfelei között voltak „a vad polovecek is, akiket arannyal csábít ide”. Azonban a hadiszerencse megfordult. Júliusban Vlagyimirko halicsi fejedelem Szapoginya helysénél legyőzte a magyar sereget. Izjaszlav kérésére II. Géza 1152 nyarán ismét személyesen vezetett hadat Vlagyimirko ellen. A magyar hadsereg az udvari katonaságból és a saját zászlói alatt felvonuló 72 vármegyei csapatból állott. Izjaszlav és II. Géza seregei a Szan folyó folyó mentén legyőzték Vlagyimirko hadát. A halicsi fejedelem Przemysl várába menekült, és békét kötött Izjaszlavval, II. Géza pedig hazatért seregével. Ettől kezdve magyar hadak több mint három évtizedig nem léptek orosz földre.

A magyar királyok halicsi hódító törekvései

III. Béla azonban változtatott ezen a magatartáson. Benne merült fel először az a gondolat, hogy „a baráti segítségnyújtás” ürügyén a magyar király hatalmát kiterjesztheti a segítségét igénylő fejedelemségre. 1188-ban Halics (Galícia) népe elűzte uralkodóját, Vlagyimirt, aki családjával együtt III. Béla udvarában keresett menedéket. Amint az egyik orosz krónika írta: „ő pedig megijedvén, sok aranyat és ezüstöt vett magához, kíséretével, nejével és két fiával a magyarokhoz ment, a királyhoz.” Vlagyimir abban reménykedett, hogy III. Béla király, mint elődei korábban sorstársaival nem egyszer megtették, visszasegíti majd trónjára. Béla azonban a menekülő halicsi fejedelmet fogságba vetette, s országát másodszülött fia számára foglalta el. Az alig tíz éves András herceg, a későbbi II. András király, elsősorban a kíséretében lévő magyar sereg otromba viselkedése miatt – nagy adókat vettek ki a hűségesküt tett halicsiakra, „*a férjes asszonyokat és leányokat nyoszolyáikba hurcolták s lovaikat a templomokba kötözték be*” –, nem tudta megkedveltetni magát Halicsban. Az egyre fokozódó elégedetlenséget felhasználva az időközben fogságából megszökött Vlagyimir lengyel segítséggel 1190 tavaszán, tiszavirág életű uralkodás után kiűzte András herceget a halicsi fejedelemségből. III. Béla könnyen beletörődött a kudarcba, de az ország nélkül maradt fiában mély sebeket ejtettek a történetek.

II. Andrást (1205–1235), trónra lépésének évétől kezdve, egész életében foglalkoztatta Halics ügye. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy ottani, tiszavirág életű fejedelemségének negatív élményei táplálták szívós következetességét, amellyel Halics megszerzésére törekedett. 1205-ben meghalt Vlagyimir fejedelem, akinek özvegye, két kisleánnyal a négy éves Danyiilel (Danilo) és a még csecsemő Vaszilkoval, tőle kért segítséget. II. András 1205 végén, aki mellesleg ettől kezdve önmagát Halics királyának tekintette, sereget vezetett a fejedelemségbe és trónra segítette a fiává fogadott gyermek Danyiil Romanovicsot, aki azonban csupán néhány hónapig volt hatalmon, mert a halicsi bojárok elűzték. Helyét Vlagyimir Igorjevics foglalta el. 1206-ban Fehér Leszek krakkói fejedelem Vlagyimir elűzött özvegyét és fiát, Danyiil Romanovicsot ismét Andrásnak küldte segítségért. Az új halicsi fejedelem megfelelő pénzüsszeggel megvesztegette mind a magyar királyt, mind a krakkói herceget, akik elálltak az elűzött gyermek fejedelem támogatásától. Azonban még ebben az évben András segítséget nyújtott a hozzá menekülő Roman Igorjevics zvenyigorodi fejedelemnek, aki testvérétől, Vlagyimirtól a magyar sereggel megszerezte Halics trónját. 1208-ban András kihasználta a halicsi bojárok és fejedelmük Roman Igorjevics viszályát. Korlát fia Benedek erdélyi vajda által vezetett sereggel elfoglalta Halicsot. Benedek foglyul ejtette és Magyarországra küldte Roman Igorjevicsot és maga vette át Halics kormányzását. A halicsiak még ebben az évben meg akartak szabadulni a hatalmaskodó és erkölcstelen életű magyar kormányzótól, de a trónra meghívott Msztyiszláv pereszopnyicai fejedelem nem tudta elűzni a magyar kormányzót. 1209-ben Roman

Igorjevics megszökött magyarországi fogságából, szövetkezett testvérével, Vlagyimirral és hazakergette Benedeket. Halics fejedelme ismét Vlagyimir lett. Vlagyimir szerette volna András királynál elérni Danyiil Romanovics kiadatását, azonban követségbe küldött fia nem ért el semmiféle eredményt. Két évvel később, 1211-ben az Igorjevicsok uralmával elégedetlen halicsi bojárok Vlagyiszláv vezetésével Magyarországra menekültek. Kérésükre II. András az udvarában nevelkedő Danyiil Romanovicsot küldte Halicsba. A halicsi bojárok, a szomszédos orosz uralkodók és Leszek krakkói fejedelem segítségét élvező magyar hadak Győr nembeli Pot nádor fővezérlete alatt elfoglalták a kunok támogatását élvező Igorjevicsoktól Przemysl, Zvenyigorod és Halics városokat és visszahelyezték trónjára Danyiil Romanovicsot, akit a bojárok hamarosan ismét elűztek a fejedelemségből. 1212-ben II. András maga vezette a sereget Halicsba. Elfogta és megkínóztatta a gyermek fejedelem helyett uralkodó bojárokat, s Vlagyiszlávot fogolyként hozta Magyarországra. Azonban II. András hazatérteivel Vlagyiszláv testvéreinek a hívására Msztyiszláv pereszopnyicai fejedelem foglalta el Halics trónját. A gyermek Danyiil Romanovics és édesanyja ismét Magyarországra kényszerült menekülni. 1213-ban András király ismét Halicsba készült hadat vezetni. Szabadon bocsátotta és előre küldte Vlagyiszláv halicsi bojárt, aki elűzte Msztyiszláv fejedelmet és maga ült Halics trónjára. András 1214 őszén a Szepességben személyesen találkozott Leszek krakkói fejedelemmel, akivel szövetséget kötött. A felek egymás között felosztották a halicsi fejedelemség területét, s az egyezés megerősítéseként eljegyezték egymással gyermekeiket, András másodszülött fiát, az akkor még csak hat éves Kálmánt és Leszek leányát, a mindössze hároméves Szalomét. A szövetségesek elfoglalták Halicsot. II. András fogságba vetette Vlagyiszlávot, s a halicsi fejedelemség trónjára Kálmánt ültette. A tényleges hatalom azonban nem a gyermek Kálmán, hanem egy magyar előkelő kezében volt. A magyar király minden bizonnyal véglegesnek tekintette a halicsi kérdés megoldását, mert azonnal engedélyt kért a pápától, hogy Kálmán herceget János esztergomi érsek Halics királyává koronázhassa. Erre az aktusra 1216 első felében sor is került. Azonban még 1215 novembere előtt II. András Przemysl várát visszavette Leszek krakkói fejedelemtől. Válaszul Leszek Halics trónját Msztyiszláv novgorodi fejedelemnek, a halicsi bojárok pedig Danyiil Romanovicsnak ajánlották föl. Msztyiszláv elűzte Kálmán királyt, aki haza menekült Magyarországra, az időközben felcseperedett Danyiil Romanovics pedig, hogy későbbi uralmát biztosítsa, feleségül vette az új halicsi fejedelem lányát, Annát. 1216 nyarán azonban Leszek lemondott halicsi területi igényeiről Kálmán király javára és újból szövetséget kötött II. Andrással. A magyar király és szövetségese Kálmánt nagy sereggel küldte Halics visszafoglalására. A magyar-lengyel sereg legyőzte és a tartományból kiűzte Msztyiszláv fejedelmet. A vereség hírére Danyiil Romanovics elhagyta az őrizetére bízott Halicsot, s 1216 őszén Kálmán király ismét elfoglalta a halicsi trónt. Néhány év nyugalom után azonban Leszek újra szakított II. Andrással, Msztyiszláv novgorodi fejedelemmel lépett szövetségre, aki 1219

elején el is foglalta a halicsi trónt. Msztyiszlav kunokat hívott segítségül, kiknek egyik kánja, Kötöny, az orosz fejedelemségek és kunok között különböző okokból létrejött dinasztikus kapcsolatok következtében, az ő apósa volt. Kálmánt ekkor még sikerült híveinek Magyarországra menekíteni. A nem éppen szövetségesi hűségéről ismert Leszek még ugyanebben az évben ismét szövetséget kötött Andrással, most éppen legutóbbi szövetségese, Msztyiszláv ellenében, akit az egyesült magyar-lengyel seregek megfutamítottak. Kálmán ismét visszatérhetett Halicsba. Msztyiszláv azonban nem törődött bele vereségébe, s egy sikertelen 1220. évi próbálkozás után 1221 nyarán vejével, Danyiil Romanovicssal és szövetségeseivel, Kötöny kun vezér csapataival vereséget mért a Fila (Füle) vezette seregére. Az ütközetben Kálmán király és felesége Szalome is fogságba esett. A vereség után II. András békét kötött Msztyiszlávval. A béke feltételeként Kálmán lemondott a halicsi trónról, s ennek fejében megszabadult fogságából. II. András harmadszülött fiát, András herceget viszont eljegyezték Msztyiszlav leányával Máriával. Így a diplomácia eszközeivel sikerült azt elérni, hogy idővel mégiscsak a magyar király egyik fia legyen Halics uralkodója. Msztyiszlav azonban vonakodott betartani a II. Andrással kötött egyességet. Ezért 1227-ben II. András hadjáratot indított ellene. Bár a katonai siker elmaradt, Msztyiszláv András herceget összeházasított jegyesével, Máriával, s neki adta Halicsot. Msztyiszláv másik veje, az időközben felnövekedett Danyiil Romanovics 1230-ban elűzte András herceget, s maga ült Halics trónjára. Válaszul még ebben az évben a Béla herceg (a későbbi IV. Béla) vezette sereg, melyet Barc kunjai is segítettek, megkísérelte Halics visszafoglalását a lengyelek és Kötöny kunjai támogatását élvező Danyiil Romanovictól, de kudarcot vallott. 1231-ben immár II. András, Béla királyfival és András herceggel vezetett hadat Halicsba, elfoglalta és ismét András herceget ültette a fejedelmi székbe. 1233-ban Danyiil újra sógora, András herceg ellen támadt, akinek a hatalma hamarosan a fejedelemség székvárosára, a hasonló nevű Halicsra, korlátozódott. András kénytelen volt segítséget kérni apjától, II. Andrástól. A király Türje nembeli Dénes fia Dénes vezetésével küldött segítségére csapatokat. A felmentő sereg azonban a Peremilj melletti csatában vereséget szenvedett Danyiiltól és a vele szövetséges Kötöny kunjaitól és visszavonult Halicsba, a fővárosba. 1234 őszén már Danyiil Halics ostromára készült, amikor András herceg, Halics királya váratlanul elhunyt. Ezzel a magyar uralom végleg megszűnt a tartományban.

A Barcaság mint a kunokkal való érintkezés egyik terepe

A kunokkal történő rendszeres érintkezésnek veszélyes terepe volt az Erdély délekeleti szögletében elterülő Barcaság (másik nevén Brassóvidéke), amely igen közel feküdt Kunország (Cumania) nyugati határvidékéhez. A Barcaság a rendszeres kun betörések miatt az 1200-as évek elejéig szinte teljesen elnéptelenedett. Lakói kénytelenek voltak falvaikat elhagyni, a hegyek menedékeibe húzódni. 1211-ben II. András

a legveszélyeztetettebb határszakaszra, a kunok felé eső puszta földre betelepítette a német lovagrendet, amely 1191-ben a Szentföldön Accon ostrománál alakult német betegápolókból, s hamarosan német nemzeti lovagrenddé fejlődött, s megkülönböztetésül fehér köpönyegen fekete keresztet viselt. A közösség a betegápolás mellett céljául tűzte ki a hitetlenek megtérítését is. Amikor a Szentföld megtartásának reménye elveszett a lovagrend új hazát keresett magának. A betelepített lovagok kiváltságaik fejében kötelezték magukat arra, hogy a Barcaságot benépesítik és az állandó veszélyt jelentő kunok ellenében gondoskodnak a határok védelméről. Ebből a célból 1211-től 1221-ig öt megerősített kővárat emeltek. Hamarosan átlépték a „Havasok Hegyét” (a Kárpátokat) és elfoglalták Kunországból Havasalföld északi részét és Moldvának a Szeret folyó és a Kárpátok közötti területét, amelyen pogány kunok, brodnikok (schismaticus szlávok) és oláh kenézek éltek. További telepéseket hoztak erre a vidékre és az uralmuk alá került pogány kunok között elkezdtek terjeszteni a keresztény hitet. Hódításukat II. András „*régibb adomány*”ként szentesítette 1222-ben, amikor a lovagrend védősávját egészen a Dunáig terjesztette ki. A lovagrend a vele szemben támasztott katonai elvárásoknak megfelelt, azonban képviselői nem alkalmazkodtak a Magyar Királyság rendjéhez, alig egy évtizednyi itt tartózkodás után rendre ellentétbe keveredtek a királlyal és az egyház képviselőivel, mert saját pénzt verettek, saját államot akartak a Fekete-tengerig terjedő területen és egyházi igazgatásuk elismerését Rómától kérték és nem a területileg illetékes főpaptól. II. András végül kénytelen volt 1225-ben fegyverrel kivenni az országból a függetlenségre törekvő lovagrendet. A lovagok távozása után a délkeleti határok védelmének az irányítását a trónörökös Béla herceg vette át, aki 1227-től Havasalföldnek az Olttól nyugatra eső részén (Olténia), a Temes felső folyása mentén és Hátszeg vidékén megszervezte a szörényi bánságot, s ezzel megszilárdította a magyar fennhatóságot a Kárpákon túli területeken.

IV. BÉLA TÖREKVVÉSEI A MOLDVAI KUNOK MEGTÉRÍTÉSÉRE

Béla herceg tevékenységének központjába a pogány kunok megtérítését állította, akiknek a számára már nem volt teljesen idegen a kereszténység. Az orosz fejedelem-ségekkel meglévő kapcsolatok hatására a Don körül is éltek keresztény, legalább is keresztény nevet viselő, kun vezérek. Béla a térítésben két újonnan alakult szerzetesrend munkájára számíthatott. A spanyolajkú osmai kanonok, Domokos által alapított, III. Honorius pápa által 1216-ban megerősített, az alapítóról elnevezett rendre, a

domonkosokéra, akik azt tűzték ki célul, hogy az eretnekek és a pogányok között az evangéliumot hirdessék. Tudománnyal, a beszéd hatalmával kívánták a küzdelmet felvenni a téves hittel szemben és terjeszteni az evangéliumot, a katolikus vallást. Domokos fehér ruhás, fekete köpenyes tanítványai méltán viselték a prédikátor rend nevet.

A másik, 1208-ban alakult szerzetesrendet egy Assisiből (Umbria – Olaszország) származó, János nevű hívő, francia ajkú anyja után Franciscus, alapította, egyike a legjobb embereknek, akik valaha éltek.

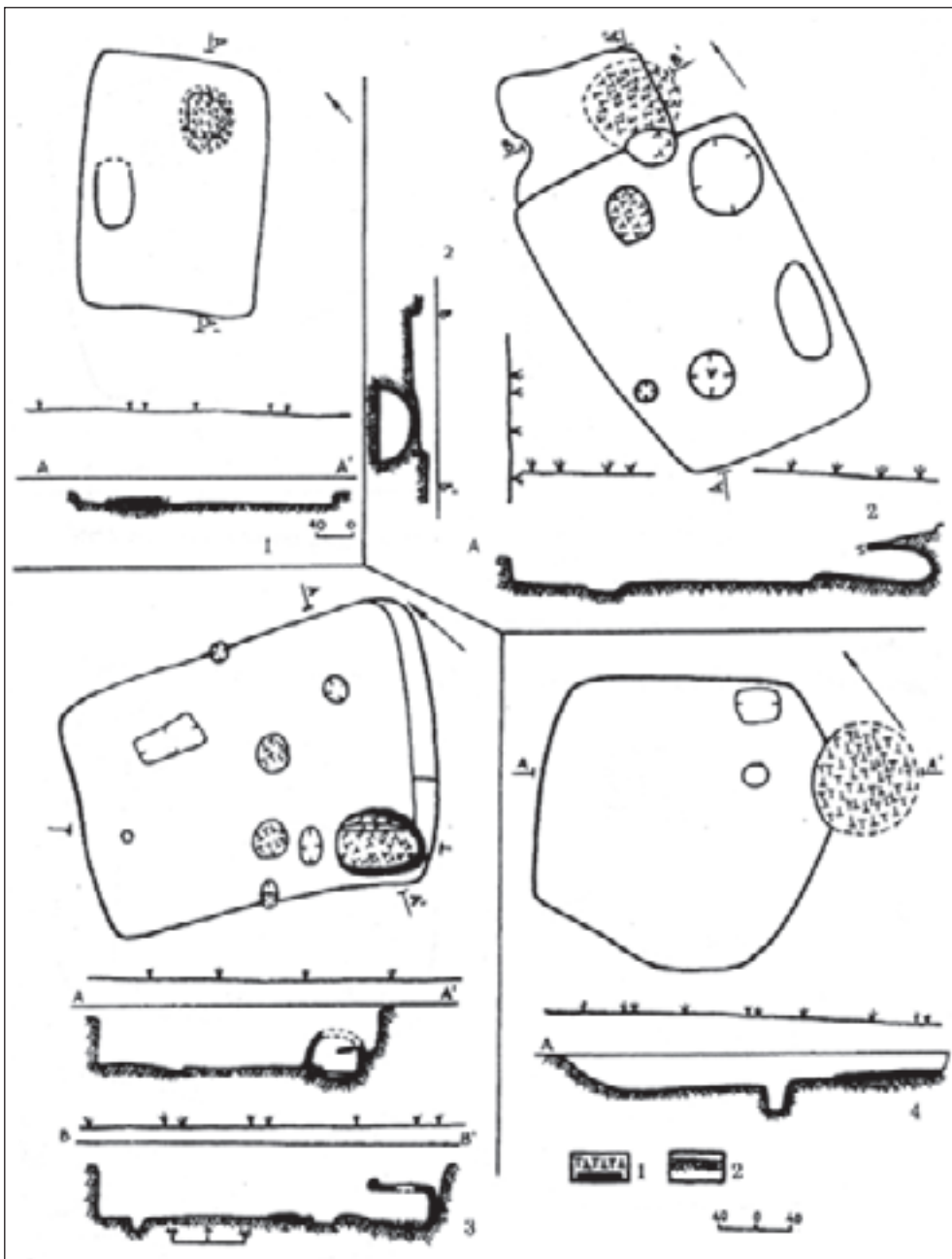
A róla elnevezett ferencesek nem tudománnyal, hanem szeretettel, Krisztus követésével, életének utánzásával, a példa erejével kívántak téríteni. Ferenc halála után (1226. október 4.) öt-hat évvel már annyian voltak Magyarországon, hogy külön rendtartományt képeztek.

Domokos rendje honosodott meg előbb Magyarországon. Kevéssel a rend megalakulása után már kolostora volt Esztergomban Szent Katalin, Fehérváron Szent Margit tiszteletére, s Pesten is volt házuk. A rendalapító Domokos is Magyarországra készült, hogy a vad kunokat megtérítse, de 1221-ben bekövetkezett halála megakadályozta ebben. Azonban tanítványai végrehajtották ebbéli szándékát. Magyarországi Pál (Paulus Hungarus), a bolognai egyetem tanára, 1221-ben térítőket vezetett a szörényi bánságba, majd tovább a kunok földjére, Havasalföldre. De őt és társait a kunok megölték, hitük vértanúivá váltak. Egyes térítőket a kunok visszaűzték, az újabb térítők eljutottak a Dnyeperig, ahol a kunok néhányat közülük ismét megöltek, másokat fogságba vetettek, míg a szerzetesek harmadik csoportja eredményes térítő munkát végzett. Béla és Róbert esztergomi érsek, akinek saját kérésére 1227. július 31-én a pápa, legátusi megbízást adott, Kunország (Havasalföld és Moldva), valamint a vele szomszédos brodnik föld területére, segítették a domonkosokat térítő munkájukban. Róbert esztergomi érsek megbízatását követően haladéktalanul megkezdte a térítést. Hamarosan a hittérítők és a kunok negyedik fejedelmének a fia jelentett neki, hogy szándékukban áll megkeresztelkedni. A kun törzsfő fia azt mondta: „Keresztelj meg ezzel a 12 emberrel, akik velem jöttek;

36. kép IV. Béla király

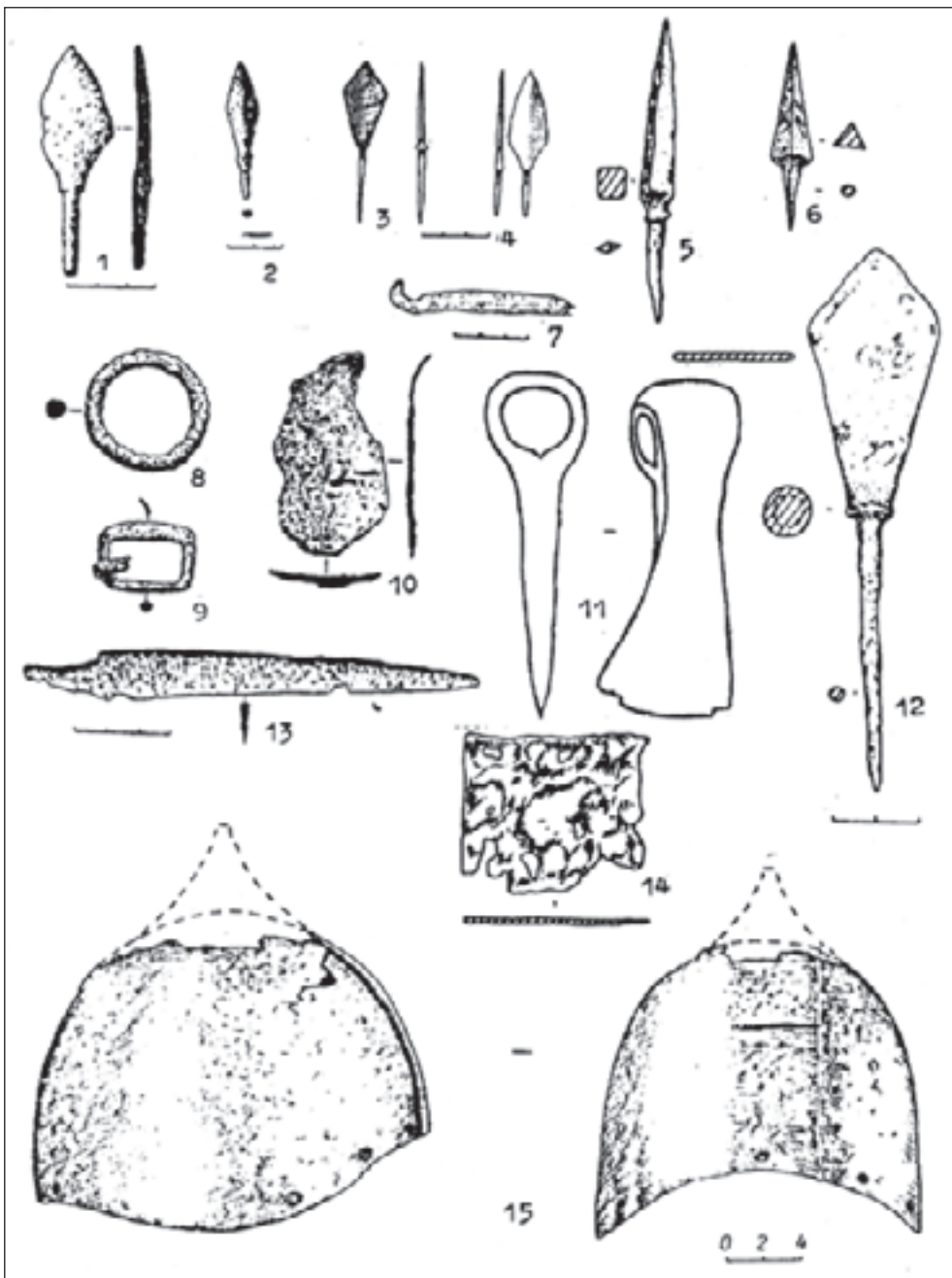
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

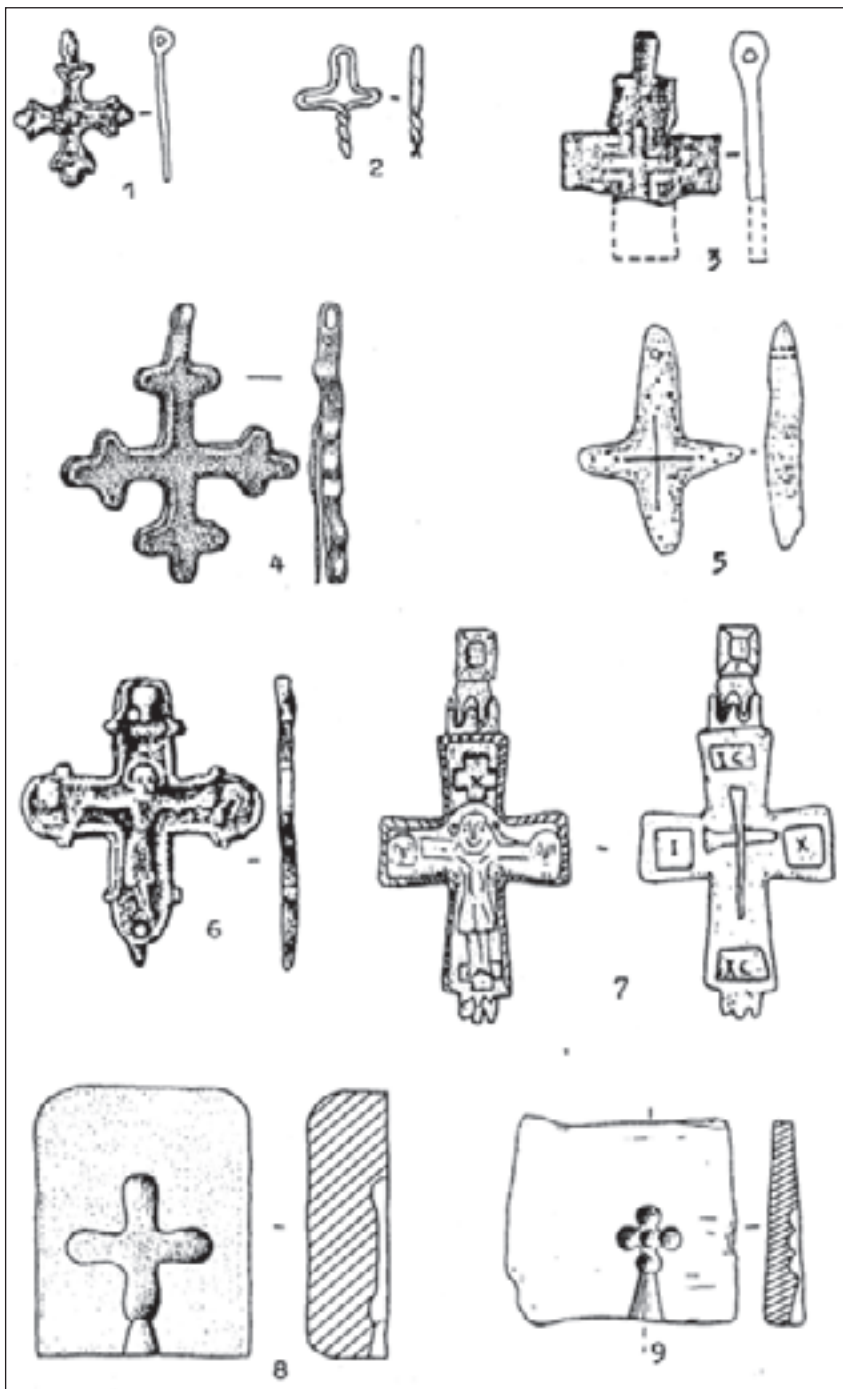
37. kép A megtelepedő kunok földbeásott házakban laktak. 10–13. századi házak Moleștiből (TENTIUC 1996 nyomán) 1. tűzhely, kemence, 2. steril föld.

38. kép A földművelés eszközei: 1, 4, 15, 17, 20, 23. Hanska, 2, 3, 18, 19. Echimăuți, 14. Elisaverca, 5-12. Lucașeuca, 13. Pohărniceni-Petruha, 21. Molești, 22. Durlești-Valea Babei (Tentiuc 1996 nyomán)

39. kép A nomád fegyverekre jellemző tárgyak. 1, 3-4, 8-10, 13, 15. Lucașeuca, 2. Pohărnicești-Petruha, 5-6, 12. Hansca, 11. Mateuți (TENTIUC 1996 nyomán)

40. kép A keresztény térítés régészeti emlékei Moldvából: 1, 3-4. Orheiul Vechi, 2, 8-9. Hansca, 5. Pepeni (Sângerei), 6. Soroca, 7. ismeretlen lelőhely (Tentiuc 1996 nyomán)

atyám 2000 emberrel eljő Erdélybe, kik mind elhatározták, hogy megkereszteltetik magukat általad.” És csakugyan eljött, s vele együtt a katonai vezetők és a köznép jelentős része, Barc (Bajbarsz), magyar nevén Borics, a kunok negyedik fejedelme mintegy 15000 kun keresztelkedett meg. Egy másik forrásunk még egy másik kun fejedelem, Membrok és környezetének ezer tagja megkereszteléséről is tud, akiket állítólag maga II. András tartott volna a keresztvíz alá.

A moldvai kunok megkeresztelkedésének politikai vonzata is volt, elismerték a magyar király fennhatóságát. Béla II. Andrással együtt aranybullás oklevélben ünnepélyesen biztosította a kunokat, hogy nem akarja őket leigázni, régi szabadságukat, ha keresztényekké lesznek is, a jövőben is megtartják. Ezzel lehetővé vált egy új, a kun püspökség megszervezése, melynek a dél-moldvai Milkó város lett a központja és 1228-ban a domonkosok magyar tartományfőnöke, Teodorik az első püspöke. Az új püspökség területére a kunok és oláhok mellett magyar, székely és szász telepések is költöztek, ami a térítés eredményeit tovább szilárdította. A kun püspökséget azonban a tatárjárás előszele 1238-ban, melyet három évvel később a tatárjárás tetézett végleg elsodorta.

A MONGOL TÉRHÓDÍTÁS ÉS A KUN BIRODALOM ÖSSZEOMLÁSA

A 12–13. század fordulóján Mongólia területén különféle törzsek éltek egymás mellett: így pl. a török eredetű *ujgurok*, a nesztoriánus keresztény *najmanok* (egy mongollá lett török nép), az Orhon, Tola és az Ongin folyók vidékén az elmongolosodott, eredetileg szintén török *kereitek*. Az eredetileg is mongol nyelvű törzsek közül a Bajkál-tótól délre éltek a *merkitek*, nyugatra az *ojszátok*, a Kerülen folyónál a *tatárok*, az Onon és a Kerülen folyó vidékén Dzsingisz kán *bordzsiginjei*. A felsorolt törzsek állandó harcban állottak egymással, annak ellenére, hogy a 12. század közepétől már választott uralkodó fogta össze laza egységbe őket.

Ebben az időben a kereitek nesztoriánus keresztény fejedelme, Togrul, más néven Ong kán volt. A bordzsigin törzs kían nemzetségéből született Jiszügej-baatur, Temüdzsinnek, a későbbi Dzsingisz kánnak az apja. A korán árvaságra jutott fiatal Temüdzsin kezdetben a kereit uralkodó szolgálatában állt. A merkit mongolok elleni győzelme után a mongol törzsek kánná választották, ekkor vette fel a Dzsingisz (Csingisz) nevet. 1198-ban visszasegítette trónjára a kereit fejedelmet, majd kínai hívársra vele együtt nagy győzelmet aratott az ősi ellenség, a tatárok felett. A győzelmet követően Dzsingisz a kereit fejedelemmel együtt a többi mongol törzs ellen fordult:

1199-ben legyőzte a najmanokat, 1201-ben a merkit fejedelem vezette mongol koalíciót, 1202-ben ismét a tatárokat, 1203-ban korábbi szövetségését, Ong kán kereit fejedelmet, 1204-ben pedig immár véglegesen a najman és merkit mongolokat. Az 1206-ban tartott kuriltáj (nagygyűlés) az összes mongolok kánjává választotta. Még ebben az évben behódoltak neki a fejlett kultúrájú ujgurok is.

Dzsingisz kán a katonailag szervezett mongol törzsekkel és a meghódolt, csatlakozott népekkel két évtized alatt olyan világbirodalmat épített ki, amely joggal volt a hajdani hun és türk birodalomhoz hasonlítható. 1207-ben fia, Dzsocsi hódoltatta a szibériai népeket, köztük a mongol nyelvű ojratokat és burjátokat, valamint a török nyelvű kirgizeket. Két évvel később Dzsingisz kán az öngütökkal szövetségben megtámadta a tangutok országát a Sárga-folyó mellett. 1211-ben Kína ellen támadt, s tíz év alatt fokról-fokra uralma alá hajtotta Kína északi harmadát, amely korábban a dzsürcsi (tunguz) Kin-dinasztia uralma alatt állott. Azonban Dzsingisz hadjáratai révén a mongolok nem hódították meg véglegesen Észak-Kínát. Ez a feladat utódára, Ögödej nagykánra hárult 1232–1234-ben.

Nyugati irányban az ujgurok, kara-kitajok és karlukok hódoltatása révén 1218-ban a mai Kelet-Turkesztán és Szemirecsje jelentős része mongol fennhatóság alá került. Az új birodalom leginkább nyugat felé terjeszkedhetett. Dzsingisz Hvárezmbe (Khorezm) küldött a kereskedelmi kapcsolatok felvétele végett egy árúkkal megrakott karavánt és a kereskedőkkel együtt követét is elküldte. Azonban a kereskedőket és a követet is megölték. Emiatt 1219-ben a mongol sereg bosszúhadjáratot indított a mai Nyugat-Turkesztán, Afganisztán és Irán területét is magába foglaló hvárezmi birodalom ellen. A hadjáratban Dzsingisz és valamennyi fia részt vett, mindegyikük más feladattal. 1219-ben bevették Otrart, ahol a mongol kereskedőket és követet meggyilkolták, majd Buharát, 1220-ban Szamarkandot, 1221-ben a khorezmi fővárost, Ürgencset. Mohammed, hvárezmi szultán Észak-Iránba, a Kaspi-tó egyik szigetére menekült, ahol meghalt, fiát az Indus folyóig üldözték a Dzsebe és Szübötej, Dzsingisz két legkiválóbb hadvezére által vezetett mongol csapatok. 1221-ben Dzsingisz kán sorra pusztította el Afganisztán városait. Ha egy város, lett légyen bárhol is, ellenállt, a sikeres végső roham után a mongolok módszeresen lemészárolták a lakosságot zömét, az asszonyokat és a gyermekeket sem kímélve. Csupán a kézműveseknek kegyelmeztek, akiket, mint számukra hasznos embereket, Mongóliába hurcoltak. Az iszlám világ története során először találkozott ilyen iszonyatos nagyságú belső-ázsiai invázióval, s ez olyan döbbenettel töltötte el az „igazhitűeket”, mint Attila hunjainak a megjelenése az 5. századi Európát. 1222-ben a mongolok turkesztáni és iráni hódításai lezárultak. Dzsingisz hadával 1223-ban már a Szir-darjától északra táborozott, majd a Talasz és Csu folyók vidékén legeltette lovait. 1223-ban a mongolok az Irtis vidékén nomadizáltak, s csak 1225-ben tértek vissza Mongóliába.

Azonban a hatalmas turkesztáni hadjáratnak volt egy leágazása, amelynek során először jelentek meg a mongolok Kelet-Európában. Dzsebe és Szübötej, miután Irán-

41. kép Mongol íjász egy közép-ázsiai falfestményen
(ZSOLDOS 2009 nyomán)

ban számos települést porrá égetett, a Kaukázus felé vette az útját. A mongol sereg először Grúziára tört, s felpredálta az ország déli részét, szerencsére a fővárost, Tbiliszit sikerült megmenteni a pusztítástól. Grúza után Azerbajdzsán következett. 1222 őszén a mongol sereg a derbenti szoroson átkelve a Kaukázus északi előterében fekvő sztyeppére jutott ki, s az itt élő kaukázusi népek, a jászok (alánok, a mai oszétek elődei) és a cserkeszek ellen fordult. Ibn Al-Athir (1160–1233) tudósítása szerint az alá-

nok „már hallották a tatárok hírét, és vigyáztak is magukra, Kipcsak egy csapatával egyesülve, szembeszálltak velük, és egyik fél sem aratott győzelmet a másik fél felett. A tatárok megüzenték Kipcsak lakóinak: „Ti és mi egy fajtához tartozunk, ezek az alánok viszont nem rokonaitok, a vallásotok sem az ő vallásuk. Nem kell segítenetek őket. Szerződést kötünk veletek, nem harcolunk ellenetek, annyi kincset és öltözetet adunk nektek, amennyit csak akartok, ti pedig hagyjátok csak, hogy mi meg az alánok nyugodtan számoljunk egymással.” Meg is állapodtak, kikötötték, hogy a tatárok pénzt is adnak, ruhaféléket és más dolgokat is odavisznek. És miután odavitték azt, amiben megállapodtak, a tatárok el is hagyták Kipcsakot. Az alánokra vetették magukat, lemészárolták őket, prédát szedtek, raboltak, a foglyokat rabszolgaságra hurcolták, utána pedig Kipcsak ellen indultak, amelynek lakosai biztonságban érezték magukat a békeszerződés óta és szétszéledtek. Csak akkor hallották hírét a dolognak, amikor már a nyakukon voltak a tatárok, amikor már a földjüket tiporták. A tatárok egyik népet a másik után verték le, és kétszer annyit vettek vissza tőlük, mint amennyit korábban adtak nekik. Amikor aztán Kipcsak távoli lakói mindennek a hírét hallották, harc nélkül megfutottak és elmenekültek: egyesek az erdőkben, mások a hegyek közt kerestek menedéket, a többiek pedig az oroszok földjére húzódtak.”

Ibn al-Athir tudósításából az is megtudható, hogy a tatárok, miután tönkreverték a mit sem sejtő keleti kun törzseket és elfoglalták szállásterületeiket, bevették a Volga menti Szakszin városát, majd benyomultak Krimbe és kifosztották a gazdag kereskedővárost Szudakot, ahová befutnak „a ruhaneműkkel megrakott hajók. Eladják rakományukat Kipcsak lakóinak, azok pedig rabszolgákat és rabszolgánőket, rókákat, hódokat, szürke mókusokat és az országukban található más dolgokat adnak érte cse-

42. kép Mongol hadjáratok Kelet-Európában 1222-1242 (ZSOLDOS 2009 nyomán)

rébe”. A hadi eseményeknek ebben a szakaszában vesztette életét a kunok két megke-
resztelkedett fejedelme, Koncsak (Köncsög) fia György és Kobjak (Köbek) fia Dániel.

A menekülő kunok a Dnyeper vonaláig húzódtak vissza Kötöny (Küten) fejedelmük vezetésével, aki sógorához, Msztyiszláv halicsi fejedelemhez fordult segítségért. Msztyiszláv a mongol veszély láttán a dél-orosz fejedelmekkel szövetséget kötött és a kunokkal együtt szembeszállt a támadókkal. „A tatárok ... az oroszok földjére vonultak. Mikor az oroszok és Kipcsak lakói, akik készek voltak megküzdeni velük, ennek a hírért hallották, nagy tömegekben vonultak ki, hogy felkeressék a tatárokat, legyőzzék és az országból kikergessék őket. Mikor a tatárok a felvonulásukról hallottak, ugyanazon az úton visszavonultak, amelyiken jöttek. Az oroszok és Kipcsak lakói most már bíztak benne, hogy legyőzik őket, azt hitték, hogy a tatárok félelmükben fordultak vissza, és gyengének érzik magukat a viadalra. Gyorsan üzőbe vették tehát őket, a tatárok pedig szakadatlanul hátráltak. Ellenfeleik tizenkét napon át a nyomukban voltak.” 1223. június 16-án az Azovi-tenger közelében a Kalka folyó mellett „a tatárok Kipcsak ellen fordultak, és mert ezek azt hitték, hogy már nem fenyegeti veszély őket, és hogy már győztek is, csak akkor vették észre, mi történt, mikor a tatárok rajtuk ütöttek. Csak akkor rendezték magukat a csatára, amikor a tatárok már csúful megszabdalták őket.

Mindkét fél hallatlan kitartással állt helyt, több napig tartott a csatájuk. Végül a tatárok csikarták ki a győzelmet, Kipcsak lakói és az oroszok a nagy vereség után fejvesztetten menekültek, és a tatárok olyan mészárlást vittek véghez a szaladók közt, hogy alig néhányan menekültek meg, és minden vagyonuk zsákmányul esett. A menekülők a hosszú úttól és futástól elcsigázva értek haza, a tatárok pedig gyilkolva-rabolva pusztítva követték őket, úgyhogy az ország nagy része pusztasággá vált.”

Szübötej a győzelmet követően seregével visszaindult Mongóliába. De még menet közben a Volga Mentén felkanyarodott és a volgai bolgárok és a Magna Hungáriában maradt, velük együtt harcoló keleti magyarok ellen vonult. *„A bolgárok a közeledésükről értesülve, számos helyen lesbe álltak, majd felvonultak a tatárok ellen. Az összecsapás végeztével maguk után csalták a tatárokat, és mikor a tatárok a lesben állók mellett elhaladtak, a hátuknak estek, két tűz közé fogták, és mindenfelől megszabdalták őket. A tatárok legtöbbje elesett, alig néhányan menekültek meg, a szóbeszéd szerint négyezren. A tatárok ezek után Szakszínba vonultak, hogy királyukhoz, Dzsingisz kánhoz visszatérjenek, és Kipcsak földje megszabadult tőlük. Kipcsak lakói közül, akik megmenekültek, visszatértek földjükre.”*

A mongolok kelet-európai betörésének, amelyet, a sereg által megtett több ezer kilométeres utat figyelembe véve, méltán tarthatunk a világtörténelem egyik legnagyobb portyájának, ekkor még nem lett a kun birodalom számára végzetes következménye. Ám ettől kezdve reális veszélynek számított egy bármikor bekövetkező újabb mongol támadás lehetősége.

1206-ban a birodalmi ülés, a *kuriltáj*, Dzsingiszt nagykánná választotta és elfogadta a törzsi szokásjogból és az új nagykán újításaiból kialakított szent és sérthetetlen alaptörvényt, a *dzsaszakot*. A törvény szerint az abszolút hatalom a nagykáné volt, de a törvény szerint fiai vele együtt kormányozták a birodalmat. Tudniillik az egész birodalom a kán családjának magántulajdona, amelyet minden újabb hódítás után meghatározott elvek szerint osztottak fel. Dzsingisz elsőszülött fia, Dzsocsi, aki 1207-ben hódoltatta az erdei népeket, 1227-ben, mintegy fél évvel atyja, Dzsingisz kán halála előtt váratlanul eltávozott az élők sorából. Nagyszámú gyermekei közül második fia, Batu lett az örökös, akit még maga Dzsingisz erősített meg posztján. Dzsocsi, őt követve Batu, az Irtistől nyugatra húzódó sztyeppet, Desti Kipcsakot, a kunok országát, amely ekkor még csak elméletileg tartozott a birodalomhoz, kapta örökölni. Dzsocsi (Batu) *ulusza* (részbirodalma) az orosz nyelvben és a modern történeti irodalomban az Arany Horda nevet kapta. Dzsocsi (Batu) ulusának, az Urál folyótól nyugatra elterülő részeit, amelyet Batu kormányzott, maguk a tatárok *Kök Ordának*, Kék Hordának, az Uráltól keletre fekvő részeket, amelyeket Batu bátyja, Orda vezett *Ak Ordának*, Fehér Hordának nevezték.

Dzsingisz halála után, harmadik fiát, Ögödej-t választották nagykánná. Őt azonban 1235-ig más feladatok kötötték le. Csak ebben az évben döntött a *kuriltáj* a nyugati hadjárat megindításáról, amely 1236-ban bontakozott ki. A hadjáratban

Dzsingisz családjának minden ága képviseltette magát. Batu lett a fővezér, hiszen az ő jövődöbeli országát kellett most megszerezni, de mellette részt vettek a hadjáratban testvérei (Orda, Berke és Sejbán), Ögödej fia, Güjük (a későbbi nagykán), Toluj fia, Möngke (később szintén nagykán), Csagatáj fia, Bajdar és unokája Büri. A hódító seregben fontos feladat hárult Szübötejre, a kiváló hadvezérre, aki 1222-ben már legyőzött egy kun sereget, majd 1223-ban az egyesült orosz-kun hadseregre mért hatalmas csapást.

43. kép Tatár lovasok üldözik az ellenséget 14. századi iráni ábrázoláson (ZSOLDOS 2009 nyomán)

Az 1235-ben elhatározott nagy európai hadjárat tervéről elsőként egy magyar szerzetes, Julianus barát értesült, aki második keleti útján 1237 nyárutóján ért Szuzdalba, de onnan tovább már nem haladhatott. Itt ugyanis menekülő volgai magyarokkal találkozott, akik elmondták neki, hogy a tatárok legyőzték őket. *„Ezek... után (a tatárok) nyugatra fordultak, és egy esztendő vagy valamennyivel több (idő) alatt öt igen nagy pogány országot foglaltak el: Szakszint (mohamedán város és ország a Volga mellett, Bolgárországtól délre), Meroviát (a finnugor meri [merja] nép országa), leverték Bolgárországot (Volgai Bolgárország)... Emellett leigázták mind Vedint (a burdászok földje), mind... a mordvinok országát... Azok a rutének, magyarok és bolgárok, akik előlük menekültek, élőszóval mesélték nekünk, hogy a (tatárok) arra várnak, hogy a következő télen, amikor a föld vizei és mocsarai befagynak, egész Oroszországot teljes sokaságukkal olyan könnyen feldúlják, mint az egész rutén földet.”*

A szuzdali fejedelem üzenetet küldött Julianus baráttal IV. Bélának, amelynek az volt a tartalma, *„hogy a tatárok éjjel-nappal tanácskoznak afelett, hogy miképpen győzhetnék le és keríthetnék hatalmukba a keresztény Magyarországot”.*

Julianus barát hírei igaznak bizonyultak. A mongol sereg valóban az orosz városok ellen támadott. 1237 decemberében bevette Rjazanyt, majd Moszkvát, 1238. február 7-én pedig Vlagyimirt. Ugyanebben az időben Szuzdal egy másik tatár sereg martalékává vált. Ezt követően sorra hullottak el az észak-orosz városok: Rosztov Velikij, Jaroszlavl, Perejaszlavl Zalesszkij és Tver. Eközben 1238–39 telén a mongol hadak meghódították Kunországnak a Dnyepertől nyugatra eső, szakaszát is, s december végén a Krímben ismételten feldúlták Szudak kikötőjét. Az 1223-ban már egyszer

katasztrofális vereséget szenvedett kunok országa 1238-ban tehát a mongolok (a magyar forrásokban tatárok) fennhatósága alá került. A kunok előtt ekkor már csupán két lehetőség maradt: vagy behódolnak a tatároknak, vagy oda menekülnek, ahová befogadják őket.

IV. Béla a kunok katasztrofális vereségéről nemcsak a hazánkba menekült orosz fejedelmektől, hanem közvetlenül a tatároktól is értesült. Egy ismeretlen nevű magyarországi püspök Párizs püspökéhez írott levelében már 1240-ben arról értesítette főpap társát, hogy a tatárok „öt napi járásnyira” vannak Magyarországtól, *„elérték a Dnyeper nevű vizet, amelyen nyáron nem tudnak átkelni. Meg akarván ezért várni a telet, maguk előtt küldtek bizonyos kémeket Oroszországba* (Oroszország alatt a magyarok a halicsi fejedelemséget értették), *akik közül kettő foglyul esett, s Magyarország királyához küldték őket, és az én őrizetem alatt vannak. Tőlük tudom az újságokat, amelyeket Veletek közlök... Azt mondogatták, hogy a világ meghódítására indultak el... Jó lovaik vannak, de buták; sok ló követi őket lovas nélkül, úgy, hogy ha egyikük lovagol, húszt vagy harminc ló követi. Páncéljuk bőrből való és erősebb, mint a vas, hasonlóképpen a lovak takarója is... Jobb nyilazók, mint a magyarok és a kunok, újuk is erősebb... előttük járnak azok a népek, akiket mordanusoknak (mordvinoknak) hívnak, ezek leölnék mindenkit kivétel nélkül... azt hiszem ezek által veszhettek el azok a dominikánusok és ferencesek és más követek, akiket a magyarok királya küldött kémlelésre.”*

A tatároktól vereséget szenvedett kunok a maradás és alávetettség vagy a menekülés között választhattak. A régészeti kutatások eredményei azt tanúsítják, hogy a kunok egy jelentős része helyben maradt és az Arany Horda néptömegeinek összetevőjévé vált. Kunország annyira megőrizte etnikai jellegét, hogy a hosszú tatár uralom alatt sem ment feledésbe. Francesco Tiepolo 1557-ben a kiterjedt moszkvai államban azt a tájékoztatást kapta, hogy annak egyik tartománya Cumania. Azonban a tatárok nemcsak Dél-Oroszország felett uralkodtak. Rubruk 1255-ben úgy tudta – egyébként a valóságnak megfelelően –, hogy a tatárok alá vetett Kunország az Al-Dunáig terjed és hogy túl a Dunán Konstantinápoly irányába eső Blakia (a vlachok országa), amely Aszen földje, valamint Kis-Bolgárország a tatároknak fizet adót.

A KUNOK BETELEPEDÉSE A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉRE

Kötöny kán, a vitéz Msztyiszláv veje, aki már Halicsban többször összemérte kardját a magyarokkal, aki részt vett a Kalka menti csatában is, a tatár sereg elől népével, az asszonyokkal, gyermekekkel, a szolgálkával és jószágaik sokaságával átkelve a Dnyeperen, a Dnyeszter és Prut vidékére futott. A Kötöny vezette kunok hasonló helyzetbe kerültek, mint amilyenben a magyarok voltak a honfoglalást közvetlenül megelőző besenyő támadás után. De amíg a Kárpát-medence a 9. század végén jóformán gazdátlan volt, most ott egy szilárd állam létezett, a legszilárdabb Európa keleti felén. A tatárok elől menekülő kunok számára a háborús területszerzésnek, a foglalásnak nem volt semmi esélye. Ezért Kötöny követeket küldött IV. Bélához, akivel orosz unokájának Endre herceggel kötött jegyessége óta sógorságban állt, és kérte, a király fogadja be őt testvéreivel, rokonaival, barátaival, minden jószágával Magyarországra. Mint az eseményeket közvetlen tapasztalatból ismerő Rogerius nagyváradi kanonok (1249–1266 Spalato „Split” érseke) írta: *Követei előadták, „hogy ő sok éven keresztül harcolt a tatárokkal, és két alkalommal győzelmet aratott felettük, a harmadik alkalommal azonban, mivelhogy nem volt felkészülve rá, hirtelen bevonultak a földjére, úgyhogy – mivel nem volt hadserege – kénytelen volt hátat fordítani az átkos tatároknak, és így azok földjének nagy részét ellenség módjára feldúlták, alattvalóit leöldösték. Ezért ha őt hajlandó befogadni és szabadságában megtartani, akkor kész rá, hogy magát és övéit neki alávesse, és rokonaival, testvéreivel és barátaival meg minden vagyonával és ingó javaival együtt Magyarországra bevonuljon, és őt a katolikus hitben kövesse.”*

IV. Béla örömmel fogadta Kötöny ajánlatát. *„Béla, Magyarország királya, a keresztény fejedelmek között a katolikus hit buzgó követőjeként volt ismeretes... állandóan azt forgatta elméjében, hogy a nem igazhitű idegen népeket az anyaszentegyház kebelére vonja, és miután a lehető legtöbb lelket megnyerte az Isten számára, a saját nyereséggel teljes lelkét a boldogok örökkévaló örömébe juttassa.”* Ez a törekvés vezérelte már Barc kunjai esetében, s Kötöny népében is *„Jézus Krisztusnak”* megnyerhető lelkek sokaságát látta. IV. Bélát a kun fejedelem hűbéres hódolatának fogadására hatalmi törekvései is kötelezték. A krónikás túlzással mintegy negyvenezer családdal beköltöző kunoktól a tatárok harcmódorát ismerő fegyveresei gyarapodását, belső bázisának kiszélesedését is remélte.

Követeiket megajándékozta, maga is követeket, köztük domonkos szerzeteseket is, küldött Kötönyhöz. Megüzente neki, hogy kész őt népével együtt befogadni és *„megadni kívánsága szerint mindazt, amit kért”*. Miután a követek megegyeztek a befogadás feltételeiben, a kunok megindultak a Havasalföldön át Magyarország felé. IV. Béla fényes kísérettel ment eléjük a határra. A kun előkelők, mielőtt az országba lép-

tek volna, megkeresztelkedtek. Kötöny keresztapja maga a király, a többi kun előkelő pedig a magyar főurak voltak. „A király pedig... rendkívüli kitüntetésben és annyi megtiszteltetésben részesítette őt és embereit, hogy az ország lakosai emlékezet meghaladó idők óta ilyet sem nem tettek, sem nem láttak. Végül – mivelhogy a nagy sokaság miatt azon a helyen nem tartózkodhattak kényelmesen, mert ez a nép kemény és vad volt, és nem ismerte az alárendeltséget – nehogy megsértsék a magyarokat, vagy ők szenvedjenek sérelmeket ezektől, (IV. Béla) kijelölte melléjük egyik főemberét, hogy vezesse be őket egészen az ország közepébe, és hogy mindnyájuknak – mint mondták, a cselédekén kívül mintegy negyvenezren voltak – költségeit megtérítse.”

Az 1239. év, amikor Kötöny kunjai beköltöztek Magyarországra, az egykori Kunország és az orosz fejedelemségek területén lejátszódó hadi eseményekről a források hallgatnak, feltehetően nem is lehettek számottevő összecsapások ebben az esztendőben. 1240-ben azonban elpusztult az orosz államiság szimbóluma, az ősi orosz város, az orosz egyház központja, Kijev, amelyet a tatárok már korábban hadicélként szemeltek ki, s december 6-án, véres harcok árán bevették. Ugyanebben az időben, míg a legnyugatibb orosz fejedelemség uralkodója, Danyil Magyarországon tartózkodott, hogy fiát kiházasítsa, Halics (Halicsot vagy Galíciát Gácsországnak nevezték a régi magyar nyelvben) és Lodoméria is tatár kézre került. A mongoloknak minden orosz fejedelemség meghódolt. Nyitva állt az út Közép- és Nyugat-Európa felé. IV. Béla király a tatárok egyik legfőbb ellenségének számított. Rendkívüli módon haragudtak rá, mert a domonkosok, majd a ferencesek kun missziói révén kiterjesztette névleges hatalmát a Dnyeperig, névlegesen Kunország királyának is tartotta magát, ezen kívül befogadta a menekülő kunokat. Ez a királyi gesztus különösen súlyos véteknek számított a mongolok szemében, ugyanis a nomád birodalmi felfogás szerint egy menekülő nép befogadása, mivel a legyőzött menekülők az uralkodó személyes tulajdonának számított, nyílt kihívást jelentett. Az ilyen bünt nem lehetett megtorlás nélkül hagyni.

Batu kán döntött, Halicsból a tatár hadak nyugatnak indultak. Az egyik sereg Nyugat-Galíciába és Sziléziába tört be. A másik hadsereg, amelynek hadi célja Magyarország volt, két seregszárnyra bomlott. Az egyik Batu vezetésével átkelt a Kárpátokon és Buda felé közeledett, míg a másik Kadan vezetésével Erdélyre tört és Beszterce irányába vonult. Jóllehet, elsősorban Julianus barátnek köszönhetően már évek óta érkeztek rémületet keltő hírek a tatárok közeledtéről, a magyarok nemhogy nem készültek fel a védekezésre, hanem tétova előkészületeiket még a király és a főurak közötti, lassan egy évtizedre visszamenő súlyos ellentétek is bénították, amelyek elsősorban azért keletkeztek, mert IV. Béla az elődei által eladományozott birtokok visszavételére törekedett, megkoronázását követően a báróknak megtiltotta, hogy jelenlétében leüljenek, székeiket elégette, megtiltotta nekik, hogy peres ügyeiket szóban nála indítsák el, s kötelezte őket, hogy ilyen ügyekben a királyi kancelláriához forduljanak kérvényeikkel. A király és a főurak között meglévő gyűlölség lángját magasra

szította a kunok befogadása. Ráadásul a bárók, általában a nemesség azzal vádolta IV. Bélát, hogy „a kunokat mind az üléseken, mind a tanácskozásokban és mindenben a magyarok elé helyezte”. Tehát a kunok behívása óriási feszültséget keltett a magyar társadalomban. Amint a kortárs Rogerius írta, a kunok királya és közemberei „végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak lege-

44. kép A tatárjárás. Miniatúra a Képes Krónikából (ZSOLDOS 2009 nyomán)

lőkben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban.” Még nagyobb feszültséget okozott az, hogy a kunok, alkalomadtán „– mivel ezek nomád emberek voltak – undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok ágyát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megtehették;” Igaz ugyan, hogy a kun asszonyokat, „mint valami hitvány némbereket, a magyarok is le szokták dönteni”. Utóbbi természetesen nem keltett társadalmi feszültséget. Annál inkább az a körülmény, hogy a kunnak sokkal inkább szolgáltatnak igazságot, mint a hasonló sérelmeket elszenvedő magyaroknak.

Amint IV. Bélának tudomására jutott, „hogy a magyarok sérelmeket szenvednek a kunok miatt”, ...összehívta a főembereket, bárókat, ispánokat és az összes kunokat a Tisza környéki Kőmonostornál (Rogerius tévedett, Kőmonostor nem a Tisza, hanem a Duna mellett volt Szerém vármegyében, nem messze Péterváradtól) és ott „bölcs megfontolás után, közös elhatározással azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartományaiba, és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon, és így, mivel nem lesznek sokan együtt, nem tudnak sérelmet okozni a magyaroknak és ha a kun a magyart vagy a magyar a kunt megsértené, tegyenek közöttük egyenlő igazságot az ispánok, akikre ezt a királyi kegy elvesztése büntetésének kilátásba helyezésével rábízták.” A kői határozatok érvényesítése során, miután a nomadizálás feltételei lényegében megszűntek számukra, a kunok arra kényszerültek volna, hogy mielőbb letelepüljenek és életmódot váltsanak. Korábbi kiváltságos helyzetük lényeges csökkenését jelentette az is, hogy peres ügyeikben többé nem a király, hanem az ispánok ítélkeztek. „A kunoknak nagyon nem tetszett, hogy el kellett válniuk egymástól, de így ezután senkit meg nem sértve kóborolták be nemezsátraikkal, barmaikkal és nyájaikkal Magyarország lakatlan

45. kép Tatárjárás Magyarországon 1241–1242 (ZSOLDOS 2009 nyomán)

földjét. És mivel sokan voltak közöttük szegények is, a magyarok csaknem ingyen szereztek közülük szervieneket (familiáris, szolgál). És így a kunok helyzete inkább volt hasznukra, mint kárukra.” – írta Rogerius, aki azt is világosan látta, hogy „mivel a magyarok gyűlölködők voltak velük (ti. a kunokkal) szemben, Magyarországon csak a király volt a védelmezőjük”.

A magyarországi kunok története szempontjából a tatárjárás eseményeinek leírása nem feladatunk. Azonban feltétlenül szükséges az alábbiakat megemlíteni. Az 1241–1242-ben Magyarországot sújtó mongol hadjáratot, mint már említettük, Dzsingisz kán unokája, Batu kán vezette. A mongol katonai akció fő célja Magyarország elpusztítása és IV. Béla kézre kerítése volt, aki a fentebb már ismertetett okok miatt a tatárok gyűlölt ellenségének számított. Emellett azzal is vádolták, hogy követeiket megölette. Mindkét vád világosan kitetszik Batu kánnak abból a IV. Bélához intézett leveléből, amelyet Julianus barát hozott magával 1237 őszén Szuzdalból. „Én, a Kán, az égi király küldötte... csodálkozom feletted, Magyarország királya, hogy midőn már harmincadik ízben küldöttem követeket hozzád, miért nem küldesz vissza közülük senkit, de még követeidet és válaszlevelet sem küldesz nekem... Megtudtam ezenfelül, hogy kun szolgálómat oltalmazd alatt tartod. Ezért utasítalak téged, hogy ezeket a jö-

vőben ne tartsd magadnál, és miattuk ne kerülj velem szembe. Nekik könnyebb elmenekülni, mint neked, mivel nem lévén házaik, sátraikkal vándorolva talán el tudnak menekülni, de te, aki házakban lakol, váraid és városaid vannak, hogy fogsz menekülni kezeim közül?” Ez a vád, azonban csak részben lehetett igaz, mert Narbonne-i Ivo 1241-ben a berdeauxi püspökhöz írott levelében említést tett egy elfogott angol eredetű tatár tolmácsról, akit „...valami gáztett miatt örökre száműztek Angliából. Ez az ember két ízben járt Magyarország királyánál a tatárok gonosz királyának küldetésében mint követ és tolmács, és nagyon világosan megfenyegette őt baljós dolgokkal – melyek utóbb be is következtek –, ha nem adja magát és országát a tatárok szolgáására.”

1241 februárjában IV. Béla Budára érkezett. „És miután összehívta az érsekeket, püspököket és az ország más nagyjait, állandóan azon tanácskozott, mi módon intézkedjék ebben a fontos dologban (ti. a tatárok elleni fellépésben). Gyakran intette és buzdítottam őket arra, hogy mindenki tartsa készenlétben zsoldos katonáit. Kuthent (Kötönyt) pedig, akit feleségével, fiaival, leányaival és némely főbb emberével együtt a király gyanús és bűnrészes egyénekként meghívott, közös és megfontolt elhatározással udvari őrizet alá vetette, nehogy kezeik közül elmenekülhessenek.”

A tatárok elleni előkészületek igen vontatottan haladtak. A fegyverforgatók hadba hívására csak a Kijev elestéről érkező hírek hatására került sor. Tévesen ítélték meg a tatár fenyegetés nagyságát is. A közvélemény csak részleges csapásra számított. Akadtak olyan előkelők, akik kimondottan örültek a király szorult helyzetének, hadd tanuljon belőle és becsülje meg jobban őket. Az események 1241. március közepén gyorsultak fel. Híre jött, hogy Dénes nádor, ki csapatával a vereckei szorost védte, fel kellett adja állásait, s miután a tatárok majdnem minden emberét nyíllal, karddal kegyetlenül leölték, csupán néhányadmagával tudott megmenekülni. IV. Béla az Esztergomnál, Székesfehérvárnál eddig összegyűlt haddal Pestre vonult. Fegyverbe szólította a kunokat is. Levelet írt Frigyes, osztrák hercegnek, siessen segítségére. Azonban erre az időre (1241. március 17.) a tatárok előhada Vácot ostromolta és Pest alá érkezett. A tatár harcosok között egyesek kunokat véltek felfedezni, ami a valóságban is könnyen előfordulhatott, hiszen a mongolok a meghódított népek katonai erejét rendre betagolták a maguk csapatai közé.

A budai polgárok, magyarok és németek kungyűlölete egyik pillanatról a másikra csillapíthatatlan hevességre lobbant. És ezt még a király segélykérő hívására érkezett Harcias Frigyes osztrák herceg még igencsak szította is. „És mivel az volt a közvélemény, hogy Kuthen ... e nagy gonosztettben nem ártatlan és mivel még kunoknak és nem tatároknak hitték azokat, akik most jöttek: az egész nép kiáltozott ellene: „Haljon meg. Haljon meg! Ő az, aki Magyarország pusztulását szorgalmazza!” És a királyt is szidalmazták miatta, mondván: „Harcoljon a királyunk, aki a kunokat a mi gyűlöletünkönkre behozta.” ...a király elküldte egy alattvalóját Kuthenhez azzal, hogy jöjjön hozzá. De Kuthen, aki gyakran hallotta a nép kiáltozását, bár mentes volt a bűntől, mégis félt a büntetéstől, és azt üzent a királynak, hogy semmi esetre sem mehet

46. kép Keresztény lovas tatár harcost üldöz.
 Miniatura a Manesse-kódexből
 14. század eleje (ZSOLDOS 2009 nyomán)

hozzá, hacsak nem küldi érte egy olyan alattvalóját, akinek hatalma lesz ahhoz, hogy őt hozzá vezesse, és a nép kezeiből kiragadja. Mikor a hírvivő elmondta ezt a királynak, nagy zajongás támadt a nép között. „Haljon meg! Haljon meg!” És a magyarok és németek hirtelen felfegyverkezve betörték a palotába, ahol tartózkodott, és erőszakkal hozzá akartak menni. Kuthen pedig övéivel együtt íjat és nyilat ragadva nem engedte, hogy ezek hozzájuk jöjjenek. De amikor a nép nagy sokasága odacsődült, elfogták őket, és azon nyomban levágták a fejüket, és a palotából az ablakon keresztül a nép közé dobták.”

Kötöny halála után a magyar sereg megindult a tatárok ellen. De a csapatok közt kunok nem voltak. Mihelyt a híre elterjedt, hogy Kötönyt megölték, a kunok, akik IV. Béla parancsára összegyűltek és megérkeztek a király segítségére, „megzavarodtak, és mélységesen felindul-

tak, nem tudván, hogy mit tegyenek. Amikor pedig halálának híre elterjedt, a falusi magyarok, akik gyűlölték őket. Mindenütt fölkeltek ellenük, fosztogatták és öldökölték őket (ti a hadba nem vonult öregeket, nőket és gyerekeket) minden kímélet nélkül. Ők, látván, hogy ilyenformán elpusztulnak, egybegyűltek, és nemcsak magukat kezdték védelmezni, hanem a falvakat is felégették, és a parasztokat nagy vitézül leverték.” A kun csapatok ezt követően összetalálkoztak Bulcsú csanádi püspök és Barc fia Miklós seregével. A beteg, félvak püspök szekéren követte katonáit. Vele az ütközet során emberei el tudtak menekülni, de a magyar csapatok nem tudtak ellenállni a kun seregnek. A katonák majdnem mind egy szálig odavesztek. „a kunok pedig ezután úgy pusztították az országot, mint a tatárok, és összegyülekezve, erről az oldalról átkeltek a Dunán, és így pusztítva siettek Marchia (Szerémség) felé. A marchiai emberek, ezt megtudva, egybegyülekeztek, és eléjük menve, megütköztek velük Marchia határán, de alulmaradtak, és egyikük a másikat megelőzte futásban. És így a kunok gyalázatos módon elfoglalták Marchiát, kegyetlenül megbosszulva uruk halálát. Mert amikor öldösték a magyarokat, azt mondogatták: „Szenvedd el ezt a vágást Kuthenért!” és miután elpusztították a nevezetesebb falvakat, mint a tanácsal bíró Nagyolaszit (Franca villa, ma Mandjelos), Szentmártont (Martinci) és másokat, és miután sok pénzt, lovat

és barmot szedtek össze, elpusztítva a földet, átmentek Bulgáriába.” Ezt talán azért is könnyen megtehették, mert a bulgár cári trónon ekkor a kun származású II. Iván Aszen ült.

A KUNOK VÉGLEGES BETELEPEDÉSE MAGYARORSZÁGRA

1241-ben a Hermann, a niederaltaichi monotor apátja közösségének évkönyvi feljegyzései közé az alább következő mondatot írta be: *„Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította.”* Tény, hogy a pusztítás méreteiről nyugatra eljutott hírek nem voltak légből kapottak. Azonban a tatárok másfél éves itt tartózkodása után az iszonyatos vihar elvonult, Magyarország megszabadult a tatár hódoltság veszélyétől. 1241. utolsó napjaiban meghalt Dzsingisz harmadik fia, Ögödej. A nagykan halálának a híre 1242. februárjában jutott el Batuhoz, aki feltétlenül jelen akart lenni a következő nagykan megválasztásánál, ezért kiadta a parancsot a visszavonulásra. A tatár hadak az év folyamán több lépcsőben hagyták el az ország területét. Amint a tatár fogságból megszökött Rogerius írta: *„És kezükben tartották az országot mind a Dunántúlon, mind a Dunán innen (Rogerius Dunántúl kifejezése mai fogalmaink szerint a Tiszántúltra, míg a Dunán innen a Dunántúltra vonatkozik), de a Dunán inneni rész nem volt annyira pusztasággá téve, mivel itt nem ütötték fel sátraikat, hanem csupán átvonulva pusztították, amit csak találtak... a főbb királyok parancsára megkezdtek az elpusztított földön a visszavonulást zsákmánnyal és szerszámokkal megrakott szekerekkel, marhák gulyáival és juhok nyájaival, felkutatva a rejtékhelyeket és az erdős hegyek homályát, hogy amit nem találtak meg az előnyomuláskor, azt visszavonuláskor megtalálják.”* Kétségtelen, hogy az ország bizonyos területein a pusztulás mértéke rendkívül nagy volt. A Tiszántúlon Csongrád és Csanád megyében a települések legalább 75 százaléka, Békés megyében 50 százaléka, Bodrog és Bács megyékben 45 százaléka elpusztult. A falvak eltűnése azonban nem kizárólagosan a tatárjárás rovására volt írható.

Evvel kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy Györffy István, a magyar néprajztudomány felejthetetlen klasszikusa, Nagykunági krónika című, 1922-ben Karcagon megjelent művében azt írta, hogy azok a vidékek, ahová a kunokat IV. Béla letelepítette *„lakatlan járhatatlan rétségek és futóhomokos területek”* voltak. Györffynek ez a több kiadást megért, igen népszerű műve olyan mély hatást gyakorolt elsősorban a kunság helytörténeti kutatóira, hogy még legutóbb is úgy vélték: *„Az Alföldre telepített kunok közül a nagykunágiak az új lakóhelyükön mocsarakat, nádasokat találtak, s csak a ritkább szárazulatokat tudták megülni. Tulajdonképpen a*

Tisza eleddig lakatlan árterét kapták meg, hogy boldoguljanak, azt a területet tehát, amely eddig a kutyának sem kellett.” Ez a költői megfogalmazás ugyan rendkívül szemléletes, de semmi köze sincs a valósághoz. Azok a területek, ahová a kunokat letelepítették eredetileg nem voltak lakatlanok. A kulturális és életmódbeli különbségek mellett éppen emiatt lehettek sűrűlódások a kunok beköltözését követően az akkor már közel három és fél évszázada itt lakó magyarok és az újonnan jöttek között. Ezt a feltételezést nem cáfolja az sem, hogy a viszonylag sűrűn lakott Dunántúlhoz és Csallóközhöz viszonyítva, ahol a népsűrűség négyzetkilométerenként 10–16 fő volt, az Alföldön a számítások szerint a tatárjárás előtt sem élt 3–6 főnél több egy négyzetkilométeren.

Az Alföldi területekre vonatkozóan a pusztulás mértékét úgy számították ki, úgy becsülték meg, hogy egy adott tájegységen belül számba vették, a tatárjárás előtt említett települések közül utóbb hányat neveznek meg a források lakatlan földként vagy pusztá faluhelyként, valamint hány település tűnt el nyomtalanul, vagy úgy, hogy emlékét csupán valamilyen földrajzi név őrzi a határban. A fentebb ismertetett, a települések pusztulására vonatkozó adatok is így módon keletkeztek. A kunok által megszállt alföldi területekről mind Györffy György, mind Pálóczi-Horváth András azt hangsúlyozták, hogy *„ez a terület a magyar honfoglalástól, 895-től mutat folyamatos – bár a háborús viszontagságok által meg-megszakított – telepedettséget”,* illetve *„az Alföld kunok által megszállt területének településsűrűsége a mongol pusztítás előtt az országos átlaghoz közel állhatott, gyér lakosságról semmiképpen nem beszélhetünk”.*

A Nagykunságra vonatkozóan nincs olyan írásos támpontunk (oklevelek), amelynek alapján következtetni tudnánk a terület lakottságának mértékére: *„e vidék történetének leghomályosabb része a tatárjárás előtti két évszázad”* Azonban a régészeti kutatások igazolták azokat a vélekedéseket, amelyek az apa, Györffy István álláspontjával szemben mások mellett a fiú, Györffy György is képviselt. 1948–49-ben a Néptudományi Intézet szervezésében Méri István végzett terepbejárást a Nagykunság egy jelentős részén. Megfigyelései szerint a nagykunsági kun települések közül a ma Kunmadaras határában található Kunkápolnás és Fábiánsebestyén, a Karcag határában lévő Asszonyszállás, Bócsa (Bolcsatelek), a Kisújszállás határában fekvő Turgonypéterszállása és Marjalaka, s a Mezőtúr határába olvadt Póhamara már a tatárjárás előtt is léteztek. Esetükben a betelepülő kunok korábban lakott tereppontokat szálltak meg. Azonban Karcag határából további, a tatárjárás előtt keletkezett, településeket is ismerünk. Ilyen pl. Hatház, melyen Scybes úr tartotta szállását, s a település adta a kun úr megkülönböztető nevét is. Régészeti feltárás során bizonyosodott be, hogy a ma Karcag határában fekvő Orgondaszentmiklós szintén lakott volt 1241 előtt is, a kunok itt is a korábbi település beltelkeit szállták meg. Ellenben Karcag belterületének a szélén található Kápolnáshalom a váradi püspökség által a kunoktól 1513-ban hasztalanul tilalmazott, a tatárjárás előtti, Kápolnatelek falu templomának alapfalait és temetőjének sírjait rejtette magában. Pálóczi-Horváth András Kisújszál-

lás határában 28 Árpád-kori lelőhelyet figyelt meg, amely egykor 22 különálló települést alkotott. Igazolta, hogy Turgonypéterszállása és Marjalaka is ugyanazon a helyen épült újra, ahol a tatárjárás előtti település házai és egyéb építményei helyezkedtek el. Hat olyan, a tatárjáráskor elpusztult, falu maradványait találta meg, közülük ötnek temploma is volt, amelyeknek a területe 8–15 hektár között váltakozott. Tehát a régészeti megfigyelések azt igazolták, hogy bizony a későbbi Nagykunság területe a kunok első betelepítésekor már viszonylag sűrűn lakott volt.

Hasonló tendenciákat lehetett megfigyelni a Kiskunságban is. Pl. Kiskunhalas egykori és mai határából 74 Árpád-kori régészeti lelőhelyet ismerünk. Mindez arra utal, hogy az Árpád-korban, különösen a 12–13. században, a tatárjárásig, Kiskunhalas környékén is a Duna-Tisza köze más területeihez hasonló sűrűségű településhálózattal számolhatunk. Bár a települések nagyobb hányadát itt is a 2–10 családból álló aprófalvak alkothatták. Magának Kiskunhalasnak is volt Árpád-kori előzménye. A belterület központjában, a Tabán nevű városrész helyén állhatott egy falu a tatárjárás előtt, majd ugyanazon a helyen a középkorban, mint kun településen is folytatódott az élet. A mai város helyén és közvetlen környékén több kiemelkedés, ún. „hegy” volt látható, melyek közül az egyik legjelentősebb a Templomhegy nevet viselte. A Templomhegy, mint neve is mutatja, egykor egy település templomának és templom körüli temetőjének adott helyet, amely a 12/13. század fordulóján már biztosan létezett. A tatárjáráskor elpusztult, majd újra települt és a 14–15. században Halas mellett létezett. Nevét feltehetően már soha sem fogjuk megtudni.

Az országba visszatérő IV. Béla arra a Geregye Pálra, mint országbíróra, bízta a Dunától keletre eső országrész és Erdély viszonyainak rendezését, akinek pályafutása az ő ifjabb királyi udvarából indult, s aki többször is kitüntette magát a király mellett. Egy 1249-ben keletkezett oklevélből tudható, hogy ő volt az, aki az országnak e nagyobbik felén, minthogy a közigazgatás, közbiztonság, a bíraskodás rendje a tatárjárás idejében semmivé vált, mint a bírói hatalom gyakorlója azt helyreállította, s a tolvajokat és rablókat, akik „akkoriban ama részeken tömegesen támadtak” kiirtotta. Megnyitotta az erdélyi sóbányákat, a „mindenfelé szétszóródott népeket összegyűjtötte”. Vagyis rendezte az összekuszálódott birtokviszonyokat, helyreállította a királyi várszervezet működését, újrászervezte a közigazgatást, irányította a telepítést, és általában az újjáépítés munkáját.

Batu seregének kivonulásával a tatár veszély nem múlt el. Mongol katonái és leigázott, meghódolt népe a Dnyeper és a Volga között nomadizált. Itt alakította ki Batu kán a mongol birodalom európai, „kipcsaki” részét, innen hódoltatta meg az orosz fejedelemségeket. Batu egyik hadseregcsoportja 1243 tavaszán Borku mellett szétverte Csernyigovi Mihály kijevei nagyfejedelem fiának, Rosztiszlávnak a seregét, aki az év kora nyarán IV. Bélához menekült a „tatárok visszafordulásának” hírével. A király nagybátyja, Berthold aquilejai patriarcha segítségével értesítette a pápai udvart. IV. Ince pápa 1243. július 21-én keresztes hadjáratot hirdetett, de ahogyan a keresz-

47. kép A kun vezetők a Képes Krónika címlapján (CSUKOVITS 2009 nyomán)

tes hadjáratból, szerencsére a tatár támadásból sem lett semmi. 1245 tavaszán a rövid ideig Magyarországon is tartózkodó Péter kijezi metropolita okozott rémületet frissen hozott híreivel, melyek szerint a tatárok Európa lerohanására készülődnének. 1245–1246 telén Danilo, Halics fejedelme, Batu kán udvarából visszatérve, szintén a tatárok hadi készülődéséről értesítette IV. Bélát. A tatár készülődések egyszer-egyszer még okoztak rémületet, meleg napokat, heteket, pl. 1254-ben, 1259-ben, majd 1283-ban, azonban IV. Bélának a tatárjárást követően már nem kellett szembeszállnia tatár hadakkal, bár a magyarok „szüntelenül a nyakukon érezték a kést”, amint azt IV. Ince pápa találóan kifejezte.

Elsősorban a védelmi szempontok és az 1243. vagy 1245. évi, a tatárokkal kapcsolatos, bizonytalan hírek játszottak közre a kunok visszahívásában is, amelyet a történetírás szintén Geregye Pál javára könyvel el. A fejedelmük meggyilkolása miatt végig sértett népet nem lehetett könnyű visszacsalogatni. Amikor Kötöny bebocsátást kért Magyarországra, nyilván bizonyos fokig vállalnia kellett a IV. Béla által megszabott feltételeket. Most viszont változott a helyzet. Nem a kunok akartak visszaköltözni Magyarországra, legalább is nem tudunk róla. Sokkal inkább a magyaroknak volt arra szükségük, hogy visszaköltözzenek. Attól a feltételtől, hogy aki visszajő, keresztelkedjék meg, nem tudott eltekinteni IV. Béla. De a kunokra nagyobb szükség volt, mint a tatárjárás előtt, ezért e feltétel megtartására most kevésbé ügyeltek, mint azelőtt. Az a nem túl sok kun, aki megkeresztelkedett, sem törődött sokat új hitével.

A kunok valamikor 1244–1246 között telepedtek vissza az országba. A pontos dátumot nem ismerjük. A visszatelepedést követően a magyar király és a kun előkelők között hasonló aktus játszódott le, amelyet nem egyszer tapasztalhattunk a korábbi kun-orosz kapcsolatokban is. 1246 vége felé a megbékélés zálogául IV. Béla eljegyeztette hétéves kisfiát, Istvánt a kunok „királya” kisleányával. A keleti nomád jellegű eljegyzési ünnepségen a király mellett részt vett tíz kun főember is, akik „*népük szokása szerint*” egy karddal kettévágott kutya teteme fölött tettek esküt, hogy „*a magyarok földjét a király híveiként a tatárokkal és más barbár népekkel szemben megvédelmezzük...*” A mélyen katolikus Béla elfogadta a kun főurak pogány esküjét. A házasságot nyolc évvel később, 1254-ben a budai dominikánus kolostorban kötötték meg. Ekkor a kun fejedelmi sarjat, kinek pogány nevét nem ismerjük, megkeresztelték. A szent keresztségben az Erzsébet nevet kapta. Minden bizonnyal IV. Béla fiatalon elhalt, 1235-ben szentté avatott leánytestvére magyarországi Szent Erzsébet után. Kötönytől a káni méltóságot Erzsébet apja örökölte. A kun fejedelem Szaján (Zeyhan) lehetett, akit egy királyi oklevél a házasságot követő évben „*cognatus noster*”-nek, a király rokonának nevez. Szaján 1260-ban bekövetkezett halála után a „*kunok ura*” cím István hercegre, majd ifjabb királyra szállt, utóbb pedig a mindenkori nádorra.

A visszatelepedő kunok nemcsak a későbbi Nagy- és Kiskunság területét szállták meg, hanem az elpusztult falvak kitágult határai között folytatták félnomád életmódjukat a Duna-Tisza köze alsó felén és Túl a Tiszán, a Körösök és a Maros vidékén, sőt lejjebb, a Temesközben is. Ezen a nagykiterjedésű területen a védelmi, a katonai feladatokat csupán telepítéssel, „*népek gyűjtésével*” lehetett megoldani. A királynak alárendelt kunok az ő haderejét növelték. Igaz ugyan, hogy a sztyeppei kultúrájú, keleti, félnomád nép betelepítése az akkori Európa szemében már enyhén szólva is szokatlannak tűnt. A nyájaikkal, sátraikkal vándorló, visszatelepült kunoknak csak a fejedelme és előkelői vették fel a keresztséget, s ők is csak formálisan. A nép nemcsak nyelvét, életmódját, hagyományait, hanem nemzetségi szervezetét és pogány hitvilágát is még sokáig megtartotta. A keresztény nyugat nagy megbotránkozására Magyarország középső részein a szemükben ekkor már meglehetősen szokatlan nomád, pogány életmód éledt újjá.

IV. Béla azonban vállalta még a szentségtörés vádját is. Sőt utóbb tetteit határozotlan védelmezte a római pápa előtt. Mint levelében írta: „*a kereszténység érdekében... Befogadtuk a kunokat is országunkba, és sajnós most pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit. Sőt a kereszténység érdekében elsőszülött fiúunkat kun leánnyal házасítottuk össze, hogy ezzel elkerüljük a még rosszabbat, és alkalmat teremtsünk őket a keresztvíz alá édesgetni, mint azt már többükkel megtettük.*”

Rogerius szerint Kötönnyel negyvenezer kun család költözött be Magyarországra. Családonként öt családtaggal számolva kétszázezer kun telepedett volna be. A kétszázezer lélek a kun birodalomnak az Al-Dunától a Volgáig nomadizáló lakosság-

számára vonatkozóan lehetne alsó értéken elfogadható becslés. Magyarországra azonban a kunoknak csak megvert, menekülő népkötelékei költöztek be. Velük kapcsolatban valószínűleg nem számolhatunk teljes családokkal. Ezen kívül Kötöny meggyilkolása után ez az állítólagos negyvenezer család kivonult az országból; viszályuk után a Balkánon is maradtak családok, és 1282-ben a Körösök és a Maros között és az ettől délre lakó nemzetségek, nagycsaládok (a kunok legalább egyharmada) végleg elhagyták Magyarország területét. Az itt maradottak számát nem többre, mint tízezer családra, azaz körülbelül negyvenezer főre lehet tenni. Következésképpen a beköltözött kunság távolról sem pótolta azt a veszteséget, amit a tatárjárás az Alföld települési képén ütött. A tatárjárás okozta pusztítás és a kunok betelepítése együtt okozták az Alföld településszerkezetének gyökeres megváltozását. Az országnak ezen a részén a tatárjárás után már viszonylag kevés, nagyhatárú és népes helység keletkezett, míg másutt megmaradt a kisebb falvak viszonylag sűrű hálózata. A tatárjárás következtében az Alföldön elenyészett települések határát a kunok által létrehozott falvak vették birtokba. A kun lakosság az elpusztult falvak határait elsősorban legelőként hasznosította, s megvetette alapjait a későbbi századokban méltán európai hírűvé vált alföldi marhatenyésztés felvirágzásának.

A KUNOK RÉSZVÉTELE A MAGYAR KIRÁLYOK HÁBORÚIBAN

IV. Béla háborúi

A Magyarországra visszatelepülő kun nemzetségek 1246-ban esküt tettek arra, hogy az ország területét a király híveiként, vagyis alattvalóiként mindig megvédelmezik. A király el is várta tőlük, hogy háború esetén a király zászlaja alatt lássanak el katonai szolgálatot. Minthogy a 13. század közepén a kunok még nem, kényszerültek rá, hogy életmódjukon, nomád gazdaságukon változtassanak, következőképpen gazdaságuk fenntartásához a „hadi „bevételekre” (zsákmány, zsold) továbbra is szükségük volt. IV. László 1279-ben az ún. második kun törvény nyolcadik cikkelyében minden bizonnyal a népcsoport beköltözése óta élő jogszokást rögzítette: *„Határozottan kimondottuk, hogy a kunok urai és nemesei mindnyájan kivétel nélkül kötelesek seregünkbe, amelynek mi személyesen állunk élére, eljönni, éppúgy, mint a többi nemes királyi szerviensek, és ha valaki közülük ezt elhanyagolja, ugyanazt a büntetést szenvedje s ugyanazt a bírságot fizesse, amely országunk más nemeseit sújtja, akik hanyagság folytán nem jelennek meg.”* A szabadok azon csoportja, amelyet latin nyelvű

forrásaink *serviens regis*-nek (királyi szerviensnek), azaz a király szolgálójának neveztek, fegyveres szolgálattal tartozott a királynak. A szerviensek személyesen vonultak hadba, illetve családonként egy főt küldve katonáskodtak. Így történhetett a hadi szolgálat a kunok esetében is.

Még 1222-ben az Aranybulla 7. cikkelyében II. András rögzítette, hogy a szerviensek általános hadkötelezettsége a királyi zászló alatt pusztán az ország védelmére szorítkozik, az országhatárokon túl vezetett hadjáratokra nem, csupán ha a király viseli a háborús költségeket. Az Aranybulla hadviselésre vonatkozó normáit az 1267. augusztus hónapjában Esztergomban a megosztott ország mindkét részéből „közös gyűlést” tartani összeült közép és kisbirtokosok, akik „*Magyarország összes nemeseit, akiket királyi szolgálónak mondanak*” (*nobiles regni Hungariae universi qui servientes regales dicuntur*) képviselték, a hadviseléssel kapcsolatban a következő kívánságukat terjesztették a két király elé. Az Aranybullában rögzített védelmi kötelezettséget nem említették, de rögzítették a király ígéretét, hogy hódító hadjáratra nemeseket „*akarattuk ellenére*” nem „*hurcol*” magával és nem „*kényszerít*”, csak ha valaki önként vagy pénzért vállalkozik.

IV. Béla ugyanis mindösszesen csak két alkalommal kényszerült védelmi hadfelkelést meghirdetni, 1242-ben és 1246-ban Frigyes osztrák herceg ellen. Valamennyi többi hadjárata az országon kívülre (*extra regnum*) vezetett hadi vállalkozás volt: így Boszniába (1244, 1250), Halicsba (1250, 1252, 1253, 1258, 1260) és Bulgáriába (1257, 1259, 1260, 1261, 1263, 1266). Ahogyan Szűcs Jenő igen frappánsan megfogalmazta: „Az Aranybulla szellemében a „király szolgálójának” voltaképpen 1246 óta ki sem kellett volna húzniuk a kardot hüvelyéből.” No persze, ugyan a szerviensek kötelezettségei vonatkoztak a kunokra is, de velük szemben a kunoknak nomád gazdaságuk fenntartásához nélkülözhetetlen szükségük volt a zsákmányra is.

IV. Béla első határozott fellépése Ausztria és a tatárjárás idején a magyar király szorult helyzetével gát lástalanul visszaélő Frigyes osztrák herceg ellen irányult. 1242 végén sikerült visszafoglalnia Köszeget és Sopront és rákényszerítette az osztrák uralkodót a elbitorolt nyugat-magyarországi vármegyék visszaadására is. Frigyes azonban nem nyugodott bele a kudarcba és 1246-ban újra betört Magyarországra. Kitört a háború Ausztriával, ill. harcias Frigyes herceggel, akkor már Ausztria és Styria királyával, akinek, mint felbujtónak, jelentős szerepe volt Kötöny meggyilkolásában. A támadó fél Frigyes volt. IV. Béla seregében ott volt mások mellett a kun „király”, minden bizonnyal Szaján is. A Németújhely alatt megvívott ütközetben Frigyes életét vesztette. Gyárfás István úgy tudta, hogy a nehézfegyverzetbe öltözött herceg lovát egy kun nyila átlőtte, a ló összerogyott és a fegyverzete miatt mozgásában gátolt Frigyeset megölték. A győztes csata után a magyar-kun hazatért.

1250-ben az ország nyugati határaitra támadó osztrák és stájer rabló lovagok ellen általános fölkelésre hívta az ország nemességét, így a kunokat is. Az a hír járta, hogy IV. Béla megesküdött az urak és püspökök előtt, hogy addig nem megy haza,

48. kép Harcok Ottokár ellen a babenberg örökségért 1252–1278 (ZSOLDOS 2009 nyomán)

míg egész Ausztriát fel nem dúlta. Miután a június-júliusban lezajlott magyar támadás éppen aratás idején érte az osztrákokat, a magyar-kun sereg a mezőn érte az embereket, a férfiakat nagy részének életét elvette, a nőket meggyalázta, templomokat gyújtott rá a menekülőkre, az alsó-ausztriai Pottenstein melletti kis Mária-Zellt 1250. július 25-én égették fel a kunok. Bécs vidékétől egészen a Semmeringig terjedt a dúlás. A kunok a feldúlt területről a lakosság nagy részét elhurcolták. Vencel cseh király közbenjárásának köszönhető Ausztria, hogy a kunokat IV. Béla királyi parancssal hívta vissza.

1250. október 4-én meghalt Ausztria ura, badeni Hermann, s ugyanebben az évben december 13-án el távozott az élők sorából II. Frigyes német-római császár is. Ausztria gazdátlan maradt. 1251-ben az osztrák urak egy része I. Vencel cseh király fiát, Przemysl morva örgrófot, aki nagyapja után az Ottokár (Otakár) nevet használta, hívta meg Ausztria és Stájerország (mint hercegség) fejedelmének. Hogy helyzetét megerősítse, Ottokár 1252. február 11-én feleségül vette az 1246-ban elesett Harcias Frigyes nála kétszer idősebb nővérét. IV. Béla látván, hogy Ottokár mint foglalja el az osztrák birtokokat, miután badeni Hermann özvegye, Gertrud segítségül hívta, elfoglalta a stájer Dráva-völgy kulcsát, Pettaut. IV. Béla Ausztriának és Stájerországnak ugyanis neki tetsző herceget kívánt adni. Gertrud férjének Danilo halicsi fejedelem harmadik fiát, Románt nyerte meg. A magyar sereg, s velük a kunok 1252 júniusában még Pozsonynál táborozott, majd betört Ausztriába és Bécset fenyegette. A kunok főleg Morvaország-

got dúlták, nyugat felé Tulnig raboltak. Mindenütt ölték, vágták és tömegesen fűzték rabszíjra az ott lakókat. Ottokár nem bocsátkozott harcba. Hermann özvegye egybekelt Románnal, s Bécs környéke meghódolt neki. Azonban, amikor IV. Béla serege visszavonult, Ottokár újra megjelent és Stájerország egy részét is elfoglalta.

IV. Béla 1253 júniusában újra táborba szállt. Ottokár székhelyére, Morvaország-ra támadt. A hadjáratban részt vett fia, a kunok ura, a 14 éves István is. Előtte a kun csapatok jártak, akik 1253. június 25-én Olmütz (Olumuc) környékét feldúlták „és ezer meg ezer keresztényt legyilkoltak”. IV. Béla serege ott pusztította Morvaországot, ahol tudta. A katonák mindent összeraboltak, a templomokat is kifosztották és sok ezer embert rabságba hurcoltak. A IV. Béla és Ottokár közötti háborúba beavatkozott IV. Ince pápa, akit nagyon bántott, hogy annyi egyház, annyi egyházi vagyion, annyi keresztény lélek pusztult el, annyi ember „került a pogányok rabszíjára”, a minorita Velascot küldte pápai követként a két háborúzó fejedelemhez és megbízta őt, ha kell egyházi fenytéssel szorítsa őket engedelmességre, ösztönözze békekötésre. IV. Béla 1253. augusztus elején elhagyta Olmütz ostromát és kijelentette, készen áll arra, hogy Ottokárral való vitáját a pápa elé terjessze. II. Ottokár, aki atyja halála után (1253. szeptember 22.) Csehország királya lett, se mert a pápai követet szembe szállni. A háborús felek követei 1254. április 3-án Buda mellett megegyeztek Ausztria és Stájerország felosztásában.

Azonban Stájerország IV. Béla uralma alá került részeinek nemesei nem nyugodtak bele a magyarok főhatóságába. 1258 elején a Dráva völgyében megtámadták és legyőzték Guthkeled István bán csapatát. A fölkelés megfékezését maga IV. Béla kísérelte meg. A hadjáratra ismét magával vitte fiát, Erdély urát, az immár 18 éves Istvánt, akit Styria hercegévé is kinevezett. István székhelyét a magyarok által elfoglalt Pettauban rendezte be. István 1259 elején támadt Karintiára, s az ország nagy részét alaposan elpusztította. Seregének kunjai azt tették, amit eddig minden egyes alkalommal. Gyűjtogattak. Amit lehetett, elraboltak. A nőkön, apácákon erőszakot tettek. Sok ember rabságra hurcoltak, „*az ifjakat a maguk szokására térítették*”. Ottokár, aki nem merte az 1254-ben IV. Bélával megkötött békét nyíltan megszegni, titokban szította a stájerok elégedetlenségét, támogatásával 1259 végén Hardegg gróf csapatával Stájerországba tört és onnan a magyarokat kiszorította. Csak Pettau és néhány kisebb vár maradt magyar kézen.

1260 március elején a stájer urak meghódoltak Ottokárnak. Ekkor IV. Béla egész birodalmát mozgásba hozta Ottokár ellen. IV. Béla és István ifjabb király az ország egész haderejét a Morva mellett vonultatta fel, mert Csehország ellen készültek. A kunokat, Szaján feltehetően ekkor már nem élt vagy háborúzni kora és egészségi állapota miatt alkalmatlan volt, Alpra (Rőt Tevecsődör) dux Cumanorum vezette. Miután a korábban kötött fegyverszünet június 24-én letelt, István herceg tízezer fős, magyarokból, kunokból, vlahokból és székelyekből álló, seregével átkelt a Morván. Bruno, olmützi érseket és a sziléziai lengyel hercegeket kívánta meglepni, azonban kísérője

eltévesztette az utat és a magyar had Ottokár főseregétől alig egy mérföldnyire találta magát. Ottokár serege arra a hírre, hogy itt a kun pusztít, rabol, éget a szomszédban, fegyverre kapott. István azonban azonnal visszahúzódott, azt híresztelve, hogy csak egy kis portyázó csapat ütött be, s az is elvonult. Mintegy száz vitéz nyargalt a távolban fel s alá, csipkedve az osztrákokat, stájereket, akik takarmányt gyűjtöttek lovaik számára. Ottokár katonái így nem bocsátkoztak ütközetbe. Csak kb. ötszáz osztrák lovas támadt rá a magyarokra-kunokra, akik hátrálva lest vetettek és törbe csalták őket. A magyarok-kunok a zsákmánnyal, foglyaikkal visszavonultak. Ottokár a csata hírére kivonult, de a csatatéren már csak kifosztott holttesteket talált, fáradt lovai és a közbejött iszonyú vihar miatt István seregét megtámadni nem merte. A magyarok közül a visszaúton a megáradt Morva hullámaiban a csehek nagy öröme néhányan halálukat lelték. Az összecsapást követően Ottokár együtt tartotta seregét, s július 4-én megindult Marchfeld, a Morva vize felé, csak a folyó választotta el a két sereget. IV. Béla nem támadott, s nem hiába várt. A százezer főre tett cseh sereg számára kevésnek bizonyult az élelem és a takarmány. Ottokár követeket küldött IV. Bélához, kérve, hogy engedjék meg valamelyik sereg számára a folyón való átkelést és ütközzenek meg. IV. Béla először kitérő választ adott, majd, miután a kunokkal tanácskozott, elhatározta, elfogadja a kihívást, átkel a Morván, hogy a két sereg Morvamezőn megütközzön egymással. István serege átkelt a Morván és csatába bocsátkozott, IV. Béla nem kelt át a folyón. A kunok körüldongták a csehek, németek sűrű sorokban álló csapatait, „*mint a sűrű havazás hullottak a nyilaik*”, de a nehézlóvasságnak a kunok nem tudtak ellenállni. A kunok megfutottak, s magukkal ragadták a magyarokat is. Mindenki a Morván akar átkelni. A korabeli források szerint a lovas ütközetben tizennégy ezren estek el, míg a visszavonulás során tizennyolc ezren veszték a Morva vizébe. István herceg eltűnt az ütközetben, senki sem tudta, hová lett. IV. Béla megrémült és Pozsony felé menekült. A magyar tábor, szekerek, sátrak, pénz, drágaság, mind Ottokár kezébe került. István szerencsére épségben kimenekült az ellenség kezéből. Közvetlenül a csata után egy fogságba esett kun vezért, bár váltságdíjként annyi lovat ajánlott fel, amennyi hajszála van, Ottokár felakasztatott. IV. Béla békét kért. A győztes bár úgy beszélt, mintha csak tőle függne, hogy egész Magyarországot elfoglalja-e, néhány napi alku után elfogadta a békefeltételeket. A magyaroktól megkapta Stájerországot. A végleges békét 1261. március 31-én írták alá.

István tehát elvesztette a Stájerországból korábban neki jutott területeket, de megmaradt erdélyi hercegnek, „a kunok urának” és IV. Bélával közösen kormányozta az országot. Kifelé is együtt fordították fegyvereiket. A cseh háború idején a bolgárok megtámadták a Szörényi bányságot. *Amint IV. Béla egy 1264. április 13-án kelt oklevelében írta: „báróink többsége nem akarta elvállalni e bántság védelmét, mi pedig gondosan érdeklődve tőlük, a sokszor említett Lőrinc mestert (Kemény fia Lőrinc királyi udvarbíró és mosoni ispán) abba a bánságba küldtük, akkor legyőzte a bolgárok hadseregét, elvette a zsákmányt és a prédát, amelyet a bolgárok megszereztek, néhányat*

pedig közülük a Duna partján bitófára felakasztatott, és így lecsendesítvén azok arcátlanságát, e bánságot – korábbi jó állapotát a legnagyobb derekassággal helyreállítva – felségünknek visszaszolgáltatta.”

IV. Béla 1243-ban a tatárok elől az udvarába menekült Csernyigovi Rosztiszlavhoz adta nőül Anna leányát. Rosztiszlav a Száva-Duna vonalától délre, már mint a magyar király veje rakta le a bánságövezet alapjait. Rosztiszlav a Szerémségtől délre fekvő macsói bánságból kiindulva kiterjesztette hatalmát, előbb Boszniára, majd fennhatósága alá vont a Macsótól keletre fekvő térséget is egészen a Szörénységig. Az 1250-es évek második felében már bulgár földeket is hódoltatott, még a bulgár cári címet is felvette. Miután Rosztiszlav 1262-ben elhalálozott, Macsóban és Boszniában, fiai Mihály és Béla (IV. Béla unokái) léptek örökébe, míg bulgáriai „cárságában” az orosz származású Szventszlav Jakab követte.

Rosztiszlav halála után István ifjabb király arra törekedett, hogy az országrészeinek délkeleti részéhez lazán kapcsolódó bulgáriai részek megingott hűbéruraságát újra meg újra megpróbálja elismertetni. A felbomlott bolgár állam bizonytalan határú északnyugati sávjára tartott igényt, amely a Szörénységhez csatlakozva, Orsova vidékétől húzódott le az Al-Duna mellékfolyója, a Timok két partján Szófia vidékéig, magába foglalva Vidin, Lom, Vratnica, Plevna várait. Már Rosztiszlav kormányzata is bizonytalan volt e részekben. Mint fentebb említettük, Kemény fia Lőrinc szörényi bán 1260-ban egy becsapást kellett megtoroljon. István pedig 1261-ben és 1263-ban volt kénytelen büntető expedíciókat vezetni erre a vidékre a magyar hűbéruraságot éppen elismerő Szventszlav Jakab megsegítése ürügyén. A hadi vállalkozásokat azonban nem követte a magyar királyság érintkező határvidékének, a szörényi bánságnak a megerősítése. Amikor István 1266-ban a fellázadt kunok megrendszabályozására levonult seregével az Al-Duna vidékére, május 14-én Keve tájékán volt, s innen már vissza sem fordult, hanem hadát kiegészítve benyomult bolgár területre, s június 23-án már Vidin mellett táborozott. Elfoglalta a várat és a várost és a környék

49. kép István, IV. Béla fiát még apja életében megkoronázzák
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

több erősséget, seregével átütött Konstantin cár területére is, egészen Tirnovo vidékéig. Eközben öt győztes ütközetet vívott, de az átütő katonai siker mégsem hozott eredményt. A függő viszony laza és ingatag maradt, majd hamarosan fel is bomlott.

IV. Béla halálát (1270. május 3.) követően hamarosan távozott az országból leánya Anna és a király főbb tisztségviselői közül néhányan és II. Ottokár védelme alá helyezték magukat. Anna ráadásul összepakolta és elvitte magával a királyi kincstár jelentős részét, „melyet a magyar királyok Attila ideje óta gyűjtöttek”, két arany koronát, jogart, trónszéket, kardot, nyakláncot, egy drágagyönggyel díszített arany korsót, tányérokat és mindenféle arany ékszert és drágaságokat. V. István, immár a másodszor is megkoronázott (valamikor 1270. május 13–15. között) király hamarosan követeket küldött Ottokárhoz, hogy szolgáltatassa vissza a királyi kincseket. A követek csupán annyit értek el, hogy a két uralkodó október 16-ig fegyverszünetet kötött. Annak lejártakor a két uralkodó személyesen találkozott a Dunának egy Pozsony melletti szigetén és ekkor a békeegyezséget meghosszabbították egészen 1272. november 11-ig. A királytalálkozó követően V. István Pannonhalmára ment, hogy Szent Márton egyházában ájtatosságát végezze. Ekkor érte a hír, hogy a nyugati határszél nagyobb birtokosai meghódoltak az őket pártoló II. Ottokárnak és zavargásokat szítanak a nyugati határ mentében. A királyt elkeserítette Ottokár „két színű magaviselete, igazságtalansága”, kardhoz nyúlt és kun-magyar hadával december 21-én benyomult Ausztriába. Serege, amely egész télen nyugtalanította Ottokár birodalmát, Bécs és a Semmering-hágó közötti területen nagy károkat okozott.

Ottokár válaszul először a bíborosok testületénél (IV. Kelemen halála óta [1268. november 29.] nem választottak pápát) tett panaszt V. István „kimondhatatlan bűne és gyalázatos hitszegése ellen”, amiért kunokkal és más hitetlen népekkel előzőnlötte Ausztriát. „barbár had, kutya had, sok helyütt az oltári szentséget lábbal tiporta, papokat agyonkínzott, egyházakat pusztított, szent helyeket megszenteltelenített, ifjakat, leányokat örökös fogságra vitt és ontotta az ártatlan vért, nem kímélve, se kort, se nemet, se rangot, se születést.” Majd megtorlásul 1271. április 11-én hadjáratot indított Magyarország ellen. A német lovagok virága ott volt Ottokár 90000 fő nagyságúra becsült seregében. Csak az ostromszereket és hídverő kellékeket 500 szekér vitte a csapatok után. A magyar hadsereg csak lassan gyülekezett. Ottokár 1271. április 5–12. között átkelt a Morván, majd elfoglalta Dévényt, nem sokkal utóbb Pozsonyt. Hidat vert a Dunán, de nem kelt át a folyón, hanem északra fordult, hogy a Morva és Lengyelország felé eső országrészt meghódítsa. Serege Nyitraig és a Garamig haladt. Ezután keltek át a cseh, osztrák és német seregek a Dunán. Eddig István serege is összegyűlt, ott voltak benne az Alpra vezényelte kunok is. Ottokár serege május 9-én győzelmet aratott. A magyar sereg Óvárra és Mosonba (ma Mosonmagyaróvár) a Sár vagy Lajta mögé vonult. Az üldöző II. Ottokár a Sáron gázlót talált és átkelt a folyón. A magyarok megtámadták, de a csehek ismét győztek. A magyar sereg május 15. körül a Rábca mögé vonult vissza. A két uralkodó között eredménytelen békealku-

dozások kezdődtek, majd Ottokár, hogy kicsalogassa állásaiból István seregét, úgy tett, mintha vissza akarna vonulni a Rábcától. Amint a csehek megindultak, István válogatott csapatot küldött utánuk, hogy Mosony alatt május 21-én megrohanják őket, de mivel erre a lépésre a csehek és a németek felkészültek, a csatában a Rábcáig úzték vissza a magyarokat.

50. kép A margitszigeti halotti korona, V. István temetési koronája (ZSOLDOS 2009 nyomán)

Azonban a hadiszerecse megfordult, a gyors lovú magyarok, kunok mindenfelől nyílzáporral borították el Ottokár csapatait. A cseh uralkodó belátván, hogy fáradt csapataival nem érhet el sikert, május 22-én átkelt a pozsonyi hídon és széteresztette seregét, ő pedig Bécsbe vonult. V. István végig nyomában volt a hátrálóknak, csapatai betörték Ausztriába és a Morvamezőre, Brünn (Brno) vidékét pusztították, és számos embert hurcoltak rabságba. A békét 1271. július 2-án kötötték meg, amelyben a felek elismerték a IV. Béla kori status quot, de Istvánnak örökre le kellett mondania az Anna hercegnő által Prágába menekített királyi kincsekről, amelyekből napjainkra egyedül a prágai székesegyház kincstárában lévő Szent István kard maradt meg.

Kun László háborúi

Egy évvel később V. István meghalt, őt fia, az akkor 10 éves László 1272. szeptember 3-án követte a trónon. Mellette kormányzóvá az anyakirályné, Kun Erzsébet lett, aki pecsétjére a következő feliratot vésette: „Magyarország királynéja, a kun császár leánya”.

Az 1277-ig, IV. László nagykorúsításáig tartó öt évet kormányzati bizonytalanság, szakadatlan belháborúk és a csehek részéről jelentkező külső veszélyeztetettség jellemezte. IV. László megkoronázása után bő egy évvel, 1273. február 2. után a „kunok a magyarokkal együtt két alkalommal betörték Karintiába, mindent felprédáltak, és több mint húszezer embert foglyul ejtettek. Mások pedig Morvaországba törtek be, számtalan embert megöltek, igen sok foglyot hurcoltak el.” A magyarok a támadások után fegyverszünetet kértek, amit II. Ottokár elfogadott, mert még nem volt felkészülve a háborúra. Mintegy ezer felfegyverzett osztrák, nem törődve a fegyverszünettel, lehajózott a Dunán és elfoglalta Győrt, s egészen a Bakonyig hatolt. A Duna bal partján kétezer osztrák és morva Nyitraig hatolt, elfoglalta, kirabolta

51. kép IV. (Kun) László király keleties öltözetben
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

és felégette. Ottokár július közepén csapataival Pozsony közelében a Morva mellett táborozott és 1273. július 25-re Laa közelébe összehívta seregét és szövetségeseit. „A gyermek király távollétében először – szokás szerint – a királyné, a magyar bárók és a kunok tettek ígéretet arra, hogy hadba szállnak ellene.” A magyar sereg is összegyűlt, mintegy harmincezer lovas, magyar és kun, volt együtt. Az 1273 augusztusa és októbere között lezajlott háborúban a kezdeti részsikerek ellenére sem tudták a magyarok megállítani II. Ottokár előrenyomulását, aki megszállta Pozsony várát, az egész megyét a Vágig, majd átkelt a Dunán és elfoglalta Óvárt, Győrt. Mosont és Sopront. E megyék ugyancsak el-

lenőrzése alá kerültek. A háborút eldöntő nyílt ütközetre végül is nem került sor. II. Ottokár októberben Ausztriába vonta vissza hadait. A visszavonuló erőket zaklató magyar rajtaütések okoztak ugyan veszteségeket az ellenségnek, a hadjárat cseh sikerei azonban egy pillanatig sem forogtak veszélyben. A nyugati határvárak és megyéik egészen 1277 őszéig Ottokár birtokában maradtak.

A német fejedelmek 1273. október 1-én II. Ottokár távollétében Habsburg Rudolf svájci-elzászi gróft választották német királlyá. A cseh király, miután maga is aspi-
rált erre a címre, a választás eredményét nem ismerte el. A német király 1276. június 24-én megüzente a háborút Ottokárnak, aki támadását Csehországban várta, de Habsburg Rudolf szeptember derekán délnek fordult és a Duna mentében Ausztriára tört. 1276. október 18-án már Bécs falai alatt állott. A stájer, karintiai és osztrák urak azonnal elpártoltak Ottokártól. IV. László, aki még 1274 végén szövetséget kötött Habsburg Rudolffal, 1276 novemberében „*hatalmas kun és magyar hadsereggel Ausztria határához vonult a római király megsegítésére.*” Egy évvel később, 1277. november 11-én „*Mindenszentek ünnepe táján a római király és a magyar király a határnál, Hainburg közelében megbeszélést tartott, melyen a római király a magyar királyt fiává fogadta, a kunok pedig megígérték, hogy a római királynak fognak szolgálni.*”

II. Ottokár kénytelen volt engedni, 1276 novemberében békét kért. Az egyezkedés folyamán „*A magyar király, László is kibékült a cseh királlyal, és a római király*

mindazokat a városokat visszaadta neki, melyeket a cseh király erőszakkal vett el tőle. A cseh király hasonlóképpen megígérte, hogy az említett magyar királynak mindazokat a kincseket, amelyeket egykor László király nagynénje, Anna macsói királyné vitt el, és adott át neki, visszaadja...

„Ottokár cseh király megbánta és súlyos teherként viselte szívében, hogy az említett földeket visszaszolgáltatta, ezt ráadásul felesége, a cseh királyné Kunigunda, IV. Béla király unokája) is gyakran szemére vetette. Ezért megtagadta, hogy... a magyar király kincseit visszaadja, és teljesítse többi ígéretét, amelyről az előző évben a döntőnkök megállapodtak”, írta a Continuatio Vindobonensis. Az 1276-ban megkötött békét 1277. május 6-án megerősítették. Újra kikötötték, hogy Magyarország visszakapja az Ottokár által elfoglalt várakat. De 1277. július 12-én megerősítették Magyarország szövetségét Rudolfal is, ami közös fellépést tett lehetővé, amelynek hatására Ottokár kénytelen volt az 1273 óta elfoglalt várakat visszaadni. Az Ottokárral kötött béke meglehetősen rövidnek bizonyult. 1278 nyarán IV. László újra felemelte a királyi zászlót. Seregében, amely 14–15000 lovasra rúgott, ekkor két kun szék képviseltette magát. A magyar sereg augusztus 6-án, már átkelve a Dunán, Pozsony alatt táborozott. II. Ottokár június 27-én hagyta el Prágát és lassan vonult a Morva felé, hogy segíthadainak legyen ideje a csatlakozásra. Különben is abban a hitben leledzett, hogy Rudolf most nem fog segítséget kapni. Rudolf a magyar segítségben bízva augusztus 14-én kiindult Bécsből, átkelt a Dunán és a Morva jobb partján vonult fölfelé. A magyar sereg Marchegg-nél egyesült az osztrákokkal. Rudolfnak és IV. Lászlónak körülbelül 2000 páncélos lovasa volt, míg Ottokárnak 8000, pedig ekkor már a fegyveres összetűzésekben a páncélos lovasság képviselte a mindent eldöntő erőt.

Amint a magyar sereg összeköttetésbe lépett Rudolfal, kb. 8000 magyar és kun lovas elindult, hogy a Laa alatt táborozó Ottokár seregét rajtaütéseivel megzavarja. Két nap után vonultak vissza a fősereghez számos fogollyal együtt. Ottokár ekkor tudta meg, hogy Rudolf a magyaroktól segítséget kapott. Csapataival Dürnkrut mellé a Morvához vonult. A magyar – kun – osztrák csapatok Ottokár seregével szemben vonultak fel olyan közel, hogy már látták az ellenség sátrait. „Csupán nád, cirok, sás és fű volt közöttük hosszú sávban, úgyhogy mindkét fél úgy vélhette, hogy mocsár van ott, amelyiken egyetlen egy ló sem tud átkelni biztonságosan. Mindenki ezt gondolta közülük, s így mozdulatlanul állt egy helyben a két sereg... A kunok elhatározták, hogy felverik az ellenséget, s közben kikémelelik, milyen is a csehek hada; ily módon összevethető lesz saját seregükkel. Ennél jobbat nem tehettek. Lóra is kaptak a kunok, és elszárguldottak a nádhoz, ... és gázlót kerestek rajta nagy sietve. Hamarosan kiderült, hogy a vizenyős rét talaja száraz, és zavartalanul és akadálytalanul átkelhetnek rajta. Megfigyelték és világosan látták azt is, hogy a csehek őrszemei ott állottak a hegytetőn, és megfigyelőhelyükön vigyáztak. A kunok elbántak az őrséggel, amely nem sokáig tudott nekik ellenállni, amint nyilazva és kardjukat suhogtatva rárontottak a csehekre, akik inaszakadtából menekültek, de úgy, hogy sok sátor köteleit szétszaggatták nagy siet-

52. kép A Magyar Királyság déli területei 1272 után (ZSOLDOS 2009 nyomán)

ségükben. Mikor a sereg meglátta, hogy milyen kegyetlenül úzik el helyükről az öröket, megmozdult és hatalmas robajlással csapatokba rendeződött. Rövidesen oda is ért a tusakodás helyszínére. Az első sorokból nagy vérvámot vettek a kunok. A szászok sisakai annyira megtetszettek a kunoknak, hogy nem akartak bíbelődni a lecsatolásukkal; ha nem tudták sebtében megkaparintani, akkor a sisakkal együtt lecsapták a fejet is. Mindegy volt nekik, hogy lovag-e vagy apród, míg végül nagy lárma közepette kezdett szétszakadozni a sereg... A kunok visszalovagoltak a szállásukra, majd okosan és körültekintően megszállták az őrhelyeket.”

A kun lovasok kétszáz, talán még annál is több szász és lengyel foglyot is hoztak magukkal. Visszatérőben Rudolf elé lovagoltak, aki éppen IV. Lászlóval tanácskozott, kiszedték a levágott fejeket a sisakokból és kitergették Rudolf elé a fűben, hadd lássa, hogy szembeszálltak az ellenséggel. „Ezt követően az urak nagy sietve haditanácsot tartottak. A kunok azt ajánlották, hogy másnap, amint a hajnal első pírja megjelenik, álljon ki mindenki a harcmezőre, mintha az volna a feladata, hogy kezdje meg a csatát. Meg akarták szemlélni a hadat, látni akarták [azt is], hogy miben bízhatnak, hogy képes-e Rudolf király serege legyőzni az ellenséget. Tetszett is az uraknak a tanács, amit adtak. Másnap reggel hajnalhasadáskor a terv szerint mindenki készen állt, mintha máris indult volna a csatába. A kunok utasítására kilovagoltak a szállásokról egy tágas mezőre. Ott azután szemügyre vették a hadat, megvizsgálták előlről, hátulról, felbecsülték számát és erejét. Eloszlott Rudolf király szomorúsága, hiszen azzal vigasztalták azok, akik értettek a szemléhez, hogy összevetve az odaát látottakkal, elegendő serege van.” A haditanácson abban is megállapodtak, hogy a tartalékon kívül mind a két, a magyar-kun és az osztrák sereg két-két csatarendben indul meg.

„Mindez szerdán (1278. augusztus 24.) zajlott le. Másnap, csütörtökön mindenki heverészett egy kicsit.” Rudolf szerette a pénteket, amelyen az Úr szenvedett, szerencsés napnak tartotta, s most is pénteket (1278. augusztus 26.) választotta a csata napjának. Amint Ottokár Österreichische Reimchronikjában fennmaradt: „Nem voltak egyformák a kunok, kiket magával hozott országából a magyarok királya: egy részükről kide-

rült, hogy tisztességes a szándéka, más részüket azonban titokban rábírt Csehország dúis királya, hogy megfélekedzzék a hűségéről, s az éj leple alatt a maga útját járja. Bár-hogy esküdöztek is előbb, hogy szilárdak hűségükben, kisebb gondjuk is nagyobb volt ennél: mind ellillantak az utolsó emberig. Felkerekedtek és elvonultak a cseh király táborába. A király azután a nekik adott javak ellenében rá akarta venni őket, hogy maradjanak ott nála a csata idejére, s az ő oldalán vegyenek részt reggel az ütközetben. Látták őket [azonban], amint elkotródtak a megszerzett zsákmánnyal: éjnek évadján engedelem nélkül elvonultak hazafelé. Ekképp szedték rá Ottokár cseh királyt, de hazudtak Rudolf római királynak is, akit pedig segíteniük kellett volna.”

Augusztus 26-án azután megindult a sereg két külön hadtestben. Jobbra Rudolf serege, balra, előbbre mint a németek, a magyar sereg vonult, a kunok a csatarenden kívül „minden oldalról gyötörték a cseheket: bele-belelődöztek a hadsorokba, hogy csak úgy feszült az íjuk húrja, s bongva csapódott előre, amint elengedték”. II. Ottokár seregét szintén hat csapatra osztotta. A magyarokkal szembeni első sort a csehek, a másodikat a morvák a harmadikat a lengyelek alkották. Rudolffal szemben az első sorban meissenai és türingiai zsoldosok álltak, a második sorban lengyelek, míg a harmadik sorban maga Ottokár bajor és szász csapatok élén. Már kilenc óra is elmúlt, mire a csata megkezdődött. A támadást a magyarok kezdték és igyekeztek bekeríteni az ellenséget. Nyílzáporuk elborította a cseheket, majd karddal, lándzsával támadtak. Az osztrákok valamivel később kezdték az ütközetet, mint a magyarok. A cseh sereg első csapatát szétverték, de a második csapat megfordította a csata menetét. Az osztrákok hátráltak. II. Ottokár, hogy győzelme telje legyen, az utolsó csapattal is közberohant, de szembetalálta magát Rudolffal és második csapatával. Rudolf lovával elbukott, mikor újra lóra segítették tartalékcsapata is az ütközetbe bocsátkozott és ez zavarba hozta Ottokárt. Most lett volna szükség a cseh jobbszárnyra, de az már megfutott, s helyette az ellenséges magyarok jöttek. A magyar sereg egyik része észak felé üldözte a futó cseheket, másik része pedig jobbra kanyarodott és oldalba fogták II. Ottokár csapatait. A cseh király, látva, miként vész el menthetetlenül serege, bukna el a cseh zászlók, kétségbeesésében az osztrákok tömegébe rohant, de fáradt lova elbukott. Sisakját leverték. Megmondta, hogy ki ő és megadta magát. Az osztrákok azonban II. Ottokárt helyben meggyilkolták és holttestét meggyalázták. Rudolf, miután ellenségének halálhíre hozzá eljutott, megkerestette tetemét, melyet tizenhét seb borított, de mire megtalálták, a cseh királyt már teljesen kifosztották, még a nadrágot is lehúzták róla.

„Amint a csehek világosan felfogták, hogy uruk halálával mekkora baj szakadt rájuk... minden gondolatuk csak a menekülés körül forgott... Azoknak pedig, akik a síkon át menekültek, mindenfelől nyomába eredtek a magyar és kun lovasok, s ugyan-csak derekas munkát végeztek: „Üsd-vágd, kapd el!” – kiáltozták. Nem is várták ki a csata végét, sem pedig a gyülekezőt, s míg a két király serege a csatamezőn foggal-körömmel összeakaszkodott, és egymásba keveredett, a kunok nem tudták megállni, hogy

53. kép A dürnkruti csata, 1278
(KRISTÓ 2003 nyomán)

mindenfelől meg ne rohanják a két sereg sátrait. Kezdték összedúlni a társzekereket, feltörték a málhás ládákat, s elvitték, ami bennük volt, a ruhákkal telt zsákok garmadáját. Olyan töméntelenül sok jószágot elvittek, hogy bátran állíthatom [írta a krónikás], egy egész ország meggazdagodott volna tőle. A javakat nagysietve elküldték a szállásukra. Akadt más sürgős tennivalójuk is: mint már említettem, foglyul ejtették azokat, akik megszábadultak a haláltól, és menekülni igyekeztek.” Egy másik korabeli osztrák krónikában arról írtak: „Sokakat – akiket a kunok fogtak el, vertek bilincsbe és sebesítettek meg – szánalomra méltó módon elhurcoltak. [A kunok] zsákmánya lett a cseh király kincse-

tára, és mindaz, amit a kocsikon és sátrakban találtak.” IV. Lászlónak, amint arról Kézai Simon tudósított: „*hogy emlékezetessé váljék ... ez az oly dicső és diadalmas győzelme, a cseheknek, a lengyeleknek és a morváknak örökös szégyenére és gyalázatára a pajzsokat és a zászlókat a fehérvári székesegyházban a királyság székhelyén s falra fölfüggesztve mindörökre őrzik.*”

A dürnkruti csatát követően IV. László nem, vezetett többé hadat nyugatra. Egyéb hadi vállalkozásaiban, mint pl. Krakkói Leskó megsegítése, a kunok nem kaptak szabad kezet arra, hogy embereket hurcoljanak el. Az 1285. évi tatár támadás kivédése után Kun László Felső-Magyarországra vonult hadaival. Ott találkozott menekült rokonával, Lesko krakkói és sandomiri herceggel, akit országának nagyjai elárultak, Konrád mazuri herceg pedig az egyetlen Krakkón kívül minden javából kifosztotta. Lesko Krakkóban sem érezhette magát biztonságban, ezért feleségét Griffinát, Rasztiszlav macsói hercegnek IV. Béla lányától Annától született gyermekét és a krakkói várat a város német polgárainak hűségére bízta, míg ő segítséget kérni Magyarországra menekült. IV. László Sávai György vezérlete alatt magyar és kun csapatokat adott mellé. Az expedíciós sereg 1285. augusztus 2-án Bogusice falu közelében

Konrád herceg csapatai fölött véres ütközetben győzelmet aratott. A győztes magyar és kun csapatok diadallal kísérték vissza Krakkóba az elűzött Leskot, aki gazdagon megajándékozta és úgy bocsátotta őket vissza Magyarországra.

1289-ben Habsburg Albert herceg két alkalommal is megtámadta és tavasszal el is foglalta az ország nyugati tartományai közül a Kőszegiek birtokai közül Sopron és Vas vármegye jelentős részét, több mint harminc várat és tornyot, ősszel pedig Kőszeg és Szentvid várát, azonban az ellene felvonult király seregével tétlenül szemlélte az eseményeket. Az osztrákok és a magyarok (kunok) között semmiféle összeecsapásra nem került sor.

A kunok III. András uralkodásának idején

A kunok, talán nem alaptalanul IV. László uralkodása idején tanúsított magatartásuk miatt, amit a királygyilkossággal nem lehetett ellensúlyozni, minthogy nem nagyon igyekeztek betagozódni a korai rendi mechanizmusba, III. András uralkodásának idejétől a belpolitikai életben egyszer s mindenkorra háttérbe szorultak. Azonban, mint a király alattvalóinak katonaállítási kötelezettségük megmaradt. Jelen kellett legyenek képviselőik abban az expedíciós seregben is, amely Aba Amadé vezetésével 1291 elején Wladyslaw Lokietek (Törpe Ulászló) krakkói herceg oldalán beavatkozott egy lengyelországi belviszályba.

Habsburg Rudolf felhasználva a IV. Lászlóval 1277-ben megkötött szövetségi szerződésben foglalt, feltételekhez kötött magyar hűségajánlatot, amely időközben ugyan semmissé vált, mert 1285-ben a Habsburgok a tatár betöréssel szemben nem nyújtottak segítséget, Magyarországot megürült hűbérre nyilvánította és fiának, Albert osztrák hercegnek adományozta. Tehát a Habsburg fenyegetés reális veszélyként merült fel. 1291 tavaszán Kőszegi Miklós lett III. András nádora, aki a katonai visszavágást már csak személyes okok miatt is sürgette, hiszen az ő és az ő nemzetségének birtokai voltak 1289 óta osztrák kézen. Az elfoglalt nyugati országrész visszaadását követelő magyar követség 1291. április 22-én Bécsből eredménytelenül tért vissza. Megkezdődhetek tehát a hadi előkészületek. III. András „általános hadjárat”-ot hirdetett.

Június közepén a király Székesfehérvárra ment. A bazilika kincstárából elővették és kibontották az ország zászlaját, szimbolikusan jelezve a hadjárat megindítását. Az osztrák krónikás nyilvánvaló túlzással 80 ezer főre becsülte az igen tarka képet mutató hadsereg létszámát, melyben a nyugati lovagi mintákat követve hadba vonuló magyar előkelők mellett ott voltak a keleties jellegű kun könnyűlovas íjászok is. A főhad július 18-án a Lajtánál lépte át az osztrák határt és különféle irányokba legezőszerűen előretörve pusztító portyákkal szántotta végig a vidéket. III. András augusztus elején Bécs alatt, Schwechatnál vert tábort. Előhadai felgyújtották Bécs külvárosát. Minthogy azonban mindkét félnek érdekében állt a béke, augusztus 26-ára a békefeltételek

54. kép András herceg Magyarországra érkezik
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

is megszülettek, amelyekre két nap múlva Köpcsénynél a két uralkodó kíséretével együtt esküt tett.

Mint fentebb igyekeztünk bemutatni, a kunok nagy többsége a 13. században rendszeres hadviselő maradt, mert az állattartásra épülő nomád gazdálkodásuk folyamatosan igényelte a hadi bevételeket, a zsákmányt és a zsoldot. A király seregéhez „a kun urak és nemesek egyetemlegesen és egyenként,” tartoztak csatlakozni, mint a királyt szolgáló többi nobiles. A kunoknak a magyar haderőben való

részvételéről csupán feltételezéseink vannak. A királyi szerviensek, akiket az 1267. évi dekrétum a nemesekkel azonosított, amikor hadba szálltak, családonként egy-egy harcossal képviseltették magukat. Hasonlóképpen értelmezhetjük a kunok hadi részvételét is, családonként egy-egy harcost kellett kiállítsanak, de nemcsak a nemesek (nobiles), hanem a nem nemesek (universitas) is. Jelentős módon érintette a kunok háborús részvételét az 1290. évi törvény azon kitétele, hogy idegen ország elfoglalására csak a király pénzén tartoztak menni. 1291-ben a Habsburg Albert ellen hadat vezető III. Andrástól tekintélyes összegű zsoldban részesültek. A német rímes krónika arról is hírt adott, hogy a békekötéskor a magyarok kiadásaiak szemléltetésére azt hozták fel, hogy „száz öszvér sem tudná elvinni azt a zsák ezüstöt”, amennyibe a zsoldosok, köztük a kunok, kerültek. A kunok zsoldot kaptak az 1298. évi Rajna-vidéki hadjárat alkalmával is.

A kunok részvétele az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond háborúiban

A zsoldnak fontos szerepe volt abban, hogy a kun csapatok egészen a 15. század elejéig a magyar királyi hadsereg meghatározó elemei közé tartoztak. A kun csapatok tekintélyes számú haderőt képviseltek, de harcértékük, mivel könnyűfegyverzetű lovas íjászok voltak, még sem lehetett túl nagy. Amikor Károly Róbert 1301-ben trónkövetelőként bejött Magyarországra, szinte csupán a kunok voltak katonai táma-

sza. Már 1304-ben készséggel vonultak hadba Csehország ellen a Habsburg Rudolffal szövetséges Károly Róbert oldalán. Erre a hadjáratra a magyar királyt egyes források szerint több mint húsz ezer katona kísérte el. A sereg létszámát mértékadó történészeint túlzottnak tartják. Az osztrák forrás szerint miután a magyar katonák Znojmo közelébe értek „szokásuk szerint beszáguldozták Morvaországot és Csehországot, igen sok embert és állatot zsákmányként hurcoltak el magukkal; nemre és korra való tekintet nélkül a keresztények, különösen a nők ellen a lehető leggyalázatosabb gaztetteket követték el. Még Ausztriában is rengeteg gonoszságot vittek véghez: gyilkoltak, raboltak, gyújtogattak, feltörték a templomokat, s gyalázták a szentségeket.” 1304. szeptember 8-dika táján Habsburg Rudolf apja, Albert római király Linzbe érkezett, majd seregét összegyűjtve, Fraistadt közelében Csehország határait támadt. A már hadban álló szövetséges hadak vezetői is Alberthez csatlakoztak. A kunok által kísért Károly Róbert Weitra és Gmünd között gyülekezett. A már idézett osztrák kútfő szerint „a kunok és a magyarok, miután túlságosan is meggazdagodtak korábbi zsákmányai és keresztény foglyaik révén – ezeket állítólag a herceg (Rudolf) zsold fejében hagyta meg nekik –, senkit sem tisztelve okly tűrhetetlenül pöffeszkedően viselkedtek mindenkivel szemben, hogy a keresztények háborgó kiáltása elhatott egészen a rómaiak királyáig (Albertig), aki azt követelte tőlük, hogy foglyaikat bocsássák el. Ők azonban megtagadták ezt, s a válasz halogatásával húzták az időt, majd – miután úgy vélték, hogy hadiszolgálatukért elegendő fizetséget szereztek – egy éjjel közülük hétezren menekülni kezdtek.” Rudolf herceg katonaságot küldött a menekülők üldözésére, Horn környékén utolérte a szökevényeket, s közülük csaknem négyszázat lemészárolt. Az életben maradottak, hogy biztonságosabban menekülhessenek, hátrahagyták foglyaikat és zsákmányukat, s pusztá életüket mentve távoztak az idegen országból. Az Alberttel maradt magyarok (és talán a kunok másik fele) még részt vettek a római királlyal együtt a csehországi Kutna Hora

55. kép Károly Róbert lovagi öltözetben
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

ostromában, amely eredménytelenül végződött. A sereg 1304 októberének végén hazatért Magyarországra.

A kunok a király utasítására szálltak hadba a nádor zászlaja alatt 1322-ben több ezer íjással Bajor Lajos és János cseh király, 1323-ban pedig a horvát-szlavon bán ellen. 1321 későőszén a magyar uralkodó szövetséget kötött III. Frigyes osztrák herceggel, amelynek az 1322. év eseményei szempontjából volt nagy jelentősége. Ugyanis a Habsburgok ekkor döntést akartak kicsikarni a német királyság ügyében Bajor Lajostól. Károly Róbert nem szállt hadba, Köcski Sándor vezetésével küldött segítségül egy több ezer főből, magyarokból és kunokból álló sereget. A döntő ütközetet 1322. szeptember 28-án vívta meg Bajor Lajos és Szép Frigyes az Inn folyó menti Mühldorfnál. Szép Frigyes a magyar és kun segédcsapatot oldalt állította fel, tartalékként kezelte. A magyarok és a kun íjászok még be sem avatkoztak, amikor a bajorok szövetségeseiként megérkező Frigyes nürnbergi várgróf az osztrákokat oldalba támadta, s a csatát eldöntötte. A csataterőről menekülő magyarok és kunok így is jelentős személyi veszteségeket szenvedtek, Köcski Sándor ott harcoló rokonai és szerviensei közül mintegy nyolcvanán estek el.

Babonics János utolsóinak maradt a Károly Róbert tényleges uralmát korlátozó oligarchák közül, akit a királynak még le kellett győznie. A horvát-szlavon bán helyébe Gutkeled Miklóst állította, s hogy az újonnan kinevezett tisztét elfoglalhassa, királyi sereget adott mellé. Egy dalmát forrás ekként emlékezett meg a kunok itteni szerepléséről. 1323 „augusztus hónap 10 napján Károly, Magyarország királya a nagyságos és hatalmas férfiút, a Magyarországról való nemes (Gutkeled) Miklós urat küldte bánjuknak és uruknak Dalmácia és Horvátország részeire. Miután ő megérkezett magyarokból és kunokból álló nagy seregével, szándékának megfelelően minden sérelem nélkül átkelt Horvátország területén. De mégis, mivel kezdetben a bán átkelését Babonics János és rokonai megkísérelték megakadályozni, az történt, hogy az átkeléskor csupán néhányadmagával jutott át arra a részre, amely e Babonics János fiának őrizetére volt bízva, a többi magyarok azonban, akik a bánnal voltak, egész seregükkel átkeltek, majd szétverték és leterítették azt a hadat, amely Babonics János védelmére szolgált. Egyeseket foglyul ejtettek, másokat megöltek ott, mintegy négyszáz lovat fogtak el”.

1330-ban válogatott csapataik szálltak harcba Károly Róbert oldalán Bazaráb havasalföldi vajda ellen. A magyar király a Bazaráb elleni hadjáratnál kán László erdélyi vajda fiai hatalmát kívánta megtörni, akik „*a királyi felséggel mindig szembehelyezkedtek, és egészen mostanáig más hűtlenekkel és a király ellenségeivel szövetezkedtek*”. A király úgy vélhette: akkor tudja hatékonyan kiirtani Erdélyből a lázadás gyökerét, ha a László-fiak mögött álló, kétszínű politikát folytató Bazarábra sújt. A havasalföldi hadjáratról az eseményekkel kortárs magyar krónikás a következőképpen számolt be: „*ugyanabban az évben, amelyben a gyalázatos emlékezetű (Záh) Felicián elpusztult, vagyis az Úr 1330. évében, a király nagy létszámú hadsereget gyűjtött össze, de*

56. kép Károly Róbert harca a tartományurak ellen (CSUKOVITS 2009 nyomán)

mégsem az egész haderejét, mert nagyon sok harcost küldött országának határvidékeire, különféle hadi vállalkozásokra az ország ellenségei ellen, maga pedig szeptember havában Szörényen át Bazarábnak, a vlachok (románok) vajdájának a földjére kelt át – ez a föld lakhatatlan az olyan nép számára, amely nem ismeri –, (Szécsényi) Tamás erdélyi vajdának és Miklós fiának, Iancha fiának, Dénesnek az ösztönzésére, hogy a király űzze el Bazarábot arról a földről, vagy pedig földjét adja az ösztönzők egyikének birtokába; bár ez a fejedelem mindig hűségesen megfizette a reá kivetett adót a királyi felségnek. Mikor pedig a király Szörényt és ennek a várát elfoglalta, a (szörényi) báni méltósággal együtt mindent az említett Dénesnek adott át. Mikor ez megtörtént, Bazaráb becsületes követekkel ezt üzentte a királynak: „Mivel te, uram királyom, fáradoztál a sereg összegyűjtésével, fáradságodért hétezer ezüstmárka kártérítést adok. Békésen átadom neked tartozékaival együtt magát Szörényt is, amelyet erőszakkal kaparintottál meg. Ezenfelül az adót, amellyel koronádnak tartozom, hűségesen megfizettem neked minden évben. Továbbá fiaim közül is udvarodba fogok küldeni egyet – a saját pénzemen és költségemen –, hogy neked szolgáljon: csak fordulj vissza békében, óvd meg személyedet a veszedelmektől, mert ha továbbjössz, aligha kerülheted el a veszedelmeket.” Ennek hallatára a király elbizakodottan ilyen szavakra fakadt,

57. kép Károly Róbert átveszi Bazaráb levelét annak követétől (A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

mondván a követeknek: „Így mondjátok meg Bazarábnak! Ő az én juhaim pásztora, a szakállánál fogva húzom elő rejtekből.” Ekkor egy hűséges báró, név szerint Doncs, Zólyom és Liptó ispánja így szólt a királyhoz: „Uram, nagy alázattal a te megtisztelésedre szól hozzád Bazaráb, leveledben viszonozd ezt a királyi jóindulat kinyilvánításával és a kegyelem teljes szeretetével.” A király ekkor megismételte a fentebb mondott gőgös és fenyegető szavakat. Félretéve a józan tanácsot azonnal továbbindult, harcra készen. És minthogy az előtte és emberei előtt ismeretlen földön, a havasok és erdős hegyek között nem tudtak élelmet szerezni, hamarosan szenvedni kezdtek az éhségtől: a király, a katonák, sőt még a lovaik is. Mivel így alakult a helyzet, fegyverszünetet kötött Bazarábbal, az szavát adta, hogy engedelmeskedik a királynak, továbbá biztonságos visszatérést enged a királynak embereivel együtt, és még a helyes utat is megmutatja; a király nyugodtan visszafordult, bízván a hitszegő szakadár adott szavában. Olyan útra érkezett egész seregével, amely körbefutott, mind-

két oldalán meredek partok zárták körül, és elől, ahol ez a bizonyos út szélesebb volt, a vlachok több helyen akadályokkal erősen eltorlaszolták. A király és összes emberei még csak nem is sejtettek semmi effélét; fönn a partokon mindenfelé a vlachok megszámlálhatatlan sokasága futkosott, dárdákat dobáltak a király hadseregére, amely lenn volt a mélyen fekvő úton; nem is lehet ezt útnak nevezni, hanem valami szűk hajónak, ahol a tolongás miatt mindenfelé hullottak a legerősebb paripák a katonákkal együtt. Mert hiszen a meredek fal miatt egyik oldalon sem tudtak felkapaszkodni az út partjaira a vlachok ellenében, tovább sem haladhattak, a menekülésre sem volt módjuk az ott elhelyezett akadályok miatt; egészen olyanok voltak, mint a varsában vagy hálóban megfogott halak. Hullottak az ifjak és öregek, főemberek és hatalmasok válogatás nélkül. Péntektől hétfőig tartott ez a nyomorúságos állapot, ezekben a napokban a válogatott vitézek úgy csapódtak egymáshoz, mint a bölcsőben ringatott-rázogatott csecsemők, vagy mint a nádszálak, amelyeket a szél ingat. Nagyon nagy pusztítás volt

58. kép A Bazarád elleni csúfos vereséggel végződő hadjárat képei a Képes Krónikában
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

itt, és a vitézeknek, főembereknek és nemeseknek megszámlálhatatlan sokasága esett el Szent Márton vigíliáján, pénteken (november 10-én) és a következő napon... Végül a kumánoknak (kunoknak) is felbecsülhetetlen sokasága hullott el... A vlachok sok foglyot vittek el, sebesülteket is, sértetleneket is; az összes legyőzöttől nagyon sok fegyvert, értékes ruhát, arany- és ezüstpénzt szedtek el, drága edényeket és öveket, sok erszényt garasokkal, sok lovat nyereggel és kantárral – mindezt elvitték, és magának Bazaráb vajdának adták át. A király pedig elcserélte címeres fegyverzetét, amit azután Dezső, Dénes fia öltött magára; őt pedig kegyetlenül megölték, mert azt hitték, ő a király. Maga a király kevesedmagával csak nehezen menekült meg néhány hívének védelme alatt. Úgy álltak körülötte, mint a köfal... Ezek a záporként zúduló kardcsapásokat és nyíllövéseket felfogták, hogy a király életét a halálos támadástól megoltalmazzák.” Végezetül arról is megemlékezett a krónikás, hogy a románok igen súlyos személyi áldozatokat hoztak a győzelemért. A havasalföldi kudarc Károly Róbert több mint négy évtizedes magyarországi uralmának legsúlyosabb katonai veresége volt, aminek következtében Bazaráb kárpátokon túli területe kiszakadt a magyar királytól függő tartományok közül, s ott román vezetés alatt álló, román és kun tömegeket magában foglaló, állam jött létre.

59. kép I. (Nagy) Lajos.
 Miniatúra a Thuróczy-krónikából, 1488
 (CSUKOVITS 2009 nyomán)

A kunok 1336-ban ismét néhány ezer könnyű fegyverzetű íjással vettek részt a lázadó főurakat támogató osztrák hercegek elleni harcokban.

Jelen voltak I. (Nagy) Lajos királyunk nápolyi hadjárataiban is (1347–48, 1350). A második nápolyi hadjárat során Tarantói Lajos párbajra hívta ki Nagy Lajos királyt „a kunokkal és más pogányokkal, akiket a csatára” magával hozott, nem törődik, addig neki minden ember élete egyformán fontos. Ezért azt indítványozta, vívjanak meg egymással, s a győztes jusson Nápoly birtokába. A két uralkodó párbajára végül is nem került sor. Hogy a magyar király hogyan gondoskodott kunjairól, arra vonatkozóan nincsenek adataink. Azt azonban tudjuk, hogy 1347-ben az első nápolyi

hadjáratban résztvevő nagyszámú kun távollétét két Bodrog megyei birtokos a kun szállások kirablására próbálta felhasználni. Egyiküket a kunok megölték, másikat pedig halálosan megsebesítették, mégis Nagy Lajos, mint a „közbéke megrontóit” megfosztotta örököseiket birtokaiktól. Lajos nápolyi hadjárataiban résztvevő kunok közül többen a király közvetlen kíséretéhez tartoztak. 1348-ban a közhiedelem szerint két kun „katona és pajzshordó” „fegyvere alatt hullott le” az uralkodó öccsének meggyilkolásával vádolt Károly, durazzo herceg feje Aversaban.

1362-ben Morvaországot dúlták a kun csapatok, Lajos király ugyanis még „a derék hadserege összegyülekezése” előtt előre odaküldte őket, s a kunok a gyors fegyverszünet kezdetére már lángba is borították az egész országot.

A kunok (és a jászok) katonai szerepét kutató Botka János szerint csaknem magától értetődőnek mondható, hogy Luxemburgi Zsigmond király is a mintegy 12000 főt számláló kun (és jász) seregre támaszkodva tudta megszilárdítani helyzetét a trónkövetelőkkel szemben 1402–1404 között. A magyar sereg részeként a kun csapatok mint zsoldosok vettek részt az 1425. évi csehországi hadjáratokban. 1427 decemberében Zsigmond Galambóc várának visszavételére készült. A kellő számú haderő biztosítására a kunokat (és a jászokat) összes és egyenkénti részvétellel, *insurrectiora* szólította fel.

Zsigmond uralkodásának idejétől már világosan meg lehet különböztetni, hogy a király kétféle módon kötelezte katonáskodásra a kunokat. Az első az általános védelmi

insurrectio volt, ebben az esetben mindenkiktől személyes részvételt (családonként 1-1 fő) várt el a király. A másik esetben, amelyet *részleges felkelésnek* nevezhetünk, a király rendelkezésére meghatározott számú fegyverest kellett küldeni. A háború esetén a kunoktól követelt katonaaállításnak ez amódja még a 18. században is élt a „*tehetségük szerinti*” csapatok küldésének a gyakorlatában, amely többnyire figyelembe vette az érintett közösség gazdasági és demográfiai körülményeit.

60. kép Nagy Lajos nápolyi hadjáratai
(CSUKOVITS 2009 nyomán)

Az 1435. évi hadügyi törvény a kunokra (és a jászokra) vonatkozóan nem tartalmazott külön intézkedést, minden bizonnyal azért, mert azt a szokásjog már korábban kialakította, s azon változtatni vagy annak mértékét rögzíteni a király számára sem mutatkozott célszerűnek. 1454-től azonban már számukra is a kapuk (telkek) szerint országosan meghatározott megterhelést írták elő részükre is. Egy évvel korábban a kunoktól (és a jászoktól) járó jövedelmeket feltüntető irat arról is tájékoztatott, hogy ha a király utazik vagy népét küldi, pajzzsal ellátott páncélos és kézijas vitézt kötelesek adni 600-at, azonban e teher alóli mentességet szokásuk annyi pénzüsszeggel megváltani, amennyiben tisztjükkal ez iránt megegyezhetnek. Az adatokból arra lehet következtetni, hogy a király a kunokat a saját dandárjában helyezte el, s jelentős számban kerülhettek be közülük a testőrök, a királyt közvetlenül kísérő vitézek közé is.

Az 1454. évi általános insurrectio, melynek főparancsnoka Hunyadi János volt, a kunokra is kiterjedt. A királynak és minden birtokosnak minden 100 kapu után 4 tegzes lovast és két gyalogost, szintén tegezettel, pajzzsal és karddal felszerelve, kellett kiállítania. A védelmi háború esetén a szétküldött hírnökök véres kardot vagy főispáni felkelési parancsot vittek szállásról szállásra. A szálláskapitányok egységeikkel a székkapitány csapatához csatlakoztak, hogy az azután a király seregéhez vezesse őket. Sürgős esetekben az arra kijelölt halmokon (Strázsahalom, Strázsadomb) meggyúj-

tott tüzekkel hívtak fegyverbe. Az 1459. évi törvény 33. cikkelye csupán annyit jegyez meg kötelezettségükről: a kunok és philisteusok régi szokás szerint katonáskodnak, mint a szászok. Ez a rendelkezés azonban csak a részleges felkelésre volt értendő.

A fentebbi adatokból egyértelműen levonható az a következtetés, hogy a beköltözésük óta eltelt 200 év folyamán a kunok katonai szerepe fokozatosan csökkent. A kunok nagyobb része már nem volt hadviselő, sőt csapataik katonai jelentősége is megcsappant, hiszen a részleges insurrekciókkor szokásos 600 fős kontingensük kiállítását pénzért megválthatták. A kapitányok katonai szolgálata, akik a nemesekhez hasonlóan minden hadjáratban továbbra is személyesen tartoztak jelen lenni, esetleg maguk helyett tegzest küldeni, ill. nagyobb birtok esetén, annak arányában katonákat kiállítani, a rájuk nehezedő katonáskodási terhet megválthatták, ezt a pénzszeget nevezték *pecunia pharetralis*-nak, azaz *tegzespénz*-nek.

A KUNOK RÉSZVÉTELE A MAGYARORSZÁGI BELHÁBORÚKBAN

V. István háborúja apjával, IV. Bélával

A Magyarországra visszatelepedett kunok nemcsak „védelmezői” voltak az országnak, nemcsak rendszeres résztvevői királyaink külföldi hadjáratainak, hanem éppen fegyveres erejük révén belpolitikai tényezőként is szerepet játszottak.

Az 1260-as években IV. Béla és fia István viszonya erősen megromlott. Az öregező Béla féltékeny lett fiára, aki mögött „párt” szerveződött. Ennek előzménye az volt, hogy az Otakárral történő békekötést azzal pecsételték meg, hogy a győztes feleségül vette IV. Béla unokáját, Kunigundát, aki két fiú, Mihály és Béla mellett a magyar királyi udvarban élő csernyigovi Rosztiszlav (Rosztiszló) és Bélának Anna nevű leánya házasságából született. Az öreg királyra igen nagy hatást gyakoroló Anna egyre többet gondolt arra, hogy a király halála után nem testvérének, a már korábban királlyá koronázott Istvánnak, hanem az ő Béla nevű fiának kellene trónra kerülnie. Ezt már csak azért is tehetette, mert István fiával szemben Béla vejére, Rosztiszlóra, leányára, Annára, valamint másodszülött fiára, Bélára támaszkodott. István hatalmát azzal kívánta ellensúlyozni, hogy kedvelt családtagjaira tartományok kormányzatát bízta. A 15 éves Béla herceg mindjárt a morvamezei csata után megkapta IV. Bélától Szlavóniát. Mária királyné 1260. második felében Kninben tartózkodott. Kíséretében sok főemberrel, magyar és kun fegyveressel fogadta fia nevében Horvátország hódo-

latát. Nagyon nagy csapás volt a királyra, hogy rajongásig szeretett Béla fia 1269-ben meghalt, s utódot nem hagyott hátra.

István, visszatekintve az atyjával való konfliktusára, úgy emlékezett, annak alapvető oka az volt, hogy a királytól hasztalan követelte „a királyi elsőszülöttek számára alapított hercegi jogot”, pedig a szlavón hercegség általában valóban az elsőszülött trónörökösöt illette meg. Minthogy IV. Béla kisebbik fiát, Bélát nevezte ki Szlavónia kormányzójának, István udvartartásával együtt kénytelen volt Erdélybe visszavonulni. Azonban hatalmát és hatáskörét messze túlterjesztette Erdély határain, jogot formált az ország egész északkeleti részére és az Erdéllyel határos tiszántúli részekre is. Utóbbira való jogigényét az is alátámasztotta, hogy a kunok felett is rendelkezett. 1260-tól kezdve egyre többször fordult elő, hogy Béla és István egymás híveit, elég volt, hogy a gyanúja felmerült, megtorló jelleggel kifosztották, illetve egymás ellen „bujtogatták” és kedvezményekkel csalogatták.

1262 őszén István seregeivel Barson keresztül a pozsonyi részekre vonult. Valószínű, hogy az atya és fiú seregei valamikor 1262 novemberében Pozsony környékén néztek farkasszemet egymással. Ekkor azonban még a szembenálló felek között vérontásra nem került sor, a kompromisszumot e nélkül is létrehozták Pozsonyban a főpapok és a bárók. A békét István, aki felvette az „ifjabb király” (iunior rex) címet, Erdély vonatkozásában megtartotta hercegi titulását és kiegészítette a „kunok ura” (dominus Cumanorum) címmel, 1262. december 5-én Poroszlón ünnepélyes esküvel erősítette meg. Ide hívta össze országrészének báróit és nemeseit, nemkülönben a kun főembereket. Az ő beleegyezésük adta meg a pozsonyi szerződés legalitását, amely azonban még átmeneti stabilitást sem hozott. Fél év elteltével máris kiegészítő cikkelyeket kellett hozzáfűzni, amelyekre István ifjabb király Nógrádban 1263. május 3-án esküt tett. A cikkelyek többek között azt mutatták, hogy a kölcsönös hatalmaskodás okozta károk jóvátétele alig haladt valamit előre, sőt mi több, a két uralkodó tudta nélkül is elszaporodtak a fosztogatások (spolia). Egy évvel később, 1264 júniusában már fegyverzajtól volt hangos az ország. Ekkor már Béla király volt a támadó fél, akinek sikerült a kun főembereket megvesztegetni és az egész kun haderőt az ő oldalára átcsábítani. IV. Béla hadai két oszlopban törtek be István ifjabb király területére. A kunokkal kiegészült seregrész a Maros völgyében Erdély felé tört előre, a másik a hevesi részekben át Északkelet-Magyarország felé nyomult, s elfoglalta Patak várát. Erzsébet királyné egyik oklevelében így írt erről: *„István király úr testvére, Anna úrnő az ország más hűtleneivel Patak várát megostromolva elfogott és erőszakkal a Turulnak nevezett várba vitt bennünket, ahol a fogság ígájával megbilincselve és törbe ejtve szabad akaratunk ellenére nem rokonként és urunk testvéreként, aki hozzánk legközelebb áll, hanem gonosz idegenként, mérges viperaként tartott fogva és próbált hosszabb ideig visszatartani bennünket.”* Istvánt váratlanul érte a király támadása. 1270-ben így emlékezett az eseményekre: *„csaknem valamennyi várunkat, ahol fejünket gyermekeinkkel együtt lehajthattuk volna, árulóink – akiket híveinknek véltünk – átadták szüleinknek, akik*

61. kép Az ország megosztása IV. Béla és István herceg között (ZSOLDOS 2009 nyomán)

elfogásunkra törték” Az Erdélybe behatolt seregrész Déva váránál ütközött meg István sebtében összeszedett csapataival. Azonban katonái, akiket Csák Péter vezetett, szétverte IV. Béla kunokkal megerősített seregét. 1273-ban erre a győzelemre így emlékezett IV. László: „*Péter mester akkor apánk megbízásából Déva vára alatt hőiesen harcolt a kun sereg ellen, egy részüket foglyul ejtve, más részüket pedig megsemmisítve diadalmas győzelmet aratott*”. A győzelem ellenére István ügye nem állt jól, mert Erdély nagy része is Bélához pártolt. 1264 őszén István megfogyatkozott létszámú híveivel a barcasági Feketehalom várába szorult vissza, amely télre a „nyomorúság és halál helye” lett. A tél folyamán azonban megérkezett az északkeleti részekről gyűjtött felmentő sereg és a kitörő védőkkel együtt fényes győzelmet aratott Béla csapatai felett. István a győzelmet követően egy pillanatig sem késlekedett, s nem törődve a téllal, azonnal támadásba ment át. Sererege a Tiszántúlon keresztül vonult Pest alá. Feltehetően Poroszlónál kelt át a Tiszán. Ütközben, talán még Erdélyben vagy a tiszai síkságon szétszórta a Menk („ezeri”, „anyajegy[es]”) kun herceg (dux menk comanus) vezette, ellene küldött kun sereget. Béla és István között a döntő összecsapásra 1265 március elején került sor Isaszegnél. István győzelmet aratott. A győzelmet békeszerződés követte, melyet 1265. március 28-án a pápa is jóváhagyott. Az „öreg” és „ifjabb király” személyes találkozájára, melyen mind a ketten ünnepélyes esküt tettek a békepontokra 1266. március 23-án a Margitszigeten került sor.

Ekkor híre jött, hogy a kunok egy része fellázadt és az Al-Duna felé kivonult az országból. A lázadás okai közelebbről ismeretlenek, de feltehetően belejátszott a IV. Béla oldalára átalált kunok döntésébe, hogy korábban kétszer is vereséget szenvedtek korábbi „uruktól”, István ifjabb királytól. A két király közös hadjáratára István még 1266 áprilisában táborba szállt, míg IV. Béla Rátót Loránd bánt rendelte mellé. A hadjáratban már nem törekedtek a szökevények ismételt megnyerésére, hanem ezt a lázadó kun csoportot véglegesen kiűzték Magyarországról. István megmutatta, „hogyan veti meg a szökevényeket, nem pedig a szökő kunok őt”. A kunok átpártolása miatt felháborodott István 1266 nyarán átmenetileg le is tette a „kunok ura” címet.

A kunok belháborúi IV. László uralkodása idején

V. István kun anyától született László fia életének első percétől kezdve királyfinak kijáró udvari nevelésben részesült, de ösztönösen mindig a kunok közé menekült, ott érezte jól magát. Belső konfliktusa abból származhatott, hogy szabad kun sarjadedékként meg kellett feleljen azoknak a viselkedési normáknak, amelyek egy feudális magyar uralkodót jellemezniük kellett, keresztény ország keresztény fejedelmeként kellett élnie és viselkednie. Emellett egy olyan történelmi időszakban kellett királyként élnie, amikor a királyi egyeduralom megvalósításának lehetősége eleve kudarcra volt ítélve. Uralkodásának időszakában sokkal inkább a nagyurak törvényei, akik elérkezettnek látták az időt arra, hogy gazdasági súlyuk növekedésével arányosan döntő befolyásra tegyenek szert az államügyek irányításában, kisebb mértékben az egyházi előírások határozták meg az ország életét és nem a király akarata. Ha uralkodásának kezdeti éveit leszámítva, amikor teljes mértékben a nagyúri politika játékszere volt, a későbbiekben felszínen akart maradni, alkalmazkodnia, lavíroznia kellett a nagyúri pártok, a világi és egyházi főméltóságok között. László királyt azonban módfelett zavarták az uralkodói kötöttségek és kétségbe ejtették, hogy erőfeszítései eredménytelennek bizonyultak. Egyszerre volt magyar király és a szabad életet kedvelő, a feudális rend kötöttségeit el nem fogadó szabad kun. Ha az ország érdeke úgy kívánta, még attól sem riadt vissza, hogy saját vérei, a kunok ellen fegyvert fognak. Egyéni sorsának igazi tragédiája, hogy szeretett kunjai kezétől veszítette el életét.

A kunok a hajszentlőrinci prépostságra támadnak

A kunok első konkrét belföldi akciójára 1273-ban, abban az évben került sor, amikor II. Ottokár több magyar várat elfoglalt, de még az év első felében, Ottokár támadása előtt. A kunok még május-júniusban fölláztak a vérükből származott király ellen, s a Duna-Tisza közének déli részére kiterjedő Bodrog megyei hajszentlőrinci prépostságra támadtak, ostrom alá vették, mint a királyi-egyházi hatalmat megtestesítő intézményt. Az apátság felmentésére küldött királyi seregnek kellett leverni őket.

Az összecsapásban a király 37 szerviense sebesült meg, illetve vesztette életét. Az alig egy évvel László megkoronázása után kitört kun lázadás pontos okát nem tudjuk. Az esemény valamilyen formában talán László és édesanyja, Kun Erzsébet viszonyával függhetett össze. Erzsébet IV. László megkoronázásakor a kiskorú király mellett kormányzó lett, az adományokhoz, intézkedésekhez beleegyezését kérték. Pecsétjére e szavakat vésette rá: „*Magyarország királynéja, a kun császár leánya*”. Azonban a gyermek király és anyja, Erzsébet között a hatalomra törő főurak kezdettől viszályt szítottak. A viszály kiéleződésének eredményeként már 1273 áprilisától eltűnik az oklevelekből Erzsébet kormányzói címe, illetve jóváhagyó záradéka. V. István özvegye 1272 végén még keresztül tudta vinni akarátát azzal, hogy az esztergomi káptalanra érsekként egy kis ideig (1273 nyaráig) sikeresen ráerőltette kegyencét, Kán Miklós erdélyi prépostot. IV. László és Erzsébet ellentéte egészen addig fokozódott, hogy a gyermek király sorra érvénytelenítette anyja birtokadományozásait. Többek között 1273 utolsó hónapjaiban azért vett el birtokot a többszörösen nádorságot viselt Kemény fia Lőrincről, mert az anyjához pártolt. A lázadás idejében újra Kemény fia Lőrinc volt a nádor. Gyárfás István úgy vélte, hogy azok a kunok lázadhattak fel, akik főbírájukhoz, a nádorhoz és annak szövetségeseihez, Erzsébet anyakirálynőhöz csatlakoztak a gyermek királlyal szemben. Ezt a véleményét IV. Lászlónak egy 1273-ban és 1274. március 28-án kelt oklevelére alapozta. Előbbiben a király Banai Mihálynak és Miklósnak, mert résztvettek a kunok ellenében a hajszentlőrinci prépostság védelmében, a Komárom megyei Wasy és Zelebegh földeket adományozta, utóbbiban a Hont megyei Dragus földet, melyet korábban ő adományozott Scelchen Mátyás fiának Morouchnak, mivel hűtlenségbe esett, ugyanis a lázadó kunokhoz csatlakozva, a király ellen fegyvert fogott (a kunok miatt az országban különféle harcok keletkeztek), Morouchtól visszavette és másoknak adományozta.

A kun törvény és hatása

1277. május utolsó napjaiban a Pest melletti Rákoson „valamennyi főpap és báró, valamint a minden egyes megyéből összejött nemesek és a kunok általános gyűlése (*generalis congregatio omnium prelatorum et baronum necnon omnium nobilium de singulis provinciis et etiam Cumanorum*), amelyen a király is részt vett. A tulajdonképpeni országgyűlés összehívásának a célja a főúri pártharcoktól szabdalt királyságban a „közjó” helyreállítása és „az országot és egyházakat ért károk és pusztítások” ügyének megtárgyalása volt. A tárgyalások fő témája az elharapódzott hatalmaskodások, birtokfoglalások, pusztító fegyveres támadások ügye volt, elsősorban az egyházakat ért károkról való tekintettel. A gyűlés határozatot hozott: „*királyi, egyházi vagy nemesi javakat senki se merészeljen elfoglalni, az ilyenre vetemedőknek senki segítséget ne nyújtson*”. Erre a határozatra a jelenlevők; főpapok, bárók, nemesek és kunok ünnepélyesen esküt is tettek. A püspöki kar jelenlevő hat tagja a király és a négy

társadalmi réteg (főpapok, bárók, nemesek, kunok) képviselőinek akaratából kiközösítő ítéletet hozott az ország belső békéjének megzavarói ellen, a király pedig esküvel kötelezte magát, hogy az ország meggyalázói ellen fegyveres hadfelkelést hirdet. A Rákoson lezajlott gyűlés nyilvánította „törvényes korúnak” a nem egészen 15 éves királyt és kezébe adta az ország „teljes kormányzatát”. Ezen a gyűlésen a feudális anarchia kibontakozása és az államszerkezet nyilvánvaló zavarai ellenében egy új koncepció bontakozott ki, melynek vezéregyéniségei az egyházi és a megyei keretek között bizonyos állami funkciókhoz jutó nemesek voltak, akik a szövetségbe bevonták még mindig jelentős katonai erőt képviselő kunokat is. S valóban még két évig, 1279 őszéig úgy látszott, hogy IV. László az 1277-ben megmozdult társadalmi erőkre támaszkodva valóságos uralkodóként veszi át az ország kormányzatát. A dürrkruti győzelemből hazatérő ifjú király megnövekedett presztízsét arra kívánta felhasználni, hogy továbbra is az 1277. évi gyűlés határozatainak szellemében járjon el. Nádorát 1268 kora őszén avval bízta meg, hogy királyi teljhatalommal és országos jogkörrel „fékezze meg, ítélje el és büntesse meg országszerte a gonosztevőket”. Az 1279. évi tétényi országos gyűlés (1279. július 13–25.) napirendre tűzte a király kiskorúsága idején, nevében tett mértéktelen adományok általános felülvizsgálatát is. Azonban ezen a gyűlésen a kun kérdés rendezése is felmerült. Az alapelveket a királyi tanács 1279. június 23. körül elfogadta, majd 1279. július 13-ra kitűzték a nemességet és a kunokat is magába foglaló convocatio publica regni összehívását. Az 1277-től eltelt két évben a király korszerű eszközökkel igyekezett a megrendült államot stabilizálni.

A konszolidáció azonban 1279. őszén hirtelen derékba tört. A király ugyanis nem volt hajlandó végrehajtani az úgynevezett „kun törvényt”, amelyhez az 1279. júliusi tétényi országgyűlés hozzájárulását adta. IV. László ekkor lépett arra a végzetes útra, melyen egy évtizeden át hanyódva, méltán érdemelte ki a megbélyegző árnyalatú „Kun” jelzőt.

A fordulat előzménye az volt, hogy a Szentszék elérkezettnek látta az időt, hogy beleavatkozzon Magyarország ügyeibe. III. Miklós pápa 1278. szeptember 22-én ki-nevezte legátusává Fülöp fermoii püspököt. A pápai megbízólevélben többek között ezeket írta neki: *„téged... mint a béke angyalát elküldtünk abba az országba, a követi tisztséggel teljes mértékben felruházva az említett országban, valamint a vele határos területeken: Lengyelországban, Dalmáciában, Horvátországban, Rámában, Szerbiában, Lodomériában, Galíciában és Kunországban, hogy ezekben gyomlálj és irts, pusztíts és rombolj, építs és ültess az úr nevében, ahogy hasznosnak látod”. A pápa a huzamosabb idő óta tartó „nyughatatlan lázadásokra és lázongó zavargásokra”, sőt a „polgárháborús” állapotokra utaló Rómába érkezett panaszokra hivatkozott, melyek „súlyosan nehezedenek a királyi trónra, s ennek irányítását elnyomván, nemcsak az országban fosztogatják a hívők javait, hanem az egyházak és más kegyes helyek jogait is megrabolják, s az egyház szabadságát tiporják”. A pápa azonban abban az időpontban avatkozott bele Magyarország belügyeibe, amikor az már a legkevésbé volt*

aktuális. A polgárháborús állapotokon az ország 1278-ra túljutott, a királyi hatalom önerőből is úrrá lett a lázadásokon, s megkezdődtek a konszolidáció munkálatai. Következésképpen a buzgó Fülöpnek az eredeti pápai megbízással kapcsolatos lehetséges intézkedései okafogyottá váltak. Ezért küldetésének lényegét egy olyan probléma központba állításában látta, amelyről egyetlen szó sem esett az eredeti pápai leirattal. Az ország polgárháborús körülményeiért és az egyházak helyzetének romlásáért nem a kunok voltak elsősorban okolhatók, holott Fülöp minden energiáját arra összpontosította, hogy a püspöki kart megnyerve, a királyt és a bárókat radikális intézkedésekre vegye rá a kun kérdés rendezése érdekében.

Az 1279. június 23-i kelettel IV. László nevében ránk maradt oklevél nem az első kun törvény, ahogyan történetírásunkban nevezik, hanem, amint Szűcs Jenő rámutatott, a pápai követnek az országtanácsban elfogadtatott és a királyra kényszerített diktátuma. Az oklevél kun cikkelyei a legátus által tervezett általános térítési és telepítési akció alapelveit tartalmazták. Eszerint az egész kun nép köteles felhagyni a pogány rítusokkal és felvenni a kereszténységet, szakítania kell a nomád, sátorozó életmóddal *„és keresztény szokás szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban”* kell ezután élnie, felhagy a keresztény vér ontásával, és visszabocsátja az egyházi és világi birtokosok elfoglalt földjeit. Az oklevél előjáróban tartalmazta a pápai főhatalom elvi elismerését, a király esküjét, hogy a legátust teljes világi hatalmával támogatni fogja és a király elkötelezettségét, hogy az egybehívandó gyűlés határozatait elfogadtatja és azoknak érvényt szerez. Sőt, ha a kunok ellenkeznének, *„megígértük és megesküdtünk, hogy... az említett kunok ellen az országunkból és az uralmuk alá tartozó tartományokból általános hadfelkelést hirdetünk és rendelünk el,...hogy őket a mondott sereg által és bármely más hasznos eszközzel a királyi hatalom erejével arra kényszerítsük, hogy a fentmondott dolgokat teljes egészükben elfogadják, megcselekedjék és meg is tartsák.”* A kunoknak a királyi tanácsülésen is részt vevő két főembere, Uzuz (Uzor „úz férfi” – Uzak „hosszú, hosszan tartó” a hosszú élet kívánságának a kifejezése) és Tolon (tolun – „telihold”) jóváhagyásukat adták a tervezethez, amint arra többször is hivatkozott az oklevél szövege. Jóváhagyásukat azonban úgy érték el, hogy a király ígéretet tett, túszoikat fog szedetni mind a hét kun nemzetségből.

1279. július 15-én már és július 25-én még ülésezett Tétény mellett *„egész Magyarország” „ünnepélyes és nyilvános gyűlése”*, melyben a főpapokon és a bárókon kívül ismét részt vettek a nemesség és a kunok képviselői is. Más urak mellett Alpar („hős férfi, bátor harcos”) és Uzur („úz férfi”) képviselték a kunokat. A fő téma ezen a gyűlésen is a „kun kérdés” volt. A gyűlés végül is hozzájárult a legátus tervezetének véglegesítéséhez, de a korábbi rendelkezéseket bővítette, részletezte, helyenként módosította és némileg enyhítette azokat. A véglegesített tervezetet, a *„kun törvényt”* 1279. augusztus 110-én adták ki királyi kettős pecséttel megerősítve. A törvényben, szemben a pápai legátus eredeti követelésével, enyhítésnek számított, hogy a kunoknak nem mindenben kellett a *„keresztények szokásaihoz... alkalmazkodni”*. Etnikai

különállásuk mindennapi külső szimbólumait, hagyományos haj- és szakállviseletüket, valamint ruházatukat legalább megtarthatták. A kun törvény az eredeti tervezethez képest igen jelentős módosítást is tartalmazott, ugyanis cikkelyekbe foglalta a kun társadalom népi szokásjogi egységének elismerését, alsó fokú autonómiájának biztosítását, amelyről a pápai legátus diktátumát tartalmazó 1279. június 23-án kelt oklevélben egy szó sem esett. Szentesítették, hogy a kunok közössége joghatóság tekintetében a királynak van alárendelve: „Szentesítettük, hogy a kunok közül való... urak és nemesek és a kunok egész közönsége országunk mindenkori nádorának bíraskodása alá fognak tartozni, miként ez Bélának, a mi nagyapánknak idejében elrendeltetett.” Más országlakosokkal való perekben kimondták a nádor és a kun nemzeti bírák közös illetékességét, „azzal a kivétellel csupán, hogy ha a per két kun nemes között keletkezik vérontás ügyében vagy valamely [más] ügyben, akkor afölött [a vétkes fölött] csupán annak a nemzetségnek a bírása fog ítélni, ki a vádlott részéről lesz ott, és az ilyen két kun nemesnek a perében a nádor semmit sem rendelhet el.” A fellebbezési fórum minden esetben a király ítélőszéke maradt. A törvényben elismerték, hogy „a kunok közül való... urak és a kunok nemesei az ország nemeseivel egy és ugyanazon szabadságot élveznek”. Hadjárat esetén, rendelkezett a király, „a kunok urai és nemesei mindnyájan kivétel nélkül kötelesek seregünkbe, melynek mi személyesen állunk élére, eljönni, éppúgy, mint a többi nemes királyi szervisek. A kunok tehát fejenként vonulnak a királyi seregbe, mentesek a megszállási tehertől, adománybirtokaikat szabadon birtokolhatják, szökött szolgálkat senki sem fogadhatja be.

A törvény kijelölte azokat a körzeteket, ahol – „keresztény módra” – falvakban kellett megtelepedniük. A kunoknak a korábbi külföldi hadjáratok során „elhurcolt keresztény foglyokat, akiket országunkban és tartományainkban bármely módon visszatartottak”, szabadon kellett bocsátaniuk. Ezt „a legátus úr a többiekhez képest különösen fontosnak és elsőrendűnek” tartotta. Ez a rendelkezés a kunok szolgálóira alapozott nomád gazdaságát létalapjában rendítette meg. A gyűlés ezen a rendelkezésén csupán annyiban enyhíthetett, hogy a keresztény foglyokra vonatkozó kötelezettség más külföldön elfogott foglyokra nem vonatkozott.

A kun törvény tartalmát tekintve tulajdonképpen semmiféle képtelenséget nem tartalmazott. Hiszen egy önmagát a nyugati-keresztény feudális világhoz tartozónak valló világban csakugyan anakronisztikus jelenség volt egy nomád és pogány kultuszoknak hódoló tömb, amely a környező magyar társadalom szervezetében is ingerlő, nyugtalanító, idegen test volt. Nem véletlenül hasonlította Kézai Simon krónikájában a honfoglaló magyarok életmódját, társadalmát a kunokéhoz. A kun uraktól, nemzetségfőktől, melyek egy része már földbirtokos is volt, már nem állt távol a feudális rendbe történő beilleszkedés. Nem őket, hanem a nomadizmusra ragaszkodó viszonylag népes „nemes” szabad középréteget, amely a kun haderő törzsét is adta, fenyegette a gazdasági összeroppanás, ha a kun törvényt csakugyan végrehajtják és szolgálkat szabadon bocsátják. Az elkeseredett ellenállás és lázadás, amely a

62. kép Fermó (Firmanus)
pápai követ Magyarországra érkezik
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

következő évben, 1280-ban kirobant, Fülöp fermoi püspöknek a kun ügyekbe történő beavatkozásával kezdődően érlelődött a kun szállásterületen.

Történetírásunk bebizonyította, hogy a kun kérdés megbolygatása szempontjából a kun törvények meghozatala 1279-ben a legszerencsétlenebb és legvégtetesebb időpontban történt. Ebben az időben a kun ügy nem volt akut országos probléma. A keresztény vért, bár a kun szállásterületeken csakugyan előfordultak birtokfoglalások és gyilkosságok, nem elsősorban a kunok ontották, hanem az egymással vetélkedő nagyurak és a királyi seregek. Az is igaz, hogy a kun szállásokon keresztény hadifogoly szolgák tömege dolgozott, de ezek helyzete

semmivel sem volt rosszabb, mint a keresztény birtokosok prédiumait megművelő, adható-vehető, vagyontárgy jellegű hagyományos szolgáké. A kun kérdés mesterséges felszítása szétzilálta az 1277 óta kibontakozó belső konszolidáció alapjait. A konszolidációs folyamatban a kunok jelentették az egyedül a királyi hatalom eszközeként bármikor mozgósítható mobil haderőt. A konszolidáció a király, a püspökök, a nemesség és a kunok egyfajta összehangolt egyensúlyán alapult. Fülöp fermói püspök azzal, hogy a kun kérdést állította tevékenységének középpontjába sikerrel terelte el a figyelmet arról, hogy a feudális anarchia tényezői nem semmisültek meg.

IV. László megoldhatatlan konfliktushelyzetbe került, egyik választási lehetősége rosszabb volt, mint a másik. A legátus már 1279 szeptember elején megintette a királyt, kilátásba helyezte kiközösítését és felrótta neki, hogy késlekedik a kun törvény végrehajtásával és a hónap közepére egyházi zsinatot hirdetett ki Buda várába. IV. László azonban, aki a pápai udvar megfogalmazásában „királyi mérséklettel alávetette magát a legátus üdvös intelmeinek”, most már fellázadt. Megelégedte, hogy az „egyház szabadsága” jegyében a legátus önálló rendelkezéseket hoz az országban. Azokat királyi jogainak megsértéseként fogta fel. Megtiltotta Buda tanácsának, hogy a zsinatnak helyt adjon. László ezt követően az ország északkeleti részébe távozott, így a legátus szeptember második hetében mégiscsak megrendezte a zsinatot.

Nyilvánvaló, hogy IV. László király nem akarta elveszteni a kunokat. Ezt pedig csak olyan módon érthette el, ha a kun törvényeket nagy türelemmel, óvatos tapintattal és megfelelő időtartammal hajtja végre. Vele szemben állt a legátus, aki agresszíven és türelmetlenül lépett fel. Október elején kimondta a király személyére és országára az egyházi interdiktumot. A súlyos helyzetben IV. László meghátrálni kényszerült. Megismételte a legátusnak tett valamennyi korábbi ígéretét és megesküdü az evangéliumra, hogy ígéreteit betartja. A kun ügy kiélezésével a legátus leválasztotta a királyról korábbi politikai támogatóit. A sarokba szorított király előtt két út maradt. Vagy vállalja a harcos egyház végrehajtó karhatalmának szerepét, vagy a kunoknál keres menedéket. Az első esetben gyakorlatilag fel kellett volna áldoznia immár egyedüli támaszait, a kunokat, a második esetben azzal kellett szembe néznie, hogy kívül kerül a keresztény-feudális értékrenden. Ebben a mindkét oldalról zsákcútcába, a királyi hatalom összeroppanásához vezető kényszerű helyzetben IV. László a kunokhoz menekült, őszinte bizalmat és politikai-katonai támogatást remélve. Októberi megalázkodása után valósággal elmenekült az udvarból Érsmlyó vidékére, a kunok Temesen túli szállásaira. A király lépéséről Rómába eljuttatott panaszok nyomán keletkezett pápai feddésben most bukkant fel először, hogy László király dacosan kun viseletet öltött és haját kun módra növesztette. A IV. László szemére hányt dőzsölések és kicsapongások ettől az időtől kezdődhetnek el. Ekkortájt tűnt fel a színen kun szeretőinek sorában elsőként a sokat emlegetett botránykő, a gyönyörű szépségű Édua, anyja, Kun Erzsébet révén Lászlónak valamiféle rokona, előkelő kun leány, akit az udvar hamarosan bűnbakként okolt amiatt, hogy a király eltaszította magát a törvényes feleségét, mondván: *„ama fajtalan Éduának... mindenki szeme láttára ágyastársává lett. És felesége gyalázatára a királynéi jövedelmeket... magának nyerte e szemérmetlen ágyas”*.

IV. László tünetően a kunokat választotta, a vele szembenálló erők pedig a pápai legátus körül sorakoztak fel. III. Miklós pápa 1279. december 9-én kiadott bullájában lényegében véve felszólítást intézett a magyarországi katolikus papokhoz, a legátust küldetésében híven támogató előkelőkhöz, ispánokhoz és bárókhöz, az ország egész népéhez és felszólította, valamint felhatalmazta az országot, hogy keljen fel a király ellen. *„Kilátásba helyezzük,... amint az kötelességünk, ha a katolikus hit védelmében hasznos, szükség esetén nemcsak egyházi, hanem világi büntetésekkel is élni fogunk a te boldogulásod és az említett ország üdve érdekében... Méltán bízunk abban is, hogy az említett ország főpapjai, bárói és népe Isten és az anyaszentegyház iránti odaadással annyira át van hatva, és annyira ragaszkodik az isteni akarathoz, hogy nemcsak nem támogat téged ily gyalázatos cselekedeteidben, hanem a hit buzgalma és a keresztény vallás iránti szeretet által hajtva inkább tetteid elítélésére kel fel a Megváltó dicsőségének megóvása érdekében,”* írta többek között a római pápa. IV. László a pápának adott válaszként az év végén elfogatta és a kunok őrizetébe adta a legátust.

Miután a királyon kívül, akinek az országban szava volt, az egyetemes egyházzal szembeni nyílt hadiállapot senkinek sem állt érdekében és a pápai felhatalmazás a király elleni fellépéseket jogszerűvé tette, a szervezkedő nagyurak, élükön Aba Finta erdélyi vajdával, aki titkon követte a déli vidékről Erdélybe vonuló királyt, 1280. január közepe táján Beszterce környékén foglyul ejtették őt és a bihari Borsa Lorándra bízták, hogy őrizze őt. A hatalom ismét egy nagyúri csoport kezébe csúszott át, amely a királyt őrizetben tartotta. Az egyház ettől a hatalomtól várta a legátus kiszabadítását. A kunok lázongtak, a Borsák birtokait dúlták és készülődtek a legátus kivégzésére. A hatalmat birtokló főurak végül is, a körülményeket nem tudjuk, elérték Fülöp püspök szabadon bocsátását, majd 1280. március elején a fogoly királyt Budára vitték és rákényszerítették immár harmadik esküjére, hogy végrehajtja a kun törvényt, megbánja az elmúlt hónapokban elkövetett „vétkait” és fátylat borít a történetekre.

A kunok általános lázadása IV. László újabb esküjét követően robbant ki. Miután a pápai legátus és a katolikus papság az országnagyok segítségével győzedelmeskedett, a király maga is az urak markában volt, sőt újabb esküjével cserbenhagyni látszott a kunok ügyét, reálissá vált az a veszély, hogy a kun szállásokra útnak indulnak a téri-tő bizottságok. A kunok 1280 nyarán fellázadtak. A Körösök vidékétől a Temesközig dühödten támadtak rá a környező kúriákra, majd öldökölve, gyújtogatva és zsákmányolva megindultak az Al-Duna felé, Havasalföld irányába. A Fehérváron sebtében összegyűlt seregnek IV. László állt az élére, s utána eredt a távozó kunoknak. Már a havasalföldi részekben érte utol, s részben fegyverrel, részben tárgyalásokkal visszatérésre bírta őket.

A hód-tavi csata

A nyugalom csak átmenetileg állt helyre. Bár 1281. június végén Fülöp legátus távozott az országból, a kun törvény végrehajtásának következményei továbbra is reális fenyegetést jelentettek a törvény hatálya alatt lévő kun tömegek számára. Az elégedetlenek kapcsolatba léptek a tatár uralom alatt élő kun testvéreikkel. Behívták vezérüket, Oldamurt (amely, az Eltemir „birodalom-vas” jelentésű név mélyhangú változata), állítólag azzal a céllal, hogy átvegyék a hatalmat Magyarországon. „Nemcsak országunkat akarták alávetni, hanem királyi koronánkat is el akarták ragadni” – állította utóbb IV. László egyik oklevelében. A királyi hatalom korábbi feltétlen támaszait 1279-től 1282-ig sikerült annyira elvadítani, sikerült olyan helyzetet teremteni, hogy a kunok valóban súlyos veszedelemmé váltak az állam számára. Mint a Képes Krónika írta: „az Űr ezerkétszáznyolcvankettedik évében, amikor Oldamir, Cumania fejedelme, összegyűjtván a kumánok seregét a Hoodnak nevezett tó környékén, ellenségesen be akart törni a magyarok országába, hogy uralma alá hajtsa, László király, mint „vitész Józsué” harcba vonult ellene népéért és országáért. Seregében Loránd, Tamás fia, a derék vitész, bátor rohamban támadott lándzsájával a kumánok ellen, és

sokakat dicséretesen levert és leterített. Később, amikor az ellenfelek között megkezdődött a kemény ütközet, az isteni kegyelem hirtelen és váratlanul nagy záport zúdított a pogányok arcába, és ők, akik íjukban és nyilaikban reménykedtek, a sűrű eső miatt – a próféta szavaival – „olyanok lettek, mint a föld sara”. És így László király az isteni segítségben bízva győzelmet aratott.” IV. László egy, a hód-tavi csata évében kelt, oklevelében a krónikával megegyezően arról írt, hogy „midőn Oldomér a kun nép egész sokaságával ellenünk lázadva a hűtlenség és gögösség szellemével eltelve felkelt, el akarván űzni minket királyságunkból, és Magyarországot hatalma alá akarván igázni, s midőn saját fájának említett sokaságával együtt Hódra jött, velünk személyesen összecsapott,... mi Isten segítségével Oldomér fölött diadalt arattunk, övéi közül sokat foglyul ejtve és megölve, ezt az Oldomért országunkból kiűztük.”

Ebben a harcban IV. László szövetségesei, korábbi foglyul ejtői mellett, a többi országbáró, a nemesek és a székelyek voltak. Az egykori Hód-tó, ahol a királyi sereg és a kunok összecsaptak, feltehetően Hódmezővásárhely mellett lehetett. Az ütközetben, mely a királyi haderő átütő győzelmét hozta, sokan veszték oda a kunok közül. De még többen menekültek ki az Al-Dunán túli részekre. Kézai Simon krónikájában lakonikus rövidséggel írta a hód-tavi csata végkimeneteléről: „László király... oly vitézül rájuk (ti. a kunokra) támadt, hogy abban a csatában kemény vereséget szenvedtek, igen sokan elpusztultak közülük, mások pedig, feleségüket, gyermekeiket és minden ingóságukat hátrahagyva, a barbár népekhez menekültek. Néhányan viszont, akik visszamaradtak, a király parancsai előtt úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni.” A hód-tavi csata „eredményeként” szűnt meg kun szállásterületnek lenni a Körös-Maros köze és a Temes vidéke. Feltehetően két teljes nemzetség menekült ki az országból Havasalföldre. A pusztává lett kun földéken és a kun foglyokon a magyarok osztozkodtak, amely tovább növelte kunok elégedetlenségét.

Az 1285. évi tatár betörés

A hód-tavi csatában legyőzött kunok közül sokan a nogaji tatárok fensőbbisége alatt élő rokonaikhoz menekültek. Távozásuk megritkította az Alföld népességét, főleg annak lovas harcra képes, fegyveres elemét. Mindez persze növelte a Magyarországon maradt kunok iránti bizalmatlanságot. A korabeli források szerint a menekült kunok ösztönzésére történt az 1285. évi tatár betörés. A Képes Krónika erről az eseményről meglehetősen szűkszavúan a következőket írja: „Végül azután a kumánok közül azok a kevesek, akik megmenekültek (a hód-tavi csatából), a tatárokhoz futottak és az ő ösztönzésükre az Úr 1285. évében másodszor is bejönnek a tatárok Magyarországra, és egészen Pestig mindent irgalmatlanul fölégettek.” Valóban 1285. január-márciusában ismét tatár lovak tapodták Magyarország földjét. A Dnyeper vidéki tatárok két kánja, Telebuga és Nögej (Batu kán és testvérének unokái) vezetésével az északi

Kárpátokon tört be az ellenség, majd Sáros, Abaúj és Borsod vidékét pusztítva Pestig hatolt, s Erdélyen keresztül távozott. A Continuatio Vindobonensis írója úgy tudta, hogy 1284. „Karácsony után hatalmas tömegű kun és tatár tört be Magyarországra és nagy pusztítást okoztak.” Benedek esztergomi prépostnak a tatár betörés évében kelt egyik leveléből értesülhetünk az akkori eseményekről. „A tatárok végtelen sokasága... Pest alá jött és Erdélytől kezdve a Dunáig az egész földet elpusztították, de a nemesekből és a fegyveresekből csak igen keveset voltak képesek megölni, azonban az alacsonyabbrendűekből, azaz a parasztokból, a gyengékből, meg a betegek közül jó hátszort kardélre hánytak, a tatárokból viszont a magyarok és más magyarországiak egyes ütközetekben mintegy huszonhatezret öltek meg és most a tatárok, hogy a magyarok keze közül kiszabadulhassanak, Erdélybe vonultak vissza, de a székelyek, a vlachok meg a szászok minden útjukat bevágták és eltorlaszolták, és ezért életveszélybe kerülvén, táborot bontani kényszerültek. Hogy ezekkel mi lett, arról még nem tudok biztosat írni. Azt azonban valósággal tudom, hogy kétszázezer jól fegyverzett tatárt támadta meg, az asszonyokat, gyermekeket nem számítva, Magyarországot, hogy elfoglalja, és főbb vezetőik neve Mihei és Thalabuga, de azt szeretném – írta a derék prépost –, hogy bár az én életemben sohasem ismertem volna meg neveiket.” Benedek prépost veszteségbecslése is alighanem erős túlzás. Abaújban és Sárosban eredményesen védekeztek a tatárok ellen a főurak. Aba Amadé egy tatár csapatot megvert, s diadala jeléül tíz tatár főember fejét küldte a királyhoz, Baksa Simon fia György pedig „igyekezetével országunk lakói közül sok foglyot kiszabadított a tatárok fogságából, továbbá győzelme jeléül szokás szerint sok tatár fejét elküldte hozzánk”, – írta egy 1288-ban kelt oklevelében IV. László. Erdélyben a székelyek, a románok és a szászok szálltak szembe sikerrel a visszavonuló tatár seregekkel. Pl. az aranyosi székelyek a „tatárok dühödt támadásával Torockó vára alatt hőiesen szembeszálltak, hogy kiszabadítsák honfitársaikat, és abban az összecsapásban több mint ezer embert szabadítottak ki a tatárok keserves és szörnyű fogságából”.

A történetírásban felmerült az a gyanú, hogy a tatárokat László király hívta volna be az országba. A feltételezés, mi több állítás egy téves névértelmezésen alapult. A tatár betörést követően IV. László ismét „hűtlenek megzabolázására” volt kénytelen hadat vezetni a Szepességbe. Ebben a hadjáratban tűnt fel első ízben a *neugerii*-nek, *neugarii*-nak nevezett harcos elem, amelyet a források utóbb úgy emlegettek, mintha külön népről lenne szó. A névhasonlóság alapján voltak, akik úgy vélték, hogy a *neugerii*, *neugarii* név Nögej-tatárokat jelöl. Valójában a kun *nöger* szó, mely a magyar nyelvbe *nyögér* formában került bele „kísérettagot, kísérő katonát” jelent, összességében olyan katonai kíséretet, amellyel hatalmukat biztosítandó a nomád fedelmek, vezérek, köztük a kun előkelők is körülvették magukat. Nem kizárt, hogy az 1285-ben először felbukkant magyarországi *nyögérek* sorában a balul sikerült beütésből visszamaradt tatárok, esetleg a Kárpátoktól keletre tatár függésben élő kunok közül felfogadott harcosok is akadtak. A király környezetében a *nyögérek* megjelené-

sével vált teljessé IV. László végzetes fordulata, amelynek alapján jogosan kapta meg kortársaitól a „kun” nevet. Mert az egymást a hatalomban váltogató nagyúri csoportok karmaiból nem az egyházra és a nemességre támaszkodva próbált meg kitörni, hanem oly módon, hogy megkísérelte a királyi hatalmat kiszakítani, ami eleve lehetetlen volt, a keresztény-feudális társadalmi viszonyok közül.

Itt kell megemlítenünk, hogy a tatárok távozását követően a szepesiek fellázadva IV. László ellen, ostrom alá fogták a szepesi királyi várat. A király magyar és kun csapataival, valamint a tatár hadifoglyokból toborzott fegyveresekkel a vár fölmentésére sietett. Ekkor történt, hogy a király seregében szolgáló kunok és tatárok (a nyögérek) megrohanták és kifosztották a vár közelében fekvő szepesi káptalant.

IV. László halála

Bár nem tartozik közvetlenül semmiféle hadi eseményhez, belpolitikai jellege miatt ide soroljuk a király meggyilkolásához vezető eseményeket. 1284 első hónapjaiban IV. László a Kőszegiekkel szembeni fiaskója során már negyedszer szenvedett vereséget saját alattvalójától, s volt kénytelen meghátrálni. A főúri csoportosulásokkal szembeni harcban az egyháztól és a nemességtől várható segítség túl kevésnek látszott, a király többé nem is támaszkodott rájuk. A kun befolyás megerősödése nyilvánvalóvá vált, ami elsősorban abban nyilvánult meg, hogy IV. László, mint afféle nomád fejedelem kunokból és más pogány elemekből egy parancsait vakon teljesítő sereget szervezve, arra támaszkodva valamiféle autokrata hatalmat kívánt megteremteni. A király hadseregének, a nyögéreknek létszáma nem lehetett csekély, hiszen az 1285–1290 közötti források külön népként emlegették őket. A király környezetében néhány magyar szerencselovag is megjelent, köztük a későbbi nádor, a tolnai birtokos Mizse nevű kikeresztelkedett mohamedán. A kun befolyás másodsorban, legalább is a megbotránkozott keresztény főpapok annak tulajdonították, a király kicsapongó életmódjában mutatkozott meg. A már korábban említett Édua mellett újabb kun ágyasok tűntek fel, közülük kettőnek Mandulának és Köpcsecsnek („dús haj[ú]”) a nevét tartotta fenn a hagyomány. A Képes Krónika megfogalmazásában: „*László királynak apuliai Károly király leánya (Izabella, magyarországi nevén Erzsébet) volt a felesége. De gyűlölte a hitvesi ágyat, kumán leányokhoz ragaszkodott; a Cydua (Édua), Cupchech (Köpcsecs) és Mandula nevű leányokat, és még sok mást is ágyasként tartott. Szerelmüktől – méltán – megromlott a szíve, a bárók meg az ország nemesei gyűlölték őt.*” Feleségét, Anjou Izabellát, a Nyulak szigeti (ma Margit-sziget) apácakolostorba záratta és ott őriztette.

IV. László 1286 novemberében újra hadjáratot kezdett, immár az ötödiket, hogy a Kőszegiekkel, hatalma legfőbb ellenlábasaival, leszámoljon. Kezdetben a király serege sikeres volt, egy várat sikerült elfoglalnia, de a Kőszegiek elmenekültek, főúri szövetségeket gyűjtöttek és 1287. március második felében a Zsitva mellett lezajlott

ütközetben győzelmet aratva visszavágtak. IV. László vert seregének maradványai-
val a zólyomi, lipthói részekre húzódott vissza, majd késő tavaszon a Csepel-szigetre
vonult. Itt 1287. május 18-án általános amnesztiát hirdetett mindenki számára, aki,
a „hűtlen bárók és nemesek” ügyét odahagyva, zászlaja alá áll. Azonban így sem si-
került sereget gyűjtenie. Az őszön néhány megmaradt hívével és kun nyögéreivel
kénytelen volt visszahúzódni a Felvidékre, ahol november 4-én újabb, ismét ered-
ménytelen amnesztiát hirdetett.

Ladomér esztergomi érsek és a magyar klérus is szembefordult a királlyal, aki
„maga is olyan lett, mint a tatár”. Az érsek és a pápai udvar között viszont teljessé
vált az összhang. 1287 tavaszán a Vatikán már a kunok és a király *„tatár, szaracén,
nyögér társai”*, pogány kísérete elleni keresztes hadjárat tervével foglalkozott, amely-
nek meghirdetője az esztergomi érsek lett volna. Az akció a pápa halálával szakadt
félbe. Az esztergomi érsek a király távollétében, 1287 novemberében Budára ország-
gyűlést hívott egybe, amely a király ellenében hozott határozatokat, többek között
Erzsébet királyné kiszabadítására és korábbi jövedelmeinek biztosítására. IV. László
szorult helyzetében 1288 márciusában a Szepességből kíséretével Esztergomba vo-
nult és Ladomér érsek előtt a bűnbánat és megtérés látványos színjátékát játszotta el.
Mint az egyházfő érsek 1288. május 8-án kelt, IV. Miklós pápához intézett levelében
írta: *„Egész királyi kíséretével hozzám jött Esztergomba, hogy hitet tegyen előttem és
az ország lakói előtt, hogy megtérése és beismerése kétségtelen. Nagy megalázkodás-
nak jegyeit mutatta és csalárd szemeiből, mit csak nehezen tud észrevenni a keresztényi
egyenesség, csodás mesterséggel bőséges könnyeket ontott, s a feloldozás jótéteményét
alázattal esdette. Nekem pedig – ámbár ez elmúlott eszközöseit tapasztalván, kevés-
sé hihettem neki – nehogy azzal vádoljanak, hogy mértéktelen szigorúságot mutattam
kelleténél túl, és netalán az egyszerű lelkeknek inkább botrányára lennék, feloldozá-
sa előtt, szerzetes és világi bármely állapotú főpapok, hogy úgy mondjam, végtelen
sokaságának jelenvoltában, meg kellett esküdnie ez általam szerzett cikkelyekre. Min-
denekelőtt, hogy tatár hitetlenséggel való nyilvános vagy titkos szövetkezéstől és barát-
kozástól magát szívből távoltartja, sem pedig a tatárokhoz ünnepélyes vagy egyszerűbb
követséget semmi alkalommal nem küld, mivel tartományi zsinaton, sőt az egész ma-
gyar egyház jóváhagyásával minden követeket vagy hírvivőket, akár a király küldeté-
séből, vagy bárki másnak ürügyén, nyilván vagy titkosan, jól lehet maguk a katolikus
hit megvallói, ha azokhoz utaznak vagy utaztak, már régen kiközösítettem, sőt hogy
igazabban szóljak, kiközösítetteknek jelentettem ki, mint eretnekeknek és kárhozza-
tottaknak pártolóit, kik – hacsak méltó bűnbánatot nem tartanak – a szüntelen tűz
örök büntetésére jutnak. Továbbá, hogy miként tatárt nem, hasonlóképpen szercesnt,
nyögért, zsidót, kunt vagy bárki mást bármilyen névvel nevezendő, ki az igaz hit egy-
ségétől idegen, akár házi szolgálatban vagy külső szolgálattételben, különösképpen s
méltóságban, várispánságban, nyilvános és magán királyi vagy országos hivatali tiszt
igazgatásában meg nem tűr, sem pedig nem engedi, hogy mások maguknál ilyene-*

ket tartsanak, vagy megtűrjenek, mindaddig, míg valóban, és nem csalárd módon, a keresztség kegyelmét el nem nyerték, s az, hogy a hitben megszilárdultak, nevezetes módon tűnik ki és nyilván továbbá, hogy mindenképpen elvetve a pogány szerzések szentségtöréseit, undok, és isteni ítélettel kárhoztatott szokásait, a katolikus viselkedés becsületes formájára térjen vissza maga és övéi, ne térjen el másoktól, különösen ételben, ruházatban, szakáll- és hajviselésben, és hogy ama gyalázatos katolikusoktól (kik ily gonosz, hitszegő és tisztátalan tanácsadásnak mesterei), akárcsak mint valódi mérgektől, magát és övét a szokottnál is gondosabban óvja, ugyanazon igyekezettel és óvatossággal kerülvén őket, mint akiktől tudja, mert tudnia kell, hogy óvakodni szokás; ne érintsen mérges állatot. Továbbá. Hogy országa minden egyházának kiváltságait és szabadságait, melyek nem csupán eléktelenedtek, de csaknem semmivé lettek, helyreállítja, és helyreállítván megőrzi az atyai kánonok előrelátó intézkedése szerint, miként nyilvánvalóan katolikus ősei cselekedtek is, különösen azok, kiket érdemeik kitűnősége okából a szentek katalógusába írtak, és kik nem csupán a menny polgárai között is különösképpen szentek, de kiket itt a földön is mint embereket méltó, hogy tiszteljenek. Továbbá, hogy Erzsébet királyné asszonyt, ki oly előkelő katolikus királyok véreből származott, ki neki Isten rendeléséből törvényes ágyának társa, és neki rendelt felesége, tisztán és teljességgel, hűségesen és nem csalárd módon, azután, hogy neki visszaadott, férji szeretettel illesse, minden királynéi jogát teljesen és bármiféle csorbítás nélkül neki ténylegesen visszaszolgáltassa.

Mindezekről és sok más dologról – kifejezetten és beleértve –ügymint a rablók megfélemezéséről, országa szabadságainak és mindennemű állapotának helyrehozásáról a papság és a nép, világi és szerzetes személyek szeme láttára és tanúságtétele mellett a szentséges evangéliumot és az Úr keresztségének életadó fáját megérintvén, ahogyan mondtuk, nyilvánosan és ünnepélyesen esküt tett, testi mivoltában. És mielőtt a feloldozást elnyerte volna, mindenkinek, ki jelen volt, füle hallatára, tiszta hangon, midőn még előttem, bűnös előtt alázatosan térdre hullva máskor sem nem hallott, sem nem látott szelídséggel hallgatta mindezeket, megmondottam, hogy ha, mi távol legyen, előbbi tévelygéseibe visszahullva magát beszenyezne, e kánonszerű, de emberi ítélettel is hozott kiközösítés büntetésébe nem csupán újra visszataszítjuk, de hogy már abba vissza is taszított, azonnal tudja meg. De azt sem hagytam érintetlenül, mivel hogy el nem mellőzhettem ez előbb írott esküvések során, hogy ama személyt, ki által házasságtörő ölelkezésekbe bonyolódott, más egyéb tévelygései között is mint legkevésbé illendőt főként távoztassa el; mint olyat, ki Istentől mindenképpen távol van, küldje el országának legtávolabbi, vagyis inkább a szomszédos és határos országok távol eső végeire, mindazonáltal úgy, hogy valamely katolikushoz menjen férjhez. Ezután pedig az említett esküt, miként azt tőle kívántam, előttem és az ország előtt letette, a feloldozása előtt és azután is következő három napon át Esztergomban tartózkodott, sok és borzalmas átkozódásokkal, nyilvános szóval hirdetve, hogy ő és egész országa test-

ben-lélekben halott volt; most pedig, mert az isteni kegyelem áradása meg világította szívének rútsággal teljes sötétjét, új fényre támadt.”

A király ténylegesen csak taktikai lépésnek tekintette az esztergomi nyilvános eskütételt. A feloldozást követően Budára távozott és a kiegyezés zálogaként kezesekeket vett a bárók és nemesek közül, kiket azután a királyi várakba záratott el. Majd látványosan felrúgta fogadalmait, megszegte esküjét. Válaszul arra, hogy az egyház és a főurak fontos kérdésnek tartották a törvényes ágyban történő utódnemzés témáját, „*ama fajtalan Éduának*” a királyi udvarban „*mindenki szeme láttára ágyastársává lett*”. Pogány kíséretével rárontott a nyulak-szigeti apácakolostorra, kiragadta onnan a tíz évvel korábban általa főnöknővé tett nénjét, Erzsébetet, ki „*több esztendőtlől fogva a tatárfélékkel való nászra vágyakozott*” és egy cseh főúrhoz, Rožemberk Zawišhoz adott feleségül 1288. május 4-én. A király ezekkel a cselekedeteivel nyíltan hadüzenetet intézett az egyházhoz. Ladamér érsek „*két tiszteletre méltó főpapot*” küldött IV. Lászlóhoz, aki a követeket „*sok gyalázkodással illette, és az egész magyarországi és az azon kívüli klérust is borzasztó fenyegetésekkel átkozta. Az esztergomi érsektől, mondá, és az alája rendelt püspököktől elkezdvén, ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómáig. És hozzátette még... Nagyon keveset, vagy éppen semmit sem törődnék azzal, hogy amit cselekszem, az az egyházi törvényekkel, amelyekre mindig hivatkoztok, egybehangzó, vagy azoktól eltérő-e? A magam számára ugyanis én vagyok a törvény, és hogy valamiféle papok törvényei korlátozzanak, el nem tűröm.*”

Azonban Kun László törvénye nem volt egyéb, mint egy nomád fejedelem pózában tetszelgő uralkodó elvakult akarata, aki már gyakorlatilag nem számított hatalomnak és botrányokon kívül másra nem volt képes. A főurak elszigetelték a királyt. Hagyták, hogy kun környezetével ide-oda vonulgasson az országban. 1288 tavasza után IV. László hol a Tisza, hol a Maros vagy a Temes vidékén, az Al-Dunánál vagy a Barcaságban táborozott nomád udvarával, távol a feudális kormányzati központoktól. Ebben az időben összesen kétszer jelent meg a Dunántúlon, de csak azért, hogy királyi méltósága maradványait is végképp elveszítse. Tudniillik a Kőszegiek birtokai és a szomszédos ausztriai vidékek között időnként határszéli összecsapások voltak. Azonban 1289 tavaszán igazi háború robbant ki az ország nyugati határszélén. Habsburg Albert herceg, aki apjától, Rudolftól, IV. László szövetségesétől 1282. december végén vette át Ausztria kormányzását, 1289. április 24-én Kőszegi Iván hatalmaskodásai ürügyén 15 ezres haderejével általános támadást indított Magyarország ellen, miután Pozsonyt már két évvel korábban megszállta. Elfoglalta Sopront és Vas megye jelentős részét, majd Mosonba nyomulva Magyaróvárt is. Azonban Albert herceg IV. László tudtával és belegeyezésével indította meg támadását Magyarország ellen. A magyar király ugyan átvonult a Dunántúlra, Fövenynél (a mai Tác-Fövenypusztánál) táborozott, de semmit sem tett az ország védelme érdekében. Miután az osztrák uralkodó nyáron hazatért erőt gyűjteni, a magyar király is visszatért a Tiszántúlra és Erdélybe. Albert szeptember végén újra támadott és egy havi ostromot követően el-

foglalta Kőszeg várát, majd decemberben Szentvidet is, IV. László ismét átvonult a Dunántúlra, de csak azért, hogy továbbra is tétlenül nézze a fejleményeket. Emiatt az ország közvéleménye, az urak és a nép is, ellene fordult. A király valóban elvesztette minden hitelét és becsületét. A háború nyári szünetében, 1289. június 23–26. körül megrendezett országos gyűlésen a főpapok, a főurak és a nemesség ismételten az ország helyzetét kívánta rendezni. Bár a fennmaradt töredékes adatokból nem világlik ki, de feltételezhető, hogy a gyűlés kötelezte a királyt a Habsburg Albert elleni fellépésre. Talán ezért jelent meg seregével másodjára is a Dunántúlon. A király tétlenségére lehetett a válasz az általános felzúdulás. Sőt a Kőszegiek két korábbi fellépését (1278, 1287) követően immár a kormányzat hívta be az országba az új uralkodó jelöltet, az „utolsó aranyágacskát”, a későbbi

III. Endrét, aki 1290 elején meg is jelent a zalai részeken.

IV. László a kialakult helyzetben 1289. december 7-én, majd december 25-én Csanádról és Körösszeigről hadparancsot adott ki és fegyverbe szólította a nemességet. Azonban néhány kegyencén és kun kíséretén kívül már senki nem fogott fegyvert mellette. A király kíséretével 1290 első felében, amint egyik neves történészünk fogalmazta, mint a ketrecbe zárt vad vonulgatott Cegléd és a Temes-vidék (Karánsebes, Székes), valamint a bihari részek közötti háromszögben. Ezen az országrészen a külföldi krónikák értesülései szerint valamiféle félpogány világ támadt fel. Ez volt Kun László megmaradt országa, erre a részre terjedt ki hatásköre az 1290 májusában ki-nevezett nádornak, a szaracén Mizensnek.

A „kun” királynak ez a céltalan vergődése már a kunok számára is terhessé vált. Így azután királygyilkosságra vállalkozók is akadtak közöttük. Hogy a felbujtó ki vagy kik voltak, nem tudni. Csak annyi bizonyos, hogy amikor IV. László Csanádról a bihari részek felé vonult, 1290. július 10-én éjjel a Körösszeigi vár közelében kun előkelők, Árbóc (Arbuz „dinnye, tök”), Törtel („négy nép ura – négy fiú apja”) és Kemence (Kemencse „beteljesülő kívánság”) embereikkel együtt rárontottak a sátrában alvó

63. kép A halott IV. László és menekülő kun merénylői
(A Képes Krónika könyve 2009 nyomán)

királyra és meggyilkolták. Lehetséges, hogy a Körösszegi vár ura, Borsa Kopasz részese volt, mint felbujtó, a gyilkosságnak. De némely krónikaváltozatok úgy tudták, hogy több tanácskozás után a kunok közössége határozta el a végzetes tettet. A boszszú, noha már semmin sem változtatott és teljesen értelmetlen volt, nem maradt el. Mizse nádor és testvére Ejze, valamint Édua, a király első számú, a királynéi jövedelmeket élvező ágyasának testvére fegyvereseivel együtt rárontott a gyilkos kunok szállására, az egyik tettezt kettőbe hasították, a másikat miszlikbe aprították, s egész nemzetségüket, a csecsemőket is beleértve, kiirtották. A csanádi székesegyházban végső nyugalomra helyezett király temetését nem kísérte részvét, a gyilkosok nemzetségeit ért vérengzés pedig már hidegen hagyta az ország lakosait.

A KUN ÍJÁSZ ÖLTÖZÉKE ÉS FEGYVERZETE

A kun lovas vitéz viseletéről és fegyverzetéről a Szent László-legenda falképei, amelyek a kunokról való személyes és hiteles élmények hatását tükrözik, és a régészeti leletek alapján nyerhetünk képet. A Szent László-legenda a szájhagyományban maradt fenn. A 14. századi krónikakompozíció (Képes Krónika) szövege szerint 1068-ban pogány kunok törtek Magyarországra. Ma már pontosan tudjuk, hogy ezt a betörést úz vagy besenyő-úz csapatok hajtották végre, akiket a magyar csapatok az észak-erdélyi Kerlésnél legyőztek. László herceg egy szép magyar leányt elrabl és magával hurcol pogány üldözésére indult, megközelítette, de nem sikerült utolérnie. Ekkor arra kérte a leányt, hogy övének fogva ragadja meg a kunt és vesse magát a földre. Így is történt. Ezután Szent László sokáig birkózott a kunnal, majd miután a megmenett leány a kun Achilles-inát elvágta, megölte a leányrablót. A Szent László-legenda egyes ciklusai, amely a 13. század végétől mintegy két évszázadon keresztül kedvelt témája volt a templomi freskófestészetnek, a kunok vonatkozásában elsőrendű viselettörténeti forrást jelentenek.

A kun lovas katona felsőruházata csaknem térdig érő kaftánból, nadrágból és csizmából állott. A bő kaftánt általában nehéz anyagból készítették. Kivételt képeztek az előkelők, akiknek ruházatát bizánci kelmékből vagy keleti selyemből varrták. A kaftán szárnyait elől, a jobb oldali szárnyat a balra, egymásra hajtották, s övvel fogták össze, szorították le. A kaftán ujjá a csuklóig ért. Gyakran széles, rávarrt csíkokkal díszítették, ahogyan a kaftán oldalsó széleit és az alját is. A kaftán alatt kerek nyakkivágású inget viseltek. Ilyen inget a sodronypáncél alá is fölvettek. Erre a Csölyospálos-Csölyospusztán előkerült, a 13. század második felében eltemetett kun vitéz sírjának

a leletanyaga a bizonyították. A kaftán alá fölvetting olyan hosszú is lehetett, hogy kilógott a kaftán alól.

Az általában díszítetlen, csupán egy fém csattal záródó övre függesztették fel a fegyverzetet és az egyéb szereléseket. A kun könnyűlovas általában díszítetlen, csak csattal felszerelt övére akasztotta a szablyát, az íjtegezt és a nyíltegezt, valamint kését, csiholóját, fésűjét, tarsolyát.

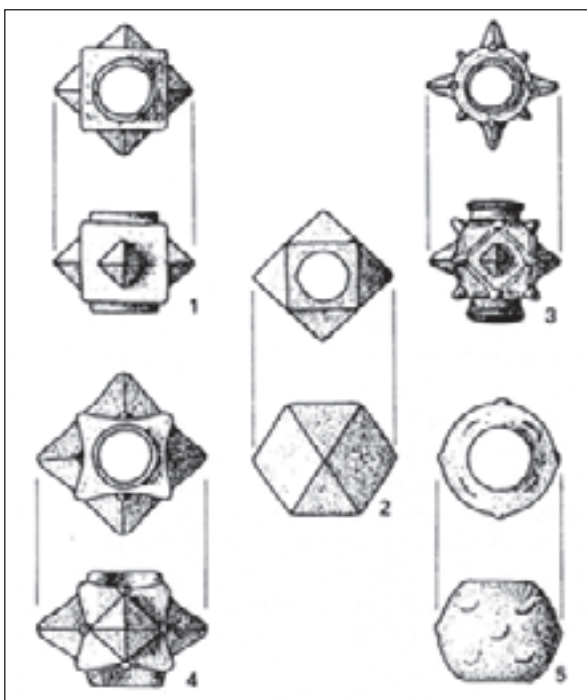
A kun előkelők azonban, amint több, a 13. század második felére keltezhető,

sírlelet bizonyítja (Csólyospálos-Csólyos, Kiskunmajsa-Kígyópuszta, Szentkirály-Felsőszentkirály), hamarosan megirigyelték a magyar előkelők nemesfém veretes fegyveröveit. Ugyanis azok a veretes övek, amelyek a kun vezetőréteg sírjaiból előkerültek, nem a keleti ízlést tükrözték. Mintakincsük és formaviláguk az európai lovagi élethez kötődött. A kiskunmajsa-kígyópusztai sír övének niellódíszes aranycsatja lovagi harci jelenetet ábrázol. A csattesten található harci jeleneten ábrázolt lovagok a 13. század harmadik negyedének páncélzatát viselik. Az övet díszítő kerek, középső részükön félgömb alakúra domborított, aranyveretek közül négy maradt meg. A veretek szélére körben feliratot véstek, amelyek a lovagi védőszentek, Szent István, Szent Bertalan, Szent Jakab és Szent Margit közbenjárását kérő, latin nyelvű fohászok. A szentkirály-felsőszentkirályi sír övét aranyozott ezüst, indás-palmettás mintájú lemezes csattal és szíjvéggel, valamint 14 címerpajzs alakú, címert ábrázoló, továbbá 15 kettősliliom formájú verettel szerelték fel. A csólyospálos-csólyospusztai sír aranyozott ezüst övcsatját és szíjvégét hullámvonalas indadíszben elhelyezett félkörös virágmintával díszítették. A megmaradt négy, díszítetlen, kerek ezüst övveret a kígyópusztai veretekhez hasonló, középső részén feldomborított, széles karimájú.

Az övek összekapcsolásának és viselésének módja a korabeli európai divathoz hasonlított. Az övszík vége szabadon lecsüngött a térdig vagy a lábszárig. Európa ezt az övdivatot a 9–11. századi sztyeppei jellegű bolgár, magyar, besenyő viseletből vette át. A kunoknál, akiknek korábbi sírjaiból rendkívül ritkán, szinte elhanyagolható mértékben, kerültek elő veretes övek, a 13. század közepén nyugati hatásra jelent meg ez az övdivat.

64. kép Kun vitéz. Rekonstrukciós rajz
(ZSOLDOS 2009 nyomán)

65. kép 11–14. századi csillag alakú buzogánytípusok:
 1. négytüskés, 2. levágott sarkú kocka alakú,
 3. négytüskés dudoros, 4. tizenkét tüskés, 5. gömb-
 vagy hordó alakú (KRISTÓ/KOVÁCS/ 2003 nyomán)

készültek ezek a díszövek, a kun előkelőkhöz kétféle úton kerülhettek: királyi ajándékként vagy diplomáciai úton. Előbbire kitűnő bizonyíték egy 1264-ből fennmaradt becses jegyzék, amely egy velencei udvari szállítónak alig félévnyi követeléseire adott kifizetések tételes elszámolását tartalmazza István ifjabb király udvarában. Ebben a fél évben hat tétel tartalmazza azokat az értékes textíliákat, amelyeket az ifjabb király a kun előkelőknek juttatott. A diplomáciai úton kapott nagy értékű ajándékok lehetőségére pl. azon levél utal, amelyet 1273-ban Anjou Károly (1268–1285) szicíliai király intézett Alprához, a magyarországi kunok vezéréhez (Magnifico viro Albret et alys nobilibus Cumanis). Anjou Károly felszólította „nagyságos Alpra urat és a kunok többi nemeseit”, hogy V. István király halála után hűségesen ragaszkodjanak László királyhoz, akit ő maga is sereggel és pénzzel támogatni igyekszik, a kunoknak pedig hű szolgálataikért jutalmat helyezett kilátásba.

A kun lovasok nem mai értelemben vett nadrágot, hanem a székeley viselethez hasonló, lágyéig érő, harisnyát viselték. Térden felül érő, puha talpú, könnyű csizmájukat, hogy lecsúszásukat megakadályozzák, szíjjal kapcsolták össze az övükkel. A csizmaviseletnek ezt a módját korábbi hazájukból hozták magukkal, amely a 13.

A felsorolt díszes övek készí-
 tési helye pontosan nem hatá-
 rozható meg. Pl. a kígyóspusztai
 öv csatjának ábrázolása és ve-
 reteinek latin nyelvű feliratai a
 nemzetközi lovagi kultúra rep-
 rezentatív emléke. A csat típusa,
 készítésének technikája itáli-
 ai eredetről tanúskodik. A csa-
 ton ábrázolt lovagi jelenet pedig
 a francia udvari művészet hatá-
 sát tükrözi, amely minden va-
 lószínűség szerint miniatúra
 előképek alapján készülhetett.
 Egy neves hazai művészet-
 történészünk, aki az 1220 kö-
 rül Magyarországon dolgozó
 Villard de Honnecourt vázlat-
 könyvében fedezett fel a csat-
 ábrázolásaival azonos arcokat,
 pl. úgy gondolta, hogy az övet
 az említett mester tervei alap-
 ján készítették a magyar kirá-
 lyi ötvösműhelyben. Akárhol is

66. kép Szent László legendájának részlete a székelyderzsi templom falképén
(KOSZTA 2009 nyomán)

században Magyarországon továbbra is divatban volt. Erre a Csengelén feltárt kun lovas vitéz sírjában talált csizmatartó csatok szolgálnak bizonyítékul.

A kun férfi a fejét borotválta, s oldalt, ill. hátul meghagyott haját egy-három, gyakran nem egyenlő hosszú és vastagságú farkocsba fonta. Szakállát szintén leborotválta, de hegyesre pödrött bajuszt hordott. Fejére hosszú, hegyes, feltűrt szegélyű, úgynevezett kun süveget húzott. A 14–15. századi illusztrációkon a kun süveget számos formai változatban és különböző színekben ábrázolták. A miniatúrákon gyöngyökkel vagy pitykével kivarrott, a falképeken hegyes, hátracsapott csúcsú, csak hátul felhajtott karimájú kalpagszerű textil-, vagy lekerekített tetejű prémsüvegek láthatóak. A süvegek sokfélesége mögött egyik jeles kutatónk azt a sztyeppe népek körében jól ismert, elterjedt szokást vélte felfedezni, mely szerint a férfiak törzsenként-nemzet-ségenként más-más fejedőt hordtak volna.

A 11–13. századtól az európai hadviselésben a korszerű fegyvernemet a páncélos nehézlovasság képviselte. A talpig páncélba öltöztetett lovassággal szemben a könnyűfegyverzetű lovas katona, s a kunok ilyenek voltak, igencsak rákényszerült a védőfegyverzet használatára. Testét a könnyűfegyverzetű harcos is valamilyen páncélfélével védte. A legelterjedtebb lehetett a mongol hadseregben használatos bőrpán-

67. kép Kun lovasok. A Szent László-legenda részlete a türjei templom falképén
(CSUKOVITS 2009 nyomán)

cél, amelynek leírását egy, 1245-ben követségben náluk járt, ferences szerzetes, Plano Carpini hagyta ránk. „A harcosok vértete... négy darabból áll. Egyik része a combtól a nyakig ér, de igazodikmaz emberi termethez, mert a mell előtt keskeny, a kartól lefelé pedig kerekdeden körülöleli a testet; hátul a derékig van egy másik rész, mely a nyaktól kezdődik és a testet körülfogó előbbi darabhoz csatlakozik, a váll fölött pedig ezt a két részt, tudniillik az elülsőt és a hátulsót, csatokkal a vállakat fedő két vaslemezhez kapcsolják; karjukat szintén vértet takarja: a válltól a kézиг ér és alul nyitott, valamint combjukon is viselnek egy-egy darabot. Valamennyi rész csatokkal kapcsolódik egymáshoz.” A bőrpáncélt fáradságos munkával készítették el. A már idézett ferences követ szerint: „marhabőrből vagy más állat bőréből hasított tenyérnyi széles csíkokat vesznek, három vagy négyet szurokkal összeragasztanak, és kis szíjakkal vagy zsinegekkel megerősítik, a felső bőrcsíknak az aljába zsinegeket fűznek s euz a következőnek a közepébe illeszkedik és így tovább, míg a végére nem érnek. Ennek következtében, mikor meghajlítják, az alsó csíkok a felsőkbe csúsznak, és így kétszerez, sőt háromszoros rétegben vesznek körül a testet.”

A rangosabb kun harcosok sodronypáncélt illetve lemezkés páncélt öltöttek magukra. A kerek metszetű drótygyűrűkből összeállított ing szabású sodronypáncél a

13. században már takarta az ujjakat és a csípőt is. A csólyospálos-csólyosi kun előkelő vitéz sodronypáncéljának szerkezete kísértetiesen hasonlít a Plano Carpini által leírt mongol (tatár) bőrpáncél felépítéséhez, ugyanis megmaradtak a páncélt kiegészítő negyedgömb alakú vállvédő páncéllemezei is. Sodronyinge volt a csengelei kun vitéznek is, bár azt nem a testén viselte eltemetésekor, hanem egy kupacba összehajtva jobb lába meklle temették. Még a 19. század elején került elő a

68. kép Hátrafelé nyilazó kun lovas a kakaslomnici templom falképén (CSUKOVITS 2009 nyomán)

Kiskunmajsa melletti Kígyópusztán, amelyről a korabeli feljegyzés csupán ennyit árult el: „*huszáring... némelly Kígyős pusztai kiszáradt tóban találtaték*”. 1816-ban Kunfehértó Debeák nevű határrészén egy gazdag kun sírt pusztítottak el. Mindösszesen ennyit jegyeztek fel róla: „*Találtatott 1816-ik évben egy ember hulla, páncélosan, fegyveresen, a fegyvert vagy kardot kováccsal elrontották, a páncélt széjjel szaggatták...*”. A kunok ezeket, az iráni és közép-ázsiai fegyverművesség stílusjegyeit magukon viselő, sodronyingeket a Kaukázus vidékéről, az orosz fejedelemségekből, esetleg perzsa és hvárezmi műhelyekből szerezhették be. A sodronyingek készítése helyeként szóba jöhetnek még a Krím-félsziget kun fennhatóság alatt lévő városai és a Donyec vidék káni központjai.

A korabeli leírás szerint a lemezkés páncél a következő eljárással készült: „*ujjni széles és tenyérynyi hosszú vékony lemezeket csinálnak szép számmal, és minden egyes lemezbe nyolc apró lyukat fúrnak; belől három erős, keskeny szíjat fektetnek, a lemezeket lépcsőzetesen egyiket a másikra helyezik és az említett lyukakon átdugott, vékonyra hasított bőrökkel szorosan a szíjakhoz erősítik; legfelül rávarrnak egy bőrszalagot, amely megduplázódik mindkét oldalon, és hozzávarrják az egyik szíjhoz, hogy a lemezek jó erősen egymásra simuljanak. A lemezekből így szíjszerű alakokat nyernek, azután valamennyit összekötve elkészítik a vértézet különböző darabjait úgy, ahogy az feljebb elbeszéltük. Mind az emberi, mind lóvértézet céljára csinálják, és úgy kifényesítik, hogy aki ránéz, megláthatja magát benne.*”

69. kép Kun harcos készenléti íjtartóval a székelyderzsi falfestményről (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 nyomán)

A vérteteket sisakkal egészítették ki. Mint a fém páncélingek a vassisak is igen nagy értéket képviselt, csak a legtehetősebbek tudtak ezekre szert tenni. A kunok hazai tárgyi hagyatékából összesen két sisakot ismerünk, egyiket Csólyospálos-Csólyosról, a másikat pedig Csengeléről, utóbbi maradt meg viszonylag épen. A kun előkelő lovasok által használt vassisakok hasonlóak lehettek a Plano Carpini által leírtakhoz, mely szerint „a sisak felső része vasból vagy acélból készül, az a része azonban, amely körös-körül a nyakat és a nyeldekletét védi, bőrből van.” Az ismertté vált kun sisakok a félgömb alakú, enyhén csúcsosodó keleti típusú sisakok közül valók. Az egyetlen vastag vaslemez-ből domborítással kovácsolt csengelei sisak félgömb alakú felső részéhez homlokpántot szereltek, mégpedig oly módon, hogy a külön elkészített pánt a bronzsát felizzítva húzták rá a sisakharangra. Miután a homlokpánt kihűlt, egybeforrt a sisak felső részével és erősítette is azt. A homlokpánt arc fölötti részére két ívelő szemöldököt, ez alatt ferde, mandula formájú felfelé szétálló szempárt domborítottak ki. A leletet fel-

táró Horváth Ferenc szerint a szemek ábrázolása alá a homlokpánthoz egy keskeny, körszelet alakú, homlokvédő lemezt is erősítettek. A sisakharang kúp alakja is a védelem fokozását szolgálta, ugyanis a kúpos sisakról könnyebben lecsúszott az ellenséges fegyver, mint a gömb alakúról. A kúpban összeszűkülő sisaktestre applikáltak egy szintén vaslemez-ből készült, úgynevezett köpűs sisakcsúcsot, amely alul csipkézett széllel, felül diszgömbben végződött. A csólyospusztai sisakról vélte úgy a megtalálója, hogy köpűjének végén „aranygömb” ült. A sisakról még egy vállig érő, nyakvédő sodronypáncél is lecsüngött, melyet a homlokpánt alján lévő lyuksorba akasztottak és úgy rögzítették. Ez a sisaktípus látható a gelencei (Ghelintza) templomnak a Szent-László-legendát ábrázoló falképén is.

Arról is van tudomásunk, hogy a kunok az európai sisakformákat is használták, bár ilyenek eddig még sírból nem kerültek elő. Amint az osztrák krónikás írta a dűrnkruti csata leírásában: „A szászok sisakjai annyira megtetszettek a kunoknak,

hogy nem akartak bíbelődni a lecsatolásukkal; ha nem tudták sebtében megkaparintani, akkor a sisakkal együtt lecsapták a fejet is.”

A könnyűfegyverzetű lovas pajzsot nem használt, mert akadályozta a ló és az íj együttes kezelésében. Fő támadófegyvere ugyanis az íj volt, lett légyen akár magyar, székely, besenyő, kun és jász etnikumú a lovas vitéz. A kunokkal azonban a reflexíjnak új típusa jelent meg Európában, amely méretre ugyan kisebb volt a honfoglaló magyarok és a besenyők által használt íjaknál, de bizonyos szerkezeti változtatások következtében – az íjkarok merev részét megnövelték (a merev kart az íj gyengébb vagy erősebb felajzását lehetővé tevő, több húrbeakasztó vájattal is ellátott tömör csontból faragott karvéggel toldották meg) az erősebbé és rugalmasabbá tett hajlékony rész rovására – lövőereje megnövekedett. Ebből a célból az íj markolatrészét is átalakították. A korábbi időszak ellipszishez hasonló alakú markolatborító csontlemezeit középen keskeny a két végén szélesedő példányokra cserélték. Az új típusú íjat ugyan nehezebben lehetett felajzani, azonban sokkal hosszabb ideig lehetett felajzott állapotban,

azaz harcra készen tartani. Igaz ugyan, hogy mint a korábbi íjaknak, ennek a típusnak is lerontotta a hatásfokát a nedvesség. Mint már említettük, 1282-ben a hód-tavi csatát az Oldamur vezette kun csapatok ellen egy hirtelen támadt felhőszakadás döntötte el IV. László serege javára. Mint a Képes Krónikában olvasható: „*Isten kegyelméből hirtelenül és váratlanul záporosó támadt a pogányokkal szemben. Ezek íjukban és nyilukban bizakodtak, de a sűrű eső miatt – a próféta szavai szerint – olyanok lettek, mint a föld ganéja.*” Az íj korszerűsítése egyben egyszerűsítést is jelentett, s ennek köszönhetően a kor nomád lovasságának gyorsasága, mozgékonyasága és manőverező képessége is fokozódott. Íj eddig kun sírból Magyarországon nem került elő. Pedig lehetett bőségesen. A kun íjással szemben is hasonló követelmények lehetnek érvényben, mint amelyeket a mongol harcosokkal szemben támasztottak. Plano Carpini tudósítása szerint: „*minden harcosuk legkevesebb két vagy három íjat, vagy legalább egy jó íjat, három, nyilakkal teli nagy tegez, egy szekercét és hadigépek von-*

70. kép Fedeles kun tegez ábrázolása
Kakaslomnicról (PÁLÓCZI
HORVÁTH 1989 nyomán)

tatásához szükséges köteleket tartozik vinni magával. A gazdagoknak van hegyes végű, egyélű, kissé hajlított kardjuk...”.

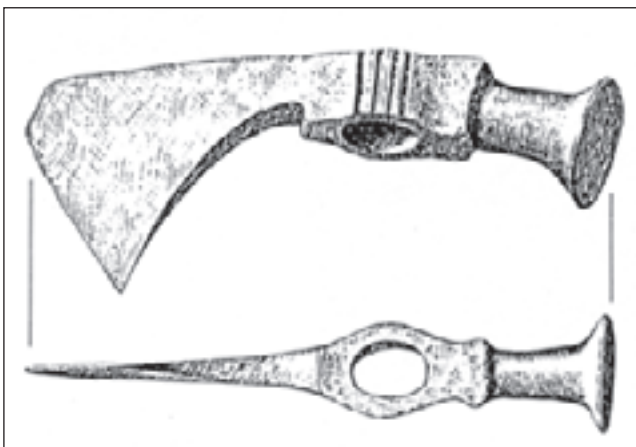
Az íjat az övre szerelt tegezben hordták. Míg korábban, miután az íjat felajzatlan állapotban vitték magukkal, elégséges volt egy „hurka” formájú bőr tartót, íjtegezt készíteni. Most, hogy a fegyvert felajzott, harcra kész állapotban hordották magukkal, az íjtegez formája törvényszerűen megváltozott. Az új tegez formája hasonult a felajzott íj alakjához, fél íj alakú, favázra feszített bőr vagy textil tok volt. Az íjnak csak az alsó fele volt a tegezben, hogy minél könnyebben és gyorsabban lehessen a fegyvert kézbe venni.

Attól függően, hogy milyen célt kívántak elérni, más és más alakú nyílveesszőket használtak. Tudatosan válogattak a sokféle hegyű nyílveessző között. A lapos, levél, rombusz, deltoid alakú és villás nyílcsúcsok mellett megjelentek a három- és négyélű, gúla és lándzsa alakú páncéltörő nyílcsúcsok. Utóbbiakat a páncélozott nehézlovaság ellen használták. A dürnkruti csatában az osztrák krónikás szavai szerint „*a kunok minden oldalról gyötörték a cseheket: bele-belelődöztek a hadsorokba, hogy csak úgy feszült az íjuk húrja, s bongva csapódott előre, amint elengedték*”.

A csólyosi kun vitéz sírjába négy nyilat tettek, amelyek négy különböző – széles, lapos, rombusz alakú és nagy –, nyílheggyel voltak ellátva. A felsőszentkirályi kun sírleletből két töredékes nyílcsúcsot mentettek meg. A csengelei kun vitéz sírjába kilenc nyílveesszőt helyeztek, közülük az egyik hegye nem vasból, hanem, csontból készült. Amint az egyberozsdásodott nyílcsúcsok mutatták, hét nyílveessző szorosan egymás mellett, minden bizonnyal egy az idők folyamán elenyészett tegezben feküdt a harcok jobb combja mellett. A nyílcsúcsok kétféle típust képviseltek. Az egyik deltoid-, a másik egyszerű téglalap alakú, hegyesszögben végződő formájú volt. A tegezbe elhelyezett nyílveesszőket távolabbi célpontok elérésére használták. Bár ezek a nyilak komolyabb páncél áttörésére alkalmatlanok voltak, de a gyengébb bőrpáncélon áthatoltak és kisebb vadak elejtésére is alkalmasak voltak. A kun vitéz bal oldalánál is elhelyeztek a temetésnél két nyílveesszőt. Az egyikhez nagy levél alakú nyílcsúcs, míg a másikhoz lapos csomntból készült nyílcsúcs tartozott. A nagy levél alakú nyílheggyel mind a harcban, mint a vadászaton közeli célpontokat, nagy testű vadat vagy lovat, vért nélküli ellenséget, lehetett siker reményében célba venni. Ez a nyílveessző csaknem tompa, széles hegyével nem okozott azonnali halált, inkább erősen roncsolt sebet ütött az áldozat testén. A csontból készült, hosszú, párhuzamos élű heggyel ellátott nyílveesszőt, amely csopán apró lyukat ütött a célponton, talán prémes állatok elejtéséhez használták.

A nyílveesszőket is tegezben tartották. Olyan megfigyelhető tegezmaradványok, amelyek a rekonstrukciót lehetővé tennék, hazai kun sírból eddig nem kerültek elő. A Szent László-legenda falképeinek kunjai a nyíltegezt az övről lefüggesztve, a derék jobb oldalán viselték. Az egyik tegezváltozat, amely a Szent László-legenda gelencei (Ghelința) ciklusában látható, a nyakától lefelé erősebben, felfelé enyhébben széle-

sedő, bőr- vagy szövetborítású nyírfakéreg, esetleg faragott csontlemezekkel díszített, tok, a felső végén oldalra nyíló fedéllel, amelyen át kihúzhatták belőle a hegygel felfelé álló nyilakat. Ennek a tegeznek volt még egy kétszárnyú, a tegez testen hosszanti irányban két oldalra nyíló ajtaja is. Ezen az ajtón keresztül lehetett gyorsan megtölteni a tegezt nyílveszőkkel. A kunok használtak egy másik fajta, ugyancsak a sztyeppéről is-

71. kép Rezeztett vas fokos Karcag-Orgondaszentmiklósról, 14–15 (Zúduló sasok 1996 nyomán)

mert tegezformát is, amely a zsegrai (Žehra) templom egyik falképén maradt meg. Ez egy szőrével kifelé fordított, ovális vagy kerek szájú, egyszerű bőrzsákocsksa volt.

A kun könnyűlovas katona a közelharcban többféle fegyvert is használt. Ezek közül a leghatékonyabb a szablya volt, bár ezzel a fegyverrel leginkább csak a gazdagabbak rendelkeztek. Tehát nem minden kun lovas íjásznak volt szablyája. A 13–14. századi szablyák a korábbi századokból származó példányoknál hosszabb, szélesebb és erősebb görbületű pengéjük. A szablya markolatvasát az él felé kissé meghajlították és egyenes, rombusz előlnézetű keresztvasat húztak fel rá, bár a 13. században az egyenes, pálcás végű keresztvas is megjelent. Kun sírokból eddig két szablya került elő. Az erdőtelki és a felsőszentkirályi kun sírban találták őket. A gelencei falképen ábrázolt, Szent Lászlóval birokra kelő kun vitéz övéről a derék bal oldalán függ le az íjtegez fölé akasztott s a hüvelyébe dugott fegyver, melynek erősen ívelt a pengéje, a penge vége kihegyesedő, keresztvasa lehajló végű, markolatgombja talán karéjos. Az előkelőbb kunok, hogy jobban alkalmazkodjanak páncélos ellenfeleikhez, a szablyát kétélű kardra cserélték. A Kunszentmárton-Jaksorér-parton eltemetett kun vitéz sírjába a 13. század végétől keltezhető, korongos markolatú hosszú kardot helyeztek. A kard pengéjének egyik oldalán a vércsatornában az Árpádok vörösréz címere, a másik oldalán pedig egy családjegyes címer (tamga) látható, amely arra utal, hogy a kard királyi adományozás révén kerülhetett a kun vitézhez. A dürnkruti csatával kapcsolatban jegyezte fel a nyugati krónikás, hogy a kunok „nyilazva és kardjukat suhogtatva” rohantak rá a csehekre.

A szablya mellett a közelharc másik fegyvere a harci csákány („harci balta”) volt. Csákány szavunk, amelynek személynévi és köznévi legrégibb adata a 14. századból adatolt, a magyar nyelvben minden bizonnyal kun jövevényszó. Meggyökerezése

a magyar nyelvben a fegyver átvételét is jelentheti a hadfelszerelésben. A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető 375. sírjába eltemetett gyermek övébe, talán jelezni akarván jövőbeli fegyveres mivoltát, vas szekercét dugtak. A kun előkelők a lovagi harcmodor körülményeinek inkább megfelelő fegyverekkel igyekeztek magukat felszerelni. Így kerülhetett az erdőtelki sírba a szablya mellé egy bárd is.

A közelharcnak a legegyszerűbb és a leginkább elterjedt fegyvertípusa a buzogány volt. A szó régi alakja buzgán[y] (1424: „unum baculum ferreum buzgan nominatum” – egy buzgannak nevezett vas bot). Buzogány szavunk is kun eredetű, a Codex Cumanicusban is szereplő török buz „tör, zúz” ige főnevesült igenévi származéka. A buzogány a legelterjedtebb ütőfegyver volt. Nem volt olyan kun a későbbi századokban sem, aki ezt a fegyvert ölmosbot formájában nap, mint nap ne hordta volna magával. Volt belőle bőven, mégsem került elő sírból egyetlen egy példánya sem. Ennek az okát nem tudjuk. Kutatóink közül volt, aki úgy vélte, talán tiltott sírmelléklet lehetett. A vasból kovácsolt vagy bronzból öntött, fanyélre szerelt buzogányfejek változatos formájúak voltak. Volt kocka alakú négytüskés, levágott sarkú kocka alakú, négytüskés dudoros, tizenkét tüskés (rövid vagy hosszú köpűvel) gömb vagy hordó alakú. Később a 14. század második felétől a tollas (gerezdes) buzogány kiszorította a fentebb leírt változatokat a használatból.

A kun vitézek lovainak szerszámzata, annak felszerelése minden bizonnyal évszázados hagyományokat követett, illetve fejlesztett tovább. Sajnos a kunok nyergéről semmiféle konkrét adatunk nincsen. Csak feltételezni tudjuk, hogy a honfoglaló magyarok ismert nyergénél fejlettebb típussal jelentek meg a Kárpát-medencében. Korabeli ábrázolások híján lószerszámukról nem mondhatunk szinte semmit sem. Azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy a csikózabla használata általános volt. A csikózabla szájasát továbbra is asszimmetrikusan méretezték. A csuklósan összekapcsolt szájasnak a bal oldali része volt a rövidebb. A zabláznak a két végére fűzött karika mérete, amely a ló száján kívül helyezkedett el, amelyekbe a zablaszíjakat csatolták, akár a hét centimétert is elérhette. Ezt a zablatípust azért nevezték el csikózabláznak, mert ilyeneket alkalmaztak a fiatal csikók betörésénél is. A lovaskatonáknál élet-halál kérdése volt, hogy lovukat milyen gyorsan tudják a parancs teljesítésére készíteni. Az asszimmetrikus csikózabla használatával az irány hirtelen megváltoztatása vágta közben, a fékezés, a ló megállítása gyors, magabiztos művelet volt. Dienes István máig érvényes magyarázata szerint általában, minthogy a jobbkézesek voltak többségben, a lovas jobb kezét lefoglalta az ostor vagy korbács, fegyverét forgatta vele, esetleg vadászsólymát tartotta rajta. *„Aki így lovagol, a fél kézben fogott kantárszárát önkéntelenül kisé oldalt tartja, tehát a helytelen szártartás következtében félrehúzza a ló fejét, noha azt nincs szándéka balra vezényelni. Ha a zabla szájasai egyenlő hosszúak és a ló az őt baloldaltól erő állandó kisebb feszítést megszokja, erre az oldalára nehezebben fordítható el, fél pofájára érzéketlenebbé válik. Ám, ha a lovas asszimmetrikus zablát használ és a rövidebb szájas a ló szájának bal oldalára kerül, a forgószer bal oldalon való*

tartása ezzel kiegyenlítődik... Ugyanakkor a rövidebb bal szájvas segítségével lova fejét egyetlen mozdulattal épp balra elránthatta, hogy jobb felé akadálytalanul hadakozhasson, összecsapásnál balra villámgyorsan elfordulhasson – fél kezének egyetlen rántásával ki tudta penderíteni lovát.”

A lovaglást és az íj használatát megkönnyítő kengyeleket a lovasok puha talpú csizmáinak megfelelően, széles, ívelt talpalóval, kerek vagy csúcsosodóan kerek alakra kovácsolt szárakkal készítették úgy, hogy a szájniylásukat, ahol a bőr szíjakat belefűzték, a szárak találkozási helyének lemezessé kalapált felületébe vágták. Száruk és talpalójuk találkozásának külső oldalain gombokat, dudorokat képeztek ki, ezekről feltételezhető, hogy a sarkantyút helyettesítették. Sarkantyút ugyanis a kun könnyűlovasság nem használt. Ez a kengyeltípus nemcsak kun (Erdőtelek, Bánkút, Kunszentmárton, Tiszaföldvár-Homok), hanem korábbi besenyő sírokból is előfordul. Ezért ezt a típust elterjedése alapján általános 10–13. századi nomád típusnak vélhetjük. A kun temetkezésekben azonban egy másik kengyelformája is megtalálható, ez a kengyel egyenes talpú, ívelt szárú, kiugró fülű. A csölyospálos-csölyos-pusztai sírban talált kengyelpárt aranyozott ezüst pontberakásokkal díszítették. Az utóbbi fajta köthető kizárólagosabban a kunokhoz, legalább is ez utóbbi kengyelt ők hozták magukkal a Kárpát-medencébe. A Horváth Ferenc által feltárt csengelei kun vitéznek a lószerszámaához felemás kengyelpár tartozott, mindkét ismertetett kengyeltípusból egyet-egyet kapcsolt lószerszámaához. Az egyenes talpú kengyel külső oldalát ezüstberakással kitöltött, sűrűn poncolt pontok tarkították, nagyjából három sorban elrendezve. Mindkét ismertetett kengyeltípus a későbbi századokban a magyar népi kultúra részévé vált. Az alföldi pásztorok még a 19. században is szinte csak ilyeneket használtak.

A harcra nevelt kun vitéz hozzáértését már gyermekkorban elkezdett tanulással kellett megalapozni. A 13. század közepén a mongoloknál figyelték meg, hogy *„a férfiak egyáltalán nem dolgoznak, csak nyilakat csinálnak, meg a nyájra van némi gondjuk; viszont vadásznak és gyakorolják a nyilazást. A tatároknak ugyanis apraja-nagyja egyaránt jó íjász: fiaik, mihely második vagy harmadik évüket elérik, máris lovagolni, lovakat terelni, vágtazni kezdenek, korukhoz szabott íjat kapnak a kezükbe és tanulják a nyilazást, mert igen ügyesek és merészek.”* Pontosan így történt ez a kunoknál is.

A MAGYARORSZÁGI KUNOK NEMZETSÉGI TÁRSADALMA

A magyarországi kunok társadalma, mint a korábbi Cumaniában, nemzetségek-
ből épült fel. Hogy hány kun nemzetség költözött be 1239-ben az országba, nem tud-
juk. A kortárs krónikás Rogerius csak annyit tudott, hogy Kötöny kán „*kész rá, hogy
magát és övéit neki (ti. IV. Béla királynak) alávesse, és rokonaival, testvéreivel és ba-
rátaival meg minden vagyonával és ingó javaival együtt Magyarországra bevonuljon*”.
Ennek a tudósításnak az alapján biztosan csupán annyit feltételezhetünk, hogy Kö-
töny kán nemzetsége és katonai kísérete betelepedett Magyarországra. De hogy nem-
zetségeiket akkor hogyan nevezték, arról hallgatnak a források. S tegyük hozzá, a
Magyarországra beköltözött kun nemzetségek csak egy nem túl jelentős hányadát
tették ki a mongolok által szétvert kun törzsszövetségnek.

A tatárjárás után visszaköltözött kunok hét nemzetséget alkottak, az ősi türk ren-
dezési elvet követve uraik hét nemzetségbe szervezték őket, amire az 1279. augusz-
tus 10-én kiadott kun törvény szövege utal. A törvény megvalósításának biztosítására
IV. László a kun nemzetségekből kezeseket, túszoikat szedett („*előbb ugyanezen ku-
nok hét nemzetségéből, ahogyan vannak, hét kezeset veszünk, akiket ideiglenesen fo-
gunk fogva tartani*”).

A kun nemzetségek nevét, ha nem is mind a hetet, 13–14. századi okleveleink őriz-
ték meg. Ezek a kései nemzetségek összetételükben már nem lehettek azonosak a
tatárjárás előtti kun nemzetségekkel, mégis valamiféle folytonosságot kell velük fel-
tételeznünk, mert nevük nem egy esetben egyezik azok neveivel. Nagy valószínű-
séggel az egykori cumaniai kipcak nemzetségekből kiszakadt néptörzsek vitték
tovább a hajdani elnevezést.

A Temes vármegyében a Maros és Temes folyók között megtelepedett, 1266-ban és
1288-ban említett Borcsól nemzetség annak a régi kun nemzetségnek a leszármazott-
ja, amely először 1096-ban szerepel az Orosz Évkönyvekben Burcsevics(i) „Borsfiak”
néven. A nemzetség jelentős része keleten, eredeti szállásterületén maradt és behódolt
a mongoloknak. Az Aranyhorda kipcak törzseinek sorában Burdzs-oglu néven em-
lítették. A 13. század végén e törzs fia volt az egyiptomi mamelukok egyik szultánja is.
A Borcsól nemzetség feje 1266-ban – *Keyran dominus de Cumanis de genere Borchol* –
Keyran volt. Nevét Rásonyi a kun-kipcak qayir „gondoskodni” ige melléknévi igené-
vi alakjából magyarázta. 1288-ban már csak fiait – *Vchugan et Iuanchuch filii Keyran
de genere Borchol* – Ucsugant és Ivancsukot (ismeretlen eredetű nevek) említették.

A Duna-Tisza közti homokhátságon, Pest, Fejér, Szolnok, Csongrád és Bodrog vár-
megyéből kihasított területet a Csértán nemzetség vette birtokba. Az állatöstől való
származást tükröző totemisztikus eredetű név jelentése „csuka”. A 14. században még
élt e nemzetséghez tartozás tudata. 1347-ben *Kumcheg* (ejtsd *Köncseg* („[bőr]nadrág”))

comes volt a Csertán nemzetségbeli kunok kapitánya. 1367-ből is ismerjük ugyanennek a nemzetségnek a kapitányát, aki *Karla* („havas”) *fia János* volt. A Csertán nemzetség egyik része szintén Cumaniában maradt és behódolt a mongoloknak. A 14. századi kipcsak törzsek listáján a nemzetség Čurtan (Csortan) néven szerepelt.

Az Olas nemzetség neve, amelyet a hazai forrásokban is említettek: 1328-ban (*Demetrius... Iudex Cumanorum de genere Olaas*) és 1344-ben (*capitaneus Comanorum generacionis Olas*), már 1184-ben előfordult, mint a déloroszországi kunok egyik törzsének (*Ulasevicsi*) neve. Ulas jelentése „egyesítés”, töve a kunban is meglévő ula „egyesít” ige. Az Olas nemzetség a Tisza bal partja mentén és a Tisza-Körös szögében telepedett le Heves és Külső-Szolnok vármegyében. Az Olas nemzetségnek is csak egy része, töredéke költözött be Magyarországra. Az Ulasok másik része a mongol támadás után a bizánci birodalomba menekült, és később, annak bukása után, III. Murad szultán (1574–1595) uralkodásának idejében a törökországi Tarsus környékén a Bayindir törzs kötelékében bukkant fel. Ezen kívül a Beğdli törzsnek is egy részét az Ulasok alkották. Adanától északra Osmaniye környékén élő yürükek egy része is Ulas. Vagyis Ulasokat Románia és Anatólia területén is találunk. Hogy a magyarországi Olas nemzetség fejei (kapitányai, comesei) a kunok közül feltehetően „egyesítettek”, akit csak lehetett, a nemzetség nevének jelentésén kívül abból is következtethetünk, hogy a nemzetség szállásterületén Mándoky István több törzs- vagy nemzetségnévi eredetű helynevet tudott kimutatni. Pl. Karcagon a Tokszaba, Kongrulu, Kulan, Zsalajír, Kunmadarason a Zsalajír, Kunhegyesen a Teke, Kisújszálláson a Bajandur és egy, a kunok közé keveredett besenyőnek köszönhetően, a Pecsene helyneveket.

A 14. századi oklevelekben többször említik a Kól („seregszárny”) vagy Kór („kevés, jelentéktelen, satnya”) nemzetséget. 1315-ben *Kondam* és *Juhpogo* (a nevek eredete tisztázatlan) a Kool nemzetség tagjai, kapitányai? 1348-ban *Kondam* (Condam) *fia György* a Koor nemzetség kapitánya volt. 1368-ban a nemzetség kapitányai már a *Chuchkanak nevezett Pál fiai, Benedek, Antal és Jakab*. A nemzetség szálláshelye Csánád vármegyében, a Marostól délre, Szentelt-székben volt.

A kunok hetedik nemzetségének tartja a kutatás a jászokat, akik csak 1318 után tűnnek fel önállóan a forrásokban.

1279-ben a hazai kun nemzetségek már „nemekre” (gradus) és „ágakra” (linea) tagolódtak, bár sem nevüket, sem számukat nem ismerjük. Feltehetően a nemek és az ágak gyorsabb változásnak voltak kitéve, mint a nemzetségek, ennek következtében nevük sem lehetett tartós életű. Ilyen későn kialakult ágnev a 15. századi *Buthemer* (Bütemer „nem születik, nem nő”) és *Eremén* Tamás (az Eremén etimológiája ismeretlen) nemzetség neve. De ugyancsak ide kell számítanunk a 14. századból ismert *Iloncsuk* (Iluncsuk „kígyócska”) és *Köncsög* nemzetségnevet is. Az Iloncsuk nemzetség egyetlen előfordulása 1343/1347: *Comitem Buthemer de genere Ilunchuck*. Vagyis Buthemer comes az Iloncsuk („kígyócska”) nemzetségből származott, de 1452/57-ben

az ő valamilyen leszármazottja, János már a *Bütemer* nemzetségből (Joannes... de genere Bethemer).

A magyarországi kun társadalom felépítéséről Rogerius kortársi beszámolójából és a kun törvényekből kaphatunk némi információt. Rogerius, a Magyarországra történő betelepedést kérelmező Kötönyt, noha nem volt megkoronázott vezető, a kunok királyának (*Cuthen Comanorum rex*) nevezte, aki nemeseivel (*nobilibus*) és közembereivel (*rusticis*), végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak. Még a tatárjárás előtt, a kői monostornál történt tanácskozáson rendelkeztek a kunok széttelepítéséről, a kun nemeseket cselédekkel együtt (*nobiles Comanorum cum suis famulis*) szétszórták az ország egyes tartományaiiba, hogy minél kevesebb kárt okozzanak. Ha kun a magyart vagy a magyar a kunt megsértené azok az ispánok (*comites*) tegyenek küzöttük egyenlő igazságot, akikre ezt a feladatot rábízták. A kunok között sok volt a szegény (*pauperes*), így a magyarok csaknem ingyen szereztek közülük *szervienseket*. Rogerius arról is értesített, hogy Kötönyt és családját a kun fejedelem némely főbb emberével együtt (*quibusdem suis maioribus*) őrizték, mint a király túsztát.

Az 1279. június 23-i kun törvényben szereplő *Uzuz* (valószínűleg elírás és azonos az 1279. augusztus 10-i törvényben szereplő *Uzurral*) és *Tolon* a kunok főemberei (*principales, más helyütt procuratores*) voltak, akik a kunok összessége (*universitas, universus*) nevében és hozzájárulásával jártak el. Az 1279. augusztus 10-én kelt kun törvényben a kun urakat és nemeseket, valamint a kunok egyetemét *Alpar* és *Uzur* képviselte, mint a kunok urai. A IV. László által nekik adományozott birtokokat a kunok urai és nemesei (*domini et nobiles de Comanis*) osztották szét egymás között. Azonban azok a földek, amelyeket magyar nemesek és várjobbágyok birtokoltak és a kun nemesek által szétszórt birtokok között feküdtek, továbbra is a korábbi tulajdonosok birtokában maradtak, mi több „a kunok közül való említett urak és általában a kunok összes nemesei (*predicti Domini de Comanis et generaliter omnes nobiles Comanorum*) hozzájárultak, hogy eztán közöttük és eme nemesek között komaság és rokoni kapcsolat fejlődjék, és nagyobb szeretet és barátság terjedjen el, hiszen e nemesek és a kunok a szabadság egyenlő előjogának örvendenek (*iidem nobiles et Comani equali prerogativa libertatis gratulentur*)”. A kunok urainak és nemesének a szolgálait (*servis*) se a király, se a bárók, sőt egyetlen magyar nemes sem fogadhatja be és nem tarthatja magánál.

A fentebb felsorolt adatokból világosan látható, hogy a kun nemzetségi társadalom a 13. század második felére már erősen átalakulóban volt. Egy-egy nemzetség népe felbomlott törzsekből, széthullott nemzetségekből szerveződött. Pálóczi-Horváth András véleménye szerint a törzsi-nemzetségi származástudatot az egyszerű harcosok rétege tarthatta fent. Azonban legalább annyi joggal feltételezhető, hogy inkább a Kötöny fejedelem katonai kíséretében levő kun előkelők érdekében állhatott, hogy pl. a tatár támadások következtében szétesett nemzetségüket újjászervezzék, s

hatalmukat, nemzetségi vezető szerepüket továbbra is biztosítsák. Teljes mértékben egyet kell értenünk Pálóczinak azzal az álláspontjával, hogy valódi vérségi köteléket csak az előkelő réteg nagycsaládjainál feltételezhetünk, ott is csak részben, amelyek a kora-feudális társadalmakból máshonnan is ismert valamiféle „nemesi” nemzetségeket alkothattak. Azt a nem lényegtelen körülményt is figyelembe véve, hogy a kun előkelők (principalisok, procuratorok és dominusok) auljai a közvetlen vérségi leszármazottakon kívül, mint más feudális gazdaságok, a közembereknek fordított rusticusokat „földművelőket”, és a famulusokat, a különféle szolgarendűeket, beleértve a rabszolgákat (servus) is.

A rabszolgák alkalmazása Európában igen jelentős volt a feudális agrárszervezetben. Nyugat-Európában azonban a korábban az antik rabszolgákéhoz hasonlítható helyzetű servusok már a 9–10. századtól egyre inkább önálló gazdasággal rendelkező, függő helyzetű, parasztokká váltak. A magyar társadalomban a honfoglalás idején szintén nem volt újkeletű ez a társadalmi kategória. A szabaddal ellentétes helyzetűeknek a servusnak megfelelő magyar neve az „in” volt. Ezt a köznyelvi kifejezést a 12. században váltotta fel a szlávból kölcsönzött „szolga” szó. A magyar forrásokban a servus Szent István király korától a 14. század második feléig szerepelt. Törvényeink a 11. és 14. században (utóbbi talán a kunokkal is erőteljesen kapcsolatba hozható) rendelkeztek róluk. Tény, hogy a fogoly- és rabszolga rétegnek jelentős szerepe volt a kunok gazdaságában, de nemcsak az övékében, ugyanis a magyar világi birtokokon a 14. század közepéig szintén alkalmaztak rabszolgai jellegű servusokat. A Codex Cumanicus hét kifejezést ismer a (rab)szolgasággal kapcsolatban. A pápai legátus 1279. évi magyarországi tevékenységének is részét tette ki, hogy IV. Lászlót, illetve a kunokat arra kötelezze, hogy a külföldi hadjáratokról magukkal hurcolt rabszolgákat szabadon bocsássák. A servusokat a magyarok (és nyilvánvalóan a kunok is) a 14. század közepéig vagyontárgyként, ingóságként kezelték, eladományozták őket, adósságot törlesztettek velük, szükség esetén elzálogosítottak vagy eladtak egy-egy szolgát.

A katonáskodó szabad kunok alkották a kunok univerzitását. Köztük jelentős számban voltak vagyontalan szegények (*pauper*-ek). A szabad kunok közül kerültek ki azok, akik már a beköltözést követően egy-egy magyar nemes szerviensei lettek, vagy mint familiárisok, akik természetbeni jutattás vagy pénz fejében vállalták uruk szolgálatát, vagy mint egyszerű szolgák.

A kunok urai és nemesei voltak a kun társadalomnak a politikailag leaktívabb rétege. Ők tartózkodtak a király (ifjabb király) környezetében, udvartartásában. Ők voltak a nemzetség kapitányai (*capitaneus* – hadnagy, de nem az ismert katonai rangfokozat, hanem katonai parancsnok értelemben) és ők voltak egyben a nemzetség bírái (*iudex*) is. Miután a kunok autonómiaja alapfokon megmaradt, belső ügyeiket hosszú ideig maguk intézték. Egymás közti peres ügyekben a vádlott nemzetségének bírása döntött. Ha nem jutottak megegyezésre, a királyhoz fellebbezhettek, aki szintén a vádlott nemzetségi bírójának jelenlétében ítélt. A 13. századból néhány

kun előkelőnek, aki nagy valószínűséggel nemzetségfő és bíró (judex, comes) is lehetett ismerjük a nevét. Elsőként említhetjük meg a „kun király”, Kötöny nevét. Nemzetségfő lehetett, Kötöny utóda Szaján (*dux Zeyhanus*, olv. Szejhán „jó[ságos] kán”) is. Leánya, akinek pogány nevét nem ismerjük, 1273-ban a következő köriratot vésette pecsétjére: „*Erzsébet Isten kegyelméből Magyarország királynéja és kunok fejedelmének (imperatoris) leánya, V. István király, felséges IV. Béla király fiának neje.*” Minden bizonnyal nemzetségfők voltak a kun küldöttek is, *Uzur*, aki az 1279. évi tétényi országgyűlésen *Tolonnal*, 1279. augusztus 10-én, a kun törvény kiadásakor, pedig *Alpar*ral képviselte a kunság érdekeit. 1260-ban és 1271-ben a hadba vonuló kunok fővezérének *Alpran*nak is igencsak nemzetségfői rangja kellett legyen, mert egy latin nyelvű oklevélben *dux Cumanorum* (a kunok hercege) titulust viselt. 1273-ban I. (Anjou) Károly szicíliai király, akinek Izabella nevű lánya IV. László jegyese, majd szerencsétlen sorsú felesége volt, levelet intézett a magyarországi kunok fővezéréhez, „*Nagyságos Albret*” úrhoz és a *többi kun nemeshez, kedves barátaihoz*. Levelében kiemelte a kunoknak V. Istvánhoz és IV. Lászlóhoz tanúsított hűségét, s továbbra is a király mellett való kiállásra buzdította őket, amely egyébként kötelességük is, hiszen őket az ifjú királyhoz nemzetiségük azonossága is köti (*eidem iuniori Regi nationis identitas vos astringit*). Egyes vélemények szerint Alpra részt vett az 1279. évi kun törvények kidolgozásában is. A hiteles dokumentumban azonban Alpar név szerepel. Az Alpar nevet a kun nyelv kutatói, miután kunból való származtatása egyértelmű, külön névként tartják számon, és Alpart, feltehetően tévesen, nem azonosítják Alprával. Az 1266-ban említett Borcsol nembeli *Keyran* valóban nemzetségfő lehetett, mint ahogyan *Parabuch ispán*, vagy 1264-ben István ifjabb királlyal szemben IV. Béla oldalára állt *Menk* is. Ugyancsak nemzetségfők, és a nemzetségfői családoknak, klánoknak a tagjai lehettek azok a fennmaradt oklevelekben név szerint említett kunok, akik – a magyar nemesekhez hasonlóan – a kun szállásterületen kívül nyertek birtokadományokat. Közéjük sorolhatjuk pl. azt a *Bachkolda* nevű kun előkelőt, aki 1262-ben IV. Istvántól adományba nyerte a Turey fia Péter bírónak hűtlensége következtében a koronára szállott Szerém vármegyei, Pétervárad közelében, a Duna bal partjánál, fekvő Aranylábúbács nevű falut. Az időközben elhalálozott Bachkolda fiai azonban IV. Bélához pártoltak át István ifjabb királytól, aki 1267-ban a birtokot tőlük visszavette és ajtónállójának, Iván fia András mesternek adta. Itt kell megjegyeznünk, hogy 1262-ben V. István ifjabb király lett a kunok ura cím birtokosa, 1269-ben Monoszló nembeli Gergely, 1270-ben Mojs nádor volt a kunok bírása. Az 1279. évi kun törvény a kunok legfőbb előjárójának tisztét (a kunok ura) a nádori poszttal kapcsolta össze.

A KUNOK MEGTELEPEDÉSE

Mint már korábban említettük, IV. Béla a tatárjárás után visszatelepített kunoknak az ország legjobban elpusztult síkvidéki területein jelölt ki szállásterületet, adott számukra földet. Az 1279. augusztus 10-én kiadott kun törvény szövege tartalmazza, hogy a kun szállásterület konkrétan hol terült el: *„mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kívánt, úgy határoztunk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza vagy a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján vagy a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén telepedtek le és nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyapánk, Magyarország nemes emlékezetű, dicső királya telepített le, most is itt szálljanak meg és telepedjenek le az előbb említett módon, úgy, mint országunk nemesei.”*

A IV. Béla által kijelölt és IV. László által megerősített szállásterületen a tatárjárás előtt a királyi birtokok mellett nemesi, várjobbágyi és egyházi birtokok is voltak, amelyek sértetlenségét a kunoknak tiszteletben kellett volna tartani. Azonban a tatárjárás után ezen az elnéptelenedett területen gyakorlatilag egyedüli urakká váltak, nem voltak, sőt nem is lehettek tekintettel a ténylegesen rendelkezésükre álló elpusztult települések, egykori birtokok korábbi jogi helyzetére. Az 1279. évi kun törvény világosan meghatározta, mely földterületek azok, amelyeket birtokba vehetnek és melyek azok, amelyekről le kell mondaniuk. A királyi birtokokon kívül, ezzel a kategóriával a törvény értelemszerűen nem is foglalkozott, a király, mivel a jog erre felhatalmazta, a kunok rendelkezésére bocsátotta a szolgálónépeknek és az örökös nélkül meghalt nemes embereknek a földjeit összes tartozékaikkal és haszonélvezeti jogaikkal (erdőkkel, kaszálókkel, halászó helyekkel) együtt. Emellett nekik adta, tulajdonosaiknak csereföldet vagy pénzbeli kárpótlást ígérve, a nemeseknek és várjobbágyoknak azokat a földjeit, amelyek a tatárjárás óta üresen állottak és gyümölcsöző haszonélvezeti jogokkal nem bírtak. Nem kapták meg a kunok, ezért *„sértetlenül”* kellett volna megtartaniuk *„a monostorok és az egyházak”* jogait és birtokait. *„A nemesek és várjobbágyok olyan üres földjeit pedig, amelyek gyümölcsöző haszonélvezeti jogokkal bírnak és bővelkednek, tudniillik miként az előbb mondtuk, halászhelyekkel és irtásos erdőkkel, és az olyan földeket is, amelyeken eme nemeseknek és várjobbágyoknak épületeik vagy népeik vannak vagy falvuk van vagy más [ezeknél] kisebb haszonélvezeti jogokkal bírnak, az ilyen földeket ama nemesek és várjobbágyok, akiké volt, szabadon és békésen fogják bírni a kunok között.”* A törvény szövegéből arra lehet következtetni, hogy utóbbi, üresen álló, földeket is igyekeztek a kunok elbirtokolni, hiszen tulajdonosaikat IV. Lászlónak meg kellett nyugtatni, hogy földjeik tulajdonjoga nem sérül. Ennek illusztrálására egyetlen példát tudunk felsorakoztatni. Egy 1279.

szeptember 3. után kelt oklevélben a király Nógrád megyében cserebirtokot jelölt ki Meney-i Endre fia Endre számára, „mivel a kunok sokasága és rosszakarátú vadsga miatt” nem tudta... megfelelően birtokolni” Apcha és Okan nevű örökös birtokát.

A kunok, amint az 1279. évi intézkedések példázzák, nemzetségenként telepedtek le. A részükre biztosított földeket „a kunok urai és a nemesek, bármely nemzetségből valók, egymás között” osztották szét „mindenkinek a képessége, milyensége vagy jogi állapota szerint”. Ilyen módon egy-egy nemzetség szállásterülete apróbb részekre tagolódott szét. Az egyes szállások élére is kapitányok vagy bírák (*capitaneus seu iudex*) kerültek, akik a szállások népe felett gyakoroltak felügyeletet, s őket is meg kellett tisztásgukban a királynak erősítenie. A szállások kialakítása során a nemzetségi fokok és ágak között felosztották a nemzetség szállásterületét, természetesen „mindenkinek a képessége, milyensége vagy jogi állapota szerint” és nem egyenlő minőségben és mértékben jutott földterület. Ez a változás, amely leszűkítette a birtokolható földterületeket, megszüntette a szállásváltó állattartás objektív feltételeit.

Az egyes kun nemzetségek településterületének a meghatározására Györffy György tett kísérletet. Györffy a magyar állam kialakulásával kapcsolatos vizsgálódásai során olyan felismerésre jutott, hogy Szent István az új, feudális állam alapvető területi egységeit, a megyéket, a honfoglalást követően a Kárpát-medencében berendezkedett magyar nemzetségek szállásterületeiből szervezte meg. Ezt a felismerését vonatkoztatta a kunokra is. Nyomában más kutatók szintén úgy vélték, hogy a kunoknál hasonló módon a társadalmi fejlődés vezetett el a nemzetségek területi szervezetté, közigazgatási egységekké, az úgynevezett székekké (*sedes*) történő átalakulásához. Elméleti megfontolás alapján velük ellentétes következtetésre jutott Kristó Gyula, aki szerint a kun nemzetségek és a 15. századtól megfigyelhető székek között nem lehetett genetikai kapcsolat. A vérségi-nemzetségi és a területi-intézményi viszonyok oly mértékben különböztek egymástól, hogy egyik nem lehetett a másiknak előzménye, illetve folytatása. Kristó annyit megengedett, hogy bizonyos területi és elnevezésbeli összefüggések lehettek, vagyis hogy egy nemzetség népe vagy annak egy része egy meghatározott szék keretében élt tovább. Ezen kívül hangsúlyozta, mint megoldhatatlan nehézséget, az adatok hiányát, illetve egymástól eltérő voltát.

Pedig Györffynek igaza lehetett abban, hogy az a terület, amelyre egy-egy szék hatásköre kiterjedt, eredetileg megegyezett egy-egy kun nemzetség szállásterületével, legalább is annyiban, hogy egy-egy szék egy korábbi nemzetség maradványait foglalta magában. A korábbi kutatói álláspontokat módosítva, viszonylag megalapozottan gyaníthatjuk, hogy a kun nemzetségeket már IV. Béla székekbe szervezte, legalább is a szék ítéltőszék értelmében. Így is értelmezhetjük Rogerius beszámolóját a kőimostornál tartott „országgyűlésről”, amelyen a főemberek, bárók, ispánok és az összes kunok (*principibus, baronibus, comitibus et Comanis omnibus*) vettek részt. Itt „bölcs megfontolás után, közös elhatározással azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartományába, és

így, mivel nem lesznek sokan együtt, nem tudnak sérelmet okozni a magyaroknak, és ha a kun a magyart vagy a magyar a kunt megsértené, tegyenek közöttük egyenlő igazságot az ispánok (comites), akikre ezt a királyi kegy elvesztése büntetésének kilátásba helyezésével rábízták”. Rogerius szűkszavú közléséből annyi kihámozható, hogy ispánokra bízták az ítélkezést a magyarok és kunok közt, és hogy ennek a feladatnak az elvégzésére a király embereket jelölt ki. Az 1279. évi kun törvénynek azon passzusa, amely a nádor ítélkezéséről rendelkezett ezt a döntést teljesen világossá teszi. Ugyanis a nádor bárki fölött ítélkezhet, „mellette ülven az a bíró vagy főember, akit minden nemzetségben kirendelnek, amint ez a mi nagyapánk ideje (tehát IV. Béla uralkodása) óta szokásban van”. Meglehet a kun szokásjog szerint a nemzetségfő (capitaneus seu iudex) ítélkezett, azonban egyes kun előkelők neve mellett megjelenő comes (ispán) cím határozottan utal erre a királyi rendelkezésre. A másik adat, amely a székeknek a 13. századi megszervezésére utal, az Österreichische Reimchronikban maradt fenn. A dürnkruti csatában résztvevő kunokról a krónikás azt írta, hogy az ütközetben közülük „zwei Stühle”, azaz mindösszesen két szék fegyveres ereje vett részt. Mind a magyar szék, mind az osztrák (német) Stuhl a latin sedes fordítása az adott nemzet nyelvére. Györffy felismerését tehát annyiban módosíthatjuk, hogy a Magyarországra beköltöző kun nemzetségeket már IV. Béla székekbe szervezte. A nemzetségfő volt a szék seregvezetője és egyben bírója is.

A székkapitány nemzetségfő (comes, dominus) funkciójának ellátásáért minden bizonnyal fizetséget kapott a királytól. Szűcs Jenő annak a jegyzéknek az alapján, amely V. István velencei szállítója 1264-ben alig fél év folyamán teljesített kifizetéseinek tételes elszámolását tartalmazta, arra következtetett, hogy a királyi jövedelmeknek normatív módon nagyjából harmadrésze járt ki a főméltóságok betöltőinek, köztük a kun főembereknek is. Ez lehetett a legfelsőbb kormányzati kör szabályszerű részesedése az államjövedelmekből. A kun ispánok (comesek) rangja a megyéispáni tisztséggel lehetett nagyjából azonos. Jövedelmük is a megyéispánokéhoz lehetett hasonló, hiszen a bírságokon kívül az út- és vásárvámok hagyományos harmada még ott is az ispánt illette meg, ahol a vám maga már régen eladományozásra került. A székkapitányi jövedelem lehetett elsősorban az oka annak, hogy egyes kun nemzetségek kiköltözése ellenére is a hét kun nemzetségnek megfelelő hét kun szék, a Jászkun Kerület megszervezéséig fennmaradt.

A kunoknak a magyar társadalomba történő beilleszkedésének folyamatában a székek funkciója azonban idővel lényegesen megváltozott. A nemzetségek feudalizálódásával, a vérségi kapcsolatok háttérbe szorulásával, a nemzetségi szervezet fokozatosan megszűnt. A 13. századi, korábban másutt ismertetett események során az egyes nemzetségek összetétele és szállásterülete, amelyre a székkapitány (nemzetségfő) joghatósága kiterjedt, jelentősen változhatott és változott is. A nemzetség, majd a szék élén álló kapitány, mert a tisztségnek ez a neve mindvégig fennmaradt, katonai vezetői funkciója a 15. századra háttérbe szorult, de bíraskodási

funkciója a székek létezésének utolsó pillanataiig élt, s a 15. századtól, a kunok fokozatos megadóztatásának kezdetétől pedig adóügyi és egyéb igazgatási feladatai kerültek egyre inkább előtérbe.

A székek határai az idők során több módosuláson mehettek át, míg véglegessé váltak. Az általunk ismert székek, mint Hatházi Gábor kutatásai bizonyították, valószínűleg az 1420-as évekre alakultak ki. A Zsigmond uralkodása idején véglegesült székek tehát területileg is csak részben, aktuális funkcióikat tekintve pedig, a bíráskodáson kívül, semmiben sem voltak egyenes leszármazottai a IV. Béla által megszervezett sedeseknek. A székek Zsigmond által történő átalakítását, Hatházi szerint „*kiépítését*” a kun kapitányok kezén levő szállások és birtokok „*igazoltatási hulláma*” vezette be. A király erre vonatkozó rendelkezése 1404-ből ismert (ezt 1411-ben és 1436-ban is megismételték). Ekkor Zsigmond Anthim fia János mesterre, alnádorra, egyben a királyi kunok bírójára bízta rendelkezésének végrehajtását. A kunok valamennyi kapitányát arra kötelezték, hogy kapitányságaikhoz való jogaikat igazolják, s az ezekre vonatkozó okleveleket mutassák be. Akiknek közülük I. Lajostól, a király anyjától (Károly Róbert özvegyétől) és nejétől, Erzsébettől, leányától, Mária királynétól, valamint Zsigmondtól nyert okleveleik vannak, azokat kapitányságukban hagyja meg, akiknek pedig a kapitányságokat *némely bírák vagy bárki mások (aliqui Judices, seu quicunque alii) adományozták*, azoktól a kapitányságokat vegye el, s azokat e királyi megbízás erejénél fogva másoknak adományozza. Tehát a Zsigmond féle felülvizsgálatkor a gyanús eredetű adományozások a király rendelkezése alá kerültek vissza, s nagyjából az 1420-as évekre véglegesen kialakult közigazgatási rendszer keretein kívül rekedtek. Utoljára ebben az időben kerültek ki korábban oda tartozó települések a kun birtoktestekből.

Az egyes nemzetségi fokok és alágazatok vezetőinek kiválasztását Károly Róbert uralkodásáig bizonyosan a szokásjog szabályozta. Abba a király nem avatkozhatott bele. Csak feltételezhetjük, hogy a nemzetségi fokok és alágazatok vezető képviselői a nemzetségi földtulajdon szétosztásakor bizonyos fokú rokonságban állhattak egymással. De akár álltak, akár nem álltak, *minden egyes szállás, falu területén egy-egy előkelő család egyik férfi tagja állott szálláskapitányi és bírói minőségben*. Ha nem is álltak minden esetben a nemzetségi kapitány famíliájával közvetlen rokonságban, a törzsökös kun családok leszármazottai voltak, és mint ilyenek, a kunok vezető társadalmi rétegét alkották. Kulturális és gazdasági fokuk nem nagyon különbözhetett a településen velük együtt élőktől, de jogilag megkülönböztetett helyzetet és bánásmódot élveztek. Köztehermentességgel voltak felruházva és még a 15. században is, a nemesekhez hasonlóan, személyesen kellett részt vegyenek minden hadjáratban.

A magyarországra beköltözött kunok hét nemzetségéből csupán ötöt tudunk nagy valószínűséggel megnevezni. A hetedik, fiktív rokonsági egységüként számontartott jászok nemzetsége etnikai alapon szerveződött. Ezzel szemben valamennyi, mind a hét székük nevét és központját ismerjük. Elégge valószínűnek tűnik, hogy három

székük (Kolbaz-, Csértán (Halas)- és a jász Berény-szék, utóbbival témánk korlátjai miatt nem foglalkozhatunk) ténylegesen egykori nemzetségi szállásterületből alakult, hatásköre egykori nemzetségi szállásterület településeire terjedt ki. Azonban a további négy 15. századi szék (Kecskemét-, Kara- majd Mizse-, Hantos- és Szentelt-szék előzményeit nem ismerjük pontosan.

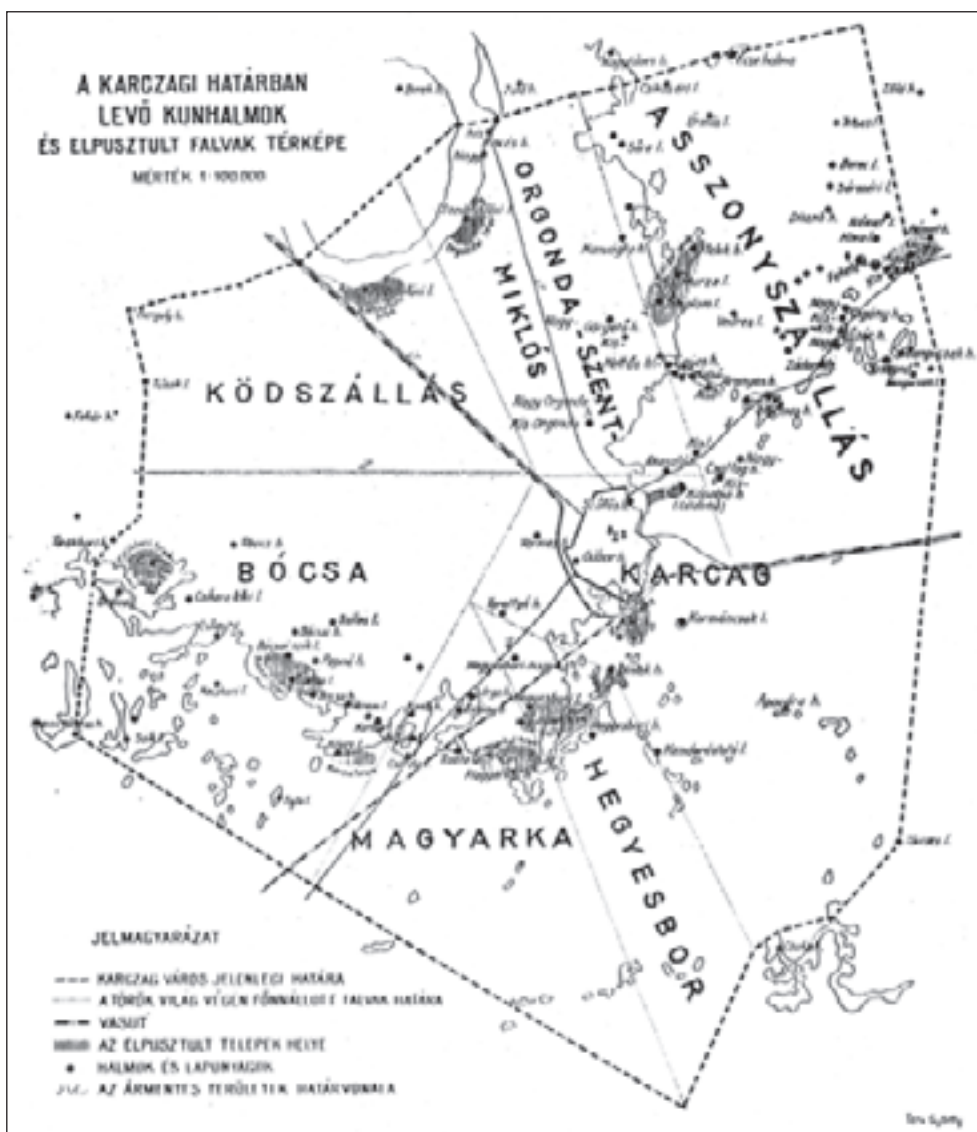
Kolbaz-szék

*Kolbaz-szék minden bizonnyal az Olas nemzetség szállásterületén alakult ki. 1344-ben I. Lajost Túrról Kócsra, azaz Mezőtúrról Ohatpusztakócsra a Nagykunságon keresztül Olas nemzetségbeli kunok kalauzolták el éjnek idején. Szolgálatukat a király azzal honorálta, hogy kivette fiaikat az Olas nembeli kunok kapitányának bíraskodása alól. Az Olas nemzetség az egyik legjelentősebb hazai kun társadalmi csoport lehetett, ugyanis mással nem igen indokolható, hogy 1328-ban Aba nembeli Nekcsei (Lipóci) Demeter tárnokmester, trencsényi főispán és kőrösszegi várnagy személyében külön bírójuk volt (*Judex Cumanorum de genere Olaas*).*

Kolbaz-szék nagyjából a későbbi Nagykunság területén szerveződött. A szék az Olas nemzetség egyik előkelő tagjának, az 1300 körül élt *Kolbaznak* „sereget, sereg-szárnyat győzz!” nevét viselte, mint ahogyan szállása is, amely a széki adminisztráció központjává vált. Kolbaz-szék első írásos nyoma 1440-ből származik. Azonban a közigazgatási jellegű szék megszervezése, amint arra Györffy György Mátyás királynak egy 1461-ben kiadott oklevele alapján rámutatott, akár évtizedekkel korábban is megtörténhetett. Ebben az oklevélben, miután a kunok adóját kezelő hivatalok többször megsértették azok autonómiáját, az uralkodó megerősítette a Kolbaz-széki kunoknak azt a jogát, mely szerint tisztségviselőiket (*officiales et alios Judices*) meghatározott időre maguk választhatják, minthogy e jogukat már régóta (*ab antiquo*) gyakorolják. Kolbaz-szék a kun és jász székek közül a legéletképesebbnek bizonyult, egészen 1702-ig, a Jászkunság eladatásáig működött. Mint igazgatási és sajátos érdekvédelmi szervezet a leghatékonyabban a 15. század közepe – 16. század közepe közötti időszakban fejtette ki tevékenységét. Ebben a száz évben uralkodóink rendre megerősítették a szék privilégiumait, ill. intézkedtek az ezeket sértő túlkapásokkal szemben.

A szék központja *Kolbazszállás* volt. Bár a település első hiteles említése 1395-ből származik, azonban minthogy a településnek nevet adó kun előkelő 1300 körül élt, valamint a névadás típusa alapján nem lehetnek kétségeink, hogy ha előbb nem is, de a 13–14. század fordulóján Kolbazszállás már, mint állandó település létezett.

Az ebben az időben már Nagykunságnak is nevezett Kolbaz-szék településállományát 1558-ból ismerjük. Ekkor a székhez tartozott a központ, a Szolnokról Debrecen felé haladó útból leágazó mellékút mentén létesült Kolbazszállás (puszta Kunhegyes határának délkeleti részén) mellett Csorba (1395: Csorbajánosszállása, ma Kuncsorba) Móric („mórici telek”, puszta Túrkeve határában, a várostól mintegy 6 km-re Ny-

72. kép A karczagi határban levő kunhalmok és elpusztult falvak térképe Györrfy István nyomán

Ény felé), Kisújszállás, Tormásturgony (Kisturgony, puszta Kisújszállás határának nyugati részén), Tótturgony (Nagyurgony, Kisturgony falu a 16. századra megkettőződött), Bócsa (puszta Karcag határának délnyugati részén), Magyarszállás (puszta Karcag határának déli részén, „Magyarkai halom”), Karcagújszállás (Karcag), Aszónyszállás (puszta Karcag határának északkeleti részén), Orgondaszentmiklós

(puszta Karcag határá-
nak északi részén), Kőd-
szállás (puszta Karcag
határának északnyuga-
ti részén), Fábiánsebes-
tyén („Fábiánka”, puszta
Kunmadaras határában),
Madaras (Kunmadaras),
Kápolnás (Kunkápolnás,
puszta Kunmadaras hatá-
rának keleti részén az Üllő
lapos mellett), Marjalaka
(puszta Kisujszállás ha-
tárának délkeleti részén),
Szentmárton (Kun-
szentmárton), Bábocka
(puszta Öcsödtől dél-
nyugatra), Öcsöd, Mes-
terszállás, Homok (a
pusztává vált egykori kun

73. kép Túrkeve-Móric XV–XVI. századi kun falu alaprajza
(Zúduló sasok 1996 nyomán)

szállás Tiszaöldvárba olvadt), Telekszállás (Telekpuszta Öcsöd község határában),
Póhamara, (Móric)Kaba (puszta Túrkeve határában), Kakat (Kenderes határrésze a
belterülettől északra) és Kunhegyes.

A kun nemzetségek vezető családjai, a kunok urai, a 13. század folyamán és a 14. században is joggal feltételezhetően a nemzetség szállásterületének egy-egy nagyobb hányadát uralták magyar nemesi jogokkal. Eerre azonban csak későbbi adatokból tudunk visszakövetkeztetni. A 14. század végén pl. a nagyévtágyú Dobózi Miklós, a kunok helyettes bírása tíz birtokot, szállást kísérelt meg elvenni a kunoktól, melyek közül Csonkaszentmiklós, Kisszállás, Csorbajánosszállása, Homokszállása és Besemihályszállása bizonyos Jakab fiai Miklós, Tamás és László kun nemesek, míg Újszállás, Alonnípe (egy Alyn „homlok” nevű kun népe), Kolbazszállása, Abcsikszállás és Póhamara a fentebb említett Jakab és csunegyházi János fiai Jakab, Lőrinc és László közös birtokát képezte. Mint Pálóczi-Horváth András szemléletes elemzéséből élénk tárul, a helységnevekből „egy csaknem az egész Nagykunrágot behálózó birtoktest rajzolódik ki”. Sőt egy 1389. évi oklevél alapján az is bebizonyosodott, hogy Waychunnipe (Baj-csun „az igaz úr” népe) szállás szintén ennek a kun családnak a birtokában volt. Az összes településen birtokos Jakab és csunegyházi János fiainak ilyen mértékű tulajdonlását kézenfekvő azzal igazolni, hogy felmenői, noha nevüket nem őrizte meg forrás, a nemzetségi vezetők közé tartoztak. Az ő kezükben volt a székközpont, Kolbazszállása. Talán nem túl nagy merészség azt fel-

tételezni, hogy a felsorolt kunok az 1300 körül élt Kolbaz leszármazottai lehettek. Kolbaszt, nevéből következően, mint csapatfőnököt nevelték a harcra, hiszen sereget, seregszárnyat legyőzni csak sereg, seregszárny élén volt lehetséges. Kolbaz testvére volt *Aboska* („öreg”), akinek ötödízigleni leszármazottai 1459-ben pereskedtek Hegyesegyház (Kunhegyes) felett. Nevét a hajdani Aposka pusztája tartotta fenn, mely Balaszentmiklós Nagypó és Csunaszenttamás között terült el.

A fentebb említett birtoktest településeit néhány kivétellel azonosítani tudjuk. Csonkaszentmiklós ma pusztája Tiszaroff határában, Kisszállás minden bizonnyal Kisújszállással azonos, Csorbajánosszállása ma Kuncsorba, Homokszállás Tiszaföldvár határrésze, Ujszállás, mely Zakegyház néven is szerepel az oklevelekben, ma a Kendereshez tartozó Kakat pusztája, Kolbazszállásának maradványai a kunhegyesi határban találhatók, Póhamara ma Túrkeve pusztája Mezőtúr közelében. Nem tudjuk azonosítani Abcsikszállás (Abchyk „apácska, nagybácsika, medvécske”), Besemihályszállása (Bese „verebészölyv”) és Olunipe (Alonnípe „homlok”) fekvését. Pálóczi úgy vélte, hogy Besemihályszállása valahol a Tiszazugban lehetett, Alonnípe talán Kunhegyes és Kenderes környékén, míg Abcsikszállás helyére vonatkozóan eddig semmiféle fogódzóponthoz sincsen. Az azonosítható települések közül a 16. század közepén a Nagykunsághoz tartozott Kolbazszállás, Kisújszállás, Kakat (Újszállás), Csorbajánosszállás, Homokszállás, Póhamara.

A Zsigmond kori székszervezés időszakában szakadt ki a Nagykunságból Csonkaszentmiklós. A település valahol Tiszaroff és Tiszabő között helyezkedett el. Sorsát pontosan ismerjük. Az egri káptalan 1412-ben azt jelentette Garai Miklós nádornak, hogy Zsigmond 1411. december 18-án kiadott parancsára a lakóitól elhagyott Csonkaszentmiklós birtokba beiktatta Nánai Kompolt Istvánt, aki 1424-ben azt csere révén fiának, Nánai László főpohárnok-mesternek juttatta.

Az 1395-ben 10 birtokot tulajdonló kunok minden bizonnyal vérrokonok voltak. Közülük a későbbi székközpont kun nemesek (*nobilium Comanorum nostrorum*), csunegyházi János fiainak volt a birtoka. Györffy György már 1953-ban összefüggésbe hozta, sőt azonosnak tartotta az 1389-ből adatolt *Waychunnype* (Baj-csun „az igaz úr népe”) településnevet, a későbből adatolt *Csunegyháza*, *Csunaháza*, településnevekkel, amelyről egy 1466-ban kelt oklevél megemlíti, hogy e település másik neve *Szenttamás* (*Zenthtamas alio nomine Chwna*). Csunegyháza, az „Űr” egyháza, amint abban a kutatók között egyetértés mutatkozik, azonos a tatárjárás idején elnéptelenedett, ma Törökszentmiklós határába foglalt, Szenttamás falubirtokkal, amely minden bizonnyal 1246 körül került kun kézbe, tehát az Olas nemzetség feltételezett szállásterületéhez kellett tartozzék. Azonban a csunegyházi kun kapitányok nemesi birtokká formálták szállásukat, magyar nemesi jogon bírták azt. 1439-ben még említették Simon és Bodának mondott János, Miklós és Csirkének nevezett György csunai kapitányokat, akik más kunokkal együtt már több évvel azelőtt elfoglalták a garamszentbenedeki apátság Tenyő vagy Pelő (Pelew) birtokát (ma Tiszatenyő).

Csunegyháza-Szenttamás legkésőbb Kolbaz-szék 15. századi átalakulásának az idején szintén kiszakadt Kolbaz-székből, „magyar” nemesi birtokká vált.

Eredetileg a Kunság része volt Karcag testvérének, Aboskának a nevét megőrző Aposka is. Aboska egykori szállása Szenttamás, Nagypó és Kuncsorba között feküdt. A település a 15. században még létezett. 1468. június 20-án Aposkán békéltek meg egymással Nagypói Jakab, Albert és Fülöp kunok és a balaszentmiklósi (Törökszentmiklós) Balai György, Barcza László és Pozsár Máté fia Miklós. 1479. december 2-án néhai Nagypói Ambrus fiai, Jakab és Albert, akik feltehetően azonosak az 1468-ban említett Nagypói Jakabbal és Alberttel, Mátyás király előtt panaszolták be csulai Ficsór Lászlót, aki csunaszenttamási jobbágyaival a panaszosok Aposka birtokán belüli Páloshalma szántóit és kaszálóit Csunaszenttamáshoz foglalták, majd két évvel később Aposkának bizonyos állattartásra használt részeit foglalták el. Aposka, az egykori kun szállásból keletkezett település a 15. század folyamán elnéptelenedett, a 16. században már nincs nyoma a forrásokban.

Györffy mutatott rá, hogy a kapitányoknak azon törekvése, hogy szállásuk népe felett magyar nemesi jogokat gyakoroljanak, azaz a szabad kunokat jobbágysorba kényszerítésék, kiváltotta a szabad kun nemzetségtagok ellenállását, akik a földesúri fennhatóság alá történő kényszerítésükkel szemben szökéssel védekeztek. Emiatt néptelenedett el Nagypói János szállása is, amelynek újbóli betelepítése vált szükségessé. 1392-ben nyert az említett kun kapitány Mária királynőtől engedélyt arra, hogy szállására, Nagypóra jobbágysorba telepítsen, aki felett nem a kun bírák fognak ítélni, hanem maga János fog nemes módjára bíraskodni. Ezzel a döntéssel azonban Nagypó egyszer s mindenkorra megszűnt kun szállásnak lenni, a település magyar nemesi birtokká alakult át.

Több más olyan településről is tudomásunk van, amelyek egykor ideig-óráig a Nagykunsághoz tartozhattak. Pl. Fegyvernek határában Absalomülése (Apsalomylese) és Péterkeülése (Peterkeylese), melyeket 1337-ben Károly Róbert adományozott a Nánai Kompolti család egyik ősének, Kompold Gergelynek, mint a velük együtt eladományozott Fegyvernek falu (possessio Fegywernek) tartozékait. Absalomülése és Péterkeülése, amelyek az oklevél szerint már régóta Fegyvernek határain belül feküdtek, 1337-ben már lakóitól elhagyottak lehettek, mert mint egy-egy falu telkeit (*sessiones villarum*) említették őket. Absalomülése és Péterkeülése azon üdítő kivételek közé tartoznak, amelyek erősítik a szabályt, ugyanis Pálóczi-Horváth Andrásnak a névadásra alapozott kronológiája szerint „a keresztény nevet megőrző kun településnevek a XIV. század közepe előtt nem születhettek meg”.

Az Olas nemzetség vezető rétegéhez tartozó vagyonos kunok pénzért is szereztek maguknak birtokot. 1352-ben a Karcag melletti Hatházról elnevezett Scybes fiai, Balázs, János és Miklós örök jogon és visszavonhatatlanul, 200 forintért megvették Bői István fia Miklóstól Kér, másképpen Kenderes nevű örökségi falubirtokát. Az új tulajdonosok még ebben az évben I. Lajostól egy nemesítő levelet is kaptak, mely szerint őket a király a kunok soraiból kivévén, Kér nevű vásárolt birtokukkal együtt az orszá-

74. kép Kolbáz-szék pecsétje 1660-ból. Körirata: SIGILLVM : O . SEDIS CVMAN. KOLBAZ ANNO 1660.
(Gyárfás 1870 nyomán)

gos nemesek közé felvette. Györffy György Méri Istvánnak terepbejárási eredményei, Hatház település romjai a Kövestelek nevű határrészen találhatóak, és Scybes úr szálásának Hatház neve alapján úgy vélte, hogy az odavaló kunok a jóminőségű karcag-hatházi földeken már a 14. század első felében megtelepedtek, s birtokvásárlásuk anyagi feltételeit a megtelepült életmóddal együttjáró földművelés kifejlesztése teremtette meg. Scybes úr fiai az új birtokon is folytattak mezőgazdaságot teremtettek, amelyről az egri káptalan által 1405-ben megrajzolt falukép tanúskodik. Ekkor ugyanis hosszas pereskedés után a Kenderest osztatlanul birtokló bői nemesek a települést visszavásárolták a kunoktól. A falu ekkor már két utcából állott, három udvarház, parókia, temp-

lom emelkedett benne. Szántóit 32 királyi eke nagyságúra becsülték, s legelői, rétjei, nádasai és halfogó rekesztékei mellett fő hozamát „a kunok részéről járó rendes és rendkívüli pénzszolgáltatásokban” („*census etiam seu collectas ex parte Comanorum provenientes*”) jelölték meg.

A 16. század közepén Kolbáz-szék részeként számontartott Kunhegyes jelentős része 1397-ben került a kunok birtokába. Ekkor adta el Derzsi István fia és unokája a Hevesújvár megyei Kakat fele részét (egy 1420-ban kelt oklevélből világlik ki, hogy Kakat másik neve Hegyesegyháza „*Kakath, alio nomine Hegyesegyház*”) három halastóval együtt (*piscinis Kéthkazmerfoka, Sebesér et Karazus* – Kéthkázmerfoka, Sebesér és Kárászos) Kolbázszállási Pál fia Andrásnak, Miklós fia Jánosnak, s rokon érdektársaiknak teljes szavatosság mellett 440 forintért. A 14 név szerint felsorolt kolbázszállási kunt, bő másfél évvel később már mint kakati kunokat (*Comani de Kakath*) iktatták be ünnepélyes külsőségek között új birtokukba. 1401 májusában Pál fia András és János, valamint Miklós fia János és György 210 forintért megvásárolták Kakat másik felét is. A tulajdonosok beiktatására azonban csak 1408-ban került sor, akik hamarosan itt is virágzó mezőgazdaságot fejlesztettek ki, 1420-ra malmot építettek a Kakat folyón. Kunhegyes, noha pénzért vásárolták meg a kunok, csak részben vált nemesi birtokká (1524-ben Menderessy Mihály és más nemesek mellett királyi kunokat „*Comanos Regios*” említenek itt), minden bizonnyal azért, mert a kun tulajdonosok nem lettek országos nemesek. Ez a körülmény lehetett az oka annak, hogy a kolbázszállási kunok által pénzért vásárolt Kunhegyes Kolbáz-szék részévé vált, elentétben pl. Csunegyházával, Aposkával, Kétpóval.

Csertán-, később Halas-szék

Györffy György klasszikus dolgozatának megjelenése, 1953 óta a következő összefüggő adatok alapján elfogadott, hogy a Csertán (vagy Csörtán) nemzetség alakult át Csertán-(Csörtán-)székké, majd pedig Halas-székké. A Csertán vagy Csörtán nemzetség neve Magyarországon 1347-ben tűnt fel Köncsög ispán címében („*Comes Kumcheg Capitaneus Comanorum generacionis Chertan*”). 1366-ban a Csertán nemzetség kapitánya „*Comes Küncheg de Halas*” néven szerepelt. 1367-ben már Karla fia István fia János („*Johannis fily Stephani fily Karla capitanei Comanorum nostrorum generationis Chertan*”) a nemzetség kapitánya. 1418-ban a Kunság déli határán, a Madaras és Halas között fekvő Mátyusfalván (ma Mátéháza) egy Csertán-széki kun bukkant fel: „*Tompor comanus regius de sede Chortyan*”. Az adat első előfordulása ennek a kun széknek. 1541-től kezdve pedig ugyanezen a területen a Halas-széket találjuk.

A terület történetét utoljára a legkorszerűbb szempontok szerint Hatházi Gábor dolgozta fel. A továbbiakban az ő eredményeit ismertetjük. A Csertán-szék a Duna-Tisza köze középső és déli részének szikes mocsarakkal szabdaltszerű hát-ságán alakult ki, a középkori Bodrog-, Fejér és Csongrád vármegyék határvidékén. Központja a kun szállásterület szívében sajátos „magyar” szigetet képező, hol Csongrád-, hol Bodrog vármegyéhez számított Halas mezővárosban működött. A Csertán-szék 1418 előtt bizonyosan már működött, a szék központja 1440-ben lett Halas mezőváros. A szék működése az 1520-as évekig folyamatosan nyomon követhető.

Biztosan a szék fennhatósága alá tartoztak a következő települések: ma is létező helységek: Balota[szállás] (*Balthaszallasa* neve személynévi eredetű, jelentése „balta”), Harka (kora Árpád-kori magyar helynév, ma Harkakötöny önálló község déli része), Kötöny (*Kethenzallasa*, kun személynévi eredetű, Harkakötöny önálló község másik része), Tázlár (*Tazlarzallas*, kun nemzetségi ágnévi eredetű, jelentése „Kopaszok”), Bócsa (*Boychazállás*, *Boychazallasa*, kun személynévi eredetű, jelentése „uracska”),

75. kép Köncsög ispán díszlemeze? A préselt díszítésű aranyozott ezüst díszlemezen a csertán nemzetség nevére asszociáló szárnyas csuka látható (HATHÁZI 2005 nyomán)

76. kép Kiskunhalas 1755. évi pecsétjének színes képe Tooth János várostörténetéből – 1808 (HATHÁZI 2000 nyomán)

Kaskantyú (*Kachkanchiw*, kun személynévi eredetű, jelentése „szőkevény, menekülő”), Orgován (Orboganzallasa, *Orgowan*, kun személynévi eredetű, jelentése „orgona”), Jakabszállás (*Jakabzallasa*, kun keresztény névadású szállásnév), Bugac (*Bugaz*, *Bugachhaza*, kun személy vagy helynévi eredetű, jelentése „torok, torkolat, szoros”), Szank (*Zankzallasa*, kun személynévi eredetű, jelentése „madártrágya”), [Kiskun]Majsa (*Maywsa*, *Mayasya Istwanzallasa*, keresztény névadású kun szállásnév), Csengele (*Chengele*, kun földrajzi név eredetű, „fás, bokros hely”), Kömpöc (*Kempeczallasa*, helynévi eredetű személynév, „kupasír síremlék”), Csólyos[pálos] (*Cholyoszallasa*, kun személyné-

vi eredetű, jelentése „halom, tömeg, sokaság”), Öttömös (*Hytemes*, kun személynévi eredetű, „végrehajt, kifizet, letörleszt”), Fejértó–Kunfehértó (*Feyertho*, magyar helynév, „szikes tó”), Törtel (*Thertezallas*, kun személynévi eredetű, jelentése „négy nép ura, négy gyermek apja”), Barabásszállás–Borbás (*Borobaszallas*, *Mindzenth alio nomine Barabaszallasa*, keresztény névadású kun szállásnév, időleges tagja a székszervezetnek), ma már nem létező helységek: Köncsög (*Kempcegzalas*, kun személynévi eredetű, jelentése „nadrág”, puszta Helvécia határában), Altokszállás (*Althokzallasa*, kun személynévi eredetű, jelentése „maradék, fölösleg”, 1446-ban került át Kecskemét-széktől Halas-székhez, puszta Ásotthalom község határában), Asszonyszállás (*Azzonzalasa* neve esetleg templom patrocíniumot jelez, 1460-ban már lakatlan, Szeged részhasználatában állt, Kígyóspuszta területére tehető), Zomokszállás (*Zomokzallasa*, kun személynévi eredetű helynév, jelentése „víztartó börtömlő”, 1580-ban már lakatlan puszta, talán Kiskunfélegyháza külterületének nyugati, délnyugati részén feküdt), Kalasszállás és/vagy Peder (*Kalaszallasa*, *Peder*, Kalas kun személynév, jelentése „szarv nélküli juh vagy kecske, illetve árva”, a település helye péontosan nem azonosítható), Gyarmanszállás (*Jarmanelekzallasa*, *Gyarmanzallasa*, kun személynévi eredetű, jelentése „mássz fel, kapaszkodj fel”, helye ismeretlen) és Buzgánszállás (*Buzganzallas*, kun személynévi eredetű, jelen-

tése „buzogány”, két Buzganszállásról is van adatunk, az egyik Szegednek a vajdasági Horgos községgel határos pusztája, a másik okleveles említése szerint valahol Szabadszállás-Kecskemét-Kiskőrös vidékén lehetett).

Hatházi a Csertán nemzetséggel, ill. Halas-székkal még további tizenegy települést hozott kapcsolatba. Ezek Ellésföld (*terras Ellés*, magyar személynévi eredetű, Csongrádtól északnyugatra feküdt), Tamásülése (*Thamasylese*, ma Üllés Csólyospálostól délre), Jankó- vagy Ivánkaszállása (keresztény névadású kun szállásnév, a Csertán nemzetség egykori területének két pontján is kimutatható, a hódoltság kori forrásokból ismert Jankószállás Csőszapa részeként tűnik fel, míg Ivánkapusztá Kis-kunhalas, Kunfehértó és Kisszállás hármashatáránál található), Bodoglár (neve kun nemzetégi ágnevi eredetű, jelentése „ágak”, ma is létező helység), Kisszállás I. (ma is létező helység), Kisszállás II. (a Ferencszállás határosaként ismert Kisszállással lehet azonos), Ferencszállás (ma is létező helység), Tompa (nevét Köncsög ispán fiáról, „Tompa” Lászlóról kapta, ma is létező település), Ágasegyháza (a Csertán nemzetség kapitányának, Karla Jánosnak nemesi magánbirotkká alakított kun szállása, ezért nem is került a székszervezetbe), Csőszapa (Chezapa, Chewzapa, Csőszapa másnéven Jankószállás, kun személynévi eredetű helynév, jelentése „ör-néne”, a fiúnak azért adtak nőt jelentő nevet, hogy az ártó szellemeket megtévesszék, Jánoshalmával azonosítható).

Kecskemét-szék

A szék hatásköre a Duna-Tisza köze középső harmadának futóhomokos hátságának Csertán- ill. Halas-széktől északra, a középkori Pest-, Fejér, Szolnok és Csongrád vármegyék határvidékén kialakult kun településekre terjedt ki. Központja a kun szállásterülettel övezett Pest megyei magyar mezővárosban, Kecskeméten működött. Figyelemmel arra az adatra, hogy Altokszállás települést 1446-ban helyezték át ebből a székből Halas-székbe, Kecskemét-székek már jóval korábban működni kellett. A szervezet nemzetségi háttere nem ismert, noha a kutatás korábban feltételeSEN az Iloncsuk („Kígyócska”) nemzetséghez kötötte, de a felvetés erős fenntartásokkal kezelendő. Az elfogadott álláspont szerint Zsigmond korában, viszonylag későn kialakult szék 1423–1446 között jöhetett létre. Hatházi Gábor, Zsigmond királynak egy 1423. évi oklevele alapján, amelyben többek között arról is szó volt, hogy bizonyos vitás kun puszták miatt a Nagykőrösre, Kecskemétre érkező kunokat a mezővárosok bírái elé citálták, akik jogsértő módon, a kunok kapitányai és bírái megkerülésével ítékeztek felettük, úgy vélekedett, hogy Kecskemét-szék létrehozása talán éppen az oklevélben említett feszültségek feloldása miatt vált szükségessé.

Kecskemét-szék szállásállományát alig ismerjük. Biztosan hozzá tartoztak a következő települések: az 1446-ban említett, akkor a Halas-székbe áthelyezett Altokszállás, az 1472-ben említett Othasylyszallas (Otasülésszállás, Otas „drusza”), az 1491-ben

77. kép Egy Kecskemétre beköltözött kun fülbevalója (HORVÁTH A.–H. TÓTH E.–V. SZÉKELY Gy. 1988 nyomán)

említett Lajosszállás, az 1509-ben a Halas-székből ide áthelyezett Köncsögszállás.

Kecskemét-szék a 16. század közepétől átvette az 1548 előtt megszűnt Halas-szék és Kara/Mizse-szék települései felett is a joghatóságot, s ezzel megteremtette azokat a szervezeti kereteket, amelyek a Kiskunság kialakulásához vezettek. Az egri vár számadásaiban az új szervezet már „Kecskemét-szék vagy Kiskunság” néven tűnt fel. 1570-ben Kecskemét-szék is megszűnt. Feladatait négy kis szék, amelyek 1596-ig működtek, a visszállított Mizse-szék mellett, Szabadszállás, Kisszállás és Lajosszállás kun székei vették át. 1610 tájától, az első jász-kun főkapitány hivatalba lépésétől új közigazgatási rendszer, a későbbi hármaskör, körvonala alakult, amelyben Kecskemét újra vezető szerephez jutott, de ennek története már nem tartozik témánkhoz.

A széket befogadó Kecskemét már a 14. században a mezővárosi fejlődés útjára lépett, 1368-ban már oppidumként emlegették. 1415-ben Zsigmond hitvese, Borbála királynéi birtokaként, mint civitas jelent meg, s rangját a város 14. századi pecsétje megerősítette. Kecskemét pusztasodott falvak egész sorát olvasztotta magába, nagyra növelve határát. A hatalmas szántó- és legelővagyonnal, Cegléd és Nagykőrös felé erdővel is rendelkező agrár-mezőváros a Budáról Szegedre vivő országos főút közlekedési és kereskedelmi szempontból stratégiai jelentőségű pontján alakult ki. A városnak vásártartási és vámszedési joga volt, sólerakat működött benne, templomában a 15. század végén már két pap misézett, iskoltá tartott fenn, s rendszeresen bocsátott diákokat külföldi egyetemekre. Semmit sem tudunk arról, hogy a székközponti funkció maga után vonhatta-e kun csoportok beköltözését Kecskemétre, erre a 15. századi források semmiféle támpontot nem adnak. A török hódoltság idején a jogilag védettebb ház városba költözés a kunok részéről is megindult. Az 1559-ben még Új utca néven említett városrészt 1562-ben már Kun utcának nevezte a török adóösszeíró, miközben az itt jegyzékbe vett háztartások száma 26-ról 59-re emelkedett.

Kara-, majd Mizse-szék

A Duna-Tisza közti Felső-Kiskunság északi peremén alakult ki, a Kecskemét-széktől északra, a középkori Pest- és Szolnok vármegyék határvidékén. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a szék összesen két szállást foglalt magában, Karát (nevét

Jászkarajenő őrzi) és Mizsét (Lajosmizse-Felsőmizse). Hatházi úgy vélte, hogy a széket egy ismeretlen nevű, önállóságát szerencsésen megőrző nemzetség töredék hozta létre. Szűcs Jenő azt az álláspontot képviselte, hogy Mizse IV. László által 1289 végén nádorrá kinevezett kikeresztelkedett mohamedán „vad gróf”, a tolnai Mizse nevét viselné. Ez az elképzelés akkor állna meg a helyét, ha bizonyítani tudnánk, hogy a királlyal és kíséretével együtt kóborló Mizse nádor ezt a kun szállást IV. Lászlótól adományba kapta volna.

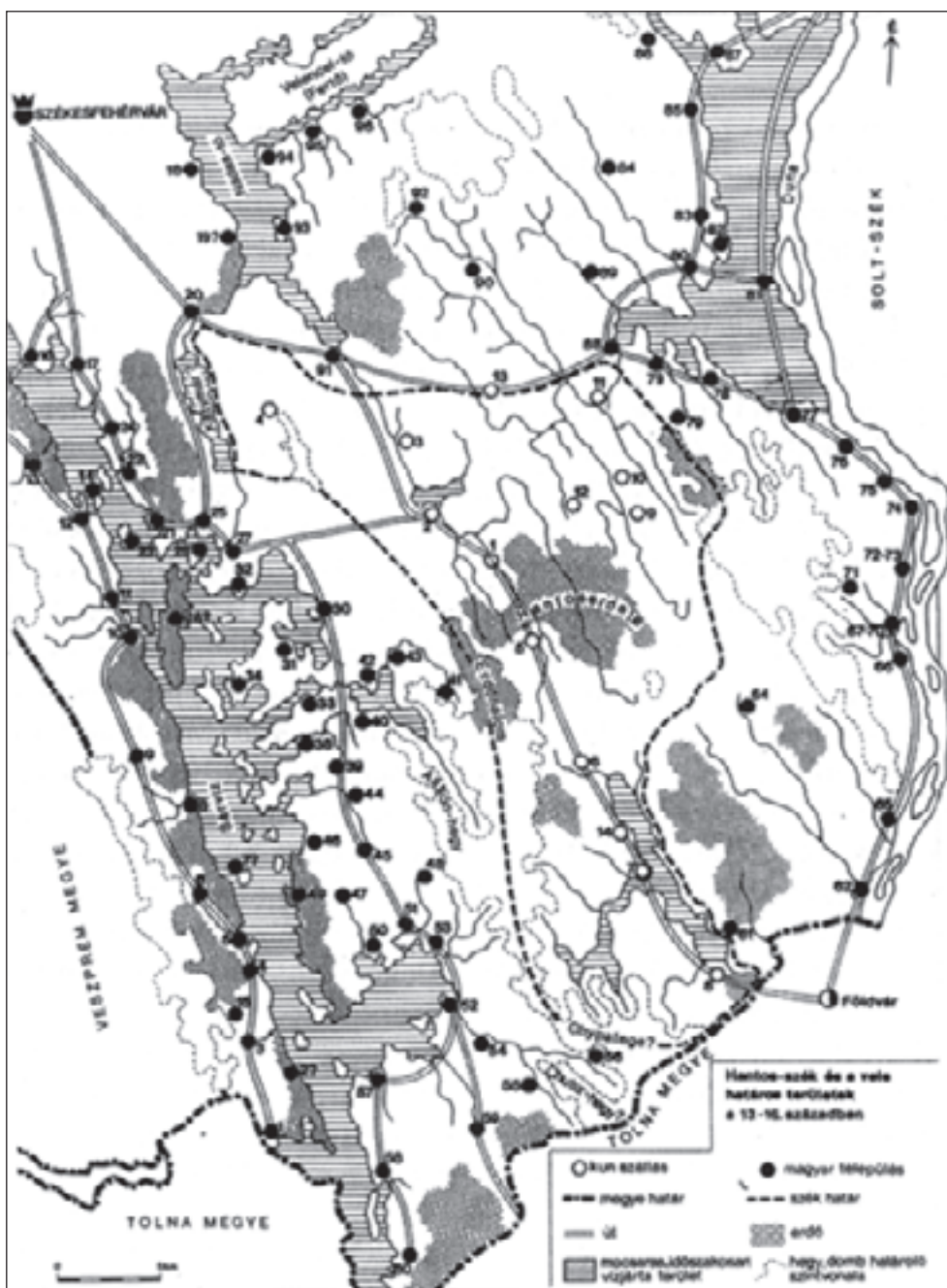
1339-ben és egy évvel később Halas-szék társaságában Kara-széket említették, 1469-ben jelent meg a Mizse-szék elnevezés. A két „székhely”-et Karaszállási Mizse György kun kapitány kapcsolta egybe, akinek a neve először egy 1450-ben kelt oklevélben bukkant fel. A szék névváltozását az okozhatta, hogy a kapitányi család valamikor 1440–1469 között Karáról (kara „fekete”) Mizsére helyezte át székhelyét. Mizse, székközpont jellege ellenére, fenállásának egész folyamán falusias jellegű maradt. Mizse eredetileg kun szállás voltát az is igazolja, hogy a település temploma később létesült, mint ahogyan 14. században biztosan használt temetőjét megnyitották. Pogány szállástemetőre építették rá a keresztény templomot.

Hantos-szék

A kunok egyetlen dunántúli településterülete a Közép-Mezőföld Fejér megyei részén alakult ki, Hantosegyháza központtal. A nagyjából a Velencei-tótól a mai Dunaújvárosi húzóódó, száraz löszhátságot a kunok egyik ismeretlen nevű nemzetsége, Hatházi Gábor legújabb régészeti ásatási eredményei alapján, csupán a 13. század végétől népesítette be másodlagos szállásterületként.

Hantos-széktizenöt faluja tehát a Dunántúl keletisávjában, Fejér megye déli peremén helyezkedett el. Hantosegyháza (ma Hantos), Jakabszállás, Karácsonymiklós szállása vagy Karácsonszállás (ma Nagykarcsony), Újszállás (Mezőfalva), Bajdamérszállása, Kelpolkart, Sarasd (Sárosd), Tobaliszentpéter, Csabakszállása, Ivánkateleki, Gyolcsapálszállása, Előszállás, Kajtorszállása, Perkáta és Beszterszállás alkotta e kun tömböt.

A Mezőföldre áttelepült kunok származási helye, 1246 táján elnyert korábbi településterülete többé-kevésbé meghatározható. 1517-ben Hantos-szék szállásai közé sorolták Bezterzallasa-t, és Baydamerszállását. Ezek a települések Szombat/Szabadszállás és Kunszentmiklós között helyezkedtek el. Abból, hogy Bösztör és Baydamerszállásának fekvése elkülönült a Mezőföldtől, arra lehetett következtetni, hogy ezek a települések a korábbi szállásterület maradványa lehettek, amelyek a földrajzi elkülönülés ellenére is a mezőföldi székszervezet részei maradtak. Valószínűnek tartható, hogy a mezőföldi kunok a középkori Fejér megye Duna-Tisza közí részéből – a később sajátosan elkülönülő Solt-székből – származtak át a Dunántúl-

78. kép A mezőföldi kun szállásterület és vidéke (Zúduló sasok 1996 nyomán)

ra. A szék az 1526. évi török támadás következményeként veszítette el jogállását, szűnt meg működni.

A mezőföldi kun szállásterület középtáján, a Fehérvárnak tartó földvár-apostagi út mentén terült el a központ, amelytől a szék nevét is vette, Hantosegyháza. Helynév-történeti alapon a Hantos név egyháza utótagja arra utal, hogy a település Árpád-kori templomos faluhely volt, amely a tatárjárás során vagy az azt követő pusztásodási folyamat eredményeként vált lakatlanná, amelyet a kunok újra benépesítettek. A Hantos előtag lehet magyar személynév is, Hontus alakot már 1211-ből ismerünk. De a név a kunból is megmagyarázható. Turkológus nyelvészeink lehetségesnek tartják levezetését egy Qan-tas „fejedelem, kán” + „kő”, de a Codex Cumanicus alapján egy Qon-tas „megszáll” + „kő” alakból is. Utóbbi esetben az -egyháza név kun tükörfordításaként értelmezendő, mint „köszállás, kőhajlék”.

Szentelt-szék

A Tisza és Maros összefolyásától délre, a Harangod (Aranka) középső folyásánál, a folyó déli oldalán kialakult, Csanád, majd Torontál vármegyében (ma Vajdaság, Szerbia) fekvő Szentelt-szék a ma még tisztázatlan törzsi eredetű Kól ill. Kór („kevés, nem fontos”) nemzetség szállásaiból szerveződött. A szék öt településre terjedt ki. Az okleveles anyag alapján gyanítható, hogy az 1315-től adatolható kun szállásterületen szervezetileg kevésbé vált külön a Kór nemzetség kapitányai (főként Kondam ispán leszármazottai) által vezetett kun szállások, és a magyar nemesi jogon szerzett, jobbágysággal is betelepített birtokok köre, mint a többi kun települési tömb esetében. A székhez tartozó települések közül 1424-ben említik Vizesgyánt és Jangotszállást, 1428/1429-ben és 1438-ban Hallost, 1428-ban és 1433-ban Kunszözlöst, 1438-ban Valkányszállást, más néven Benedekszállását és Kojampálszállását. Azonban az egyes települések nem voltak teljesen kun kézen. Valkány egyes részeit kiváltságos besenyők bírták. 1438-ban Hallosnak csupán a felét irányította kun kapitány, a település másik fele Hagymás László magánbirtoka volt, hasonlóképpen Kunszöllös esetében, ahol a település felét Chalapia Dávid birtokolta. A székhez tartozó települések közül 1451-ben Hunyadi János sógora, Szilágyi Mihály magának szerezte meg Kunszözlöst, mint közönséges jobbágybirtokot, Hallos ekkor már Hunyadi János tulajdonában volt, s Valkányt és Vizesgyánt a csanádi püspökség Mátyás kori (1456–1490) birtokjegyzékében már mint egyházi birtokot sorolták fel. Az utoljára 1488-ban szereplő Szentelt-szék a kun székek közül elsőként veszítette el kiváltságait.

A szék névadó központja Szentelt, ill. Szenteltegyház volt (ma Mokrin, illetve Homokrév határrésze). A kun székközpontként feltűnő, királyi birtoklású mezőváros (oppidum) 1433-ban Zsigmond adományaként jutott Chalapia Dávid kezére, aki Kunszöllös felét is birtokolta. Azonban, feltehetően szoros összefüggésben a kun szék hanyatlásával, 1460-ra már elvesztette mezővárosi rangját.

Berény-szék

A jász szék kérdése nem tartozik szorosan dolgozatunk témájához. Annyiban azonban mégis meg kell említenünk, mert a megalapozott feltételezések szerint a jászok alkották a magyarországi kunok hetedik nemzetségét és a szintén etnikai alapon szerveződő jász szék a hetedik kun széket. A jász székszervezet 1438/1439-től adatolható. A jász közösség felsőbb szintű bíróságát Berényszállás, Négyszállás, Fényszaru és Árokszállás együtt alkották, oly módon, hogy a székbíróságba berény két tagot delegált, míg a többi település egyet-egyet. A jász székszervezet Kolbaz-székhez hasonlóan egészen 1702-ig fenn tudott maradni.

A Kunság kutatói között egyetértés mutatkozik abban, hogy a kunok szállásterülete 1279-ben az egyes nemzetségek között már fel volt osztva. A nemzetségeken belüli települési viszonyokról pedig azért nem értesülünk, mert a kunoknak saját jogszokásaik alapján elintézett belső ügyei hosszú időn át nem tárultak a magyar szervek elé. Kring Miklósnak a középkori kun és jász társadalomelemekről írott tanulmánya megjelenése óta hosszú időn keresztül abban is egyetértés mutatkozott, hogy az oklevelekben elég későn, a 14. század közepén, még településnév nélkül, valamely magyar helység „környékén” feltűnő, topográfiai bizonytalanságot tükröző kun települések a „kötetlenül mozgó” nomád szállások bizonyítékai. Azonban, hogy az oklevelek „circa vagy in circuitu” kifejezése, összesen három ilyen példát ismerünk, minden esetben bizonytalanságot jelentene, egyáltalán nem valószínű. Pl. az 1391-ben I. Lajos által kiadott oklevél, amelyben Kooch (Ohat-Pusztakócs) falu lakosait és az Abád és Thomajmonostora környékén (Comanis in circuitu villarum Abad et Thomaymunustura) lakó kunokat eltiltották attól, hogy István szőrényi bánnak a kun szállásterületbe teljesen beékelődő Üllő nevű halastavában halásszanak, amely a Tiszának egy lefűződött holtága volt. Azonban minthogy az in circuitu kitétel az Üllő partjánál elhelyezkedő összes településre vonatkozott, nem bizonytalanságot, hanem ellenkezőleg, bizonyosságot fejezett ki. A Csáktornyai István nádor által 1389-ben „in descensu Comanorum circa ecclesiam beatorum Fabiani et Sebastiani martyrum”, azaz a kunoknak a boldog Fábián és Sebestyén mártírok temploma körüli szállásán kiállított oklevele, nem feltétlenül olyan állapotot írt le, mely szerint a szállás lakói a templom, mint kiemelkedő tereppont körül meghatározhatatlan távolságban nomadizáltak, ugyanolyan bizonyossággal jelenthette azt is, hogy a kunok a templom körül, a korábbi, a tatárjáráskor elpusztult magyar település „telkét” (bettelkeit) ülték meg, amint hogy a későbbi időből adatolt kun település valóban a templom védőszentjének a nevét viselte. Annak tudatában, hogy a kunok egymás között már 1279 előtt

felosztották a rendelkezésükre bocsátott földterületeket a nemzetségek, nemzetségi ágazatok és alágazatok között és a felosztásnál bizonyos formában figyelembe kellett veyék a tatárjárás előtt kialakult településhatárokat is, mégha a hagyományokhoz szívósan ragaszkodó katonáskodó rétegük szívesebben lakott is sátrakban, illogikus lenne azt feltételezni, hogy több mint száz évvel később kötetlenül mozgó nomád szállásaik lettek volna.

A kunok magyarországi beköltözésével, szállásterületeik kiformalódásával összefüggő település- és társadalomtörténeti, valamint demográfiai kérdéseket mindmáig megkerülhetetlen munkájában Pálóczi-Horváth András foglalta össze. A kun településeknek az általa a helynevekre alapozott településkronológiája szerint az időben legkorábbi kun szállások a birtokos nevéből származó személynévi eredetűek: vagy önmagukban állnak, vagy –szállása, –ülése, –népe, –háza utótaggal ellátottak, a 13. század vége – a 14. század közepe között keletkeztek, míg a keresztény nevet viselők a 14. század közepén és második felében. Mindez azt bizonyítja, hogy az állandó kun szállások (falvak) ténylegesen a 13. század végén, a 14. század folyamán alakultak ki, s zömük a 14. század közepére meg is szilárdult.

Azonban a kun szállásterületen számos olyan települést találunk, amelynek lakossága ugyan kun volt, de magát a települést ennek ellenére mégsem egykori kun uráról nevezték el, az valami oknál fogva megőrizte tatárjárás előtti nevét. Pálóczi, mint külön vizsgálatot igénylő témával, talán azért nem foglalkozott a tatárjárás előtti magyar faluneveket megőrző kun szállások problematikájával, mert a korábbi kutatók azokat nem vélték kunnak, legfeljebb később „*elkunosodottnak*”. Pedig a kun szállásterületen, pl. a Nagykunságban is nem elhanyagolható mértékben találhatóak olyan, a tatárjárás után keletkezett, kun települések, amelyek nagy valószínűséggel tatárjárás előtti Árpád-kori nevet viselnek. Ilyenek pl. Bábocka, Fábiánsebestyén, Hegyes[egyház], Hatház, Kaba, Bolcsatelek, Kápolnás, Kengyel, Magyarszállás, Marjalaka, [Orgonda]szentmiklós, egyideig [Kis- és Nagy-]Pó, Póhamara és Kunszentmárton. A tatárjárás előtti Árpád-kori településnév megmaradásához esetlegesen más egyebek mellett két tényező feltétlenül hozzájárulhatott. Megmaradhatott a régi név, ha az új település már a 13. század második felében állandó téli szállásként funkcionált, s jogilag érdeke fűződött az oda települt kun közösségnek a korábbi név fenntartása. De akkor is megmaradhatott a tatárjárás előtti Árpád-kori településnév, amelyen ugyan kunok éltek, de ennek jogosságát a magyar fél részéről vitatták. Utóbbi esetben éppen a vitás tulajdonjogi helyzet segített fenntartani a korábbi nevet. A 13. század második felében állandó téli szállásként funkcionáló falura jó példa a régészetileg kutatott Orgondaszentmiklós esete. Itt a kunok már a 13. század végéig létrehozták településüket a korábbi magyar falu telkén, használatba vették a tatárjárás előtt épült templomot és újra megnyitották a templom körüli temetőt is, pontosabban a korábbi temető területén folytatták a temetkezést. Utóbbira Póhamara példáját említhetnénk, amely a tatárjárás idején elpusztult. Miután az I. László által

az egri püspökségnek adományozott település birtokjogát igazoló oklevelek a tatárjárás idején elpusztultak, IV. Béla 1261-ben újra összeírta a püspökség javait, köztük Póhamarát is. Utóbb IV. László, Endre egri püspök hűtlensége miatt elvette a püspökségtől a birtokot, de 1281-ben visszadta Póhamarát. Utóbbi királyi rendelkezést Károly Róbert 1323-ban újra megerősítette. Azok a rendelkezések, amelyek megerősítették korábbi javaiban az egri püspökséget rendben lévőek lennének, ugyanis az egyházi tulajdon a törvények értelmében sérthetetlen volt. Tehát a tatárjárás idején elpusztult Póhamara egyházi tulajdonban kellett maradjon. Azonban a valóságban nem így történt. Póhamarát 1281 előtt valamikor megszállták a kunok, s ezt követően a település már a valóságban nem jutott vissza a püspökség kezébe, az csak amint a fentebb említett oklevelek bizonyítják, a Póhamarára vonatkozó jogigényét tudta fenntartani. De említhetünk másik példát is. 1449-ben a váradi püspököt nem tudták beiktatni többek között a Karcag és Kunmadaras határában lévő Szentgergely, Szentágota, Szentfábiánsebestyén és Üllőmelléke pusztákba és Kengyel halastó birtokába. Szentfábiánsebestyén ekkor már legalább 150 éve kun szállás volt és nem volt pusztá, mint ahogyan Üllőmelléke sem volt pusztá, mert ott volt található a jogi aktus idejében már régóta népes Ködszállás (Köt „ülep, fenék” lóra termett értelemben), Orgondaszentmiklós (Orgonda, kétféle értelmezése ismert, az egyik szerint személynév „viharos” értelemben, a másik szerint „kaszálóhegy”), és a tatárjárás előtti nevét viselő (Kun)kapolnás. A püspökség beiktatása nem a ténylegesen a területet birtokló kunok ellenállása miatt nem történt meg, hanem a területre szintén igényt tartó Tomaj nembeli Losoncziak és Szentgyörgyiek tiltakozása miatt. A váradi püspökség még 1513-ban is igényt formált az uralkodóval és karcagújszállási, ill. kolbaz-széki kunjaival szemben a tatárjárás előtt Árpád-kori elnevezésű Hegyesbor és Bolcsatelek falvakra, előbbi bérelték, utóbbit elbirtokolták a kunok, a Magyarszállás nevű népes kun falura, amelyet az oklevélben közvetlenül a tatárjárást követő elnevezésén, Magyartelek néven, pusztaként tüntettek fel, valamint Theretbor, Wytelek, Theretnep, Hathaz, Borughaz, Thatharthelek és Penthektelek pusztákra.

IV. Béla valamikor a kunok másodszori betelepítését követően az új népesedési politikája részeként az arra érdemes kunoknak a kun szállásterületeken kívül is adományozott birtokokat. Pl. egy 1260-ban kelt oklevél szerint a király a komáromi várhoz tartozó Virt egy részét, amelyet a kunoknak adott, nyilvánvalóan még 1260 előtt, mint üres földet újra eladományozta, de már nem a kunoknak. Szintén valamikor 1260 körül adományozta a király Marótinak (marouthi) mondott Beler („tudós”), Gyolma („szabadulás”) fia Keldek (Keldech „rövid bot, rövid, kurta nyílhegy”) és Köcsmek (Cuchmek „vándorlás”) valamint Itek („kutyakölyök, kutyácska”) és Teszkencs (Tescench „forgás, forgolódás, gyeplőcske”) fia Byter (növekvő”) tasi keresztény kunoknak a Bars megyei Hizér (Hyzer, ma község Aranyosmaróttól délre) Buzsic (Buzeth, Aranyosmarót és Hizér mellett a Zsitva partján) Patkánytelek (Pathkanteluk, valahol Hizér közelében) Sylle, Kolbász (Colbaz, Aranyosmarót

vidékén), Vezekény (Vezeken, község Aranyosmartóttól délkeletre) birtokokat és Rohozsnica (Rehosnycha, község Garamszentbenedektől délnyugatra) föld egy részét, amelyek üresek és lakóiktól elhagyottak voltak. A királynak fentebbi adományozását megelőzte egy V. Istvánnal közösen tett másik, valamikor 1262 – 1270 között (az erről szóló oklevélen nincs keltezés), amelyben az itt említett Teszkencsnek és egy másik kunnak, Boliarnak adományozta a Szabolcs megyei Ajak, Tas és Pátroha birtokokat.

A megadományozott keresztény kunok (*christiani Cumani*) közül Ivan és Köcsmek, előbbi talán még Bulgáriában kaphatta az Iván nevet, szegénységük miatt (*essent depauperati ultramodum*) Itek (Ityk) testvérük részét kivéve, el akarták adni rohozsnicai birtokukat. Az eladásba IV. László beleegyezett. 1284-ben Ivan és Köcsmek el is adták 7 ekényi részüket Dama fiainak, Mihálynak és Farkasnak, s az eladott földek határait is leírták. Az eladásba beleegyeztek a szomszédok, köztük Itek és Teszkencs. 1292-ben Dama fia Mihály a kunoktól vett földet, feltehetően azért, mert még mindig lakatlan volt (*vacua et habitatoribus destituta*), a garamszentbenedeki apátságnak adta. Ugyanebben az évben Itek fia János és Teszkencs fia Biter (Byter „növekvő”) és kun rokonságuk Itek egyharmad részét cserébe átadták Hontpázmány nembeli Gimesi Andrásnak. Az 1292. évi csereügylet, amelyet a Maróti kunok közül Beler fia Péter, Gyolma fia Keldek és Köcsmek özvegye Julia és kicsi fia Miklós, a tasi kunok közül Itek fia János, Byter fia Teszkencs és összes rokonuk nevében kötöttetett, kiterjedt Hizér, Buzsic, Patkánytelek, Sille, Kolbász, Vezekény földekre és a kunok által bírt (aranyos)maróti birtokokra is. A csereügylet során IV. Bélától nyert birtokaikat a kunok a Bars megyei Bese (község Lévától délnyugatra) és a Nyitra megyei Belad nevű népes helyekért adták át. Következésképpen magyar földbirtokosokká váltak. Azonban nem költöztek új birtokaikra, hanem a Szabolcs megyei Tasra települtek át. Egy 1322. évi adat szerint Ajakot, Tast és Pátróhát a kunok eladták Magyar Pál gimesi várnagynak.

IV. Béla király 1264-ben adományozta a kunoknak a Nyitra megyei Nyárhíd falut, Suran, Gyrok, Turmaskuz és Hidhelen falvakkal, valamint Lauz, Urbanus, Seurug, Machard, Busman és Kucha földekkel. Azonban még ebben az évben sok és nagy vétségeikért és szörnyű kihágásaik miatt elvette tőlük a birtokokat és a Csuth szigeten alapított zárdának adományozta azokat. Az oklevél semmit sem közöl arról, hogy mik lehettek azok a szörnyű vétségek, amelyeket a kunok elkövettek. Gyárfás István helyesen állapította meg, hogy az adományokat azért kapták a kunok a királytól, hogy István ifjabb királlyal szembeni belháborújában az ő oldalára álljanak. A dévai vereség után azonban a kunok tömegesen pártoltak át, helyesebben vissza István ifjabb királyhoz. Feltehetően ezt nem tudta nekik IV. Béla király megbocsátani, ez volt az a szörnyű vétség. Nyitra megyében a kunoknak más birtokaik is voltak. Ugyancsak 1264-ben az örökös nélkül elhalt Koncha kun Nemchich földjét Ivanka ispánnak adományozta a király.

V. Istvánnak egy 1266. évi okleveléből tudhatjuk meg, hogy a Temes megyei Poph (ma Bobda) föld felét, amelyet a kunok közül való Borcsol nemzetség feje, Keyran IV. Béla király adományából birtokolt, rokonai (Illan „kígyó”, Jardar „alkotó”, Michi, Csibuk „ág, sari” és Ona „tíz”) beleegyezésével eladta Parabuch ispánnak. Parabuch IV. Bélától jutott az Arad megyei Tömörkény, a Csanád megyei Felsőgödös és három Vonuz föld birtokába, V. István pedig Kuke krassói, Valter és Bélán kevei, valamint Réti temesi várföldeket adta neki. Parabuch kedvelt embere lehetett V. Istvánnak, hiszen 1268-ban az ország másik részén, Komárom megyében, a Vág mellett fekvő Megyer faluval ajándékozta meg. Parabuch a kunok között, továbbá az országban és az országon kívül követségeket teljesített, s így szerzett kimagasló érdemeket.

Egy 1267. évi oklevél szerint V. István ifjabb király a Szerém megyei Aranylábúbácsot korábban a kun Bocskoldának adta, majd ennek fiaitól hűtlenség miatt a monostorral és a péterváradi révvel együtt elvette. Mária királyné (IV. Béla felesége) 1268-ban az Esztergom megyei Nyír földet Kelducsin kun tolmácsa kezére adta. A Csanád megyei Béb föld V. István adományából lett Kol nembeli Kondam és Juhpogo, Károly király hű kunjai elődeié, ezek utódai 1315-ben az uralkodótól visszakapták. 1277-ből arról szerezhetünk tudomást, hogy IV. László király a Pest megyei Tárnok földet korábban a kun Torzsoknak „börtömlő” juttatta, de adományát semmisnek nyilvánította. 1285-ben ugyancsak IV. László eladományozta az V. István adományából Alpra fiai által birtokolt, de hűtlenségük miatt tőlük elvett Bihar megyei, Debrecen melletti Macs és Mihálylaka földet. S lehetne még a kunok birtoklására vonatkozóan további adatokat is felsorolni.

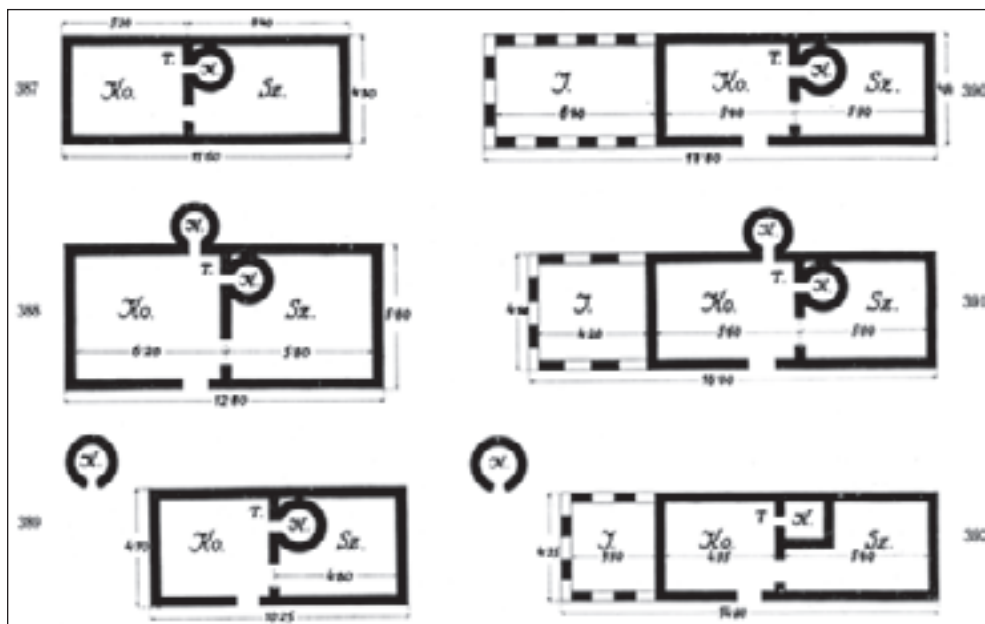
Kristó Gyula a fentebbi királyi adományozásokból arra következtetett, azokat úgy értelmezte, hogy tudatos királyi politika tükröződései. Kristó szerint 1246 után a kunok az ország északi részén Nyitra, Bars, Komárom, Esztergom megyében, a Dunántúlon Baranyában, Tolnában, a Duna-Tisza közén Pest, Bodrog, Csongrád, délen Szerém, Keve, Krassó, Temes, a Tiszántúlon pedig Szabolcs, Csanád, Arad és Bihar megyében bukkantak fel, annak bizonyítékeként, hogy a kunokat valóban szétosztották Magyarország különböző megyéibe, vezetőik lehetőség szerint lakatlan ingatlanokat kaptak. A kun kérdés ilyenmódon történő kísérlete azonban megbukott. Új rendezésre volt szükség.

A KUN FALVAK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A Kecskemét környéki kiskunsági ásatások

A kun falvak kutatása elválaszthatatlanul egybefonódott a török hódoltság idején elpusztult falvainak régészeti feltárásától, amely az 1930-as években kezdődött el a Kecskeméti Múzeum kezdeményezésére. Egészen idáig a falvak, a népi műveltség kutatása kiesett a régészettudomány érdeklődési köréből. A török hódoltság időszakában elpusztult települések leletanyaga, mint történelmi, etnográfiai forrás, a kutatások megindulásáig a régészet és a néprajztudomány határterületét képezte. A régészet már nem, a néprajz még nem foglalkozott ezzel az időszakkal. Szabó Kálmán Kecskemét környékén több mint harminc elpusztult község lakóhelyeit, temetőit és templomait kutatta meg, tárta fel részben vagy egészben. Az ásatásainak eredményeit bemutató kötet, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, már címével is jelezte, hogy a szerző, bár gyűjtött anyaga arról a területről származott, amelyre a tatárjárást követően legnagyobbbrészt kunok települtek, azt a magyar nép kulturális hagyatékának tekintette. Mint megjegyezte: „Hogy a leletekben és a településben mily mértékben mutatható ki a magyartól eltérő kun jelleg, azt a későbbi kutatások lesznek hivatva eldönteni.”

79. kép Kecskemét környéki házalaprajzok, 15–16. század. 388, 392. Mizse, 389. Kerekegyháza, 390, 391. Baracs (SZABÓ 1938 nyomán)

80. kép Háztartási eszközök a Kecskemét környéki falvakból: 507. sőtörő kavics, 508–509. kovász vagy teknőkaparók, 510–512. gyűszűk, 513–515. csiholóvas, 516. varrótű, 517. horog, 518–519. edényfalból csiszolt orsókarikák, 521. horog, 522–523. kagylóhéjból készített kanál, 524–527. fenőkövek, 528–529. olló (SZABÓ 1938 nyomán)

Szabó Kálmán és Papp László ásatási megfigyelései szolgáltatották az első adatokat középkori falvainkra, s elsősorban a kun településekre vonatkozóan, amelyek mind ártéri szigetre vagy félszigetre települtek, amelyet „nádasok, zsombékos tavak, járhatatlan lápok, turjánok vettek körül. Ma is a régi községek helyei közül a száraz nyarat kivéve nem egy csak bizonyos oldalról közelíthető meg. Ilyenek pl. Ágasegyháza, Mizse, Szank, stb.” A falvak lakóházai egymástól távol, 50–100, néha 200 „lépésnyire” helyez-

81. kép Az állattartás eszközei: 550-551. lóvakarók, 552-555. billegzővasak, 556. vászondörgölő csont

82. kép Gazdasági eszközök a Kecskemét környéki falvakból: 576. kasza, 577–578. kaszkalapács, 579. juhnyíró olló, 580–582. kaszaüllő, 583. kaszakő, 584. kaszakarika, 585–586. aratósarló (SZABÓ 1938. nyomán)

kedtek el. Egy-egy település nem egyszer egy-két kilométer hosszan húzódott. Ebből a sajátosságból Szabó arra következtetett, hogy „a régi községek tulajdonképpen jószágteleltető szállások voltak”.

A településásatásokon a figyelem a lakóházak feltárására koncentrált. Mind a magyar, mind a kun településeken, ahol ásatást végeztek, a 16. századi lakóházak két- vagy három osztatúak voltak, szobából, konyhából és melléjük épített kamrából, esetleg istállóból állottak. Miután a harmadik helyiséget, a toldalékot (kamrát vagy istállót) rendre silányabb módon építették fel, mint a szobát és a konyhát, Szabó Kálmán úgy vélte, hogy a házak csupán kétosztatúak voltak. Egy-egy község szélen elvéve egy-egy egyosztatú, vagyis egy helyiségből álló, ház alapjait is megtalálták. A házak hossza 9–15, szélessége 4–6 m között váltakozott. A legtöbb ház ajtaja dél-

83. kép Gazdasági eszközök a Kecskemét környéki falvakból:
587, 589-590. ásópapucsok, 588. kapa

re, délkeletre nézett. A feltárt házak fala kivétel nélkül agyagos földből készült. Mint Szabó megjegyezte: „Lehetséges azonban, hogy a ház falát nádból, vagy vesszőből készítették, több helyen megkorcolták és kívül-belül megtapasztották.” A házak alapfalainak vastagsága 15–45 cm volt. A konyhát a szobától elválasztó közfal vastagsága megegyezett a ház falainak vastagságával. A ház ajtaja deszkából készült. A bejárat a konyhába vezetett. A konyhai tűzhely a bejáratnál szemben, abban a sarokban volt, ahová a szobai kemence szája is torkollott. A konyhában a kemencék szájai előtt lévő szabad-tűzhelyen készítették el az ételt, a föld színén tüzeltek, csak ritkán készítettek a tűzhelynek kövekből vagy agyagból alacsony padkát. A szobában álló kemencét a földre építették, padkája nem volt. A szobai kemencék falvastagsága 20–30 cm között váltakozott. Ezeket a tüzelőeszközöket minden esetben ún. kemenceszemekkel rakták ki, hogy hőtartó és hőleadó képességüket növeljék. „Hogy a szobának nevezett helyiség csakugyan lakóhelyül szolgált, azt a kemenceszemekből alkotott, nagyrészt fűtésre szolgáló kemencén kívül az ott talált egyéb tárgyak igazolják. Ilyenek: a gyűszű, tű, olló, orsógomb, üvegedény darabjai, továbbá a ládavasalások. Mint tudjuk, a láda ruhanevelő és féltettebb dolgok megőrzésére szolgált és a ház legősibb bútordarabja volt.”

Szabó Kálmán a föld fölé épített kétsejtű házak és a „kályhas kemencék”, a szobában felépített kemencék elterjedését a 15. század végére tette.

A házaktól kisebb-nagyobb távolságra helyezkedett el az 50–100 cm-re földbe mélyített pince vagy verem. Mízsén *„az egyik ház mellett lévő ilyen veremben ép állapotban levő grafitos főzőedényben egy galamb csontváza volt”*. Volt, hogy kemencét ragasztottak a ház külső oldalához, de az épülettől különálló kemencéket is építettek. A ház külső oldalához ragasztott nyári kemence szája mindig a ház bejáratí ajtajával volt szemben. Kör vagy tojásdad formájú alapját egy vagy két sorban edénydarabokkal fedték és agyaggal tapasztották le, hogy a meleget jobban tartsa. Nyaranként ezekben sütöttek-főztek, így a ház hűvös maradt.

A Kecskemét környékén feltárt kun falvak, feltárt leletanyaguk tanúbizonysága szerint, komplex földművelő-állattartó közösségek voltak. Minthogy abban az időben még az ásatásokon előkerült állatcsontanyagot nem dolgozták fel, nem vették figyelembe, a tenyésztett állatokról nem kaphattunk adatokat. A régészeti leletek az állattartás dominanciájáról tanúskodtak.

A földművelésre utaltak az előkerült aratósarlók és nemcsak az aratásnál, hanem a takarmányozáshoz is használt, 5 cm pengeszélességű kasza, amelynek töredékeit Orgoványon és Benén találták meg. A kasza rendszeres használatához szükséges szerszámok: kaszaüllő, kaszakalapács, kaszakarika, fenőkö szintén előkerültek. A fából készült ásóra ún. vas ásópapucsot húztak rá, így vasalták meg, s tették tartósabbá őket. Az ásópapucsokat rá szegezték a fából készült ásókra. Benéről még egy vaskos erős kapa is előkerült, amelynek hosszúsága 23,5 cm, éle pedig 12 cm széles volt. Az ásatók ekevas töredékeket is találtak, s előkerültek az ekék használatára utaló ösztökék is.

Az állattenyésztésre gazdag tárgyi leletanyag utalt. Közéjük tartoztak pl. a különböző tulajdonjegyekkel ellátott jószágbélyegző vasak (leginkább a szarvasmarhák szőrébe sütötték azokat), amelyeket egy-egy család, szegényebb falvak esetében a község lakossága közösen, akár egy évszázadon is, használt. A szarvasmarhák gyógyításánál használták a marha érvágókat. A lótenyésztés fontosságára több eszköz is utalt. Ilyenek voltak a különféle, félhengeres testű nyél nélküli vagy nyeles lóvakarók, lópatkók, a lószerszám tartozékai közül a zablák. A ház körül kipányvázott lovak fékentartására a békók. A lovas ember felszerelése közé tartoztak a sarkantyúk, fegyvereik között a kardok (csak töredékeik kerültek elő), és a fokosbalták. A juhtenyésztésre a Mízsén előkerült juhnyíró olló utalt. A pásztoremler használati tárgyai közé sorolhattuk be a horogszerű szerszámakasztó vasakat, szénahúzó horgokat és talán az egyetlen kétágú vassvillát is. Sőt itt tarthatjuk számon a különféle szekérvasalásokat.

A kiskunsági férfiaknak, az előkerült leletek ezt sugallják ugyanis, mindenféle ház körüli teendőt el kellett látniuk. A kötélcsomó kibontásához vagy bőrök lyukasztásához használhatták a csontból (vagy vasból) készült árákat. A faragó baltáknak és szekercéknek többféle változata, sőt még teknővályáshoz vagy itató vályú kivésésé-

hez használatos szalu is került elő a különféle famunkákra utalva, valamint különféle vésők és fúrók. Kőfaragó kalapácsot is találtak, talán malomkövet vágtak vele.

A házak omladékaiból leginkább a konyha felszerelései kerültek elő. A főzéshez használt edényeket a tűzhely körül helyezték el. Szinte minden faluban használták a grafitos anyagból készült ún. „bécsi edényt”. Színük a világosszürkétől a feketéig terjedt. Erősen lehajló peremükbe rendszerint mesterjegyet ill. bélyeget pecsételtek be. Átlagos magasságuk 18–30 cm-ig váltakozott. A grafitos főzőedényeken kívül Szabó Kálmán és Papp László igen sokféle formájú edényt gyűjthetett össze, pl. kancsókat, korsókat, füles vagy fületlen bögréketcserépfedőket, stb. A vékonyfalú, 10–30 cm magas, ún. vászonfazekak belsejét sárga mázzal vonták be.

A konyha tartozékai közé sorolhatóak a sőtörő kavicsok, amelyek a hosszú használatától általában vörös színűek lettek. Itt tarthatóak számon a kovász vagy teknőkaparó vasak, a fenőkövek és a tűzcsiholó acélok is. Innen kerültek elő legnagyobb számban a kések, s néhány villa is. A mindennapi használatra szánt kanalakat fa nyéllel készítették, amelynek a végére egy egyik végén elkoptatott kagylóhéjat erősítettek. A konyhaeszközök közé sorolhatóak a vasból kovácsolt nyársak is. Ha nem is a konyhában, de a női munka eszközei voltak az általában 12–18 cm hosszú szárú ollók, egy 7,7 cm hosszú bronz varrótü, bronzgyűszűk és az orsókra húzott, cserépdarabokból kifaragott vagy agyagból égetett, ún. orsókarikák. Viszonylag sok ház omladékából került elő olyan, a rendszeres használattól erősen lekoptatott marhagy vagy ló lábszárcsont, amelyet bőrdörgölésre vagy fényesítésre, sőt, mint a takácsok, vászon dörgölésére használhattak.

Gyakran kerültek elő, fenékátmérőjük alapján különböző nagyságú üvegedények töredékei is, azonban azon kívül, hogy minden háztartásban használták őket, többet nem sikerült megtudni róluk.

Túrkeve–Móric

Szabó Kálmán összefoglaló munkájának megjelenését követően tíz évet kellett várni, hogy régész újra a Kunság földjébe mélyítse ásóját. Méri István 1948-ban és 1949-ben több hónapon keresztül végzett ásatásokat, immár egy nagykunsági településen, a Túrkeve határába olvadt Móricon. Móricra két okból esett Méri választása. Egyrészt, mert be akarta kapcsolni a „fehér folt” Nagykunságot „a régészeti kutatás vérkeringésébe”, másrészt, mert úgy vélte, hogy a „Móricon megtelepedő kunok a legtovább nomadizáló életet élők közül kerülhettek ki”. Véleményét arra alapozta, hogy Móric az írásos forrásokban legkésőbb megjelenő nagykunsági falvak között tűnt fel, először 1549-ben. Ettől kezdve a rendre előfordult a 16. századi összeírásokban, így pl. 1554-ben, 1558-ban, 1567-ben, 1577-ben és 1587-ben.

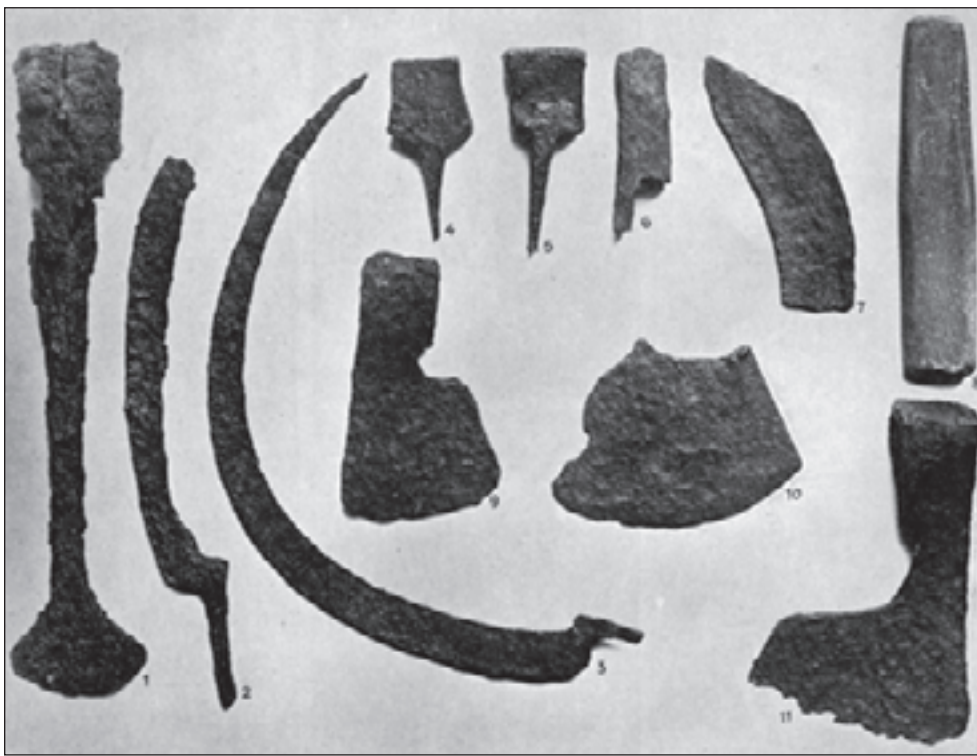
Az ásatás azonban nem igazolta Méri előzetes elképzeléseit. Ugyanis a „mórici telken” már az Anjou-korban is volt élet, más egyebek mellett két Nagy Lajos pénz bizo-

nyitotta. S ettől az időtől kezdve a település lakottsága folyamatos volt. A legkésőbbi pénz, amit az ásatáson találtak, III. Zsigmond lengyel király 1594-ben vert dukátja volt, jelezve, hogy a település pusztulását a tizenötéves háború okozta.

Móric hasonlóképpen települt, mint a kiskunsági falvak, nem közvetlenül a Túr (Berettyó) állandó árterületének a szegélyére, hanem kissé bentebb az árvízmentes szárazulatra. Így a falut csak nagyobb áradások idején foghatta közre a víz, de bizonyosra vehető, hogy keleti szélétől, ha meg-megszakadva is, nádasok és zsombékos tócsák kötötték össze a Túr árterületével. A település keleti szegélyén belül egy észak-keletről délnyugat felé húzódó hosszú és keskeny természetes mélyedés volt, amelyben időszakosan víz állhatott. A házak nem rendszertelenül, szétszórva épültek, hanem egy L-alakban megtörő egyetlen utca két oldalán sorakoztak. Móric településformája, bár a földrajzi adottságok hatására sajátos vonalú, hasonlít a nagykunsági terepbejárásokon megfigyelt késő középkori falvak települési képéhez, az egymástól viszonylag távol eső házak itt is hosszan elnyúlva találhatók. A házakat elejükkel északkeletre és délkeletre építették, egymásnak végükkel, a falu többi házának pedig hátukkal fordultak. Móric temploma a falu közepe táján épült fel. A fentebb említett hosszúkas mélyedés északra néző lejtőjén, egy kisebb mesterséges halmon állt. A téglából épült, egyszerű és igen kisméretű, falusi templom szentélye a nyolcszög öt oldalával záródott. Az épület teljes hossza 12,5 m, a hajó hossza 8,2 m, szélessége pedig 6,7 m volt.

Móricon a házak egymástól mért átlagos távolsága 70 m volt. A 16. századi adóösszeírások alapján arra lehetett következtetni, hogy a településen 31 ház állott. Méri pontosan tisztában volt azzal, hogy *„a település szerkezetének megismeréséhez alapvető fontosságú lett volna a házak szélesebb környezetének átvizsgálása”*, de ezt anyagi okok miatt nem tehette meg. A lakóházak háromosztatúak voltak, azaz három helyiségből állottak. Általában a konyha kisebb volt, mint a szoba. A harmadik helyiséget, amelyet a Kiskunságban végzett ásatások során kamrának vagy istállónak véltek, Móricon is hasonlóképpen kevesebb gonddal építették meg, mint a szobát és a konyhát. A helyszíni megfigyelések alapján istálló mivolta kizárható volt, vagy kamra, vagy lakókamra lehetett, mert esetenként tüzeltek is benne. A házak ajtaja a konyhába nyílt és a kerek, esetleg tojásdad formájú nyílt tűzhely mindig a bejárattal szemben, abban a hátsó sarokban volt, ahová a „házban” (szobában) álló szemeskemence és, ha volt, a konyha hátsó falához épített sütőkemence szája is torkollott.

A házak építési technikájára is lehetett következtetni az ásatási megfigyelésekből. A házfalak helyén 30–40 cm széles, 50–60 cm mély árkot ástak. Az árokba kb. 1–1,5 m-enként az ároknál szélesebb gödröket mélyítettek és ezekbe állították bele azokat az ágasokat, amelyek a ház falának erős és szilárd vázát alkották. Ezután vízszadöngölték a földet a gödrökbe és az árok aljába is. Az ágasok átmérője 8–25 cm között váltakozott, volt köztük félbevágott és háromszög alakúra hasított fatörzs vagy négy-hatszögletűre faragott oszlop. Erőteljesebb fatörzseket a házak tengelyében a

84. kép Gazdasági szerszámok, Túrkeve-Móric: 1. ösztöke, 2–3. aratósarkló, 4–5. kaszaüllő, 6. kaszakalapács, 7. nádvágó pengéjének töredéke, 8. fenőkő, 9–11. balta, 10. ásópapucs töredéke (MÉRI 1954 nyomán)

szelementartó gerendáknak választottak. Az ágasfák közötti hézagokat sárral töltötték ki. A sárfal felrakását az árokban kezdték, hogy szilárdabb tartása legyen. A falat kívül-belül agyaggal tapasztották meg. Ilymódon vastagsága a 25–35 cm-t is elérte. Méri nád vagy vesszőlenyomatokat nem talált. A tető váza szelemenés szerkezetű volt. A tetőt valószínűleg náddal fedték.

Valamennyi szobában megmaradtak a szemes kemence omladéakai, amelynek fenéke, amelyet rendszerint cserepekkal raktak ki, ugyanúgy, mint a nyílt tűzhelyé, nagyjából egyszintű volt a szoba földjével. A kemencék alaprajza azonban másféle volt, mint a Kiskunságban. Az ottani ásatásokon viszonylag nagyméretű, átlag 140–190 cm belső átmérőjű, kerek vagy tojásdad alaprajzú fűtőberendezéseket figyeltek meg, ezzel szemben Móricon a kemencék kisebbek és minden esetben téglalap alaprajzúak voltak. Belviláguk 70×120–100×160 cm között, alapfaluk vastagsága pedig 15–25 cm között váltakozott. A kemence nem tapadt hozzá a ház falához, kb. 30–50 cm-es hézag volt közöttük. A szemeskemencék falába kisebb-nagyobb bögre (kupa) alakú szemeket építettek bele. Egy-egy szemeskemencéhez 40–80 kályhaszemet használ-

85. kép Leletek az állattartás és a lovasélet köréből, Túrkeve-Móric: 1. vaslánc, 2. sarkantyú, 3. lándzsahegy, 4. fokos, 5–6. zablá, 7. béklyó, 8. kolompnyelv, 9–11. patkó (MÉRI 1954 nyomán)

tak fel. A kemece sarkait téglalap alakú mázatlan csempékkel díszítették, tetején háromszögletű oromdíszeket helyeztek el. A kívülről fűtött, tehát immár füstmentes szobát minden bizonnyal lepadlásolták, s a héjazatot belülről megtapasztották, legalább is erre lehetett következtetni a szobák padlóján talált nádlenyomatos agyagtapasztás darabokból. Az egykori bútornak csupán egyetlen ládavasalás a tanúja. A ház külső falához épített kemencék szája szintén a konyhába torkollott. Ezek, eltekintve a szobákba építettekkel, kerek vagy kissé tojásdad alaprajzúak voltak, mint a Kiskunságban.

Több házban a szoba hátsó sarkába méhkas alakú vermet is beleástak. Leletek híján csak feltételezni lehet, hogy élelemfélét tartottak bennük. Vermek a házak körül is voltak. Csaknem valamennyi verem fenekét és falát finom agyaggal tapasztották meg.

A házak omladékaiból tárgyi emlékek is előkerültek, amelyekből a móríciai életmódjára lehet következtetni. Móricon, hasonlóan a többi 16. századi alföldi faluhoz, komplex, földművelő – állattartó közösség élt. Hogy a földművelés hangsúlyosan volt jelen a település életében, a már ismertetett gabonátároló vermek mellett, a megta-

86. kép Csonteszközök, Túrkeve-Móric: 1. egyik végén átfúrt oldalú üreges csonttágy, 2–3. fonásnál használt csonteszközök, 4. csüves csontból faragott véső?, 5–7. csontár, 8–10. csontkorcsolya (MÉRI 1954 nyomán)

lált eszközök is utaltak. Ilyenek voltak pl. a különféle, köztük fogazott élű aratósarlók és sarlótöredékek, néhány, az ekevas tisztítására és az ökrök noszogatására való ösztöke, kaszaüllő, kaszakalapács és kaszatöredék, valamint ásópapucs darabja. Az állattartásról az előkerült rendkívül nagyszámú állatcsont tanúskodott. Az állatcsontok egymáshoz viszonyított aránya alapján legnagyobb számban szarvasmarhát tartottak, ezt követte a juh vagy juh és kecske, ezután következett a sertés, s végül a ló. Akadt szép számmal kutya, tyúk, lúd és egyéb (házi- vagy vad) szárnyascson is. Az állattartással hozható kapcsolatba a nagyszámú patkó, néhány béklyó, zabla és egy kolompnyelv is. S ide sorolhatjuk szekerezésre valló szekérvasalásokat (kerékráfokat, agy- és tengelyvég karikákat) is. A lovaséletről tanúskodott néhány sarkantyú, fokos és egy lándzsahegy is.

A földművelés és az állattartás mellett a móríci kunok életéről más tárgyak is tanúskodtak. Hogy a környező nádasokat is hasznosították (építőanyag, tüzelő), arról néhány nádvágó töredéke vallott. A téli közlekedést segítették a méretre szabott csontkorcsolyák. Ezeket nem erősítették a lábbelire, csak ráálltak a végükön általában ferdére faragott csontokra és botokkal taszították magukat a jégen. A férfiak a ház körül mindenféle fúró-faragó munkát elvégeztek. Erről tanúskodnak a különböző balták, szekercék, néhány kétkézvonó, egy fúró töredéke, lyukasztó, véső, stb. Szerszámok élesítésére különféle fenőköveket és köszörűkővet használtak. A minden háztartásban nélkülözhetetlen csiholó acélból kevés maradt, mert azt a férfiak mindig magukkal hordták.

A házak felszereléséhez tartoztak az őrlőkövek, annak bizonyosságául, hogy a háztartások szerves tartozéka volt a kézimalom. A főzéshez nagy vasüstöket is használtak, süst- vagy vödörfülek, valamint bronzedények darabjai is előkerültek. Az élelem változatos készítményének megfelelően a háztartásokban sokféle, változatos formájú és nagyságú cserépedényt használtak. A főző- és tároló fazekak közül a nagyobbak karcsú formájúak, feltehetően azért, hogy a nyílt tűzön a láng jobban körüljárhasa őket. A kisebb fazekak zömökebbek, ezek a kemencébe is bele fértek. Az egyik fülesfazék fenekét lyukak törték át, feltehetően a tejfeldolgozásnál szűrőedényként használták. A vékonyfalú, finomabb anyagú vássonfazekak egy része belül zöld- vagy sárgamázaz, kívül vörös vagy barna festésű. Ezek a 17. században kezdték kiszorítani a mázatlan fazekakat. Az Ausztriából behozott perembélyeges, grafitos anyagú, zömök fazekaknak csupán néhány töredéke került elő. Ez a kereskedelmi árú vagy nem jutott el Mórícria, vagy valami oknál fogva nem kedvelték. A csuprok között akadt kiöntős szájú is. A fazekak és bögrék általában díszítetlenek, de akad közöttük vörös festéssel egészen egyszerűen díszített is. A nagyobb tárolóedények között volt egy nemes formájú, amely Méri Istvánt egy amphorára emlékeztette. Általánosan használtak voltak a füles és csecses vizeskorsók, melyek szürke agyagból készültek, közülük nem egy felületét kívül fényesre simították. Az ásatás során találtak „*kancsóforma*” edényeket is, finom fehér vagy sárgásfehér anyagú cseréppoharak töredékeivel együtt. Cseréptányért alig használtak, csak kevés került elő belőlük. A fatányér járta.

Néhány üvegedényke is elő került. Ezekben bizonyára gyógyszerert vagy valamilyen piperecikket tartottak. A házimunka eszközei között gyakorta találni csontárákat, amelyeket elsősorban bőrlyukasztásra használhattak. Az ásatáson összesen egy, cserépedényből faragott, orsógomb került elő. Ez arra utal, hogy a fonásnál használatos orsót teljesen fából készítették. Néhány átfúrt és más módon készített csonteszközt ugyancsak a szövés-fonáshoz használatos tárgyként határozott meg a régész. Előkerültek az asszonyok bronzgyűszűi is. A kenyérsütésre, mint rendszeres tevékenységre utal a kovászvakaró.

A házakból kisebb nagyobb villák és a legkülönbözőbb pengéjű kések tömege került elő. Nyelüket néha csont, néha fém, sőt csont és fém berakás is borította. Álla-

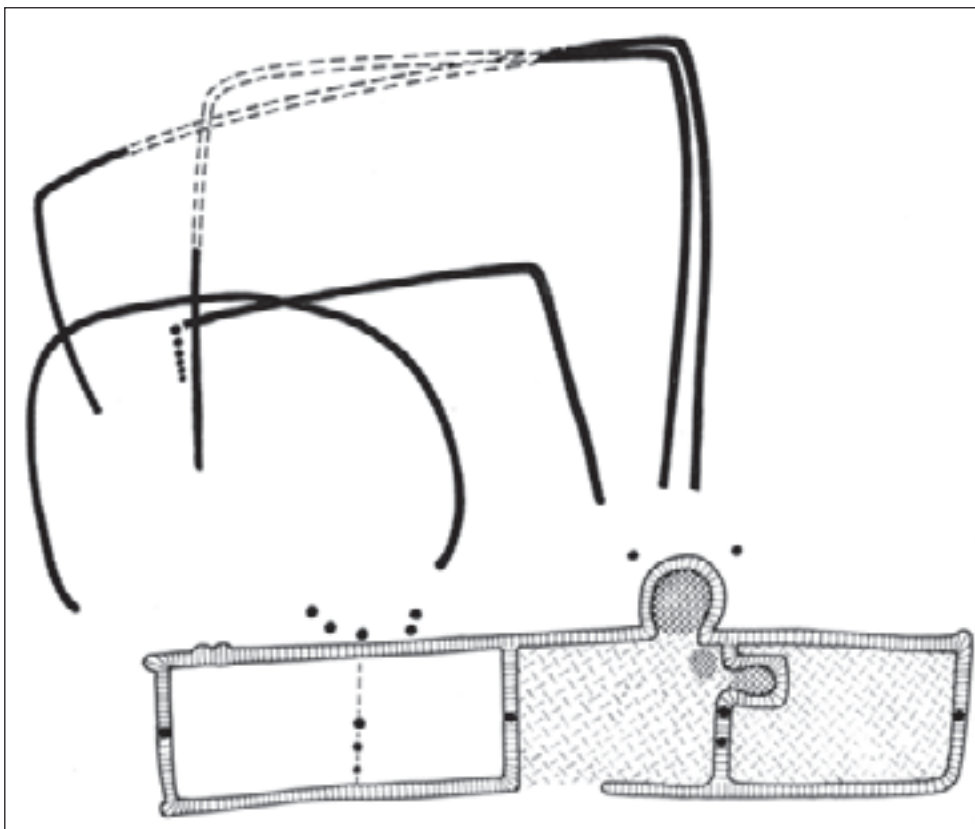
tok leölésére használhatták azt a széles pengéjű nagy kést, amelynek fanyelét vaspánt szorította.

Mint már említettük, a móríci kunok gazdálkodásában egyaránt jelen volt a földművelés és az állattartás. A nagy mennyiségű csontlelet azonban arra utal, mintha az állattenyésztés jelentősebb lett volna a földművelésnél. A feltárt házakat és a leletanyagot „bizonyos szegénység” jellemezte.

Szentkirály

A múlt század hatvanas éveinek elején egy fiatal régész, Pálóczi Horváth András, a kunok régészeti kutatását tűzte maga elé életcélul. Minthogy a korábbi ásatásoknak köszönhetően, az már bizonyosnak látszott, hogy a 15–16. századi kun falvak anyagi műveltsége nagyjából ugyanolyan, mint a korabeli magyar falvaké, természetesen vehetjük, hogy a legfontosabb feladatnak a korai kun szállások megtalálását és feltárását tartotta. Annak alapján, hogy a kun előkelők 13. századi sírjai közelében, legalább is ő így vélte, népeik 15–17. századi falvai voltak megtalálhatóak, azt kívánta régészetileg tisztázni, hogy a településeknek lehettek-e korábbi rétegeik vagy „ezeknek az állandó településeknek a helyén vagy közvetlen környékén, de birtokhatáron belül voltak korábban a téli szállások”. Vagyis azt remélte, szerencsés esetben 13–14. századi téli szállásra bukkanhat. Mindjárt ilyen településeknek tartotta azokat a kun falvakat, amelyek egy-egy történeti személyiség, pl. Kötöny, Árbóc, Törtel, stb. nevét viselték. Valóban a régészeti kutatás számára nyitott kérdés maradt és többé kevésbé ma is az, hogy mi jellemezte a kun (és mint a kunok hetedik nemzetsége, a jász) településeket a Magyarországra való beköltözést követő 100–150 esztendőben. Vajon általános jellemzőként foghatjuk-e fel Ögödej kán IV. Béla királynak írott levelében foglaltakat, miszerint a kunoknak nem lévén házaik, sátraikkal vándorolnak. Ezt az állítást támasztják-e alá vagy csupán kirívó kivételek a történeti irodalomban sokszor idézett 1347-ből és 1349-ből való adatok. Ti. 1347-ben halasi Köncsög ispán, kun kapitány szállásáról 12, nemezsátor alatt, tehát jurtában élő, kun szökött át Becsei Töttös birtokára, akiket aztán Köncsög oda is ajándékozott, majd 1349-ben újabb 25 sátorban lakó kunt adományozott Töttös mesternek.

Szentkirály kiválasztásában több szempont játszott szerepet. Az első, hogy attól kezdve, hogy I. Lajos 1354-ben a Szolnok megyéhez tartozó, üresen álló királyi birtokot Bócsör (Bwchwr) fia Péter kunnak és fiainak, Miklósnak és Jánosnak, valamint unokatestvéreinek, Kabak fia Baramuknak és Wezteg fia Gálnak adományozta azzal a feltétellel, hogy ott megtelepednek és keresztény szokás szerint élnek, a falu egészen pusztulásáig (1594–1599) viszonylag gyakran szerepel a forrásokban. A második szempont pedig az volt, hogy Szentkirály határából (Felsőszentkirály) került elő az egyik leggazdagabb kun „vezéri” sír, amelyből Pálóczi arra következtetett, hogy az „bizonyítja, hogy Szentkirályon már a 13. században is éltek kunok, lehetséges, hogy

87. kép Beltelek részlete Szentkirály késő középkori kun településén. A négyhelyiséges, ágasfás, szelemenes tetőszerkezetű, zárt tüzelőteres lakóház mögött az udvar egy részét később az állatok számára elkerítették. A karámfalak többször megújított, rövid életű építményeket sejtetnek (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 nyomán)

éppen a megadományozott család ősei”. Még egy harmadik követelményt is ide sorolhatunk, ami már a hatvanas években is világosan látszott, tudniillik ha a településrégészletben újabb eredményeket kívánunk elérni, a lakóházak mellett meg kell kísérelnünk, lehetőség szerint teljesen, egy-egy beltelek feltárását is.

Szentkirály a Duna-Tisza közti homokhátságon általános északnyugat-délkeleti irányú homokdombra települt, egy nagy vízjárta terület szélén. A házak a dombon két sorban a terep adottságaihoz alkalmazkodva húzódtak, közöttük futott a falu földből döngölt egyetlen utcája. A házak egymástól való távolsága 50–70 m volt. Pálóczi Szentkirály laza településszerkezetében és a nagyméretű beltelkekben a megszálló téli szállások településmódjára vélt ráismerni.

Szentkirályon feltárássra, ahol a megadományozott kun család birtoklása 150–200 éven keresztül kimutatható, és a lakosság egyrésze még a török hódoltság kezdetén is

kun származású volt, a település központjában, a templom mellett egy teljes beltelek került. A lakóház méreteiből, kivitelezésének minőségéből és a településen belül elfoglalt helyzetéből arra lehetett következtetni, hogy a falu társadalmának egyik vezető embere, talán a birtokos család valamelyik tagja lakhatott benne. A ház a 15. század elején épült föl és négy helyiség volt benne. A 15. század végén vagy a 16. század elején az épület leégett. Elegyengetett omladékaik fölött feltehetően ugyanaz a család, amelyik a korábbi birtokolta, építette fel a tornáccal bővített, hasonló irányítású és alaprajzú, újabb leköépületet. Ez a ház a 16. század végén a falu többi házával együtt pusztult el. A gazdasági udvaron a ház mögött a 15. században néhány kisebb felszíni, cölöpszerkezetű építmény és egy földbe mélyített ól állt. A 16. században az udvar nagy részét, mintegy 15–17 m átmérőjű területet földbe alapozott, karóvázaz szilárd kerítéssel elkerítették, karámot építettek az állatok számára.

Szentkirály népének a gazdálkodásában jelentős lehetett a földművelés szerepe. A 16. századi török adóösszeírások szerint búzát, rozsot, lent, kendert termesztettek. Az ásatáson előkerült elszenesedett gabonamagvak között búza, rozs, árpa és köles került elő. A terményt nagy, kerek vermekben tárolták. A gabonatermelésre utalnak még egyes előkerült vaseszközök, pl. sarló és kasza. S itt sorolhatjuk fel, mint bizonyítékot, az őrlőköveket is.

Az állattartás jelentősége sem csökkenhetett. Pálóczi joggal feltételezhette, hogy a 15–16. századi megnövekedett állatkereskedelemben a szentkirályiak is bekapcsolódhattak. A település konyhahulladékaiból előkerült csontok szerint a fogyasztott (és tenyésztett) állatok arány szerinti sorrendje: szarvasmarha, sertés, juh-kecske, sertés, ló, baromfi (tyúk, lúd, kacsa, galamb), valamint hal (harcsa, ponty, keszeg) volt. A szarvasmarha állomány megfelelt a középkori kis testű, rövid szarvú, hullámos fejű (ún. brachyceros) típusnak. Az előkerült juhcsontok beleillenek a középkori „magyar juh” típusába. A sertések csontjai „kifinomultabb” állatokra utalnak. A lócsontmaradványokból keleti típusú, közepesen nagy testű lovakra lehetett következtetni. Az ásatáson a baromfiak csontjain kívül majdnem minden gödörből kerültek elő tyúk- és lúdtojástöredékek. A tojástermelés fontosságát támasztja alá az a tény is, hogy a baromficsontok között a legtöbb idős állatokból, tyúkokból származott. Alkalmanként vadnyúl, őz és szarvas húsát is ették.

Szentkirályról nagyszámú kutyacsont is előkerült, amelyek két fő típushoz tartoztak. Az egyik a kis testű, feltehetően a ház körül élő őrzőkutyáé, a másik egy nagy testű pásztorkutyáé volt. Előkerültek nagytermetű, 60–62 cm marmagasságú őrzőkutyák csontjai is, ezek méreteiben megegyeznek a mai komondorral, de csontozatuk jellege nem teljesen azonos vele. Írott forrásaink szerint a külterjes állattenyésztést folytató kunok keletről hoztak magukkal egy nagy testű pásztorkutyát, s azt saját népevükkel komondornak (a kunok ebe) nevezték.

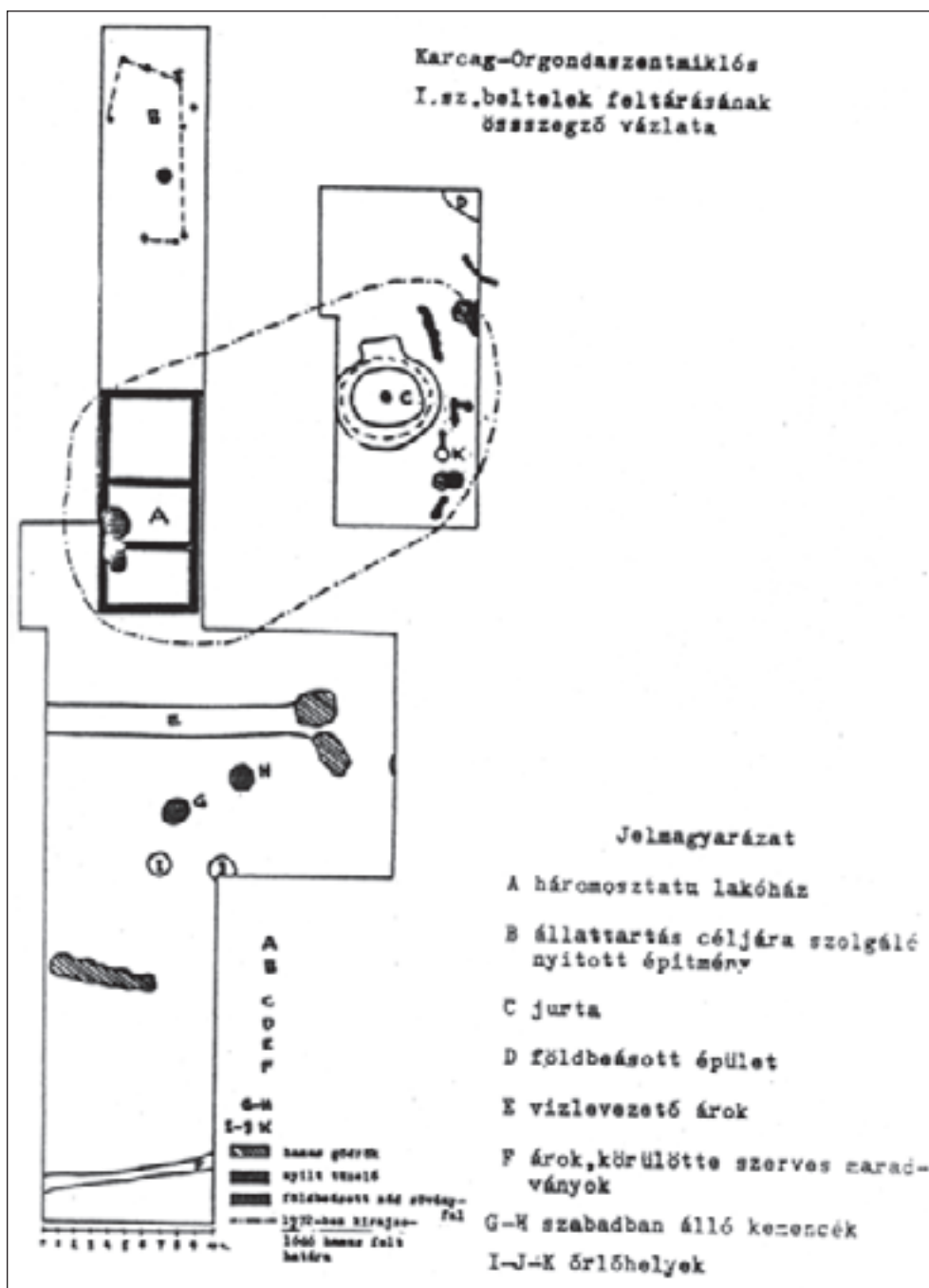
A településről előkerült nagyszámú feldarabolt lócsont arra utal, hogy rendszeresen ették a lóhúst. Az állat csontjaiból eszközöket is készítettek, pl. korcsolyákat,

árakat faragtak. A lóhoz babonás szokások is fűződtek. Míg a ló minden csontját szeméttbe vagy szétdobálták, nem ezt tették a ló koponyájával és ujjcsontjaival (pata). Minden bizonnyal ilyen szokás gyakorlása során ásták el a telep több pontjáról előkerült, együvé eltemetett ló ujjcsontokat (lópata), melyek közül néhányat karcolással is megjelöltek. Egy fiatal csikó koponyáját pedig, a rajta látható sérülésnyomok alapján, pl. hogy a rontástól betegségtől, jégveréstől óvja az állatot, karóra vagy póznára tűzték.

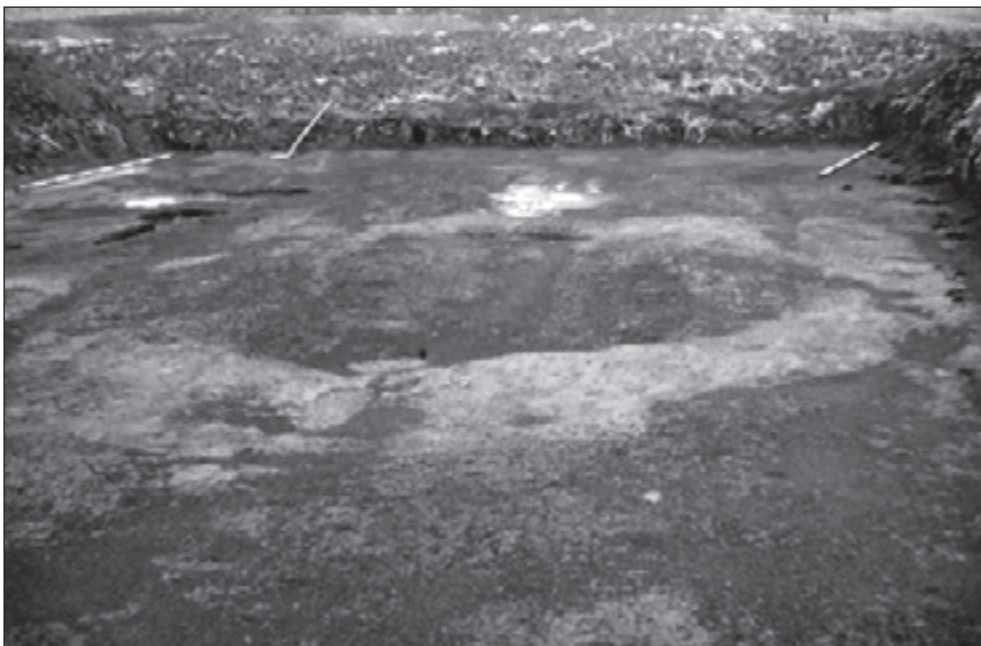
A szentkirályi ásatáson előkerült állatcsont- és növényi maradványok tudományos feldolgozói arra a következtetésre jutottak, „hogy Szentkirály kun eredetű népessége jól beleilleszkedett a kor alföldi gazdálkodásának viszonyaiba. A környező magyar népességű falvakhoz hasonlóan összetetten gazdálkodtak. Termesztett növényeik nagy száma fejlett növénytermesztésről tanúskodik, s ez a letelepült életformát tükrözi. Elsősorban a helyben lakó népek háziállatait tartották, ám a hagyományos sztyeppi gazdálkodásnak bizonyos nyomait még szintén fölfedezhetjük. Ilyenek a nagyállattartás uralkodó volta, a lónak a táplálkozásban és a hitvilágban betöltött fontos szerepe.

Orgondaszentmiklós

Pálóczi szentkirályi ásatásaival nagyjából egyidőben a szolnoki Damjanich Múzeum szervezésében megindult a Nagykunság, a kunokhoz köthető, régészeti emlékeinek kutatása. Abban az időben a múzeumok, bár akkor is meglehetősen szerény anyagi lehetőségeik voltak, mégis az évente rendszeresen az intézmény rendelkezésére bocsátott speciális keretből, tudtak olyan feltárásokat végezni, amelyek egy-egy történeti, kultúrtörténeti probléma megoldását szolgálhatták. Ilyen kérdés volt pl. a következő. A helyszíni bejárások tapasztalatai szerint az Alföldön a török hódoltság időszakában elpusztult települések mind hosszan elnyúló, keskeny, utcás vagy utas falvak voltak. Másszóval ez a morfológiai településtípus volt az Nagyalföldön a jellemző. A település formája tehát a 16. században már azonos volt a magyaroknál és az évszázadokkal később beköltöző, a nagyállattartó gazdálkodás túlsúlyát egyideig még a Magyarországon történő letelepítésük után is őrző kunoknál. De amint a korábbi ásatások bebizonyították, a bennük felépített lakóházak is hasonlóak voltak. Ebben magyar a kuntól vagy kun a magyartól már nem különbözött semmiben. Úgy véltük, hogy ha a gazdálkodás korábbi különböző jellege a falvak megjelenésén, a település szerkezetében egyáltalán nyomot hagyhatott, régészetileg az ún. beltelek vizsgálatával mérhetjük le. Nem zárkozhattunk el többé attól a feladattól, amit már Móric feltárásakor Méri István megfogalmazott, hogy a házak szélesebb környezetét is átvizsgáljuk és megpróbáljuk az ott lévő építmények szerepének a lehetőségek szerinti pontos tisztázását.

88. kép Az I. számú beltelken feltárt építmények és egyéb jelenségek összegző vázlata, Karcag-Örgöndaszentmiklós

89. kép Kibontakozik a földbe rögzített jurta alapárka és bejárata,
Karcag-Orgondaszentmiklós

90. kép Megtelepült nogaj pásztorember udvara a 19–20. század fordulóján. A lakóház
mellett a nemezjurtát is felállították. Mintha az orgondaszentmiklósi
beltelek elevenedne meg (FODOR 2009 nyomán)

A falubeli telek, amelyet az átfogó telekszervezettől való megkülönböztetés céljából a valóságnak megfelelően olykor már a középkorban is belső teleknek neveztek, – írta Szabó István, a magyar parasztság történetének jeles kutatója –, a jobbágnak nem csupán lakóhelyet nyújtott, hanem az többé-kevésbé munkahelye is volt. A telken született, rajta élt, és majd innen temették el. Utána fia lépett a telek örökébe, és zökkenő nélkül folytatta rajta a munkáját. A beltelken növekedtek fel az új nemzedékek tagjai. Őket a telek kapcsolta be a falu közösségébe, rajta tanulták meg az egyéni és társas élet szabályait. Ez íratlan szabályok sokszor vaspántként szorították őket, de a telek egyben a feudális kötelmek mellett is szabad cselekvésük terét biztosította. A jobbágy a szántásból-vetésből, kaszálásból vagy állatai legeltetéséből stb. hazatérve, telkén pihenhette ki magát. Itt a telken őrizte ingó földi javait, itt voltak terménytároló helyei és a háznál tartott állatainak istállói. A telek külső képe sokszor jellemezte gazdáját, de amellett kifejezésre juttatta a gazdálkodás általános fejlődési változásait is. A család tagjai nem ismerték a dologtalan életet, gyermekkoruktól kezdve rendszerint itt a belső telken találták meg tennivalóikat. Mindezek alapján elkerülhetetlenné vált, mégha feltárt leletekben sokszor nem is járt mérhető eredménnyel, a beltelkek feltárása.

Orgondaszentmiklós Karcag határában, viszonylag közel Berekfürdőhöz, a Tiszának már feltehetően az őskorban lefűződött Üllő nevű holt ága partján feküdt, több más kun településsel (Madaras, Fábiánsebestyén, Ködszállás, Kunkápolnás) együtt. Az asszonyszállási királyi kunokat először 1521-ben említette oklevél, s a települést rendre faluként írták össze a 16. század második felében is. A szántásban megmutató felszíni nyomok alapján Orgondaszentmiklós egy utcával kettéválasztott két sor házból állott. 1571-ben a török 29 házat számolt össze benne. Temploma a hosszán elnyúló falu déli, Ködszállás felé fekvő végén, egy feltehetően még a rézkor végén, a bronzkor elején emelt kurgánon állott, amely nevében – Szentmiklósi halom – őrizte meg a település temploma védőszentjének a nevét.

Orgondaszentmiklóson 1971–1973 nyarán két beltelek részbeni feltárása történt meg. A feltárás Orgondaszentmiklós példájával megerősítette azt a Móric falu ásátása során szerzett tapasztalatot, hogy miután itt is általában föld fölé épített objektumokkal számolhatunk, a középkori maradványok közvetlenül az állandóan művelt (rendszeresen szántott) talajréteg alatt találhatóak, és az úgynevezett kultúrréteg (a középkori járószint, illetve a középkori maradványokat tartalmazó réteg) általában meglehetősen vékony. A feltárás rögtön az első évben igazolta Méri István Orgondaszentmiklóstra vonatkozó korábbi terepbejárási eredményeit, ugyanis előkerültek egy szarmata (római császár-kori) telep maradványai és a kun települést megelőző Árpád-kori Szentmiklós egyik, még a tatárjárás előtt épült, földbeásott lakóháza. A ház kemencéjének platójába, hogy annak hőtartását fokozzák, egy összetört cserépbográcsot tapasztottak bele.

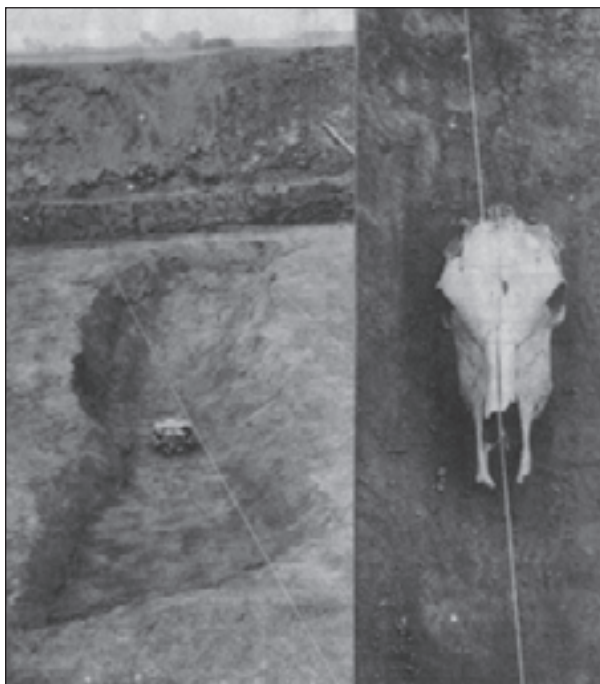
A 16. századi kun beltelek központi építménye egy 14 m hosszú, 6 m széles háromszatú ház volt, amely egy 6×4,50 m nagyságú szobából, 6×3,40 m alapterületű konyhából és 6×5,30 m nagyságú kamrából állott, a szobában szemes kemence maradványaival. A konyhában talált tüzelő formája szerint ugyanúgy lehetett kemence, mint nyílt tűzhely. Mindkét tüzelő tűztere a padlószinten volt. A szoba padlóját lesározták, de a konyháét és a kamráét már nem. A házfalat néhány helyen nagyobb cölöp erősítette, azonban nem oly módon, mint a Kiskunságban, Szentkirályon vagy Móricon, semmiféle nyomát nem találtuk annak, hogy a háznak tapasztott sövényfala lett volna, és egymástól nagyjából szabályos távolságra levert cölöpökből, karókból készült volna az a szerkezeti eleme, amely a falat szilárdította. Ennek a háznak a fala, mint már korábban is vallottuk, vályogtégla, esetleg sárfal jellegű lehetett. A szürke altalajban nagyon nehezen voltak megfigyelhetők a házfal maradványai, ugyanis azok is szürke színűek voltak. A karcagiak szerint az ún. kunvályog nyers állapotban szintén szürke színű, s mérete is nagyobb a sárga anyagból készült vályogtéglánál. Szelemenágasnak nem találtuk nyomát a ház végeinél. Ezért arra következtettünk, hogy oromzatos nyeregteteje lehetett. Azonban a szoba fölötti egykori mestergerenda meglétéről tanúskodott a szoba középvonalában egykor álló két fa cölöp, amely minden bizonnyal azt tartotta. A ház hátsó hosszanti fala az Üllő medre felé nézett, bejárata a két házsor elválasztó utcával szemben volt.

A lakóháztól jobbra 8 nagymérteű cölöplyukat tártunk fel. Pontosabban a cölöpöknek ásott gödröket és a beléjük állított fa tartóoszlopok korhadékait, valamint a visszadöngölt földet, amelybe 15–16. századi cseréptöredékek keveredtek. A cölöplyukak között nem túl nagy fantáziával is összefüggés található, bár az építménynek csak kb. fele került feltárássra, egy nagyjából 10×4 m-es alapterületű nyitott állattartási, esetleg takarmányozási célokat szolgáló épület (nyári állás, szén) rekonstruálható belőlük. Az utca és e között az épület között egy földbe ásott, szögletes építmény maradványai kerültek elő, amelynek szerkezetét a magas talajvízszint miatt nem lehetett megfigyelni, s emiatt nem is lehetett teljesen feltárni. Talán veremől lehetett.

A ház és az utca között a telken még további néhány más építmény maradványait is megtaláltuk. Több tüzelőt, sárgára tapasztott, de nem égett, kör alakú munkateret, földbe ásott nád falazatok (szélfogó?) megégett maradványait, amelyek hamujában benne maradtak elszenesedett nádszál töredékek is.

Hét méter távolságra a lakóháztól, egy korábbi kétosztatú lakóház maradványai felett egy 6 m külső átmérőjű, 5 m középméretű, kör alaprajzú épület maradványait találtuk meg. Az alaprajz, egy „szögletes fülű” kerek kengyelhez hasonlítható tapasztás bontakozott ki és a barnásszürke középkori humusztól sárga színével ütött el. A sárga tapasztás általában 80–100 cm, a „kengyel négyszögletes fülénél” 140 cm széles volt. Feltárást nehezítette, hogy kisebb részét a szántás megsemmisítette, megkönnyítette, hogy az alaprajzon belül és körülötte kívül nem volt semmiféle omladék. Az épület szinte mértani középpontjában, kissé lazább, szürke színű, kör alakú folt

közepén 15 cm átmérőjű, kemény sárga agyagfolt volt. Mai ismereteink szerint ezt a tető-szerkezetet tartó oszlop maradványának tarthatjuk. Az alap sárga tapasztásán belül lesározás nyomát nem találtuk. A tapasztást átvágva, azt észleltük, hogy az nem egyéb, mint egy 80–100 cm széles, a középső 30 cmes szakaszon 50 cm-re mélyített sekély árok, melynek ez a tapasztás a betöltése. A tapasztás földjéből lópata és 15–16. századi cserépanyag került elő. Az árok formája és a speciális, sárga színű, homokkal kevert agyagos betöltés omladékok híján legegyszerűbben úgy értelmezhető, hogy az árok legmélyebb részére leállított falazat megerősítésére és körbetapasztására szolgált. Ez a falazat egy gyorsan szétszedhető és menekíthető építmény falazata lehetett, mert míg a lakóház és nád szélfogó falazatok megégték, ennek a helyén égésnyomot nem találtunk.

91. kép Lókoponya mint zsámoly,
Karcag-Orgondaszentmiklós

A lakóház délnyugati végénél egy 150 cm széles, 65 cm mély, az Üllő felé futó, feltehetően vízlevezető árkot találtunk. Ettől kb. 30 méterre egy vele párhuzamosan futó, alig 30 cm mély árkot. Ennek környékén, az árok teljes hosszában szerves maradványokat, talán a garágyakerítésnek kirakott trágya vagy alom nyomait figyelhettük meg. A két árok között, a ház végétől kb. 15 m távolságig tüzelőket, köztük volt kemence és nyílt tűzhely is, valamint szintén kerek alakú sárga agyagtapasztásokat találtunk, amelyek nem lehettek kemencealapok, ugyanis hasonló vélekedést semmiféle egyéb nyom nem igazolt. Azonban az egyik sárga agyagtapasztáson egy kézimalom kövének töredékét találtuk, ami arra utal, hogy a kemencék szomszédságában található agyagtapasztások őrlőhelyek lehettek. Ugyancsak a kemencék és a kisebbik árok között találtunk egy hamuval töltött gödröt, amelyben edénytöredékek és egy ülőkének kialakított lókoponya voltak.

A felszíni nyomok és a feltárt felületek összefüggése azt engedik feltételezni, hogy a lakóház körüli építmények ugyanazon 15–16., inkább 16. századi beltelek részei, melynek központi épülete az akkor az Alföldön általános háromosztatú, zárt tüzelős, így

92. kép Mázatlan cserépfazék, 15. század,
Karcag-Orgondaszentmiklós

legalább is a szobában lepadlásolt lakóház. Ennek a teleknek azonban volt még egy centrális épülete. Ez az épület nemcsak sokat sejtető alapja miatt, hanem mert a lakóház feltételezett bejáratával szemben, attól 7 m-re állott. Amíg a lakóháznak délkeleti fekvésű volt a bejárata, addig a szoban forgó építményé északi fekvésű (10° eltéréssel É-D-i irányú). A bejárat helyzete is legegyszerűbben oly módon értelmezhető, hogy ezt az épületet csak nyáron lakták. Nyilvánvalóan ezért tették az állandóan hűvös oldalra a bejáratot. Az épületben tüzelőberendezés és tüzelés nyomát nem találtuk. Felmerül az a kérdés is, hogy ez az épület feltétlenül lakás céljait szolgálta-e? Erre nagy valószínűséggel igen válaszolhatunk, ti. ebben az időben a szemesterményeket vermekben (és pin-

cékben) tárolták, így tárolási célokat nem szolgálhatott. Az alaprajzból rekonstruálható épület azt is kizárja, hogy állattartási célokra használták volna (pl. ól volna). A néprajzi párhuzamokként felsorakoztatható kerekólak ismeretében, ezekhez képest a mérete túl kicsi, illetve túl nagy, állattartási célra nem szolgálhatott. Emellett semmiféle nyoma (égésnyom, szögek, vasalás, stb.), hogy valamiféle szilárd faszervezetű építmény – jászol, állás – lett volna benne.

A megtelepedő, de még sátrakban lakó állattartó népeknél figyelhető meg, hogy szilárdabb alapot készítenek a jurtának, pl. fa alapra szerelik rá, körbetapasztják, stb. Az orgondaszentmiklóson feltárt építmény mérete is leginkább egy jurtáénak felel meg. A kunok jurtáiról szóló, a feltárt településrészlet koránál egy, másfélszáz évvel korábbi híradások is azt a véleményünket erősítik, hogy a feltárt alap egy, már állandó szálláson, faluban felállított, s rögzített jurta maradványa.

Ez az építmény Orgondaszentmiklóson nem is volt egyedi jelenség, ugyanis egy másik szelvényben, a falu házait középen kettéválasztó utca másik oldalán, két földbe ásott épülettől, putritól (a teljesen feltárt mérete 4,5×3 m) alig 1,5 m-re típusában azonos épület kör alapját tártuk fel. Noha ez csak két adat, ma is úgy véljük, hogy ez a bizonyos kerek épület Orgondaszentmiklóson általánosan elterjedt lehetett, ugyanis az is felépítette, akinek csak földbe ásott putrira futotta és az is, akinek lakóháza volt, tehát nem volt egyértelműen szüksége ezen építmény használatára.

A részben feltárt két beltelek leglényegesebb belső törvényszerűségének azt tart-
hatjuk, hogy mindkettőben két-két lakás céljára szolgáló építmény állott, egy szilárd,
föld fölé épített háromosztatú lakóház, földbe vájt putri, és egy ideiglenes, mozgatha-
tó. Vajon nem egyedi jelenség-e az Orgondaszentmiklóson megfigyelt belső törvény-
szerűség? Lényegében arról van szó, hogy a nagyállattartó népek feudalizálódása
azon típusára, amelynek során ezek a népcsoportok már meglévő feudális struk-
túrába kerülnek, a korábbi településszerkezet átalakulására jellemző-e a beltelken
felépített állandó jellegű lakóépület mellett az ideiglenes hajlék, amely általában ne-
mezsátor. Erre a kérdésre a baskírok, kirgizek, kalmükök, a turkomán Teke törzs
feudalizálódására, állandó falvakba megülésére vonatkozó leírások, elemzések alap-
ján viszonylag egyértelmű választ adhatunk. Állandó falvaik kialakításának folyama-
tát mindöjükre vonatkozóan feljegyezték, mint szembeötlő külső jellemvonást, noha
nyilvánvalóan nem a beltelek viszonylatában, hogy a megült falvakban egy-egy csa-
lád a szilárd lakóépület mellett a jurtát is lakta.

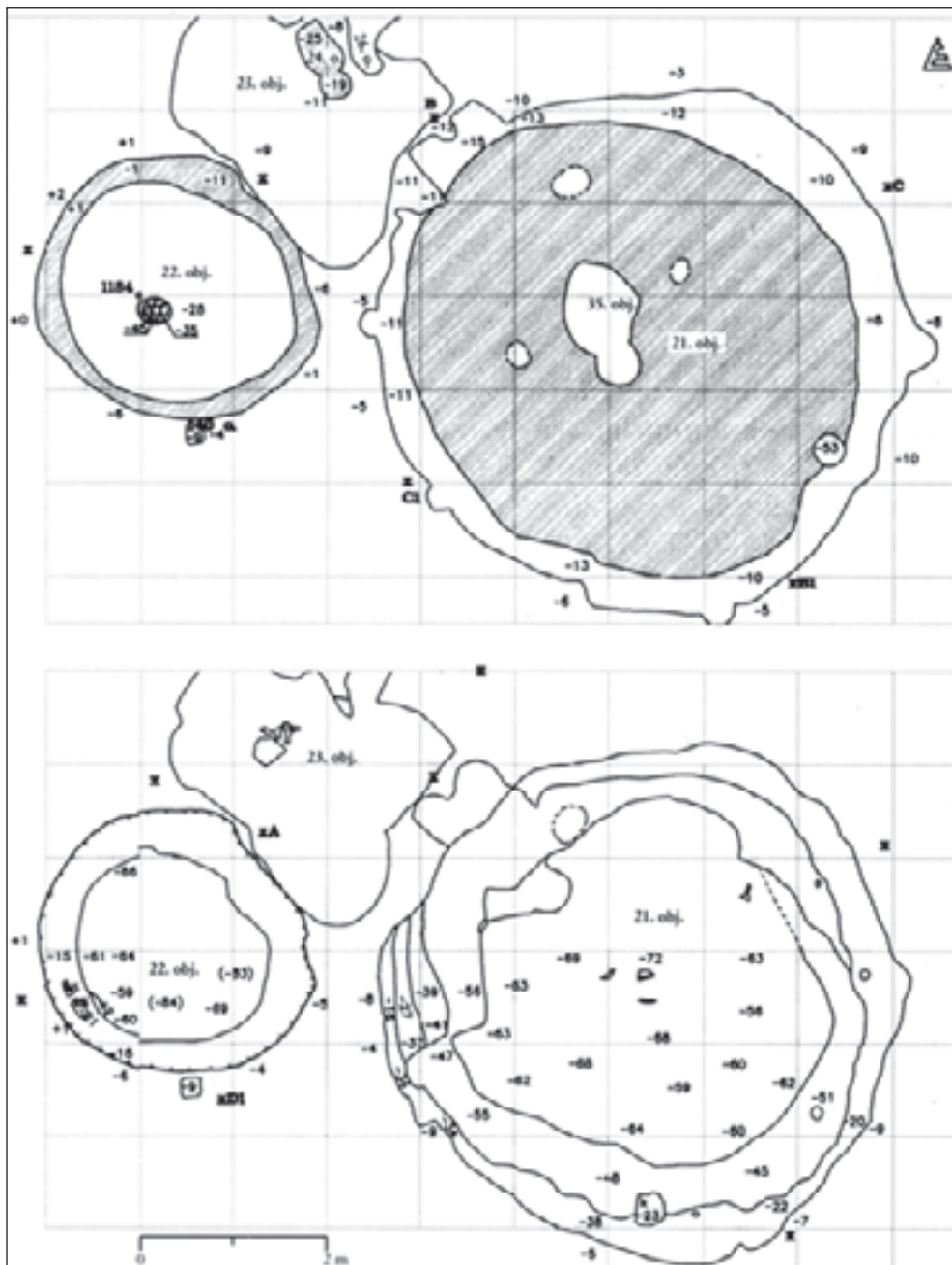
Végezetül vegyünk még egy kései példát a magyar népi kultúrából. A néprajztudo-
mány a parasztság polgárosulása következményének tartja az Alföldön, így a Kunság-
ban és a Jászságban is, a 20. század első felében még általánosan elterjedt ún. „nyári
konyhakat”. Ezekben az egy (esetleg két) helyiséges kis épületekben, amelyek min-
dig a lakóépülettel szemben, az udvar túlsó oldalán álltak, sütöttek-főztek tavasztól
az őszi hónapokig, benne tartózkodtak és „lakókonyhaként” használták őket. A nyá-
ri konyhának a beltelken belüli funkciója tehát nagyjából ugyanaz volt, mint a felté-
telezések szerint az orgondaszentmiklósi telkeken feltárt kerek alaprajzú épületeké.
Hogy a nyári konyhák egy korábbi hagyományt közvetítettek arra talán az is utal,
hogy „bennük a lakóházból már kiszorult tűzhelyeket építhették fel, s így a régi, ha-
gyományos ételeket tovább készíthették anélkül, hogy a lakóház belső rendjét zavar-
ták volna vele.”

Itt szükséges megjegyeznünk, hogy az orgondaszentmiklósi kerek alaprajzú épü-
letek jurta meghatározásával kapcsolatban, noha más megoldást nem tudott javasolni,
Pálóczi Horváth András kétségeit hangoztatta. Horváth Ferenc, aki hasonló jelensé-
geket talált, azt alább ismertettük, már árnyaltabban fogalmazott, szerinte csak „ta-
lán vitatható” az orgondaszentmiklósi jelenség meghatározása, holott éppen ő volt az,
aki „A csengelei kunok ura és népe című” könyvében szükségesnek tartotta újra fel-
említeni azt az 1399. évi pápai leiratban foglalt adatot, amelyet már Györffy sem te-
kintett a kunokra vonatkozóan általános érvényűnek, miszerint a kunoknak városaik
nincsenek, sátraikkal, családjaikkal és barmaikkal vándorolnak. Az tehát kétségtelen
tény, hogy a térítő ferencesektől a magyarországi viszonyokról reális értesüléseket
szerzett pápa, úgy tudta, hogy a nemezsátort, a jurtát még a 14. század utolsó évében
is gyakorta használták.

Csengele – Fecskés

A csengelei Árpád-kori eredetű, a 11. században épült, majd az ide telepített kunok által ismét használatba vett templomtól és a templom körüli temetőtől északkeletre egy egykori vízfolyás húzódott. Ennek a túlsó partján, a templomtól kb 500 m-re vélte megtalálni Horváth Ferenc Csengele néven ismertté vált téli szállás, majd állandó falutelepülés beltelkeit. Bár az autópálya nyomvonala ennek a településnek csak délkeleti szélét érintette, mégis a feltárt régészeti jelenségek erre utaltak. Ugyanis a középkori objektumok között olyanok is előfordultak, mint az Orgondaszentmiklóson feltárt, az ásató által jurta maradványainak meghatározott alaprajzok. Horváth kétségtelenül rokonságot fedezett fel az orgondaszentmiklósi és a Csengele-Fecskésen feltárt építmények között. *„A Fecskésen feltárt építmények egymáshoz közel, három csoportban fordultak elő az átvizsgált területen. Egy-egy csoport egy nagyobb (6 m), és egy kisebb (3 m) átmérőjű kör alakú, valamint egy téglalap alakú, kisméretű (1,5×2,5 m) földbe mélyített építményből állt. Az utóbbi alját gondosan letapasztották. Az előbbieik alja mintegy félméternyire mélyedt a homokba, így azt a talajvíz miatt nem figyelhetjük meg”* – írta Horváth. *„Ezeknek a kör alakú alaprajzból fülszerűen kiugró, lejtős bejárata – ugyanúgy mint Orgondaszentmiklóson, itt is észak felé nyílt. A belőlük előkerült leletek (kerámia, főleg cserépüstök töredékei és néhány állatcsont) pontos korhatározásra ugyan nem alkalmasak, de nem is zárják ki, hogy az építmények talán a 13. század 2. feléből valók.”*

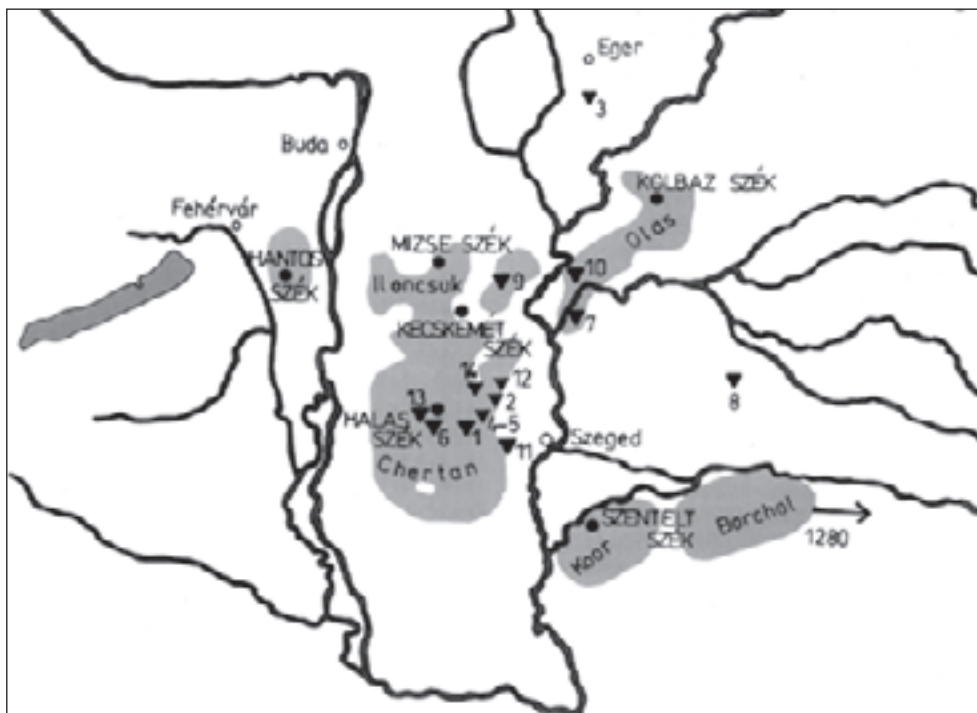
A kun falvak feltárására eddig túl sok pénz nem jutott, de a hetvenes években, mégha az intézményi anyagi korlátok miatt apró lépésekkel is, de fontos lépések történtek, amelyek további tudományos lehetőségeket csillantottak fel előttünk. Azonban a kun települések kutatása egyelőre megrekedt az akkor elért szinten. A múzeumoknak a saját finanszírozású régészeti ásatásokra felhasználható pénzügyi kereke az 1980-as évekre megszűnt. Régészetiileg kutatható kun települések területét, üdítő kivétel Csengele, nem érintette sem az autópályaépítés, sem valamilyen nagyobb beruházás, amely költségkeretének terhére előzetes régészeti feltárást lehetett volna végezni. Pedig a kutatás felcsillantott valamit előttünk. Felcsillantotta, milyen faluképet alakított ki az a kun előkelő, Böcsör fia Péter, aki Szentkirályt adományként kapta Nagy Lajostól. Miután Szentkirály a királyi adományozás következtében feudális magánbirtokká vált, az ott élő vagy oda telepített kunok függő viszonyba kerültek az új birtokosoktól, akiknek elemi érdeke volt, hogy a lakosokat a földhöz kössék és megköveteljék tőlük a keresztényi életmódot. Karcag határában Orgondaszentmiklóson végzett ásatás pedig azt csillantotta fel, milyen utat járhattak be gazdaságuk átalakulása során azok a kunok, akik még a 16. században is királyi birtokon éltek, s szabad kunokból lettek az évszázadok folyamán a magyar király kiváltságokkal rendelkező jobbágysai.

93. kép Kör alakú és félig földbe mélyesztett építmények Csengele-Fecskésről
(HORVÁTH 2001 nyomán)

A MAGYARORSZÁGI KUN ELŐKELŐK RÉGÉSZETI HAGYATÉKA

A régészeti kutatások érzékletesen világítottak rá arra a tényre, a kun előkelők első és második generációja, vagy legalábbis egy részük a Magyarországra történő betelepődést követően is igyekezett tovább folytatni a sztyeppén kialakult és gyakorolt hagyományos temetkezési szokásokat. A sztyepei vonásokat őrző, pogány rítussal eltemetett kun előkelők, a törzsi-nemzetségi arisztokrácia magányos sírjai a köz-nép szállástemetőitől elkülönültek. A 13. századi Magyarországon a lovastemetkezés szokása a kun előkelők temetkezéseiben jelent meg újra. A biztosan ide sorolható sírok közül négybe szőröstől-bőröstől beletemették a lovat is. A ló eltemetését a kutatás kun jellegzetességként tartja számon. A hazai kun temetkezések között a honfoglaló magyarok jellegzetes temetkezési szokásaként megismert részleges lovastemetkezésre ezidáig nincs példa, ellenben jelképes lovastemetkezésre igen, három sírba is csak a lószerszámot helyezték el. Utóbbi szokás, mint korábban láttuk,

94. kép A kun és jász szállásterületek Magyarországon. Pogány temetkezések:
1. Balotapuszta, 2. Csólyos, 3. Erdőtelek, 4-5. Kígyóspuszta I-II, 6. Kunfehértó-Inoka,
7. Kunszentmárton, 8. Nagykamarás-Bánkút, 9. Felsőszentkirály, 10. Tiszaföldvár-
Homok, 11. Ásotthalom-Bilisics, 12. Csengele, 13. Debeák-Szarkás,
14. Kiskunmajsa-Kuklis tanya (HATHÁZI 2005 nyomán)

a sztyeppei Kunország területéről is ismert. A magyarországi kun arisztokrácia sírjai közül ezidáig csupán egyetlen egy sírt tárt fel hitelesen régész, Horváth Ferenc a csengelei sírt, a többi avatatlan kezek ásták ki. A kun előkelők sírjait és annak leletanyagát Pálóczi Horváth András a kun régészeti leletek „A” csoportjaként különítette el.

Női sírok

Balotaszállás – Balota puszta (Bács-Kiskun megye)

95. kép A balota pusztai kun úrnő bizánci ízlésű, filigrános ezüst-foglalatú kristálycsüngője (HATHÁZI 2005 nyomán)

96. kép A balota pusztai kun úrnő ezüst nyakperece a szabadság, a nemesség jelképe (HATHÁZI 2005 nyomán)

1892 augusztusában az akkoriban Kiskunhalas részeként ismert Balotaszállás – Balota pusztán egy pogány kun nő sírjára bukkantak. A helyszínre kiszálló rendőrség szemléje és „ásatása” után, a leletek, pontosabban, ami megmaradt belőlük, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közvetítésével 1893-ban kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba. A hölgy életében meglehetősen gazdag lehetett. A sírjából előkerült ékszerek és egyéb melléletek annak a kulturálisan kevert kelet-európai divatnak a tárgyi dokumentumai, amely a kun előkelők viseletét a 14. század elejéig jellemezte. Az ősi nomád hagyományokat képviselte jellegzetes szarv alakú női fejdísz, csavart testű ezüst nyakperece és az övére akasztható függesztőkarikával ellátott ezüsttű. A hölgy

97. kép A balota pusztai kun úrnő bizánci ízlésű, filigrános ezüst karperecei (HATHÁZI 2005 nyomán)

98. kép III. Ióannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) a sírban talált aranypénzének elő- és hátlapja (HATHÁZI 2005 nyomán)

életében fontos szerepet játszhattak a bizánci ékszerdivatot képviselő ékszerek, így a minden bizonnyal a nyakban hordott, ezüst filigránfoglatban ülő hegyikristály csüngő, a két sodronyszegélyes ezüst pántkarperec, az egy-egy gömbdíszes ezüst fülbevaló, a kettős kúp alakú fülesgomb és a fejdíszre és a ruhára egyaránt felvarrható,

különféle, finom mívű, aranyozott ezüst préselt lemezdíszek. Helyi magyar műhely készítette a halott vésett díszű ezüst fejesgyűrűjét és kerek ezüst övcsatját. Az úrnő a megmaradt textílfoszalányokból következtethetően mintás selyemköntöst viselt, amelyet aranyozott ezüstszállal átszőtt 1,2 cm széles selyemöv szorított testéhez. Az övre függeszthette fel vaskését és tarsolyát.

A rendőrségi jegyzőkönyv sírhalom meglétét nem említette, a halottal eltemetett lóra, sem állatsontokra, sem lószerszám maradványokra nem bukkantak, pedig a sírt 7–8 ponton is körbeásták. Egy begyűjtött és megmaradt vasalás töredék koporsós temetkezésre utalt. A túlvilágra való felkészítést, egyben a halott nemzetségének intenzív balkáni kapcsolatait jelezte a sírba helyezett halotti obulus, III. Joannész Vatatzész nikaiai-bizánci császár (1222–1254) aranypénze, valamint a talán ital útravaló jelképes tárolójának szánt? Filigrándíszes-ékkőberakásos, aranyozott ezüstserleg hiányos töredéke (a talp a szárral).

A lelőhely egy középkori kun szállás területén fekszik, mely *Balthaszallasa* néven 1493-ban szerepel először írásos forrásban.

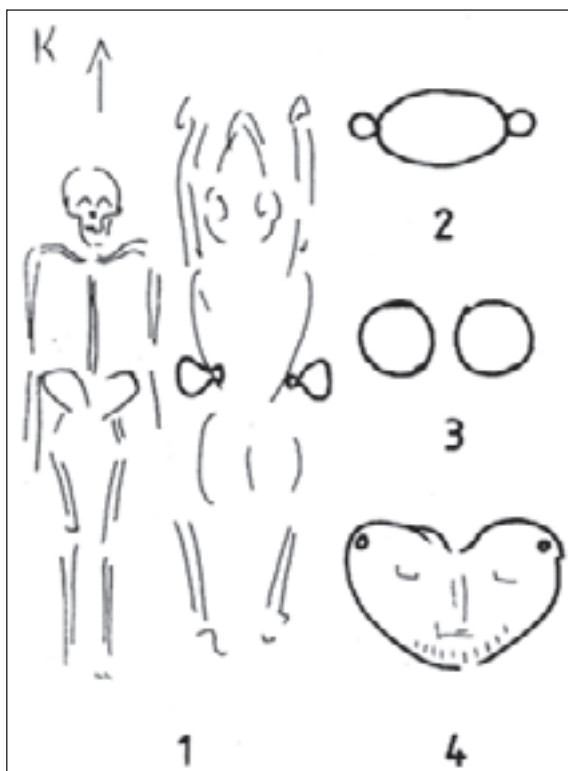

99. kép Bizánci ízlésű filigrán- és ékkődíszes aranyozott ezüstserleg (vagy kereszt?) talp- és szártöredéke a balota pusztai kun úrnő sírjából (HATHÁZI 2005 nyomán)

100. kép A balotai kun úrnő, König Frigyes rekonstrukciója, akvarell (HATHÁZI 2005 nyomán)

Kunfehértó – Inoka – Pincehegy (Bács-Kiskun megye)

101. kép A kunfehértói Inoka-Pincehegyen elpusztult pogány kun lovassír. Bóna István vázlatrajza (HATHÁZI 2005 nyomán)

1850 körül valamikor az akkor Kiskunhalashoz tartozó Kistelek és Inoka határrészen, a Pincehegy nevű homokdombtól D-re „mintegy 50 ölnyre” lovassírt találtak. Az emberi csontváz és mellékleteit a domb lábánál, mélyebben fekvő területen sertések túrták ki az agyagos földből. A tárgyak egy részét a helybeliek széthordták. A sírlelet maradványait Révész György kiskunhalasi régiséggyűjtő szedte össze, az ő megfigyelései alapján lehet tudni, hogy a sír tájolása K-Ny, a háton fekvő váz bal oldala mellett, a D-i oldalon, lócsontváz volt. Az ember és a ló valószínűleg közös sírgödörben feküdt.

A sírban a koponya mellett „*kek ezüst koszorú*”-t találtak, ami feltehetően nyakperec, esetleg fonnott nyakék lehetett. A sír megtalálásakor jó magyar szokás szerint összetörték és elhányták,

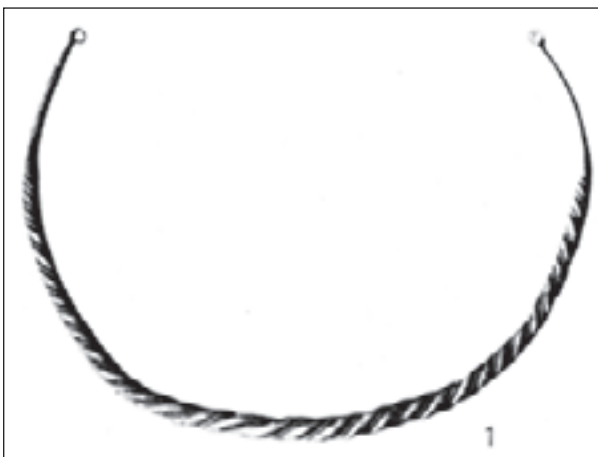
talán itt is elhangzott, amit a régészek gyakorta hallanak, „*olyan erős volt, hogy alig bírtuk eltörni*”. A csontok között 48 db „*kétfülű, hosszúkás aranyozott ezüst gombok*”-at találtak, amelyek a ruházat tartozékai, felvarrható díszek lehettek. „*Sok apró ezüst pikkelyek*” talán a szarv alakú fejdísz tartozékai voltak. A fül nélküli 2 db „*aranyozott gombocsk*a” valószínűleg félgömb alakú felvarrható ruhadísz volt. Előkerült még egy „*ezüst felvarrható kapocsféle*” szív alakú lemezből, rajta vonalas díszítéssel emberi arc ábrázolása, kétoldalt felül a felvarrásra szolgáló két lyukkal. Feltehetően lószerszámdísz. A lócsontváz két oldalán kengyelpár. Végül IV. Béla ezüst pénze. Révész György rendezett numizmatikai (éremtani) gyűjteménnyel rendelkezett, ezért meghatározását hitelesnek szokás elfogadni. A pénz a 13. század harmadik negyedére keltezi a sírt, amelynek összetétele még így hiányosan is arra vall, hogy egy előkelő nő maradványait tartalmazta.

Nagykamarás – Bánkút-Rózsamajor (Békés megye)

A bánkúti lelet néven ismert sír a bánkúti főhercegi uradalomról kapta a nevét, amelynek területéről előkerült. Amikor a sírt megtalálták, a lelőhely az Arad megyei Nagykamarás község területéhez tartozott, ma pedig Medgyesegyháza határába esik.

A sír 1931-ben homokkitermelés közben került elő. Banner János tisztázta előkerülésének körülményeit és hitelesítő ásatást is végzett a lelőhelyen. A lelet 1951-ig a Szegedi Egyetem Régészeti Intézetében volt, azóta a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.

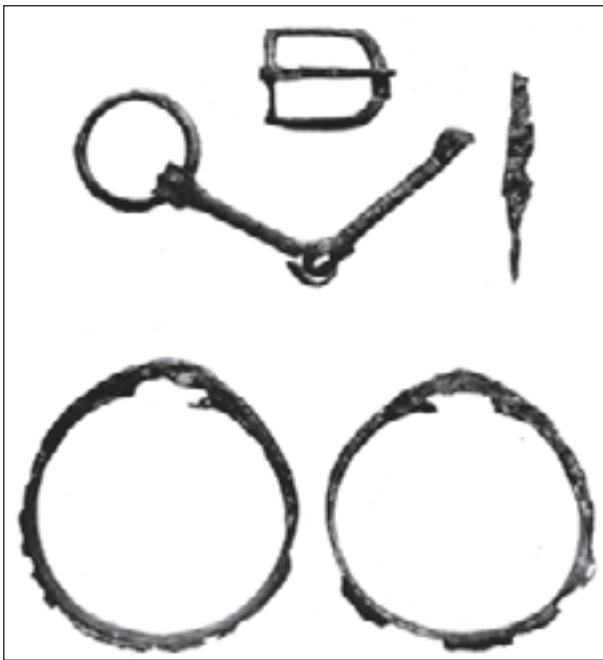
Ez a sír is egy homokdomb lábánál feküdt, 250 cm mélységben. Tájolása DK-ÉNy. A nőt lovával együtt temették el. Az eltemetett ló „feje a gazdájának lábai felé fordult s egész testével annak jobboldalán foglalt helyet”. Amíg az eltemetett nő arca Délkelet felé nézett, addig a ló koponyája Északnyugat felé fordult. A lovat feltehetően felszerszámozva, nyereggel együtt temették el, csontváza mellől került elő a zabla, a kengyel és a hevedercsat. Banner János azt állapította meg, hogy a sír leletanyagából nem kallódott el semmi, teljesnek mondható. Az aranyozott ezüst torques (nyakperec) talán az eltemetett nő nyakán volt, amelyet két vastag huzalból és egy vékony sodrott szálból fontak. A nyakperec két vége kis karikában zárul, de

102. kép A bánkúti úrnő ezüst torquese (FODOR 1972 nyomán)

103. kép A bánkúti előkelő kun nő kínai gyártmányú bronz tükre (FODOR 1972 nyomán)

104. kép A bankúti úrnő lószerszámának fém tartozékai: a kengyelpár, a csikózabla, a hevedercsat és a vas kése (FODOR 1972 nyomán)

nem kapcsolható össze. Csak feltételezni tudjuk, hogy derekát textil (selyem) övvel fogták körbe, s erre függesztették kését, s feltehetően egy bőr vagy textil tarsolyba zárva kínai gyártmányú tükért. A tükör ún. fehérbronzból készült, nyele még korábban letrött. Előlapja fényesre csiszolt, hátlapja pedig domborműszerűen díszített. Az ábrázolást, amelyen örvénylő vízben két egymást kergető hal, talán harcsa, közöttük virágzó vízliliom, az egyik hal fölött egy szitakötő látható, széles perem keretezi. Fodor István meghatározása szerint a tükör a 12. század végén a 13. század elején készülhetett, s a rajta lévő képen a termékenység, házastársi boldogság, a bőség, a hosszú élet szimbóluma látható. Fodor az újabb kutatási

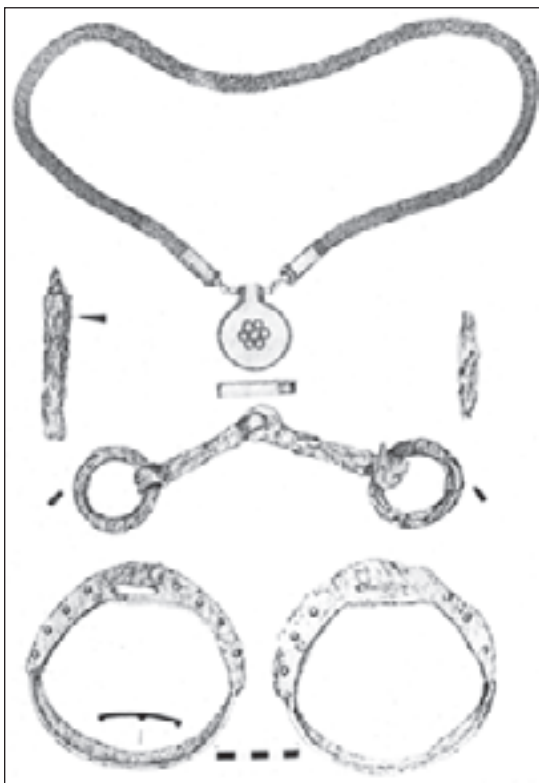
eredmények alapján helyesbítette Banner megállapításait, a temetkezést a kunok első generációjához tartozó előkelő nő sírjaként 1246–1282 közé keltezte.

A bankúti sír lelőhelyének tágabb környéke, a Körös és a Maros közötti síkság a kun szállásterület része volt. A kunok a hód-tavi csata után ürítették ki ezt a területet.

Tiszaföldvár – Homok – Óvirághegy (Jász-Nagykun-Szolnok megye)

Homok II. út 42. sz. házzal szemben, a kocsiút túlsó oldalán 1969-ben homokki-termelés közben lovassírt találtak. A leleteket Szlankó István, a Tiszazugi Földrajzi Múzeum igazgatója nyomban eljuttatta a szolnoki Damjanich Múzeumba. A megtalálást követő napon került sor a leletek hitelesítésére, a régészeti, embertani és állatsont leletek összegyűjtésére.

A sír keletelt volt, tájolása Ny-K, Északtól való eltérése 100–105°, mélysége 280 cm. A hanyatt fektetett, nyújtott váz, jobb oldalán feküdt felszerszámozott lova. Az eltemetett nyakába akasztva ezüstsálakból font vastag nyakék volt, amelynek két végét filigrándíszes hengeres tubusok zárták le. A két tubus fülcseihez hurkos fülekkel lapos, kerek ezüst tok kapcsolódott, amelynek szegélyét szintén kettős sodronydíszítette,

105. kép A tiszaföldvár-homok óvirághegyi kun lovasír mellékletei

106. kép A homok-óvirághegyi ezüstlánc és a hozzá tartozó nyitott bulla

felületére közepén filigránból font karikákból hatszirmú virágminta rátétet helyeztek el. Csak feltételezni tudjuk, hogy a halott teljesen elnyészett ruháját derékon megcsomózott textilöv fogta össze, s erre függesztették vas kését. A mellé temetett lovat felszerszámozták, erre utalnak a megmaradt leletek, az aszimmetrikus szárú csikózabla, a vállába kovácsolt fülű kengyelek és az elveszett hevedercsat. A sír valamikor a 13. század közepe – 14. század eleje között kerülhetett a földbe.

A Homok helynév a Kolbaz-székhez tartozó, először 1395-ben említett Homokszállás (*Homokzalas*) kun település nevét őrizte meg.

Férfi sírok

Csengele (Csongrád megye)

1999 tavaszáig kellett várni arra a szerencsés pillanatra, hogy egy régész (Horváth Ferenc) hitelesen feltárjon egy olyan sírt, amely a kun vezető réteg egyik képviselőjét rejtette magában. A hiteles volta miatt páratlanul ritka lelet egy 1975-ben már feltárt

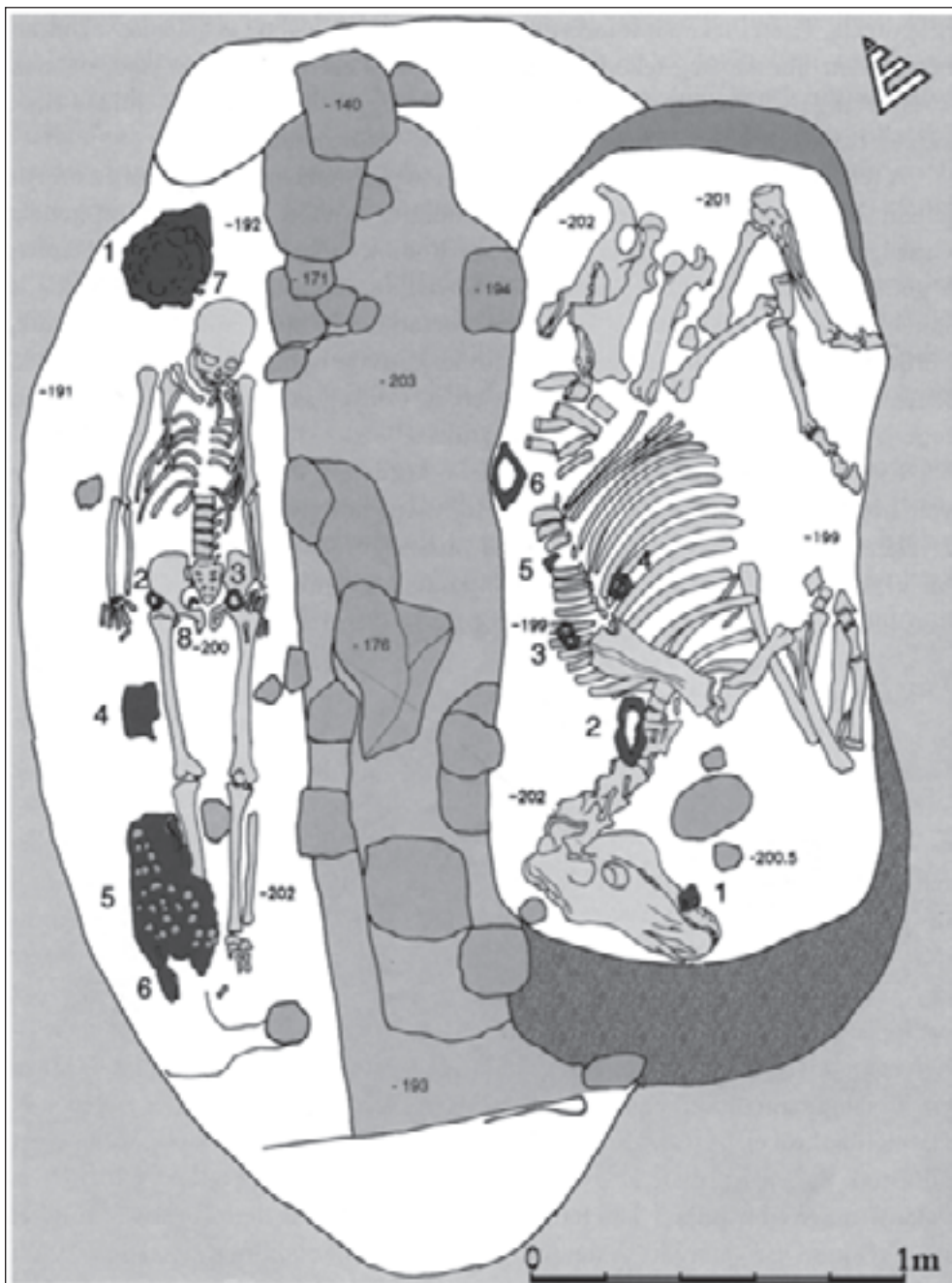

107. kép A csengelei „kun kapitány” kibontott és megtisztított sírja
(HORVÁTH 2001 nyomán)

középkori templom közelében bukkent elő, amely köré a 13. század közepén Csenget betelepítő kunok leszármazottai temetkeztek. Az elhunyt kun előkelőt pogány szokás szerint lóval és felszereléseiével együtt helyezték örök nyugalomra.

A 60–70 cm széles, legalább fél méter magas kőfallal kettéválasztott széles ovális sírgödör északi felébe, amely a legszéleseb részénél sem érte el a 80 cm-t, fektették a halottat. Az ásató megfigyelései, illetve bizonyos vasrozsdában konzerválódott famaradványok alapján arra következtetett, hogy a sírba valamiféle fakerevetet (fából ácsolt sírkamrát), esetleg jávorfából készített, kb. 220×50 cm nagyságú deszkakoporsót helyeztek, s erre, ill. ebbe fektették hátára a halottat, fejfelé északkeletnek, lábbal délnyugatnak irányítva. Kinyújtott karjai szorosan simultak a „testéhez”.

A sírgödör kőfallal elválasztott déli felébe helyezték a felszerszámozott lovat. A ló jobb oldalán feküdt, hátával fordult a halott felé, feje a halott lábaival volt egymagasságban. Szerszámozatához asszimmetrikus karikás csikózábla, szögletes vas hevedercsat, egy-egy köríves kengyelcsat és egy-egy kengyel tartozott. A kengyel-pár azonban „felemás” volt, csak abban egyeztek meg, hogy külső oldalukat ezüstberakással díszítették. A jobb oldali kengyel ovális alakú, felül csúcsban, alul széles, ívelő talpallóban záródó „karika”. A felfüggesztő szíj számára a kengyel csúcsa alatt laposra kalapált vasszárba vízszintes nyílást vágtak. A kengyel szárait, ahol azok a

108. kép A csengelei vezér sírjának rajza a teljes feltárás után (HORVÁTH 2001 nyomán)

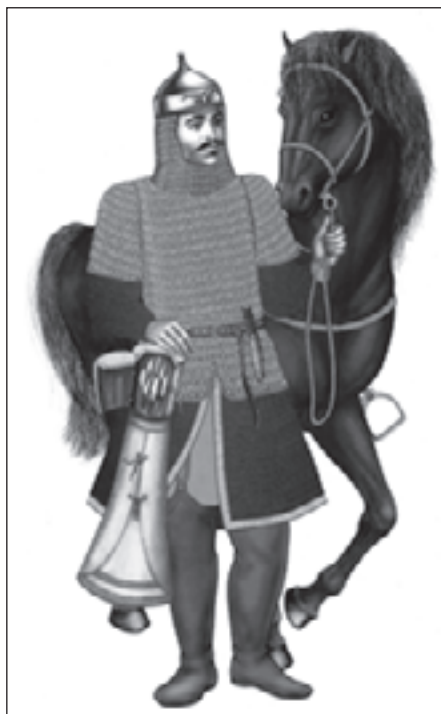
109. kép A csengelei vezér sisakja előlnézetből
(HORVÁTH 2001 nyomán)

110. kép A csengelei vezér sisakjához hasonló sisak a gelencei templom
Szent László legenda ciklusán (HORVÁTH 2001 nyomán)

111. kép A csengelei „kun kapitány” lószerszámának megmaradt vas alkatrészei: a csikózábla, kengyelpár, kengyelszj- és hevedercsatok (HORVÁTH 2001 nyomán)

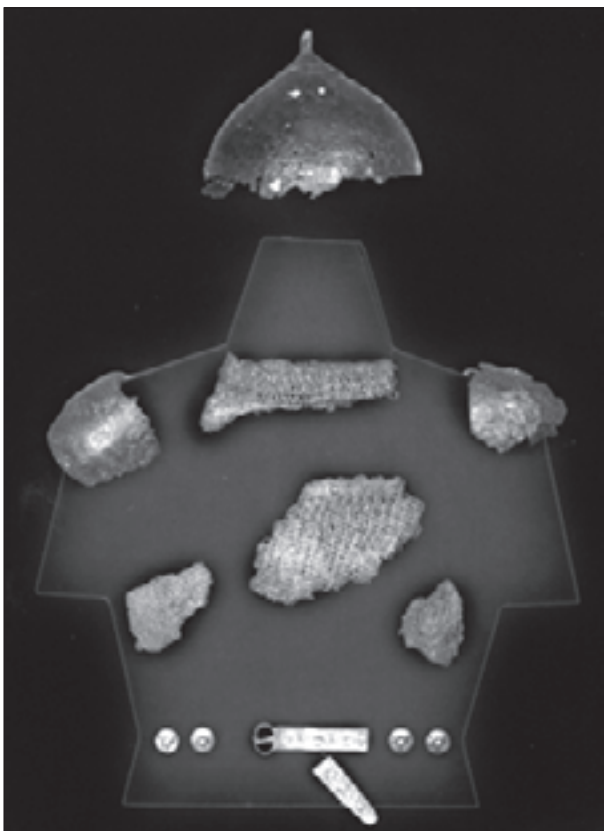
112. kép Csengele (?) vezér (HORVÁTH 2001 nyomán)

talpallóval találkoztak, egy-egy nagy dudort kovácsoltak, ami a sarkantyú szerepét tölthette be. A másik kengyel egyenes talpallójú, szárai szabályosan íveltek, felfüggesztéséhez egy felfelé kiugró „fül”, illetve az ebbe belevágott nyílász szolgál.

A halott koponyája mellett a jobb válla fölött helyezték el gombban végződő kúpos, félgömb alakú vassisakját, amely alól kitüremkedett az apró acélkarikákból szőtt nyakvédő sodronypáncél. Dereán egyszerű bőr- vagy textilövet viselt, amit négyzet alakú kis vascsat kapcsolt össze. A csat két oldalán – a combközép vonalában – egy-egy vaskarika feküdt, amelyekkel a kun kőszobrokról ismert módon a csizmaszárat erősítették az övhöz. A halott feje alá párnát (vagy fejtámaszt) helyeztek és a testet szorosan belegöngyölték valamiféle lepelbe. A jobb lába mellé helyezték nyílvezetőt, amelyeknek a hegyei a jobb combcsont mellett feküdtek hegyükkel kelet felé. Két keskeny csonttöredék árulta, hogy a nyílvezetőket tegezben helyezték a sírba. A jobb láb-szár mellett helyezték el összegöngyölve a halott sogronyingét, amelynek alsóvégén egy nagy, rombusz alakú nyílcsúcs feküdt, hegyével a koporsó vége, azaz nyugat felé.

Horváth Ferenc a csengelei kun előkelő elhalálozásának, eltemetésének időpontját 1246–1259 közé helyezte.

Csólyospálos – Csólyos[puszta] (Bács-Kiskun megye)

113. kép A csólyosi kun kapitány sisakja, páncélingének töredékei, páncél válllemezei és aranyozott ezüst öve (HATHÁZI 2005 nyomán)

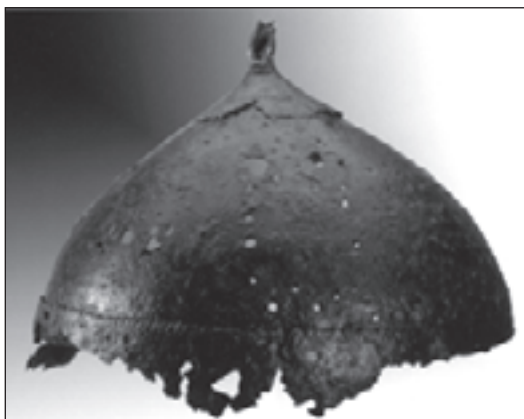
A sírt 1903-ban találták szőlő alá forgatáskor, s a munkások a sírt „ásóval tárták fel”, azaz teljesen öszerombolták. Szalay Gyula a Kiskun Múzeum igazgatója gyűjtötte össze a leleteket, amelyek később a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. A sírt egy kisebb homokdomb tövében találták, amely esetleg a temetkezés halmának lehetett a maradványa.

A kun harcos magával vitte sírjába orosz vagy perzsa műhelyben készült, palmettadíszes, csúcsán aranyozott gombbal díszített vas sisakját. Ruhájára ráadták félgömb alakú vas váll lemezekkel erősített sodronyingét. A sodronying töredékeire ározsdásodott textilmaradványok vizsgálata azt mutatta, hogy az elhunyt a sodronying alatt vászoninget viselt, a sodronying felett pedig vagy köpeny, vagy szemfedő takarta.

A vele eltemetett aranyozott ezüstveretes öve egyike a kor legszebb európai gótikus ötvösműveinek. Ma még nem tudjuk pontosan, hol és milyen műhelyekben készítették ezeket az öveket és miként kerültek a kunok közé. Lehetséges, hogy a bizánci latin császárság valamely műhelyében, de az sem kizárható, hogy valamelyik szicíliai vagy észak-itáliai városban készültek. A fennmaradt dokumentumok alapján az is lehetséges, hogy valamelyik királyunk ajándékaként jutott, hűségének erősítése céljából a csólyosi kun úrhoz, akit íjával és 4 db nyíllal együtt, legalább is ennyit találtak meg, temettek el.

Pálóczi András a sírt a magyarországi kunok első nemzedékéhez kapcsolta és úgy vélte, hogy a temetés a 13. század második felében, de még 1280–1290 előtt történt.

114. kép A csólyosi kun kapitány sisakja, csúcsának aranygombját a megtalálók elvitték (HATHÁZI 2005 nyomán)

115. kép A csólyosi kun vezér nyílhegyei, köztük a páncél és páncéling áttörésére alkalmas nyílhegy is (HATHÁZI 2005 nyomán)

116. kép A csólyosi kun vezér ezüst szögekkel kivert vaskengyelei, egykor volt aranyozásuk lekopott (HATHÁZI 2005 nyomán)

117. kép Ilyen is lehetett életében a csólyosi kun vezér. Kőnig Frigyes akvarellje (HATHÁZI 2005 nyomán)

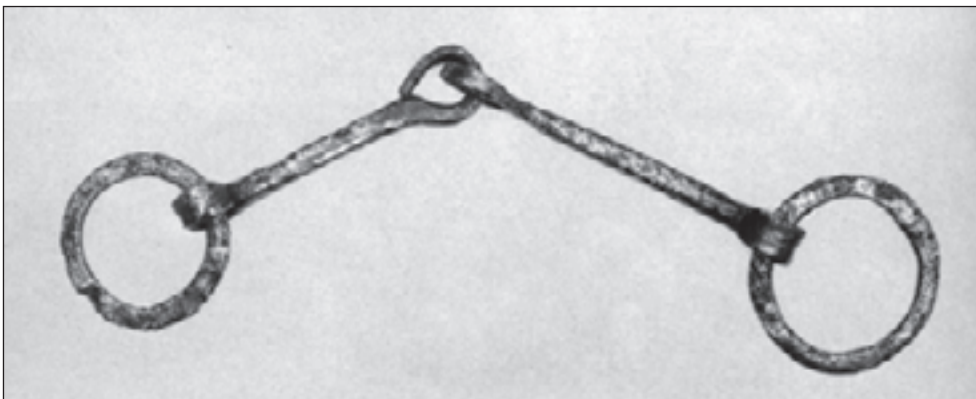
A sír jelképes lovassír volt, legalább is erre utalnak a benne talált aranyozott ezüstszőggel kivert kengyelek. A halottat koporsóban temették el, erre a megtalált koporsóvasalások (5 pár csuklóspánt, levél alakú sarokvasalás) utaltak.

A sír lelőhelye a középkori Csólyos-szállás (1475 – Cholyosallasa) kun falu területén található, amely Halaszékhez tartozott. Az elpusztult kun szállás beltelkei a sír előkerülési helyétől mintegy 500 m-re találhatóak.

Erdőtelek (Heves megye)

A sír leletanyagát, amely tartalmazott egy szablyát, amelynek keresztvása és markolata hiányzott, egy hosszú pengéjű bárdot, egy nem egyenlő szárú, karikás végű csikózáblát és egy pár kengyelt, 1876-ban Fáy László helyi földbirtokos adományozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Az erdőtelki tárggygyűttes volt az első olyan magyarországi régészeti leletgyűttes,

amelynek Nagy Géza még 1893-ban felismerte keleties jellegét, a lovastemetkezés ritusát és a kunokhoz kötötte. Fodor István 1976-ban dél-oroszországi hasonló tárgyak

118. kép Az erdőtelki vitéz lovának zablája (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 nyomán)

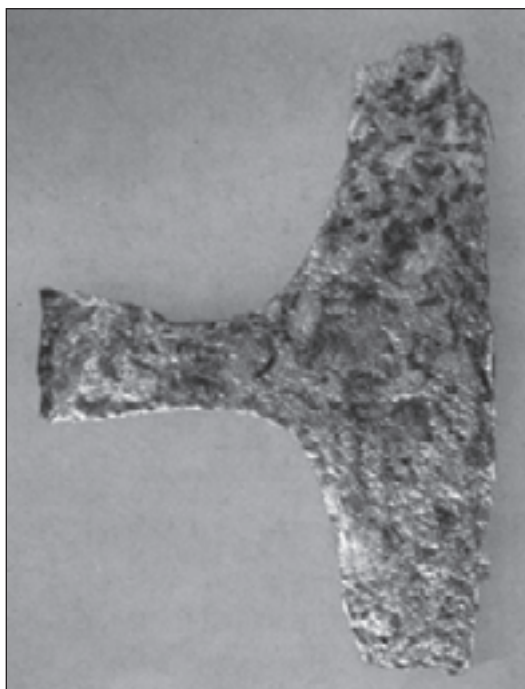
119. kép Az erdőtelki kengyelpár (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 nyomán)

segítségével a sír keltezését a 12–13. század elejére módosította és megerősítette annak a kun leletanyaghoz való sorolását.

Erdőtelek kívül esik a kun szállásterületen. Azonban elképzelhető, hogy itt lehettek korai kun birtokok. A 15. században még élt itt egy Kun nevű család.

*Kiskunmajsa – Kígyóspuszta I.
(Bács-Kiskun megye)*

Kígyóspusztáról két hasonló lelet is ismert. Az egyik még 1816-ban került elő egy szélkoptatta, a szél által elhordott homokdomb tövében. Mire a lelet híre a hatóságokhoz eljutott, a kincset megtaláló juhász három „aranyboglárt” (övéretet) beolvasztatott a kolomjába, hogy szebb hangja legyen. A város 1822-ben foglalta le a leleteket, amelyet először a kiskunmajsai levéltárban helyeztek el, s csak később, 1831-ben adták át a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

120. kép Az erdőtelki vitéz bárdja (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 nyomán)

121. kép A kígyópusztai öv lovagi ütközetet ábrázoló, nielló-díszes csatja.
A csatkeret aranyozott ezüst öntvény, a szíjbefogó díszlemez (a csattest)
aranyból készült (HATHÁZI 2005 nyomán)

A leleteket megtaláló kígyósi juhász, hála neki, hogy hat éven át megőrizte azokat és csak hármat „hasznosított belőlük”, sajnos nem emlékezett a megtalálás körülményeire, hogy milyenek voltak a „harcos” maradványai. Így csak a megmaradt leletek alapján, amelyek egy öv aranyozott ezüst csatja és arany csatlemeze, amelyen vésett, niellós díszítéssel készített lovagi harci jelenetet ábrázoltak. A lovagokon a 13. század harmadik negyedében használatos páncélzat látható. A megmaradt négy ke-
rek aranylemezéből készült övveretek feliratai lovagi védőszentekhez, Szent Istvánhoz, Szent Bertalanhoz, Szent Margithoz és Szent Jakabhoz intézett fohászokat tartalmaznak. A temetkezés a 13. század harmadik negyedére keltezhető.

Kígyópuszta területe részben vagy egészen azonos a középkori Asszonyszállás (*Azzonzallasa*) településsel (nem tévesztendő össze a Karcag határában található azonos nevű kun szállással), amely korán elnéptelenedett, 1462-ben már pusztaként tartották számon.

Kiskunmajsa–Kígyópuszta II. (Bács-Kiskun megye)

Jerney János 1824-ben az I. számú kígyópusztai lelet aranycsatjához hasonló ezüst csatot és egy páncélinget is látott a majsai levéltárban, amelyekről úgy tudta, hogy szintén Kígyósról származnak. Miután az arany övfelszerelés a Nemzeti Múzeumba jutott és azt Érdy János ismertette, az ő szorgalmazására 1850-ben Kubinyi Ágoston, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója kérésére majsai város tamnácsa hamarosan be is küldte a sodronyig töredékét, 2 db ezüst és 12 db rézpénzt, de ezüst csatról nem

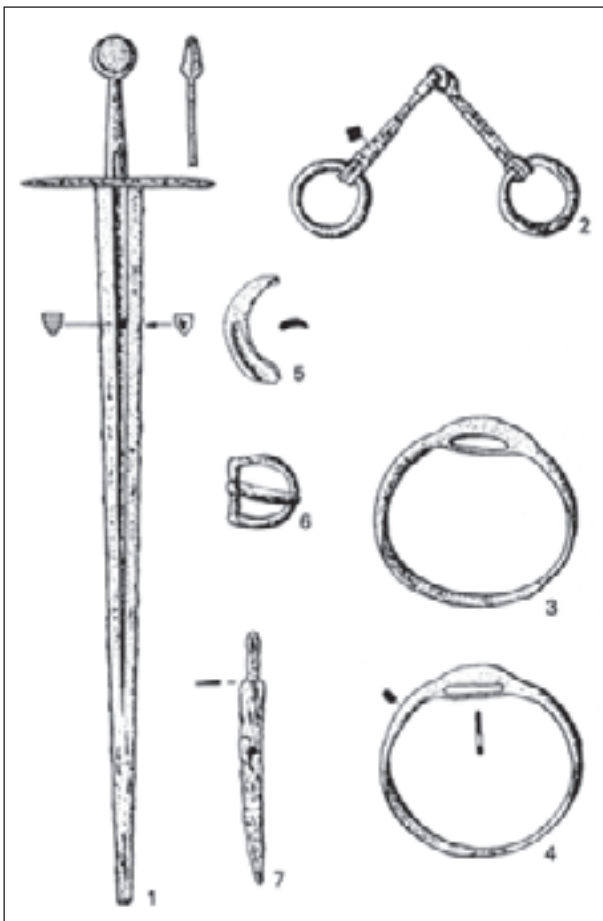

122. kép A kígyópusztai öv „Szent Jakab imádkozz értem” feliratú aranyverete
 123. kép Az öv „Szent Bertalan imádkozz értem” feliratú aranyverete
 124. kép Az öv „Szent István imádkozz értem” feliratú aranyverete
 125. kép Az öv „Szent Margit imádkozz értem” feliratú aranyverete
 (HATHÁZI 2005 nyomán)

volt tudomásuk, az addigra már elveszett. A majsaiak értesítése szerint a „*huszáring... némelly Kígyós pusztai kiszáradt tóban találtaték*”. Feltételezhető, hogy az ezüst csat és a sodronyong töredék egy 13. századi elpusztult kun sír leletanyagához tartozott.

Kunszentmárton – Jaksorérpart (Jász-Nagykun-Szolnok megye)

A sírra 1967-ben agyagkitermelés közben bukkantak rá, a leleteket beszállították a Damjanich Múzeumba. A sírt csupán hitelesíteni lehetett. A sír tájolása ÉKK-

126. kép A kunszentmárton-jaksórért-parti kun sír leletei: 1. kétélű kard, 2. csikózabla, 3–4. kengyelpár, 5. hevedercsat tuskéje, 6. övbcsat, 7. vaskés
(KRISTÓ / KOVÁCS/ 2003 nyomán)

DNyNy, mélysége kb 100 cm, hanyatt fektetett, nyújtott férfi váz. A kun harcost csupán a lószerszámmal együtt temették el, mégpedig oly módon hogy azt a nyereggel együtt a halott feje mögé vagy mintegy párnát a feje alá tették. A lószerszámhoz vastag szájvasú, karikás végződésű csikózabla, vállába kovácsolt fülű kerek kengyelpár, hevedercsat, és egy vitás rendeltetésű fém tárgy tartozott. A halott derekán vascsattal záródó bőr vagy textilöv volt, róla függött nyéltüskés vaskése. A váz bal oldalánál az alkartól a lábcsontokig egy 114,6 cm hosszú, ún. másfélkezes kétélű vaskard feküdt (másfélkezes azért, mert elég könnyű ahhoz, hogy fél kézzel is harcolhassanak vele, de markolatának hossza lehetővé teszi a kétkezes használatot is). Az egyenes keresztvasú, kerek markolatgombú kard pengéjén a keresztvashoz közel kétoldalt a vércsatornánál egy-egy vörös-

rézrel tausírozott címerábrázolás látható, az egyik oldalon két pólyával vágott pajzs, kétségtelenül az Árpádok címerének ábrázolásaként, kétségtelenül azért, hogy jelezzék: a fegyver kitüntető királyi adományként került birtokosa kezébe, míg a másik oldalon balharánt elrendezésben tamgaszerű (tamga „tulajdonjegy”), esetleg rovásírásos jelek. A kard közép-európai párhuzamai a 13. század második felére, a 14. század elejére keltezhetőek, orosz párhuzamai 13. századiak. A sírban található egyéb leletek is a 13. század közepe 14. század eleje közé kelteznek a sírt, amely a magyarországi kunok második nemzedékének emléke lehet.

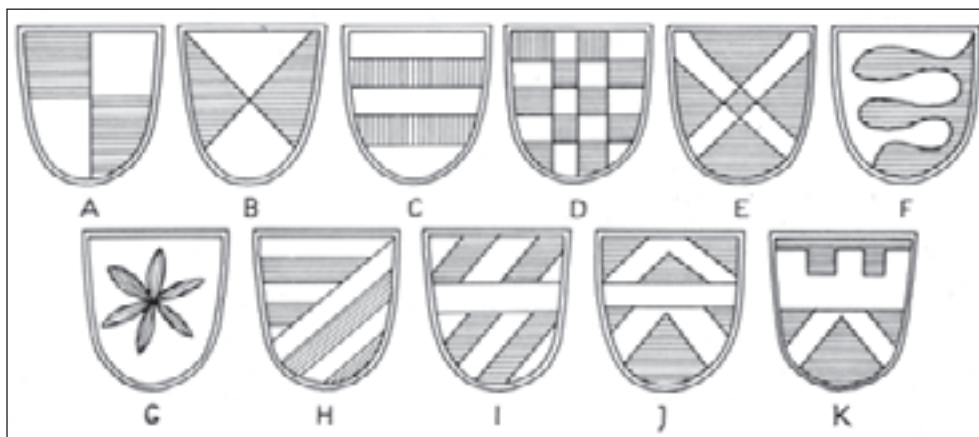
Kunszentmárton területe nagy valószínűséggel a tatárjárás óta a kun szállásterület része volt. Kolbáz-szék egyik települése. 1447-ben Szentmártonszállásként említet-

ték. A középkori Szentmárton a Telek nevű határrészen feküdt, a sír lelőhelye ennek közelében található. A lelőhelytől déli irányban, mintegy öt km-re fekszik a környék egyik legmagasabb halma, a kun személynévi eredetű Köttön-halom.

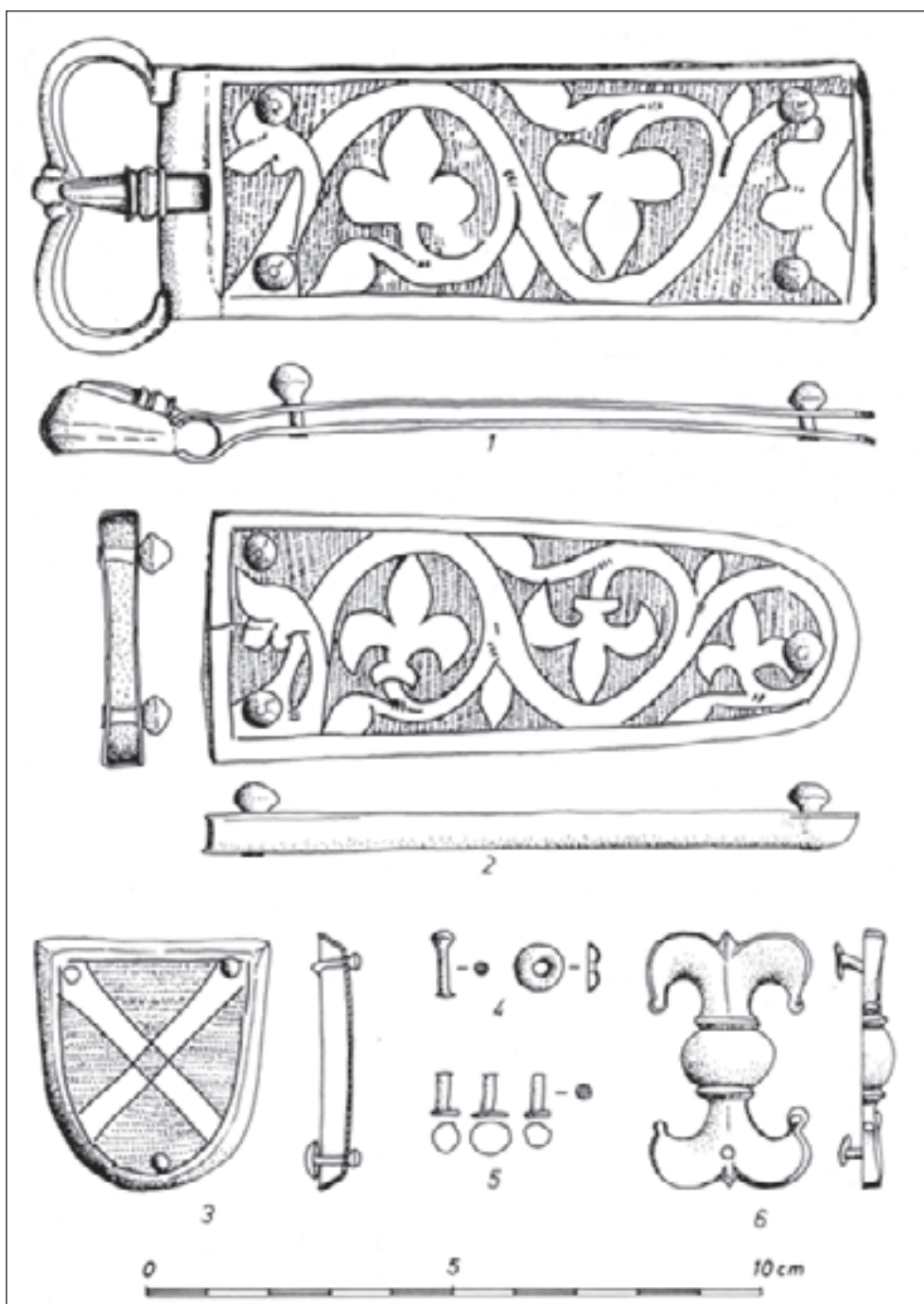
Szentkirály – Felsőszentkirály (Bács-Kiskun megye)

1934-ben, amikor a lelet előkerült, Felsőszentkirály pusztaként Kecskeméthez tartozott (Alsó- és Felsőszentkirály 1952-ben Lászlófalva néven önállósult, 1987-ben nyerte vissza Szentkirály nevét). Pálóczi Horváth András nyomozta ki, hogy valójában merre is helyezkedett el ez a sír, amelyet 1929–1930 körül szőlő alá forgatás közben találtak meg, pontosabban szablyát és néhány ezüst övdísz. A találmányokat 1934-ben vitték be a kecskeméti múzeumba. Szabó Kálmán az intézmény vezetője azonnal hitelesítő ásatást végzett és feltárta a sír még érintetlen részét. Mint írta: „1934 májusában egy... vitéz sírját találtam meg a Kecskemét mellett fekvő Felsőszentkirályon. A derekán aranyozott, súlyos ezüstveretekkel díszített övet viselt. Sírjában ott volt görbe kardja (vagyis szablyája – SL), nyílhegyei, páncélruhájának apróbb részei, kés és négyszögletes finom fenőkövét baloldalán hordta... Az öv díszítő részei tömör ezüsből készültek s igen jó aranyozásúak, súlyuk összesen több 1 kg-nál... A gazdag díszítésű pártavet, amelyen a vitéznek kardja is lógott, egyik végén liliomos díszítésű csat, a másik végén ugyanilyen díszítésű szíjvég ékesítette. Az övet sodrott szálakból szőtték és 16 drb. ezüsből öntött stilizált liliom díszítette. Az övről lecsüngő, rövidebb szíjak különböző címerpajzsokban végződnek. Ezek nem tekinthetők egyéni jelvényeknek, hanem egyszerű díszeknek.”

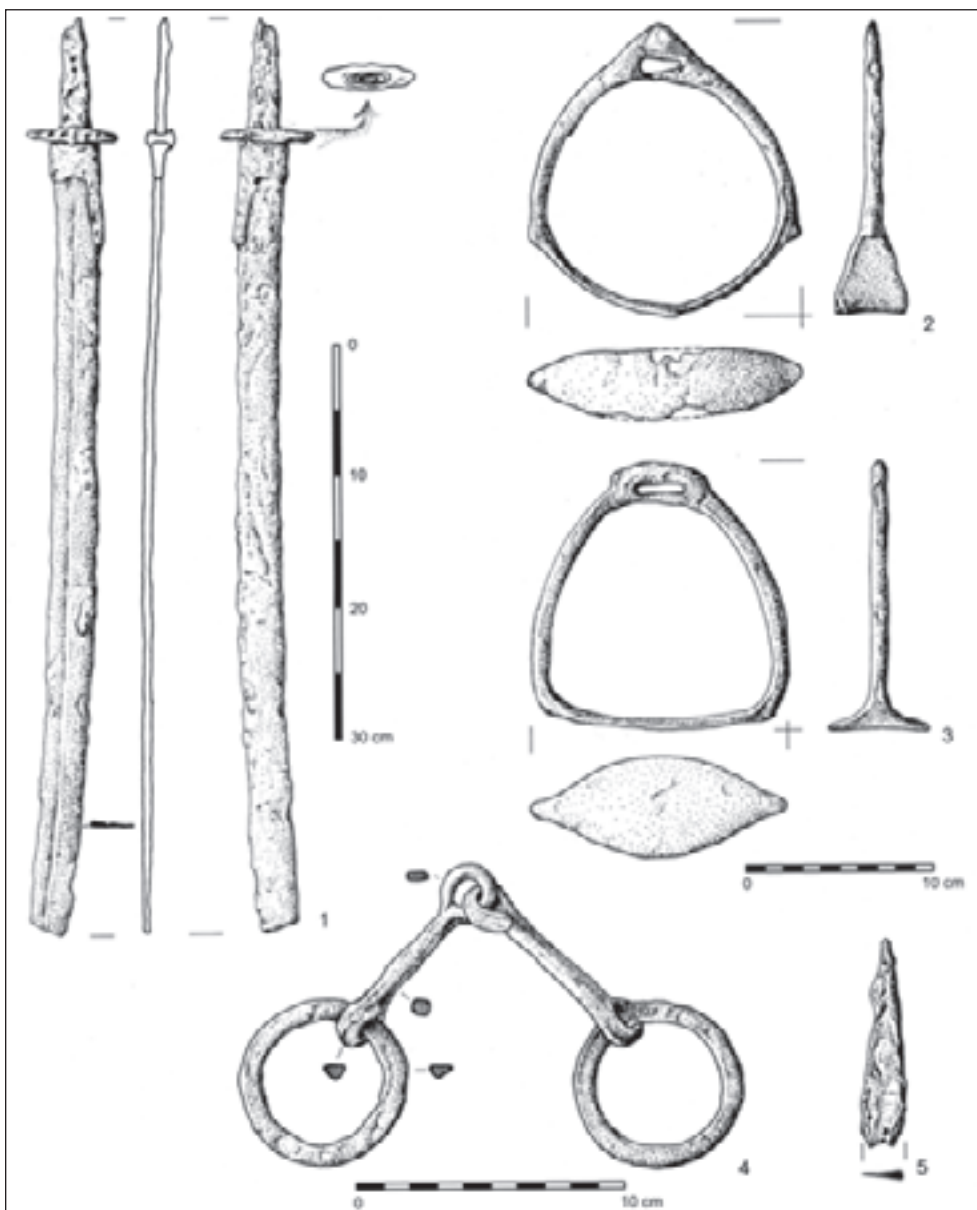
A leletek Szabó Kálmán a 14. századra, Nagy Lajos korára keltezte. Éri István, aki elsőként kapcsolta a szentkirályi sírt a kunok hagyatékához, szintén úgy vélte, hogy az a 14. század közepén kerülhetett a földbe. Pálóczi Horváth András végezte el a sír leletanyagának kritikai feldolgozását. Elemző munkája során megállapította: „A csat

127. kép A szentkirályi öv címerábrázolásai (PÁLÓCZI-HORVÁTH 1972 nyomán)

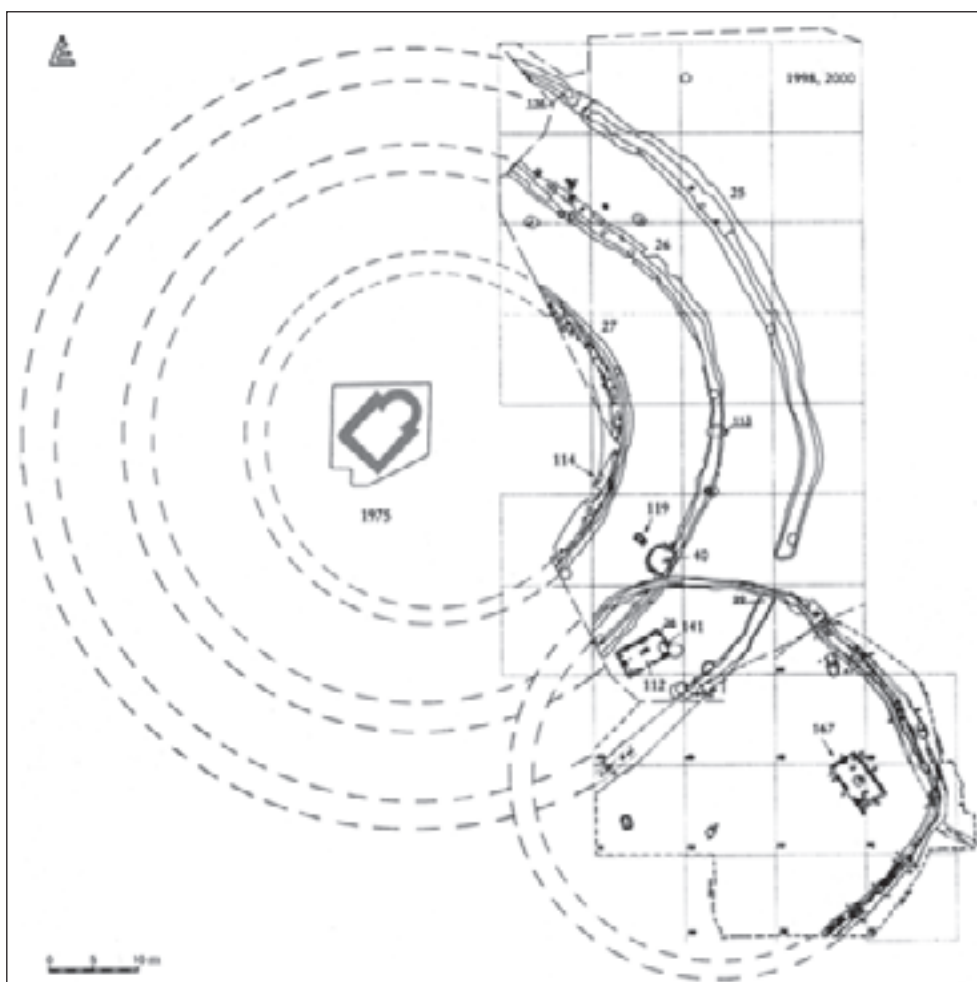

128. kép Az öv csatja, szíjvége és vereteinek típusai (PÁLÓCZI HORVÁTH 1972 nyomán)

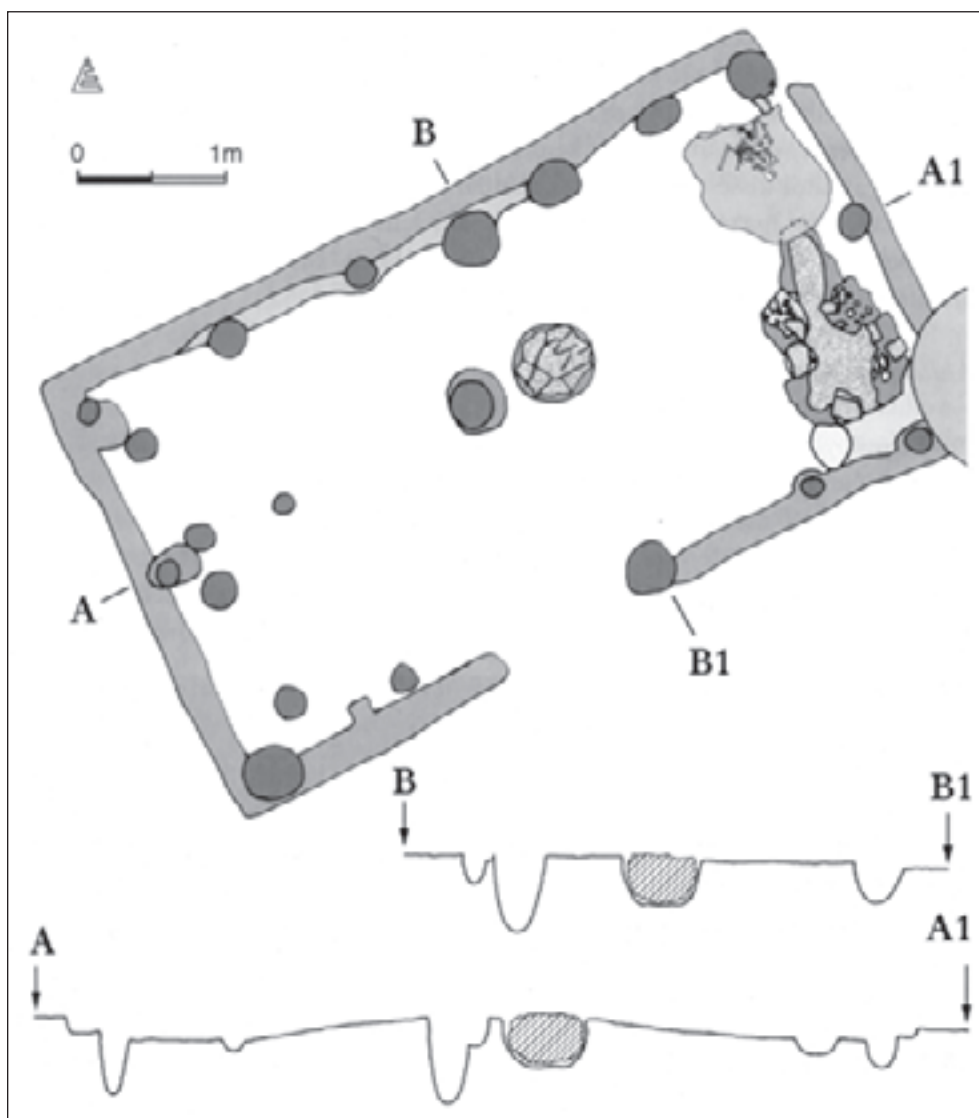
129. kép Kiskunmajsa-Kuklis tanya sírleletei: 1. szablya, 2. jobb oldali kengyel, 3. bal oldali kengyel, 4. csikószabla, 5. vaskés (HORVÁTH 2003 nyomán)

és az övveretek régészeti analógiái valójában a XIII. század közepére vagy a század második felére keltezhetők, s a korabeli Európában széles körben elterjedt, előkelő lovas- vagy udvari viselet emlékeinek tarthatók.” Pálóczi a sír keltezését a 13. század vége 14. század eleje közé módosította.

130. kép Pogány kultuszhely a keresztény templom mellett, Csengele
(HORVÁTH 2001 nyomán)

A hazai múzeumokba az idők során bekerültek olyan leletek, vagy ha nem is, tudomásunk van róluk, amelyek több-kevesebb bizonyossággal a kun előkelők magányos sírjainak számát gyarapíthatják. Kun előkelő is lehetett Endrőd határában a Kügyben 1858-ban csatorna ásásakor előkerült „vaspáncélba öltözött vitéz... oldalán vertarany markolatú karddal”. A 19. század közepén Gyula határában is találtak egy lovassírt. Az „emberi és lócsontváz mellett sarkantyú alakú vasdarabok és zabla” kerültek elő. A sarkantyú semlítése miatt Nagy Géza még 1893-ban felvetette a lelet esetleges kun eredetét. 1859-ben Gyula-Szentbenedeken is találtak egy lovassírt, amelynek esetleges kun eredete nem kizárható. A szeged-átokháza-bilisicsi ásásokról is került elő egy olyan kengyel, amelynek megfelelő a kelet-európai sztyeppe 13–14. századi típusa.

131. kép Az északi ház rajza és metszetei, Csengele (Horváth 2001 nyomán)

sai között lehet megtalálni. Kiskunmajsa-Kuklis-tanyáról is került elő egy olyan lelet, amelyet a többiek közé sorolhatunk, bár ez a leletegyüttes etnikai meghatározottsága szerint (a kunok között élő) besenyő is lehetett.

132. kép Fej nélküli kutyacsontváz az északi ház kemencéjében (Horváth 2001 nyomán)

133. kép Az északi ház közepén előkerült mészkőtömb-áldozókő (Horváth 2001 nyomán)

Lehettek-e kun „sírszobrok” Magyarországon?

Mint már említettük, a kunok halottkultuszában, a temetést követő szertartásokban jelentős szerepet játszottak azok a „szentélyek”, amelyekben az elhunyt kő- vagy faszobrárt helyezték el. Az is nagyon valószínűnek tűnik, hogy a magyarországi kun nemzetségi vezetők, ha akarták, nagyjából a 14. század közepéig gyakorolhatták őseik pogány szokásait. Vagyis lehetőségük volt arra is, hogy a halott számára leróják mindazon kötelezettségeiket, hogy e célt szolgáló kultuszhelyeket („szentélyeket”) építsenek és bennük szobrot állítsanak.

Azonban eddig egyetlen egy szentély, egyetlen egy szobortöredék nem került elő. Mégsem állíthatjuk, hogy kun sírszobrok nem lehettek Magyarországon. Ugyanis, ha tárgyi nincs is, de nyelvi, kifejezésbeli bizonyítékunk van arra, hogy egykoron a kunok (és jászok) lakta vidékeken állhattak bizonyos szobrok, amelyeket a magyar nyelv *kunkép*nek, *jászkép*nek nevezett el.

Györffy István, 1926-ban megjelent kis dolgozatában két rendkívül fontos adatra hívta fel a figyelmet. Pesty Frigyes 1864-es kéziratot helynévtárában találta Izsák község leírásában a következőket: *„Kun-kép: Domb a páhi pusztáról és Izsákról Orgoványra vivő kotsi uton, – nevét vette egy fa szoborról, mellyen 60–70 évvel ezelőtt egy meglehetősen csinnal faragott süveges és huszár ruhába öltözött kun féközépig volt vésve arccal Orgovány felé mint jog birtok felé fordulva.”* A másik adatot Györffy Horváth Pétertől közölte, aki Jászfényszaru község leírásánál írt egy Csány község irányába néző szoborról, amelynek jászkép volt a neve. S már Györffy felvetette, hogy vajon *„a Jász-Kunságon egykor használatos határhalmokra állított, illetőleg derékig beásott hazai viseletű ember faszobrok nem a népvándorláskori kamannaja baba-ik későkori utódai-e, miket az ugyanazon területről beköltöző kunok és jászok ősi hagyományként alkalmaztak?”*

Tálas István kiskunsági kutatásai során a kunszentmiklósi Városi Levéltárban egy 1774. évi iratban találta meg a Pesty gyűjtéséből ismert adatot. Vagyis az izsáki határban egykoron állott fa szobornak már korábban kellett elkészülnie. Bendefy László egy 1724-es kunszentmiklós határleírásban egy kőből rakott „kő kun kép” határjel említését találta meg. A Nagykunságban is ismert volt a kun kép kifejezés. A Kakat hídja helyreállításának az emlékére a 18. században domborművel díszített emlékoszlopot készítettek, mely képi ábrázolásnak ma is kun kép a neve.

Györffy István még nem tudhatta, mi már tudjuk, hogy a sztyeppen csak szkíták, a türkök és a kunok állítottak szobrokat, és azt sem, hogy a kelet-európai sztyeppéken a szkíták után és a kunok előtt egyetlen más nép sem állított ún. „sírszobrokat”. Tehát a kunképeknek minden bizonnyal, legalább is eredetüket tekintve, közük kellett legyen a kun „sírszobrokhoz”. Feltárások híján nem tudhatjuk, hogy állítottak-e sírszobrokat kunjaink, bár amióta Horváth Ferenc Csengelén egy nagy valószínűséggel pogány kultuszhelyként értelmezhető térséget tárt fel, joggal feltételezhetjük,

hogy legalább is kezdetben, amíg pogányságukban tévelyegtek, igen. Mint már Fodor István megírta, a „Jáskép” kifejezés értelmezése nehezebb, hiszen ismereteink szerint Dél-Oroszországban az alánok vagy jászok nem állítottak a kunokéhoz hasonló szobrokat. Ő úgy vélte, hogy a sztyeppén maradó alán népcsoportok, akik nem költöztek az Észak-Kaukázusba, elismerték a kazárok, majd a besenyők és kunok fennhatóságát, következésképpen náluk is elterjedhetett ez a „kun” szokás.

Pogány kultuszhely Csengelén

A csengelei kun kapitány sírját mintegy 50 m átmérőjű árok vette körbe, amely nem volt más, mint sűrűn egymás mellé állított, majd egybefont oszlopokból álló magas kerítés ágya. A sír és a kerítés között, a sírtól északra egy 3×5,4 m alapterületű, egysejtű épület falainak vonala bontakozott ki, amelynek hossz tengelye ÉK-DNY irányban állt. A 25–30 cm széles alapozás árok belső oldalán találták meg az egykori kerek keresztmetszetű fa oszlopok helyét. A ház északkeleti sarkában egy kemence vastagon tapasztott, de csak felső részén vörösre égett felületén egy nem túl nagyméretű kutya koponya nélküli csontvázát tárták fel. Azonban a ház délkeleti oldalánál is volt egy kemence, amit korábban építettek. A ház közepén a bejárattal szemben a központi ágasfa helyét találták meg, s emellett, vele egyvonalban egy 60–70 cm átmérőjű réti mészkőtömb bontakozott ki. A lefejezett kutyát az ásató régész teljes joggal áldozati állatnak tartotta. Úgy vélte, hogy a ház közepén talált kötömb nem lehetett más, csak torozóhely, áldozati oltár. A mongol Altajban a nomád kazakok sámánjai még ma is ilyen titkos áldozóhelyeken imádkoznak, amely lehet bármilyen nagy vagy érdekes formájú kő. Az ároktól 5–6 m-re keleti irányban, a sír másik oldalán egy másik 3,40×6 m nagyságú, egysejtű épület meradványait tárták fel, amely deszkafalú lehetett. Horváth Ferenc arra a megállapításra jutott, hogy a körbekerített területet a kunok alakították ki a 13. század utolsó harmadában, a házakban pedig pogány áldozatokat mutattak be.

A KUN KÖZNÉP RÉGÉSZETI HAGYATÉKA

A falutelepüléseken megfigyelhető jelenségek és az ott megmaradt, feltárt állatsont-leletek, valamint tárgyi emlékek mellett a kun köznép régészeti hagyatékát temetőikben találhatjuk meg. Az összes régészetileg kutatható ismert köznépi temető a török hódoltság, leginkább a tizenöt éves háború időszakában elnéptelenedett, elpusztult település területén található. Ezek szinte mindegyike templom körüli, tehát

keresztény temető, amelybe mindaddig temetkeztek, amíg a település el nem pusztult vagy végleg el nem hagyták lakói. A nem templomos hely, mint pl, 1571-ben a Kolbászékhoz tartozó Homokszállás, ritka kivétel.

A régész azonban elsősorban azt a folyamatot szeretné rekonstruálni, ahogyan a nagyállattartó kunok földművessé váltak (vagyis a földművelés és az állattartás egyensúlyára alapozott gazdaságot hoztak léte), illetve amilyen módon pogányokból keresztényekké lettek. Mit fogadott el és tett kereszténnyé korábbi szokásaikból az egyház, illetve hogyan tükröződik temetkezési szokásaikban és tárgyi hagyatékukban kereszténnyé válásuk.

A kutatásnak azonban jelentős korlátokat szab maga a kutatható terület. Keresztény, templom körüli temetők tartalmazzák a kun települések lakosságának sírjait. A templom körüli temetők területe korlátozott volt, azt vagy temetőárokka, vagy falal vették körbe, a török hódoltság idején pedig nem egyet, minthogy hittek a templom azilum (menedékhely) mivoltában, palánkká szilárdítottak. A templom körüli temetők területe korlátozott méretű volt. Keresztény embert itt, a szentelt földbe, lehetett és kellett eltemetni. Több száz éven keresztül ugyanabba a földterületbe ásták a sírokat. Ezért nevezték el ezeket a hazai középkori régészeti kutatások megindulását követően „többrétegű temetőknek”, mivel az ásató a sírokat rendre egymást átmetszve, egymás fölött, néha három-négy rétegben is, találta meg. Nyilvánvalónak tűnik, hacsak véletlenül a legkorábban eltemetett sírokat nem ásták a legmélyebbre, hogy az évszázados használat során kiásott sírgödrök sok korábbi temetkezést pusztítottak el. Következésképpen nem azt kutatjuk, amit egykor az elhunytakkal a sírokba eltemettek, hanem azt, amit a véletlen meghagyott, kutathatóvá tett számunkra. Sajnos a későbbi temetkezések legnagyobb számban általában a templom körüli temetőknek a legkorábbi rétegeit, a legkorábbi sírjait pusztították el.

A régész számára nem elég azt tudni, hogy egy település mikor pusztult el, azt is tudnia kell, mikor kezdődött el egy adott területen a temetkezés, hiszen a hozzá tartozó településnek is akkor kellett elkezdődjön az élete. Hogy mikor nyitották meg a Magyarországra települt kunok templom körüli temetőiket, mikortól kezdtek oda temetkezni, kereshetjük-e a betelepedés utáni évtizedekből származó sírjaikat a középkori kunsági falvak templom körüli temetőiben, sokáig nem elhanyagolható kutatási dilemmát okozott. Maga a kérdésfeltevés Kring Miklósnak a „Századokban” 1932-ben megjelent tanulmányának azon megállapításán alapult, mely szerint a Magyarországra betelepülő nomád kunoknak és jászoknak „a Duna-Tisza vidékén való szilárdabb, kötöttebb megtelepedését, a „more Christianorum” élet megindulását körülbelül a XIV. század harmincas éveire tehetjük”. Kring nézeteivel azonosult később Györffy György is a kunok feudalizálódásáról írott, 1953-ban napvilágot látott alapvető tanulmányában. A történetírás elfogadott álláspontja a régészet számára azt üzenté, hogy a kun szállások templom körüli temetői nem keletkezhettek a 14. század harmincas éveinél korábban. Így vélte ezt Szabó Kálmán is, a kun szállástemetők első feltárója.

Méri István egy 1948-ban írt programadó tanulmányában összefoglalta az addigi régészeti ásatási tapasztalatokat és így közelítette meg ezt a kérdést. Mint írta: „a 11. századtól fokozatosan elszegényedő temetőink a 14. századtól leletekben ismét gazdagabbá válnak. Fontos lenne 13–14. századi temetőink pontos térképezése, mert sejtésünk szerint ezt a gazdagodást többek között pl. a friss kun hatás is okozhatta.” Mérinek ez a lényeges megjegyzése azonban hatástalan maradt. A kunok nomád voltak a hangsúlyozása és az erre alapozott kései megtelepedésüknek a feltételezése később is hatott. Pálóczi Horváth András, hazai kun régészeti kutatásunk jeles egyénisége, 1973-ban a magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzetéről írott tanulmányában még így vélekedett: „A kunok régészeti kutatásának nehéz kérdése, hogy amíg a... gazdagabb temetkezések a 13. század közepétől a 14. század elejéig terjedő időszakra keltezhetők, ugyanebből az időből a köznép régészeti anyaga ismeretlen. Dél-Oroszországban a kurgánok 40%-a szegény temetkezést rejtett, de valószínű, hogy a köznépnek az avarokhoz vagy a magyarokhoz hasonlóan kurgán nélküli egyszerű sírhantos temetői is voltak. Hol kereshetők vajon nálunk ezek a temetők? Századunk első felében több ásatás történt a középkori kun falvak templom körüli temetőiben. Sajnos egyik temető feltárása sem teljes, ezért a következtetések is korlátozott érvényűek, de úgy látszik, hogy ezeken a helyeken a 14. század közepén-végén kezdődtek a temetkezések, mert Nagy Lajos pénzei a legkorábbiak. Úgy tudjuk, hogy a magyar állam és egyház által szorgalmazott állandó megtelepedés a 14. század végén kezdett valósággá válni, a kun szállások első templomai is ekkor épültek fel, tehát kézenfekvő, hogy a templomok körül új temetők nyíltak.” Pálóczinak kezdeti álláspontja fokozatosan megváltozott. 1974-ben már a szállások megszilárdulásának első szakaszát a 13. század utolsó két évtizedére tette azzal a distinkcióval, hogy a 14. század folyamán alakult ki a letelepült kun falvak rendszere. Kandidátusi értekezésében, amely 1994-ben jelent meg, még tovább árnyalta kezdeti álláspontját. Ekkorra már valószínűnek tartotta, „hogy a letelepedés után használt templom körüli temetőkben kereshetjük a kun köznép 13. századi sírjait is, vagyis a kunok folyamatosan temetkeztek a téli szállásaik mellett még a 13. században létesült temetőkbe, egészen az állandósult falvak későbbi pusztasodásáig. Így egyes templom körüli temetők feltehetően korábbi pogány szállástemetők fölé rétegződtek.”

Magunk a kitűnő orosz kutatók, Pletneva és Fedorov-Davydov azokra a megjegyzéseire alapozva, melyek szerint az oroszországi Cumania területén a 12–13. században már megjelentek a nagy sírszámú szállástemetők, azt az álláspontot képviseltük, hogy a betelepülő kunok köznépe a részükre biztosított föld felosztása után rögtön olyan temetőket nyitott, amelyeket később folyamatosan használt. (Kivételt képeznek azok az ezidáig ismeretlen szállástemető kezdemények, amelyeket azok a kunok létesítettek, akik a hód-tavi csata után elhagyták az országot.) Előfeltételezésünket megerősítette a kun szállások temetőinek és a rajtuk álló templomok viszonyának az általunk elvégzett vizsgálata. Konkrétan a templom felépítése idejének egybevetése a temető kunok általi használatának feltételezett kezdetével. Ebből az áttekintésből

világossá vált, hogy a kun szállások jelentős részében a templomot már egy működő (használatban lévő) temetőben építették fel. Ezeknek az általában a 15. század folyamán felépített gótikus templomoknak az alapozási árka a temető sírjainak egy részét részben vagy egészben megsemmisítette. *Egyértelmű, hogy ezek az eredetileg templom nélküli temetők lehettek a kun köznép pogány szállástemetői.*

Azonban ezt a nézetünket csak úgy tudjuk bebizonyítani, ha egy-egy szállástemetőben olyan sírokat is találunk, amelyeket megnyugtatóan tudunk a 13. századra keltezni. Ezt a feladatot teljesíteni azonban különféle okok miatt meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik. Mint már szó volt róla, a 13. századtól sokszor a 17. századig folyamatosan használt temetőkben az állandó utántemetkezések leginkább a temetők 13. századi rétegét sértették, a megsemmisülés veszélyének leginkább a korai sírok voltak kitéve. Másrészt, a 13. századi sírokba, mint Hatházi Gábor kutatásai bizonyították, csak a legritkább esetben tettek halotti obulust, azaz datáló értékű pénzt. Ez pedig azt jelenti, hogy a szállástemetőkben attól, „mert Nagy Lajos pénzei a legkorábbiak”, nyugodtan lehetnek 13. századi sírok. A hitelesen feltárható sírok mellett a többrétegű temetőkben datáló értékű tárgyakként szükséges számon tartanunk a temető területéről előkerült szórványleleteket is, amelyek egykoron minden bizonytalansággal sirmellékletként szolgáltak.

13. századi tárgyak, korai sírok a Karcag környéki szállástemetőkben

A kun szállástemetők 13. századi leletanyaga elméletileg egyaránt tartalmazhat a kunok által Cumaniaból, illetve különböző hadjárataikon zsákmányolt és magukkal hozott tárgyakat, illetve olyanokat is, amelyekhez az új hazába érkezők már Magyarországon jutottak hozzá.

Utóbbiak közül két olyan sír leletanyagát emeljük ki, amelyekben olyan gyűrűket találtunk, amelyek a 13. század folyamán elrejtett, pénzekkel kelezhető kincsekben is előfordulnak. Bár arra is találunk példát, hogy 13. századi tárgy a 14. században kerül eltemetésre. Ezért fogalmazódik meg a középkori régészetben, egyelőre még jobbra teljesíthetetlen követelményként, hogy egy sírból előkerült tárggyal kapcsolatban meg kellene tudnunk határozni azt is, hogy mikor készült és hány évi, évtizednyi használat után temették el, azaz mikor került a sírba.

Az orgondaszentmiklósi temető 25. sírjában csupán egyetlen mellékletet találtunk, egy olyan ket-

134. kép Agnus Dei vésetű gyűrű, Karcag-Orgondaszentmiklós, 1. sír

135. kép IV. Béla ezüstpénze
Agnus Dei ábrázolással
(ZSOLDOS 2009 nyomán)

tós kereszt vésetű ezüst gyűrűt, amelyet bevéssett, kör alakú keret szegélyezett, és a keret és a gyűrű széle között értelmezhetetlen felirattal. Ennek a gyűrűtípusnak 13. századi keltezésével kapcsolatban semmiféle kétség nem merült fel. A gyűrű kettőskereszt vésete arra utal, hogy a vele eltemetett kun, aki túlvilági útjára magával vitte, már ha egyáltalán kun volt és nem egy, a szálláson dolgoztatott szolga, keresztény hitben halhatott meg.

A 13. századi keltezésű tárgyak közé kell sorolnunk az orgondaszentmiklósi temető 1. sírjában feltárt korongos fejű ezüstgyűrűt, amelynek negatív vésetű pecsétlőfejen olyan Agnus Dei ábrázolás található, amelyen Isten Báránya hátából kereszt nő ki, azaz hátán hordozza Krisztus keresztjét. Ezt a sírt építési törmelékbe ásták be, így gödre nem volt érzékelhető. A sír 37–50 cm mélyen volt beleásva a földbe. Eredeti mélységét nem lehet tudni, mert a Szentmiklósi halom legmagasabb pontján volt, s nem lehet tudni, hogy a halom a talajművelés miatt mennyit kopott. A halottat hátára fektették, karjait (a törzse mellett) és lábait is kinyújtották. A halott arcával kelet felé nézett. Sírgödrének tájolása Ny-K 90° volt. Csontvázának hossza 152 cm, tehát életében legfeljebb 162 cm ma-

gas lehetett. Teljesen elenyészett ruhájára (a jobb kulcscsont alatt a gerincoszlopnál) 3,5 cm átmérőjű, ezüstlemezből préselt díszkorongot varrtak. Öltözetét veretekkel díszített bőrv fogta össze. Mellkasán és medencéjén elszórtan sárgásbarna színű üvegpaszta gyöngyszemek voltak, amelyek talán eredetileg gyöngyökkel hímzett tarsolyához tartozhattak. Bal kezének egyik ujján két db bronz pántgyűrűt (karikagyűrűt) viselt. Jobb kezén hordta a már említett Agnus Dei ábrázolású gyűrűt. Azok a pecsétgyűrűk, amelyekre Isten Báránya ábrázolást véstek, a 13. század közepénél korábban nem készülhettek és utoljára Károly Róbert uralkodása időszakában használhattak ilyeneket. Ugyanis IV. Béla, III. András és Károly Róbert Isten Bárányát pénzekre is megörökíttette. Azonban figyelemre méltó, hogy III. András és Károly Róbert pénzein Isten Báránya mellső lábával tart zászlós keresztet. Tehát már ennek alapján is arra kellene gondolnunk, hogy Agnus Dei ábrázolású pecsétgyűrűnk korábban kellett, hogy készüljön. S valóban találunk is az orgondaszentmiklósi gyűrűhöz kísértetiesen hasonló gyűrűket. Ezek a Somogy megyei Gesztiből kerültek elő 1933-ban. Szántás közben az eke egy ép cserépbögrét forgatott ki, amelyben egy elektron-

és egy ezüstgyűrűt, egy ezüst csatot, egy ezüst karperecet és 322 db ezüstpénzt találtak, melyek közül a legkésőbbi veret III. András (1290–1301) dénára volt, azaz a pénzeket korábban gyűjtötték össze. Az orgondaszentmiklósi gyűrű közvetlen párhuzamai közé sorolható még az az ismeretlen lelőhelyű gyűrű is, amelyet két IV. Béla éremmel adományoztak a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Mindezek alapján az orgondaszentmiklósi sírban talált gyűrűt is megnyugtatóan keltezhetjük a 13. század második felére.

Mindenképpen az orgondaszentmiklósi temető korai rétegéhez kell kapcsolnunk a 434. sír, ill. az abban talált övet. Természetesen jogosan merülhet fel a kétely, mivel egy egyszerű szögletes vas keretet és a hozzá tartozó félgömb alakú, szintén vasból készült vereteket szinte lehetetlen keltezni, hogy milyen alapon soroljuk ezt az övet a 13. századi tárgyak közé. Nos, a félgömb alakú vas övveretek alapján. Az orgondaszentmiklósi övnek egyetlen hazai párhuzama a kiskunhalas-kápolnadombi temető egyik sírjából Károly

Róbert érmével együtt került elő. Azonban a félgömb alakú vagy kúpos övveretek variánsai megtalálhatóak a hazai leletanyagban, mégpedig a kun előkelők emlékanyagában, s ezek jól keltezhetőek a 13. század második felére. Az egykori Cumania területéről is kerültek elő vas övveretek. 1907-ben a Dnyeper alsó folyása mentén

136. kép Kettőskereszt vésetű gyűrű, Karcag-Orgondaszentmiklós, 25. sír.

137. kép Felhúzott lemezgömbös fülbevaló, Karcag-Orgondaszentmiklós, 41. sír

fekvő Voronnaánál a 10. számú kurgánban találtak félgömb alakú vas övvereteket. 1984-ben a moldvai Balabani mellett feltárt temető egyik sírjából (a 18. kurgán 85 cm mélyre ásott, feldúlt és kirabolt 2. sírjából) kerültek elő más egyebek pl. buzogány mellett félgömb alakú vas övveretek. A sírleletet közlő román régészek úgy vélték, hogy a vas veretes övvel eltemetett halott a 13. század folyamán kerülhetett a sírba. Mindezek alapján a félgömb alakú vas veretekkel díszített orgondaszentmiklósi övet olyan tárgynak láthatjuk, amely még Cumaniában készülhetett, de már a kunok új hazájában kísérte tulajdonosát a túlvilágra.

A kun köznép régészeti leletanyagában keleti, bizánci hatást tükröző örökségként tartjuk számon a „felhúzott lemezgömbös fülbevalókat”, amelyek biztosan köthetők a kunok 13–14. századi archaikusabb viseletéhez. Az orgondaszentmiklósi temető erősen megbolygatott 41. sírjába egy kisgyermeket temettek el (csupán koponyája és mellkasának felső része, illetve annak csontjai maradtak meg). Azonban a koponyán apró, félgömbös veretekkel kiveret szalagpártát, az állnál két, alján granulátummal díszített, 0,7 cm átmérőjű ezüst füles gombot, a koponya oldalánál pedig egy nagyméretű, 6,7 cm átmérőjű háromgömbös ezüst fülbevalót találtunk. A rá felhúzott középső, méretében a legnagyobb gömb plasztikus préselt gömböcskék soraival díszített, Hatházi Gábor találó kifejezése szerint eperszem alakú, akinek kutatásai megerősítették és bizonyították, hogy joggal köthető ez az ékszertípus a kunokhoz és archaikus viseletükhöz. Az orgondaszentmiklósi temető 41. sírjában talált háromgömbös fülbevalót elsősorban a vele együtt eltemetett félgömbös veretekkel díszített szalagpárta keltezi, mely utóbbi készülhetett a 13. század utolsó évtizedeiben is.

Rovásjelekkel díszített övcsat az orgondaszentmiklósi temetőből

A temető 170. sírja egy bronzból készült kerek övcsatot tartalmazott. Az övcsat meglátta azt jelezte, hogy temetéskor a halottat bizonyára textilövével együtt temették el. Az 4,9 cm átmérőjű, 1 cm széles, lapos bronzkarikán vésett rovásírást szöveg található. Tudomásom szerint az egyetlen olyan nyelvemlék, amely hazai kun szálástemetőből került elő. Megfejtésére Hakan Aydemir tett kísérletet, s megállapította, hogy a csatra vésett rovás jelei megegyeznek a székely rovásírás jeleivel. A székely rovásírás „létezéséről a XIII. századból, betűiről, írásmódjáról, helyesírásáról a XV. századból vannak első ismereteink”. Az övcsat feliratát Aydemir a székely rovásírás gyakorlatának megfelelően jobbról balra, a csattüske alsó részétől kezdve az óra járásával egyező irányban olvasta. A következő betűsort kapta sz d sz ö g rt ö rt ö g rt ö rt ö g rt ö g rt, melyet a következőképpen oldott fel: sz(e)d(e)sz ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r. A kun nyelvű szöveg magyar értelmezése: „Szedesz dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret”. A turkológus nyelvész szerint a rovásfelirat első ligatúrája (összevont betű), miután a rovásjelek sorrendje ebben a betűösszevonásban nem egyértelmű, többféleképpen olvasható. Ő azért vélte inkább

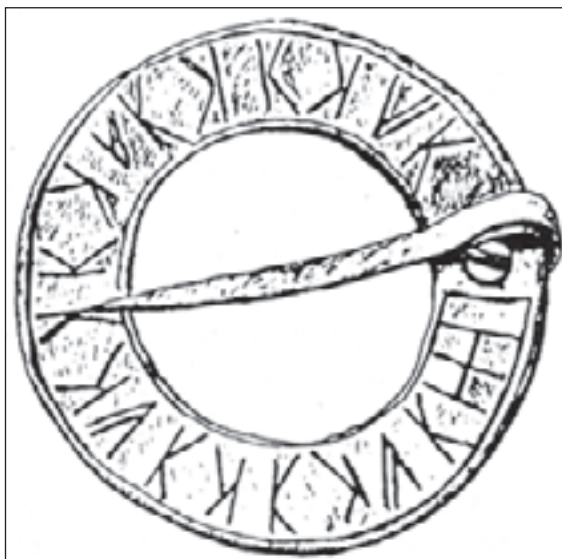
valószínűnek a Szedesz olvasatot, mert ez a szó a törökségnél mint férfinév kimutatható. A rovásfelirat többi része olvasatának megfelelő szavakat megtalálta a török nyelvekben. Így az orgondaszentmiklósi rovásfeliratos övcsat olvasata egyedül az egykori tulajdonosa nevére vonatkozóan hagyhat kétségeket.

Az öv és a párt a kun szálastemetőkben

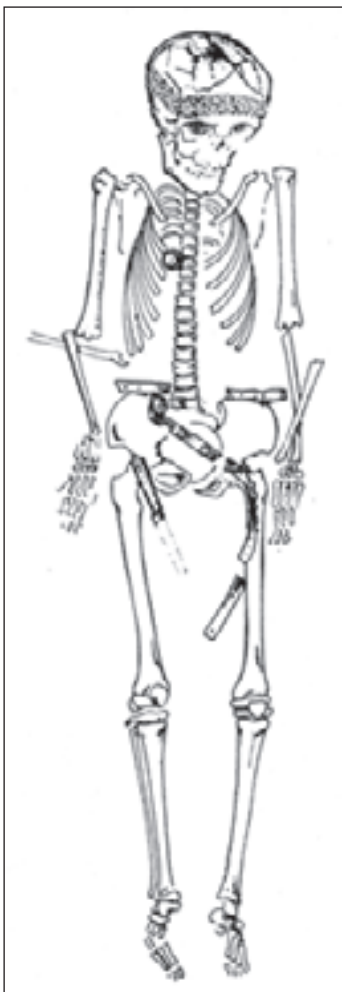
Az Árpád-kori magyar férfi viselet díszes fegyveröve honfoglalás kori keleti örökség, mint ahogyan egész Európában a díszes fegyveröv használata keleti

örökség. Azonban a kereszténység felvételének a hatására az elhunytak a társadalomban betöltött szerepét a túlvilág számára immár nem oly módon jelezték, hogy a halottnak evilági rangját mindenki számára egyértelművé tevő tárgyakat, pl. díszes övet helyeztek a sírjába. Ezt kategorikusan tiltotta az egyház. A temetésre, a túlvilági útra még az uralkodók számára is nem aranyból, hanem silányabb anyagból, aranyozott bronzból, jobb esetben aranyozott ezüsből készítették el uralkodói jelvényeiket.

A magyarországi temetkezésekben veretes övek (balthaus „cingulum militare, pártav”) a 13. század második felétől a kun előkelőknek a köznéptől elkülönülő sírjaiban találhatóak meg újra. Ezek az európai műhelyekben készült, fegyverzettel is felszerelt díszes övek éppen a kun előkelők által még gyakorolt pogány temetkezési szokások miatt kerülhettek a földre. Azonban a kun előkelők beilleszkedésével a feudális magyar társadalomba és kereszténységük elmélyülésének következtében a 14. század második felétől már az ő sírjaikat sem tudjuk megkülönböztetni a temetkezési szokások és a bennük elhelyezett tárgyak alapján. Ugyanakkor arra lehettünk figyelmesek, hogy a 14. századtól falusi és városi temetőink sírjaiban, (magyar, kun, jász és németajkú környezetben is) viszonylag nagy számban találunk díszes fém- vagy csontveretes (vagy pl. gyönggyökkel hímzett) öveket, amelyeket Szabó Kálmán pártavöveknek nevezett. Ezt a terminus technicust a régészeti szakirodalomba ő vezette be. A férfiak díszes fegyverövét nevezték a középkorban pártavnek. Az 1395 körül keletkezett Besztercei Szójegyzék szerint: balthaus – „parta ew”, az 1550 körül írt Kolozsvári Glosszák a balthaus magyar megfelelőjét így adta vissza: „parthaw, boglaros”, azaz

138. kép Rovásjelekkel díszített övcsat a karcag-orgondaszentmiklósi temető 170. sírjából

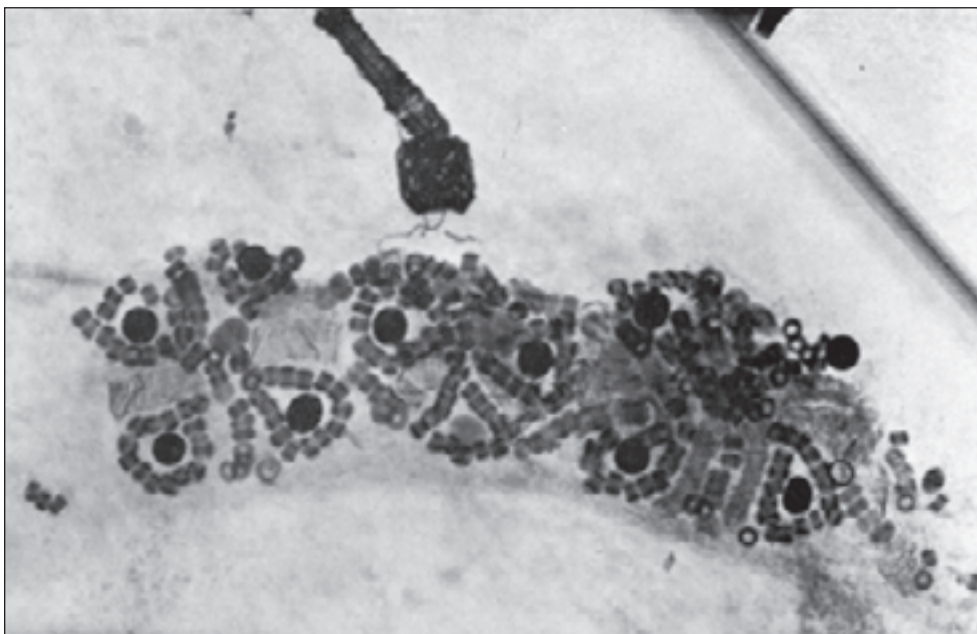

139. kép Pártával és pártaövvel eltemetett gyermek csontváza, Túrkeve-Móric 11. sír (MÉRI 1954 nyomán)

pártaöv, bogláros. Még bőven sorolhatnánk további példákat, amelyek szerint a férfiak fegyverövét pártaövnek nevezték. Azonban nők is hordtak pártaövet, amelyet a hagyatéki leltárakban, hozományjegyzékekben rendre megkülönböztettek a többi jegyzéken szereplő övtől. A 16–17. században az öv még a női ruházatnak is szerves része volt. A nők az általuk használt övek közül azt nevezték pártaövnek, amelyet jegyajándécul és menyegzőkor a vőlegénytől kaptak ajándékba. Így tudta ezt a Magyar nyelvtörténeti Szótár is, mely szerint a pártaöv a „*Menyasszonynak ajándékoztatott tzifrás ő*”. Ha egy nő pártaövet viselt, azt jelezte vele, hogy párja van. A nők, szemben a férfiakkal, akik minden bizonnyal legénnyé (férfivá) avatásuktól kezdve, mátkaságuktól, illetve asszonyként hordhatták a pártaöveket.

Ugyanabban az időben, amikor a pártaövek viszonylag nagyobb számban megjelennek a sírokban, megjelenik velük együtt vagy külön-külön egy többé-kevésbé díszes fejdísz, a párta is, amely a mai közvélekedés szerint minden rendű és rangú hajadon díszes fejéke, a leány mivolt általánosan ismert és elismert külső jegye. Erre utalnak a vele kapcsolatos szólások is, mint pl. *a pártában mind jó* (ti. férjhezmenetel előtt minden leány igyekszik a legszebb arcát mutatni), *a megesett leányról mondták: elejtette a pártát, elhull a apártája, könnyű a pártát elejteni, néha a jól felkötött párta is elesik* (a jól őrzött lány is megesik), *de nem mind leány, aki pártában jár, nem mind szűz, aki pártát tűz* (ti. fejére pártát köt). Az a lány, aki valami oknál fogva nem ment férjhez, beletörődött helyzetébe, *megszokta, mint vén leány a pártát*. A vén lány pártája búra termett párta. S további példákat is sorolhatnánk még. Egy biztos, hogy a 16. századtól már a párta, mint a szűzesség jelképe, mint *szűzkorona*, kizárólag női fejdísz volt.

A középkori egyházi irodalom szerint a szűzesség, a szűzies élet, mint magasabb erkölcsi minőség, a mennyekben megkülönböztetett jutalommal járt. A Veszprém megyei városi kolostorban élt Karthauzi Névtelen 1527-ben befejezett prédikációgyűjteményében olvasható a következő mondat: „*Példa minekünk mind az nemes szízek, kik ilyen dicsőséges koronával örülnek, vígadoznak mennyeknek országában*

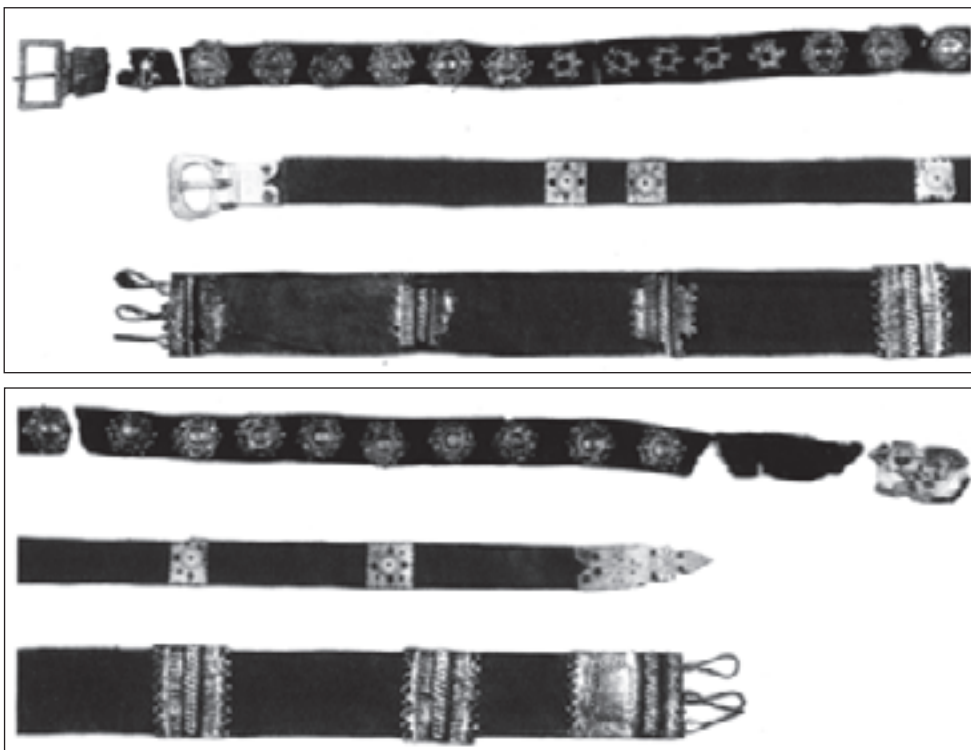

140. kép Az asszonyszállási temető 56. sírjában feltárt párta röntgenfotója

Krisztus Jézusnak előtte.” További példákkal is alátámaszthatnánk, hogy az egyház felfogása szerint a szűzkorona nemcsak a nőket, hanem a férfiakat is megillette. Pl. V. László királyt 1456 körül, eljegyzése alkalmából készült portréján, fején veretes pártával ábrázolták. Mindezt azért említettük meg, mert a 14–15. században nemcsak a lányok, hanem esetenként a fiúk sírjaiban is találhattunk pártát. A Móra Ferenc által feltárt Ötömösi (Hytemes) kun szállástemetőben négy olyan férfi sírt talált, amelyben a koponyák széles zöld rozsdasávval színeződtek el, s ezeket a nyomokat pártaként is lehetett értelmezni.

„Párta” szavunk német eredetű (ófelnémet „*borto*” – korc, szegély, középfelnémet „*borte*” – szalag, foglalat, szegély, német „*Borte*” – korc, szegély, paszomány, ausztriai német és bajor-osztrák „*Borte*” – szalag, amellyel valamit körülfognak, „*Haarborten*” – hajszalag. Ez a szó átment a francia és az olasz nyelvekbe is: az olasz „*bordo*”, a francia, provanszál „*bord*” – szegély jelentéssel. A párta szó ismert a környező szláv nyelvekből is, de csak azokból, amelyek a magyar nyelvvel közvetlenül érintkeztek, míg a morvák a szlovákoktól, a bolgárok a szerbektől vették át ezt a szót.

A párta hamarosan a népszokásokban is szerephez jutott, mégpedig a lakodalmi és temetkezési szokásokban. A lakodalomnak volt egy mozzanata, amikor a hagyományos rítusok során a menyasszony fejéről levették a lakodalmi koszorút, s végetért leánysága, ezt nevezték *leánykapásnak*. Ezt a lakodalmi rítust már a 13. században is gyakorolták a magyarok. 1264. október 5-én Béla szlavón herceg, IV. Béla

141. kép Díszes pártaövek a csengelei kun szállástemetőből (HORVÁTH 2001 nyomán)

király kisebbik fia Pozsony mellett az osztrák-magyar határon házasságot kötött Kunigundával, Ottó brandenburgi őrgróf, II. Ottokár cseh király sógorának a leányával. A házasságkötésre egy Szent György tiszteletére felszentelt kis kápolnában került sor. A templomi szertartást követően a vőlegény aranykoronát tett a menyasszony fejére, de kíséretéből egy nemes ember azonnal kardot rántott és „magyar szokás szerint” a koronát a menyasszony fejéről leütötte. Ezt a valószínűleg egyfajta pogány hagyományra visszavezethető szokást nevezték el később leánykapásnak. A párta a régiségben a temetkezési szokásokban is szerepet játszott. A haldokló gyereket nem a földre fektették mint a felnőtteket, hanem asztalra, leborították anyja jegykendőjével és fejére tették anyja menyasszonykoszorúját. A néphit szerint a nem házas ifjak, gyermekek halála lakodalom volt, a legény a *mennyország vőlegényeként*, a leány *Krisztus menyasszonyaként* távozott a másvilágra, s a temetését követő halotti toron ellakták lakodalmát.

A magyar népi kultúrában (a köznépi temetők sírjaiban) a párta és feltehetően a pártaöv is (noha utóbbiaknál még jelentős keltezési problémákkal küszködünk) a 13. század második felétől követhető nyomon. A pártaöv újbóli megjelenése a temetkezésekben kétségtelenül pogány hatás, kun kulturális elem, míg a párta csupán profán

tárgy volt. Középkori templom körüli temetőinkben, így a kun és jász szállások temetőiben is, a pártaöveket néhány kivételtől eltekintve gyerekekkel, főleg leánygyermekkel temették el. Ez a keresztény környezetben a párták tekintetében új, az övek vonatkozásában újonnan felbukkant szokás kétségtelen bizonyítéka annak, hogyan próbált egyes pogány elemeket a kereszténység sajátjává tenni. Mint fentebb szóltunk róla, a leánygyermek pártaövei, szemben a férfiak díszes fegyveröveivel, jegyajándékok voltak. Sírjaikba is mint menyasszonyi övek kerültek. Azonban nemcsak a kis- és nagyleányok, akik hajadonként távoztak a túlvilágra, hanem az elhalálozott nőtlen fiúk is jogot formálhattak arra (a halottnak ezt a jogát a közösségnek kötelezően kellett figyelembe venni), hogy kiházassítsák őket, ellakják lakodalmukat. A hajadonok és nőtlen fiúk temetése tulajdonképpen egyfajta lakodalmi szertartás volt. A halott lakodalmának megülése során a halottas táncot némely helyeken még a 19. század derekán is a fiatal halott sírjánál járták el. A halott lakodalma és a vele együtt járó halottas tánc a hazajáró lélektől való félelemmel és azzal a hiedelemmel állott kapcsolatban, mely szerint a halott lelke a halált követően egy ideig még a földön kószál, hogy rendbe tegye, ami elvégezni valója van még ezen a világon. Miután a halott lelke még köztünk van, tudhat mindenről, ami a földön történik. Ezért nem szabad őt megrövidíteni, nem szabad megfosztani jogaitól. Ezt a minden bizonnyal pogány eredetű szokást az egyház oly módon igyekezett megnemesíteni, hogy a fiatal halottat Krisztus jegyeseként vagy a mennyország vőlegényeként tartotta számon. Többek között ezért is írhatta a Karthauzi Névtelen Szent Erzsébetről a következőket: „És mikoron elközelgetne az végső óra, esmég neki jelenék az kegyes Jézus, mondván: Jöjj el immáron, én szerelmes jegyesem, az teneked megszereztetett dicsőséges lakodalomba!”

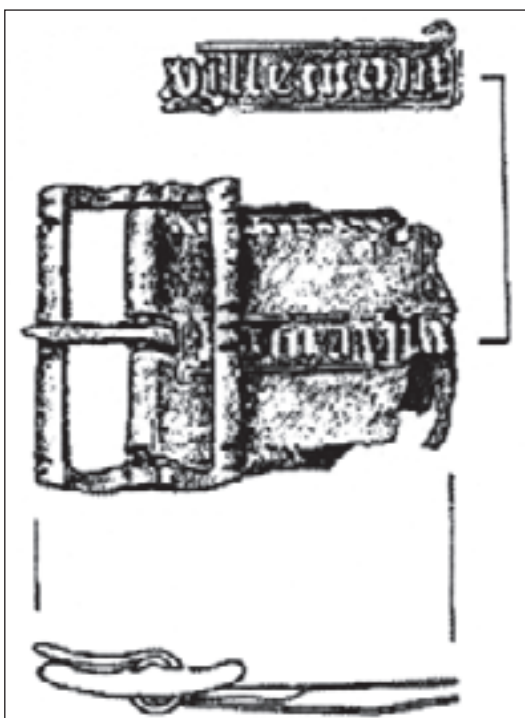
Egy textil öv rejtélyes csatja az orgondaszentmiklósi temetőből

Hihetetlennek tűnő dolog, hogy egy hat és fél évszázaddal ezelőtt eltemetett tárgy ikertestvére egy-két év leforgásán belül napvilágra kerüljön. A történet 1972. július 5-én kezdődött a pusztaszeri apátság (Szermonostor) romjai és temetője feltárásakor. Trogmayer Ottó a templom déli hajójában egy feldúlt sírt talált (182/a sír), s a csontmaradványok között egy ezüstlemezből készített feliratos töredékes csattestet. A préselt, domborított zsinórmintával keretezett ezüstlemezen, amelynek mérete 5,7×3,7 cm, középen domborított gótikus minuszkuláris betűkkel írt felirat tűnt elő: *ois de villemont*. A feliratot vékony vonal keretezte. A feliratot és a zsinórmintát egységes verőtővel préselték.

Miután a csattest egyik vége letörött és elveszett, a lemezen lévő töredékes nevet Trogmayer kiegészítette, így annak helyes olvasata: *francois de villemont* lett. Úgy gondolta, hogy az övcsaton tulajdonosának, a kétségtelenül francia származású (francois) de willemontnak a neve olvasható. S a kérdés immáron az, hogyan került az öv tulajdonosa Magyarországra, a szeri monostorba, ahol meghalt és eltemet-

142. kép ...ois de Villemont feliratú csat szíjbefogó lemeze Pusztaszerről
(TROGMAYER-ZOMBORI 1980 nyomán)

143. kép Villemont feliratú csat
Karcag-Orgondaszentmiklósról

ték. Erről a következőket írta: „Nem tudhatjuk, hogy a drága öv viselője a királyi vagy püspöki udvartartáshoz kötődő lovas volt-e vagy esetleg a püspök által busásan megfizetett építőművész vagy szobrász.” Azt nem látta valószínűnek, hogy az öv kereskedelmi áruként érkezett volna Magyarországra, esetleg egy keresztes vitéz tulajdona volt, akit rangjának megfelelően a templomban temettek el. Hogy Villemont-t mikor temették el? Nehéz kérdés. A hazai és nemzetközi kutatás, nem biztos, hogy teljesen helyesen, a pénzekkel keltezhető sírok alapján a hasonló típusú öveket a 14–15. században véli általános használatúnak. Az ásató régész szerint nyugaton ennél korábban jelentek meg ezek a típusok. A villemomnt övet arra az időre, a 13. század első felére keltezte, amikor a magyar ki-

ráltság francia kapcsolatai erőteljesek voltak. Bár, mint maga megjegyezte, feltételezését nem tudta igazolni.

A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető feltárásakor szórványleletként, minthogy a sírt, amelyben egykor benne volt, a későbbi temetkezések megsemmisítették, előkerült egy középtengelyes bronz övcsat, A csat középtengelyére volt ráhajlítva U alakban a csattest. Utóbbiba illesztették bele a bőrvöncsnek a végét, s kis szögecskékkel erősítették rá. Nem kis meglepetésre az orgondaszentmiklósi bronz csattestet ugyanolyan préselt domborított zsinórminta szegélyezte, mint az Ópusztaszeri, s a csattest középső mezőjében keretbe foglalva színtén a *villemont* név volt látható. Vagyis Villemont névvel jelzett övvel két embert temettek el, egyet Ópusztaszeren és egyet Orgondaszentmiklóson. Ha valójában így történt, s a villemont öveket viselőket úgy is hívták, akkor nem zárhatjuk ki, hogy testvérek voltak, mégpedig kőfaragók. Köztudott, hogy a 13. században tartózkodtak francia építőmesterek Magyarországon. A szeri monostorban végzett építkezéseken dolgozó francia kőfaragók minden bizonnyal királyi műhelyhez tartoztak. A kunokat királyi, királynéi birtokon telepítették le. Logikusnak tűnik, hogy a tatárjárás okozta romlásokat (köztük az orgondaszentmiklósi templomot is) a király saját műhelyeinek mestereivel javíttatta ki. Elképzelhető, de egyelőre sajnos nem bizonyítható, hogy az egyik Villemont-t Orgondaszentmiklóson érte a halál, s ott is temették el, hiszen az ásatás eredményei bizonyították, hogy ott a kunok már a 13. század közepétől a templom körül kezdtek temetkezni.

Azonban egy másik, sokkal prózaibb magyarázat is lehetséges. Villemont ötvösmester volt, s a műhelyében készült termékeket jelölte a saját nevével. Következésképpen a Villemont névvel jelzett övek kereskedelmi áruként, esetleg királyi, főúri adományként jutottak el viselőikhez Ópusztaszerre és Orgondaszentmiklóásra, s velük együtt kerültek a sírba a 13. század közepén, második felében. További leletek híján egyelőre csak találgatni tudunk. Abban a gondolatban bízhatunk, amint azt Trogmayer Ottó a több mint kétezer évvel ezelőtt élt Horatiustól (Kr. e. 65 – Kr. e. 8) idézett: „*Quidquid sub terra est, ad apricum proferet aetas*”, vagyis „*Mindazt, amit elrejt a föld, napvilágra hozza majd az idő.*”

Egy keltezési bonyodalmakat okozó öv az orgondaszentmiklósi temetőből

Az orgondaszentmiklós temető első sírjából többek között egy pártaöv is előkerült. Azonban, amint fentebb már olvasható volt, ebben a sírban egy olyan gyűrűt is lelték, amelyet biztosan lehetett keltezni a 13. század második felére. A kérdés adott. Egykorú lehet-e a gyűrűvel az öv? A régészetben a keltezésnek nagy jelentősége van, ugyanis a keltezés segítségével lehet a folyamatokat végigkövetni, legyen szó akár néptörténetről, akár művelődéstörténetről. A keltezés segítségével lehet megállapí-

tani, hogy mikor milyen tárgyak voltak divatban. Azonban a régész további problémával is szembe került. Pl. ilyen, hogy a temetés dátuma nem feltétlenül és általában nem is azonos a mellékletként a sírba helyezett tárgyak készítésének az idejével. Egyiket is, másikat is meg kellene tudni állapítani.

A hasonló öveket hagyományosan a 14–15. századra szokás keltezni. Egész egyszerűen azért, mert az éremmel datálható sírokban az efféle övek mellett Nagy Lajos és Luxemburgi Zsigmond pénzeit lehetett megtalálni, amiből kétségtelenül arra lehet következtetni, hogy uralkodásuk idején biztosan használatban voltak. Azt szinte biztosan tudjuk, hogy meddig voltak ezek az övek nálunk divatban. Azonban nem tudjuk, hogy mikortól. Nem tudjuk, hogy a tatárjárás előttről ismert Árpád-kori temetkezési szokások mikortól változnak meg. A 14–15. századtól, ahogy pénzérmék bizonyító erejére támaszkodva most gondoljuk, esetleg talán már korábban, a 13. század második felétől.

Azt tudnunk kell, hogy ezek az övek nyugatról kerültek hozzánk. A magdeburgi székesegyház épületdíszei között két olyan női szobrot is találunk, amelyeken szerkezetükben középkori temetőinkből ismert pártáövekhez hasonló övek láthatóak. Ezek a szobrok a 13. század első felében készültek, következésképpen a 13. század második felében egy bizonyos társadalmi szint felett biztosan elterjedtek lehettek. A Villemont öv kapcsán már Trogmayer Ottó felvetette, hogy azt az övet a 13. századra kellene keltezni. Azt írta: „Feltételeztem, hogy nyugaton talán korábban jelennek meg ezek a típusok, mint hazánkban, ha nem is akkora eltéréssel, mint amekkora különbség a XX. század végén nyugat-Európa s hazánk között kimutatható.” Akkor talán közelebb álltunk a Nyugathoz. Azonban Trogmayer újszerű gondolata visszhang nélkül maradt.

Az orgondaszentmiklósi öv keltezéséhez meg kell vizsgálnunk annak párhuzamait. A középkori leletanyagban azonban eddig egyetlen egy jól keltezhető öv sem akadt, amelynek csatja, övveretei és szíjvége megegyező lenne ezzel az övvel. Az orgondaszentmiklósi öv téglalap alakú csatja nem keltezhető értékű. Vizsgáljuk meg az öv szíjvégét, amelyen növényi indával és liliummal egybeötvöződött mérműves ablak látható. Hasonló szíjvéggel felszerelt övet Szabó János Győző tárt fel és tett közzé a kisháti vár temetőjéből. A kisháti övnek a szíjvégén *„mérműves kétosztatú ablak látható, amely az anjou lilium motívumaival mesterien egybeötvöződött... A szíjvég másik részén ugró kutyát látni.”* A tárgy készítésének idejét az ásató régész viselettörténeti-divattörténeti érvek alapján próbálta megállapítani, úgy gondolta, hogy az öv 1420 körül készülhetett. A kisháti szíjvég vele egy verőtövön készült párhuzama a ma Debrecen határához tartozó Ohatról került elő egy feldúlt téglasírból, további kronológiai támpontot nem nyújtva. A benei temető XLI. sírjából előkerült pártáöv mindkét végére kapcsolótagként mérműves ablakokkal díszített szíjvéget applikáltak. Már meglévő, következésképpen korábban készített, jóval szélesebb vereteket használtak fel az öv elkészítésekor. Ezért a szíjvégeket kétoldalt levágták, hogy szélességük azo-

144. kép Orgondaszentmiklós kun szállástemetőjének 1. sírjában feltárt öv csatja, szíjvége és a veretes bőröv egy töredéke (Zúduló sasok 1996 nyomán)

nos legyen az elkészített öv szélességével. Ez az öv a benei temető XLVI. sírjának pártaövével keltezhető, ugyanis annak négyzetes veretei csaknem megegyeznek az XLI. sír övének vereteivel. Jelenlegi ismereteink szerint a benei öv jelzi a mérműves ablakokkal díszített övek felső kronológiai határát, azzal a megjegyzéssel, hogy ahhoz az övhöz már korábban elkészült, s valami oknál fogva feleslegessé vált vereteket használtak fel. Az orgondaszentmiklói öv szíjvégének vele nem egy verőtövön készült, de viszonylag pontos párhuzama Mohács-Csele patak lelőhelyről került elő sajnos szórványként, így kronológiai támpontot ez a veret sem nyújt. Liliommal kombinált mérműves ablakokkal díszített szíjvégek Sziléziából (Sobótka, Gniewoszów, Grzmiaca) és Csehországból (Vizmburk) is előkerültek. Ezeket a leleteket feldolgozó régész a 14–15. századokra keltezte. Ő fedezte fel, hogy a sziléziai ötvösségre, különösen a pártaövek készítésére a magyarországi ötvösség gyakorolt hatást, amit azzal is lehetett mérni, hogy a 15. században Wrocławban (Boroslón) az övek árát magyar forintban adták meg. Az orgondaszentmiklói övet díszítő veretek pontos párhuzamát ismerjük Szendrő-Gacsalról, de sajnos szórványként kerültek elő a temető területéről, így kronológiai helyzetük meghatározhatatlan.

A lengyelországi és csehországi mérműves ablakokkal díszített szíjvégű övek kronológiai helyzete, egyebek között magyarországi kapcsolataik miatt, noha az ötvösök zömükben németajkúak voltak, arra késztetett bennünket, hogy azt feltételezzük, hasonló övek készítése a Kárpát-medencében legkésőbb az Anjouk uralkodása idejében megkezdődhetett. Úgy gondoltuk, hogy Szabó Kálmán helyesen keltezhetette

Nagy Lajos uralkodása idejére a Kecskemét környékén kiásott hasonló veretet. Így az orgondaszentmiklósi öv szíjvégének elkészültét a 14. század közepére, második felére tettük.

A nyomozásban odáig jutottunk el, hogy az orgondaszentmiklósi temető 1. számú sírjába egy fiatal férfit temettek el páratövével együtt. A temetés keresztény szertartás szerint történt. A halott sírba, koporsóba helyezésének a módja, minthogy karjait a törzse mellett kinyújtották, még a 13. századi rítust követte. A vele eltemetett tárgyak (Agnus Dei vésetű pecsétgyűrű, két i minusculás díszítésű [minden bizonnyal Jézus nevének kezdőbetűje] karikagyűrű, préselt, IRIRI betűsorral díszített [ami a Jesus Rex „Jézus király” rövidítése] ezüstkorong, és 11 db pasztagyöngy) bár tömegáruk voltak, de jelképeik és felirataik, mint másutt is Európában, keresztény szellemiséget sugalltak. A temetés helyszíne, a halott életkora és a vele együtt eltemetett tárgyak együttesen arra utaltak, hogy őt már, mint a mennyország vélegényét búcsúztatták el, de régi pogány szokás szerint feltehetően megülték lakodalmát is, ezzel teljesítették számára azt is, amire halála után jogosult volt, amit az ősi szokások megköveteltek. A másvilágra személyes tárgyait magával vitte. Közülük az Agnus Dei vésetű gyűrűt talán nagyszüleitől örökölte. Többi személyes tárgya, az elsősorban a kun köznépi sírokra jellemző egy díszlemez és a pártáöve felnötté avatásakor (legényavatás), i munuscula sorral díszített két gyűrűje, mely újházás mivoltát jelezte, talán mint temetési kellék került a birtokába. Ha talán nem is élt keresztényi módon, rokonai igyekeztek őt hívó keresztényként eltemetni az ezerháromszázas évek első felében.

A csengelei „Szent György” vagy talán „Szent Mihály”?

Csengele Árpád-kori temploma körüli temetőben, amelyet az oda telepített kunok a tatárjárás után tovább használtak, az egyik halott bronzveretekkel ékes gótikus övén egy bronz szíjvégnek 6×3 cm-es darabján az ásató szerint Sárkányölő Szent György alakját ábrázolták, azonban szokatlan módon, a szentet ugyanis nem lóháton ábrázolták, mint általában, hanem, gyalogosan. A szíjvég gyöngysorral kerezett mezőjében a páncélba öltözött vitéz a lábával tapossa a sárkányt, miközben kopóját a szörny torkába döfi. Az állat farka a Sárkányölő magasba emelt karjára tekeredik. Horváth Ferenc, a lelet feltárója az övön található Sárkányölő Szent György ábrázolás mintaképét a 12. század utolsó harmadából vagy a 13. század elejéről eredeztette.

Megállapította, hogy hasonló tárgy csupán négy helyről ismert, s azok mind a kunok lakta vagy legalábbis a velük kapcsolatban levő területekről kerültek elő. Valóban két hasonló szíjvég még 1935-ben előkerült Makóról, egy középkori temetőből. A makói gyalogos sárkányölőket Szabó Kálmán 1938-ban közölte, s ő vélte úgy, hogy a szíjvégeken Szent Györgyöt ábrázolták. Horváth vagy Szabó meghatározását vette

át vagy azonos következtetésekre jutott vele. Arra gondolt, hogy a középkori feudális magyar társadalomba már részben vagy teljesen beilleszkedett kunok hitvilágában Szent György alakja valamilyen sajátos, csak náluk élő értelmet kaphatott, bár nem volt ötlete, hogy *„mi volt értelme a kun hitvilágban a Sárkányölő gyalogos ábrázolásának”*. Azt is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy más művészeti ágból két hasonló ábrázolás is ismeretes: az egyik egy nadapi kályhacsempéről, a másik egy kassai 15. század végi oltárképről. Hangsúlyozta, hogy a *„középkori feudális hitvilág Szent Györgyöt – régebbi hagyományokra visszavezethetően – a harci erények lovagi megtestesítőjeként tartotta számon. Mint a lovagoknak és a lovas katonáknak a védőszentjét, patrónusát, érthetően kedvelhették a lovas kunok. Hiszen ha már letelepedésre és a kereszténység felvételére kényszerültek... Nyilvánvalóan közelebb érezhették magukhoz a több régi pogány hiedelmet is őrző vagy ilyenekkel felruházható Sárkányölőt.”* Amint a magyar néprajztudomány jeles képviselője, Bálint Sándor megfogalmazta, a Sárkányölő Szent György alakjában a nép a kereszténység előtti pogány mesevilágában gyökerező hőst és a keresztény legendabeli szentet egyesítette. Ezt a magyarázatot eddigelé elfogadta a kutatás.

Azonban korántsem biztos, hogy a gyalogosan ábrázolt sárkányölő valójában Szent György volna. A középkorban Szent Mihály arkangyalt is ábrázolták gyalogosan (általában szárnyakkal, de szárnyak nélkül is) és sárkányölőként, aki általában egyik kezében kardot fogott, s másik kezében mérleget tartott. Azonban ismerünk olyan Szent Mihály ábrázolásokat is, amelyeken a szent kezében nem volt mérleg, csupán gyalogosan, karddal győzte le a sárkányt. A csengelei szent külső megjelenéséből kiindulva, nem lehetünk feltétlenül biztosak, hogy az Szent György volna. Szintén Bálint Sándor világított rá, hogy Szent Mihálynak, a mennyei seregek fejedelmének megnevezésére a magyarban van egy már kihalt szó, és ez az *„ar”*, eredeti hangzása szerint minden bizonnyal *„ár”*, és nem is egymagában, hanem az *úr* szóval együtt *„úr ar Mihály angyal”*. Az *úr* szó K. Palló Margit fejtegetései szerint honfoglalás előtti, pogány szakrális világunkba gyökeresedett török jövevényszó, amelynek jelentése *„szent, legfőbb”*. Archaikus nyelvhasználatunk az *„úr ar”* alakot egyedül Szent Mihály arkangyala, *a mennyei seregeknek egyszerre tisztelt és rettegett fejedelmére, a lélek túlvilágra költözésének kísérőtársára, a halott vőfélyére és bírójára alkalmazta.*

Szent Mihály a mennyei seregeknek fejedelmeként jelent meg János jelenéseiben is. *„Akkor nagy harc támadt a mennyben. Mihály és angyalai megtámadták a sárkányt. A sárkány és angyalai védekeztek, de nem tudtak ellenállni és nem maradt számukra hely a mennyben. Letaszították a nagysárkányt, az öskígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki elcsábítja az egész világot. A földre taszították és vele együtt lezuhantak angyalai is.”*

A keresztény hagyomány szerint Szent Mihály az egyház oltalmazója. Ősi hagyomány szerint patrónusa a keresztény katonáknak is, főleg ha a pogányság ellen, a hitért küzdenek. A világ végén harcolni fog minden hívő keresztény lélekért, hogy kiragadja őket a sátán hatalmából. A haldoklókat is oltalmazza és átvezeti a másvilág-

ra. Mérlegre teszi az ember jócselekedeteit és gonoszságait, akiket eszerint ítél majd az úr üdvösségre vagy örök kárhozatra. Mint az Érdy kódex írta: „Ő tisztí az, hogy mikoron ez világi emberek kimúlnak, mindennek megméri jó és gonosz teteményét az isteni igazságnak mértékében. Az jókat viszi Istennek eleiben, félbe valókat purgatóriumba, a gonoszokat az erek tűzre, kinek kezdeti akkoron vagyon, de vége soha nincsen... Minden lelköt ő vészen ki testéből halálának idejin... Az bódog lélők ömiatta vitetik mennyeknek szent országára és beiktatik az Szűzanya Máriának eleiben és onnan Szentjháromságnak eleiben hol ott megáldatik és megérdemeztetik, és érdeme szerint való korban állatják... Az halottakat fölserkenti feldnek mohából az utolsó ítéletnek idején...

Szent Mihály leszen Krisztus Jézusnak mikoron jó ez világot megítélni, zászlótartója. – Mindenek előtt hozván az áldot szent keresztfát Jozafátnak völgyére az több anygálok a több kénnak jegyit, tudniillik ostort, vesszőt, vasláncot, cucát (lámndzsát), vaszögeket, az szent koronát...

Az isteni igaz sentenciának erejit ő szolgáltatja ki, adván a kárhozandókat Lucifernek és ő angyalinak hatalmasságokban... Mihály mint Krisztusnak hadnagyja az szentöket, kik Őristennek részére lesznek, Krisztus királynak eleiben győjti és mikoron megáldatnak, mindaz sok szent angyalokkal, elkezd az nagy ervendetes mennyei szép éneklést, és azonképpen Krisztus királlyal mennyországnak dicsőséges boldogságára fölmennek.”

Szent Mihály teszi tehát mérlegre a lélek jó és gonosz cselekedeteit, érdemeit és bűneit. A kutatók egyértelműnek tartják, hogy hazai templomainkat és kápolnáinkat azért szentelték fel Szent Mihály tiszteletére, a szent képi ábrázolásai, a szertartásokban jámbor magasztalásai a hívő lelket az élet küzdelmeiben, kísértéseiben, a gonosz lélek ellen való helytállásaiban akarták megedzeni, s az agónia gyötrelmeiben, a jó halál reménységében pedig megerősíteni. Mihály mindenképpen emlékeztetni akarja a keresztény lelket a nagy számadásra: a halálra és az ítéletre.

Vagyis a csengelei, a halottkultuszban felhasznált pártaöv, illetve annak egy szentet ábrázoló szíjvége a külső jegyek alapján legalább olyan érvénnyel lehetett Szent Mihály is, mint Szent György. Ferrari Zsigmond, a magyar domonkos-dominikánus múltnak, legendavilágnak krónikása egy kun származású fráterről is megemlékezett, aki ifjúkorában keresztelkedett meg, majd később a rendbe lépett. A szigorú regula szerint semmit nem volt szabad tenni az előljárók engedelme nélkül, ő azonban titokban mégis valami viseltes ruhát ajándékozott egy szolgának. Nemsokára súlyosan megbetegedett, láz gyötörte. Úgy tetszett, hogy gyónás nélkül az ördögök zsákánya lesz. Hirtelen azonban Mihály arkangyal jelent meg neki, aki háromszor is megvédte a gonoszok cselvetéseitől, majd a fráter lelkét a paradicsom kapujához vezette. Itt azonban egy tiszteletre méltó aggastyán útjukat állotta, és az arkangyalt utasította, hogy a lelket vigye csak vissza a testébe, hogy az engedetlenség bűnét még a földön

tegye jóvá. A fráter verejtékezve tért magához. A mellette virrasztó priornak (házfőnöknek) mindjárt meggyónt és elmondta látomását.

„Igen sokszor üröm a' felesleges öröm”

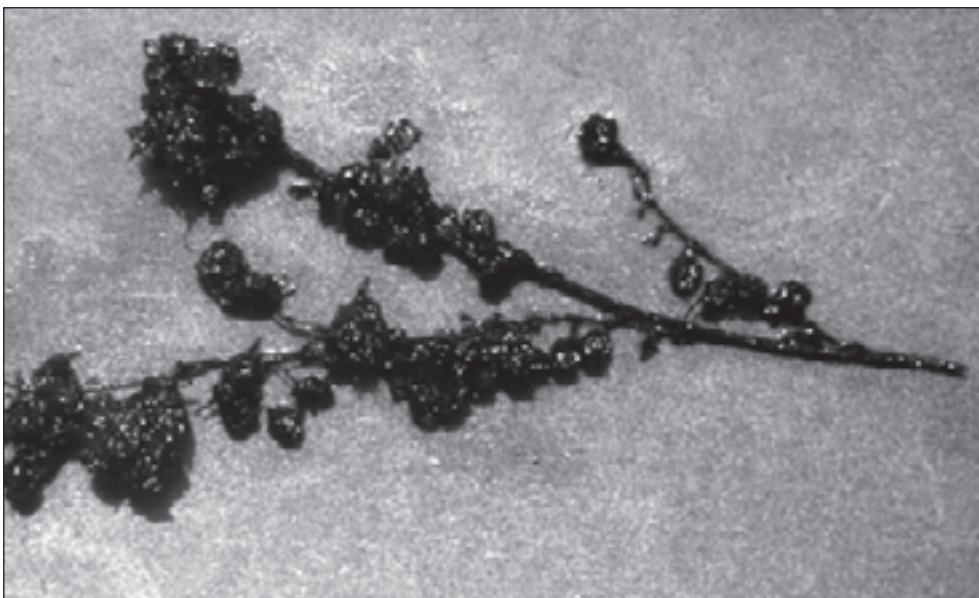
A Karcag környéki szállástemetőkben egykori fontos temetkezési szokásként volt rögzíthető egy adott gyásznövény sírba tétele, mégpedig mindig a koponya alatt elhelyezve virágcsokor, fejpárna? Formájában. A növény maradványai a karcag-asszonyszállási temető 56, 193, és 273. és a karcag-orgondaszentmiklósi temető 127, 211, valamint 486. sírjából kerültek elő. Egyaránt előfordultak férfi és női sírokban. Az elvégzett archeobotanikai vizsgálat eredménye szerint az említett növény nagy valószínűséggel az *Artemisia abrotanum* L. „Istenfű” fajjal egyezik meg.

Ezeket a növényi maradványok a temetkezési szokásokban betöltött szerepükkel egy idáig elégtelenül magyarázott szólásunk – *örömből üröm lesz, öröme ürömmé vált, nincsen öröm üröm nélkül, minden örömből vegyül egy kevés üröm*, örömnek szomorúság a vége, *keserű, mint az üröm, pénteki üröm, vasárnapi öröm, drágán szerzett öröm hamar leszén üröm* – hátterébe engednek bepillantást. Örömmel kapcsolatos szólás az első magyar szólásgyűjteményben, Baróti Szabó Dávid: A Magyarország Virági, 1803-ban megjelent művében is található: „*Igen sokszor üröm a' felesleg öröm*”.

Az eddigi magyarázatok szerint az idézett szólásokban az üröm hasonló hangalakja miatt került gyász (szomorúság) értelemben az öröm mellé, annak ellenpárjaként. A Karcag környéki sírleletek előkerüléséig az ürömnek a temetkezési szokásokban való használata gyásznövényként középkori temetőkből nem volt ismert.

Az üröm, amely tulajdonképpen gyomnövény, már az ókorban is kedvelt növénye volt a görögöknek és a rómaiaknak. Egyrészt gyógyhatást, másrészt bajelhárító képességet tulajdonítottak neki. Plinius szerint „*aki az abrotanum (üröm) ágát párnája alá teszi, azt szerelemre ingerli és a fű a leghatásosabb eszköz mindenféle olyan varázslat ellen, amely a szerelmet akadályozza*”. Az üröm a középkorban az itáliai ókori parasztkertek folytatásaként felfogható kolostorkertek egyik állandó gyógynövénye volt. Tehát orvosságként is alkalmazták, s úgy tartották, hogy füstje elűzi a gonosz szellemeket.

A növény görög „abrotonon” (illetve latin „abrotanum”) neve az abrotos „halhatatlan, isteni” szó származéka. E szó nemzeti nyelvekre történő fordításából keletkezett az üröm Közép-Európa keleti felében elterjedt „Isten fája” neve. A németben Gotteshölzl, Herrgottshölzl, lengyelül Boze drzewko, oroszul Божье дерево, s a többi szláv nyelven is hasonlóképpen. Az Isten fája név római Biblioteca Casanatenseben őrzött Corvinában olvasható, „*aprotanum, Isten fája*”. A kódex ismeretlen szerző lexikonszerű munkája, amely betűrendben ismerteti a növényi, állati és ásványi anyagok alkalmazását az orvostudományban. Eredetileg Vencel cseh király számára készült a 14. század végén, a 15. században sok magyar növénynevet jegyeztek

145. kép Üröm a sírból kipreparált állapotban, Karcag-Asszonyszállás, 56. sír

146. kép Szintén a reformáció nyoma. Festett koporsó töredéke Orgondaszentmiklósról

bele. Ezen a néven ismerik az abrotanumot a 16. század szójegyzékei. Melius Juhász Péter (1536–1572) református hitvitázó, egyházi író egyetlen világi tárgyú művében, a gyakorlati céllal készült füvészkönyvében: Herbarium (Kolozsvár, 1578), német füveskönyvek nyomán ezt írta a növényről: „Az isten fájának ha magostól az ágait borbába vagy vízbe főzöd, mézzel ölgited (elegyíted), háromszor vagy négyszer iszod egy nap,

igen jó fulladástól, szakadástól, görcstől; zsugorodott inakat, tagokat, farzsábásokat gyógyít, vizelletet indít. Mindenféle hasfáját, csömört meggyógyít. Az Isten faya füsti kígyót, mérges állatot elűz, vize pedig póknak, skorpiónak, kígyónak harapását meggyógyítja.”

Üröm szavunk létezésére az első adat 1362-ből ismert (a későbbiekben pedig a következő előfordulásokról tudunk: 1367, 1371, 1395, 1405, 1416, 1435, 1513, 1592, 1595, 1596). Így természetes módon vetődik fel az a kérdés, hogy az üröm elnevezés, maga a szó, mikortól és kiktől terjedhetett el a magyar nyelvben. Üröm szavunk „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” vonatkozó szócikke szerint bizonytalan eredetű, talán török jövevényszó, de feltehető megfelelései csak a Volga vidéki török nyelvekből mutathatók ki. Ligeti Lajos összefoglaló nagy művében (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban) üröm szavunkat régi, honfoglalás előtti török, mégpedig csuvasos jellegű török jövevényszavaink közé sorolta. A szó megfelelőt a csuvas, cseremis, tatár, szibériai tatár, baskír, kirgiz, kazak, irodalmi özbeg, a mai ujjúr, csagatáj, mongol és a kalmük nyelvekből mutatta ki. A 15–16. századi régi magyar szótárakban és szójegyzékekben csak az üröm (vrem, feier irem, fekete irem, Feier üröm, Barany üröm, Fekete üröm, stb) szó szerepel. Minthogy üröm szavunk nem kevés török népnél használatos, talán nem túl nagy merészség azt feltételezni, hogy az Artemisia féléket a kunok is ürömnak nevezték.

Az ürömnak a kunok temetkezési szokásaiban való megjelenése nem megkeresz-
telkedésükkel, hanem reformációjukkal van kapcsolatban. Barcsa János korabe-
li egyházi források alapján a 16. századi református temetkezési szokásokról írta:
*„A temetési szokások szerint a déli tractusokban a halott szemeit befogták, megfűstöl-
ték, megborotválták, a szegényeket fehér ruhába, gazdagabbakat ünneplő ruhájokba
öltöztették, lábára harisnyát, fejére hálósüveget tettek, az asszonyok fejére pedig fő-
kötőt, mellén összetett két kezést s lábfejét pántlikával összekötötték. A koporsó aljá-
ba gyaluforgácsot tettek, fejevánkosaiba székfű, istenfű, vagy más jószagú fűvet tettek, s
szemfedővel takarták le a halottat, melynek szélét kint hagyták.”* Ez az adat teszi ért-
hetővé számunkra, hogy miért találhatunk példákat az üröm gyásznövényként való
használatára református közegekben nem kun területeken is. S ugyanez az adat sugall-
ja azt a kronológiai következtetést, hogy az ürömleletekben a kun szállástemetők 16.
századi rétegét lássuk.

POGÁNYOKBÓL KERESZTÉNYEK

A kunok, pontosabban vezetőik hirtelen megnőtt érdeklődése a kereszténység felvétele iránt nem hitbéli fogékonyságból, hitbéli meggyőződésből fakadt, hanem a Kalka-menti csatában (1223) elszevedett katasztrófális vereség következményeként alapjaiban megrendült kun hatalom elkeseredett politikai támaszkeresésének a jele volt. A kun vezetők és a katonáskodó közszabadok nem igen ügyeltek az egyházi kötelezettségek betartásának még a látszatára sem. A kunoknak a pogánysága a központi halmat mindenáron gyengíteni törekedő magyar főuraknak és báróknak, keresztény ellenfeleiknek kitűnő támadási felületet nyújtott, amellyel könnyedén leplezhették valódi törekvéseiket.

A pogány kun nemzetségek, s velük együtt a csak részben keresztény jászok beköltözése a keresztény Magyar Királyság területére külföldön is ismertté vált, s méltán keltette fel a Szentszék figyelmét is. Magyarországról a pápa közvetlenül jutott értesülésekhez. Levelezésben állt IV. Béla királlyal, s – a királytól függetlenül – a főpapokkal is rendszeres kapcsolatot tartott. Bánca nembeli István esztergomi érsek (1243–1252), az első magyar bíboros, személyesen is tájékoztatta Rómában IV. Ince pápát, aki lelkesen támogatta IV. Béla eltökéltségét a kunok megtérítésére.

Magyarország helyzetéről IV. Béla király a kutatás által tatárlevélnek nevezett művében tájékoztatta a pápát. Az újabb kutatás 1250 helyett 1247-re teszi IV. Béla királynak november 11-én, Szent Márton püspök ünnepén IV. Ince pápához írott levelének keletkezését. A pannoniai származású Szent Márton a középkor egyik legnépszerűbb, a magyarok közt is nagy tiszteletnek örvendő, szentje volt. IV. Béla nem véletlenül írta ezt a levelét a szent ünnepén. Ily módon is nyomatékot akart adni a benne foglaltaknak. Értsd: az a keresztény ország kér segítséget a pápától, amelynek a földjén valaha ilyen kiemelkedő szent született.

Nem feladatunk ennek a levélnek elemzése, elégséges csupán a kunokkal kapcsolatos mondatait idézni: *„Befogadtuk a kunokat is országunkba, és sajnos most pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit. Sőt a kereszténység érdekében elsőszülött fiúunkat kun leánnyal házastottuk össze, hogy ezzel elkerüljük a még rosszabbat, és alkalmat teremtsünk őket keresztvíz alá édesgetni, mint azt már többükkel megtettük.”*

Az elsőszülött fiú (V. István) házasságkötése 1254-ben, minthogy a budavári domonkos kolostorban az európai elterjedtségű domonkos rend itt tartotta nagykáptalanját, kitűnő alkalom volt arra, hogy a kunok keresztény hitre térítéséről az egész nyugati világ tudomást szerezzen. Ekkor és itt hajtották fejüket a keresztvíz alá Szejhán (Szaján) és családtagjai, s ezzel elhárult a házassági akadály a keresztény királyfi és az eddig pogány fejedelemsleány között. Ugyanakkor itt, keresztény környezetben tettek hűségesküt a kun nemzetségek karddal kettévágott kutyára.

Bár IV. Béla és a pápa közti diplomáciai levelezésben nem a kunok megtérítése a legfontosabb probléma, mégis hasznos adatokat nyerhetünk belőle. Így a király az 1253. május 11-én kelt levelében, amelyben az esztergomi érsek megválasztása tárgyában lényegében véve egyházpolitikai elveit foglalta össze, ismét kitért a kunok megtérítésére: *„Szentségtek kegyességének, méltóztassék emlékezetébe idézni, hogy szent őseink velünk együtt, vagyis inkább mi velük együtt s általuk megnyit fáradottunk a keresztény hit elültetésében és gyarapításában, amint az megnyilvánul a kunok megtérítésének ügyében tanúsított gondoskodásunkból és buzgólkodásunkból is. Ezek nemrég hívtak a hitre s jönnek most is napról-napra.”*

Minthogy a kunok a királyi haderőt gyarapították, azt a fegyveres erőt képezték, amelyre a király mindig támaszkodhatott, külföldi katonai szereplésüket

147. kép Aranyozott bronz, felvarrható öntött bronz mellkorong arab körirattal

148. kép Az aranyozott bronzkoron megatlálásakor, Karcag-Asszonyszállás

149. kép Kuttyájával együtt eltemetett kun. A koponya, mint egy párnára, a kutya tetemére támaszkodik.
Karcag-Orgondaszentmiklós, 40. sír.

lehetőség nyílt IV. Béla ellenfeleinek a kereszténység elleni támadásként feltüntetni. A kunokról ezt a vádat II. Ottokár cseh király terjesztette, amelyre a magyar király Ottó passauai püspökhöz 1260. szeptember 3-ai levelében a következőképpen válaszolt: „Az apostoli levélnek a Ti leveletekben foglalt kivonatából egyebek közt azt látjuk, hogy a főpapot, a mi szent atyánkat az igazság elhallgatásával úgy tájékoztatták, mint ha a kunok hitetlenek, sőt a katolikus hit ellenségei volnának. Atyaságodnak nyíltan és röviden azt válaszoljuk, hogy ezek a kunok a Szentlélek kegyelméből vett reménységben megtagadva pogányságuk tévelygéseit, az egyedül üdvözítő igaz hit világosságára tértek. S együttesen, különbség és kivétel

nélkül odajárulva a keresztvíz szent forrásához üdvösségesen kiérdemelték, hogy e hit jegyeivel jelöltessenek és a mi szent anyánkhoz, a római egyházhoz csatoltassanak. Isten kegyelméből a katolikus hithez szilárdan ragaszkodva, a domokosrendi testvéreket és más szerzeteseket, akiknek üdvösséges tanácsait hallgatják s beveszik, állandóan maguk között tartják s őket mint lelki atyákat teljes odaadással és szeretettel veszik körül, amint arról Atyaságod tisztán és világosan meggyőződhetik azoknak a domokosrendi testvéreknek és más szerzeteseknek tanúságtételéből, akik szent tanításaikkal állandóan köztük forognak.” A IV. Béla levelében foglaltakat a kunok hitbuzgalmáról természetesen kellő kritikával kell kezelni. Hiszen ha valaki a keresztvíz alá hajtja a fejét, mégha valamiféle oktatásban is részesült annak előtte, az egyáltalán nem jelenti azt, hogy azonnal felhagy korábbi életmódjával, s gyökeresen megváltoztatja közösségének szokásait, hagyományait. De a pápa buzgalmát is, aki 1264. július 14-én a két érseket, az esztergomi Fülöpöt és a kalocsai Smaragdót tette felelőssé a kunok kereszténnyé válásáért.

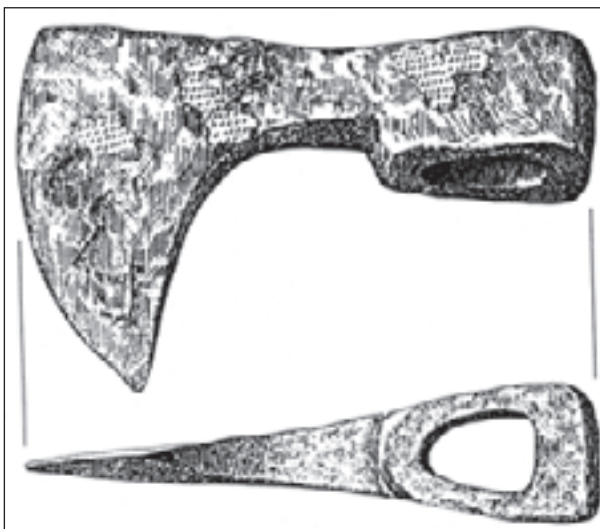
Királyaink a kunok megterítésével kapcsolatban egyáltalán nem voltak könnyű helyzetben. Minthogy szükségük volt a kun haderőre, nem tehették meg, hogy politikailag szembeállítsák magukkal a befogadott népet. Úgy kellett őket a keresztény hitre nevelniük, keresztény életmódra szoktatniuk, hogy eközben a társadalmi feszültséget ne növeljék. Ez az uralkodói törekvés fokozottan tetten érhető IV. Béla tevékenységében.

Azonban a kunok gazdasági és társadalmi rendszere, hagyományos életmódja Magyarországon súlyos válságba került. A korábbi, az állattar-

tás szinte kizárólagosságára és a zsákmányolásra alapozott, életmódot nem lehetett folytatni. A legelőterület a hagyományos, szállásváltó állattartással az alaposan lecsappant állatállomány eltartására sem volt elegendő. A földművelésre való áttérésnek pedig alapvetően a feudális rendbe való beilleszkedéstől, a szabadság elvesztésétől, a szolgasorba való jutástól való félelem állta útját. A kun társadalom évszázados nomád hagyományokra alapozódó életét ideig-óráig zsákmányszerző hadjáratokkal meg lehetett hosszabítani. A háborús szabad rablás során a kunok foglyok sokaságát hajtották el elsősorban földművelő munkaerőnek, anyagi javak tömegét rabolták el saját felhasználásukra és csereértékesítés végett. Ezt a megoldást a 13. század második felében Magyarország helyzete, a központi hatalom egyre gyengülő, majd szinte névleges volta, lehetővé is tette.

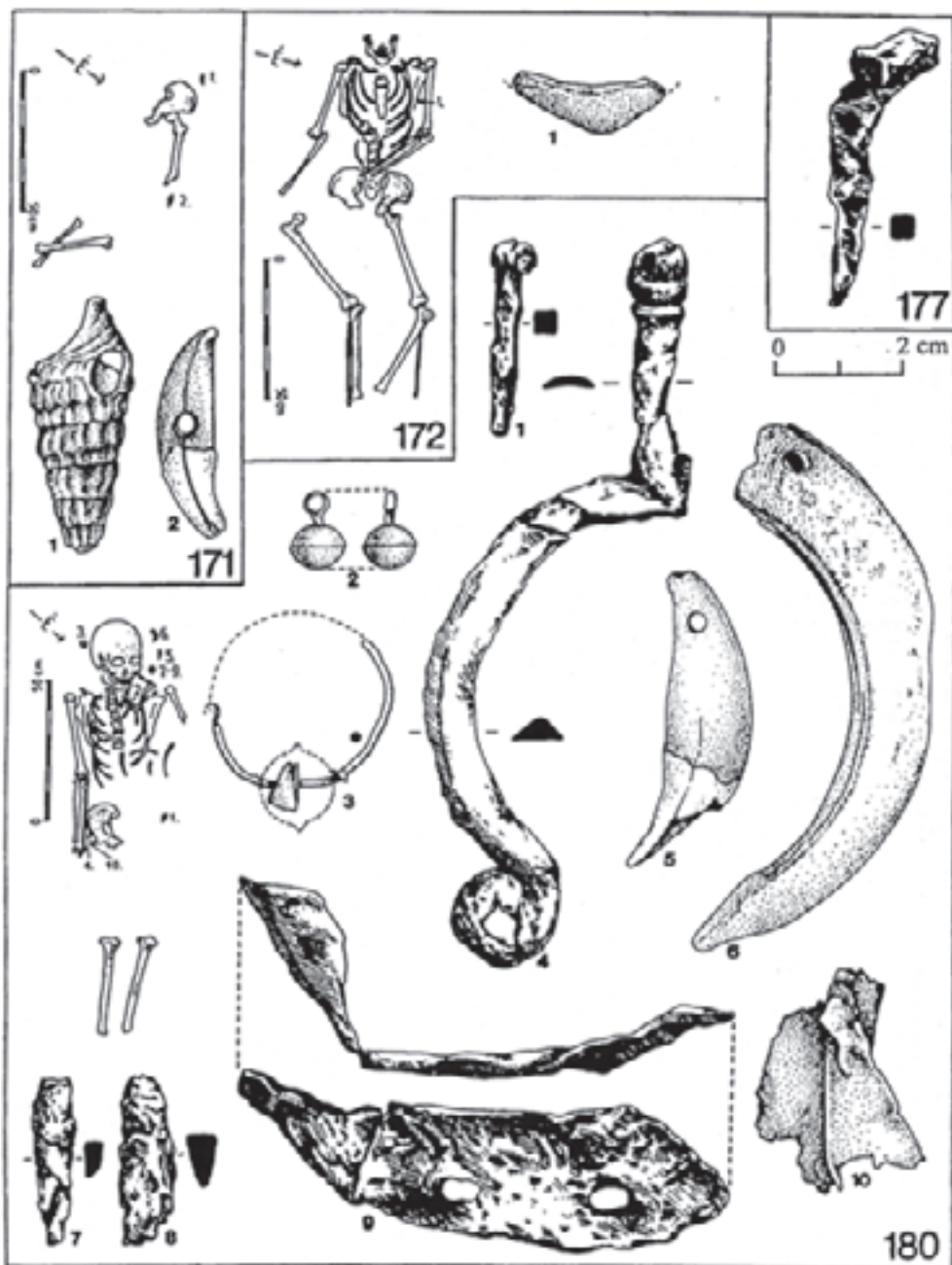
A kunok azonban nemcsak külföldről, zsákmányolásuk fő területe a nyugat volt, hanem Magyarországról is hurcoltak szállásaikra foglyokat. A magukkal hozott saját szolgarétegen kívül, a háborúkban és a hazai hatalmaskodásokban elrabolt foglyok (rabszolgák) tömege sok ezerre rúgott és komoly tényezőt jelentett a kunok mezőgazdasági termelésében. De az egyház számára is, hiszen a foglyok zöme római keresztény volt, s a nyugatról a magyarországi kun szállásokra hurcoltak lelki vigaszt egyedül a térítő szerzetesektől kaphattak.

1277-ben IV. László törvényes korát elérte és átvette az ország kormányzatát, s megkísérelte konszolidálni az államot. Ebből az alkalomból május utolsó napjaiban

150. kép A halott gyermek övébe dugott vasszekerce a karcag-orgondaszentmiklósi temető 375. sírjából.

A szekercén rározsdásodott textílynyomok és az öv vascsatja.

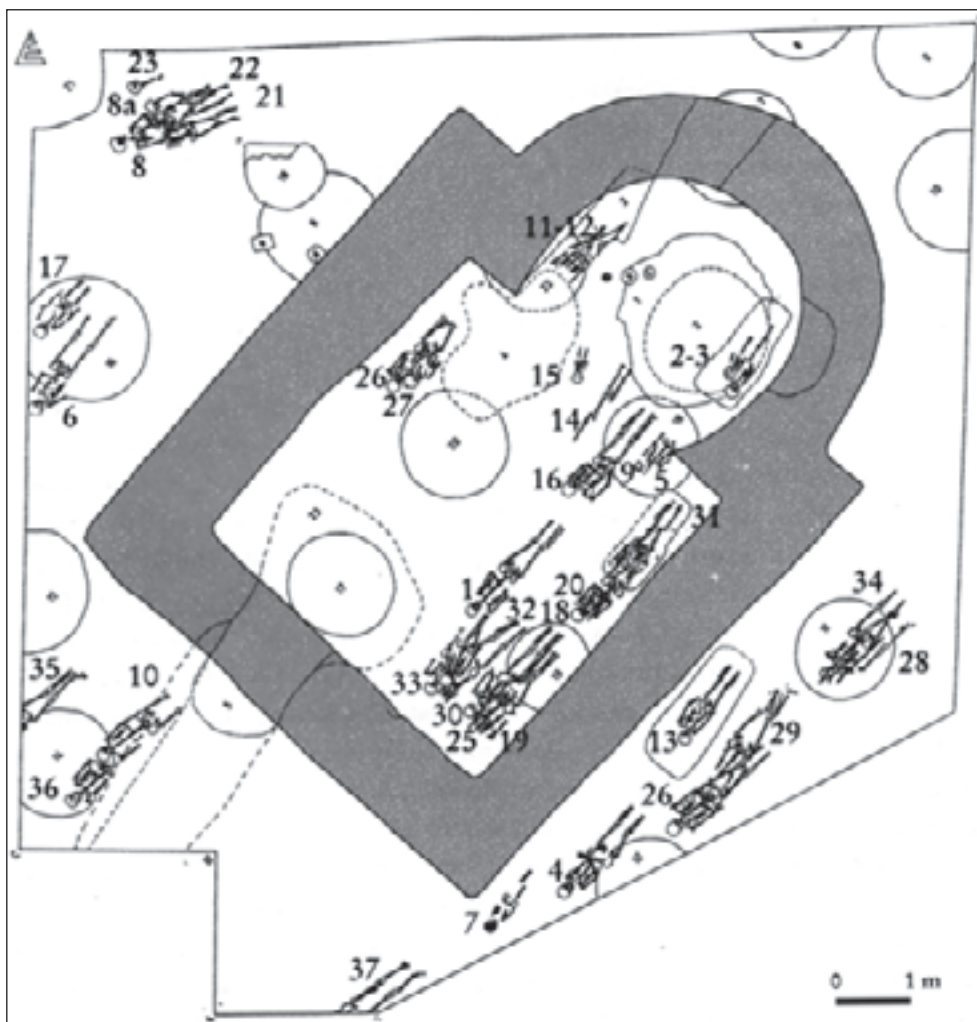

151. kép Tornyoscsiga, farkasfog és disznóagyar amulettek egyéb leletek társaságában
Perkátáról (HATHÁZI 2004 nyomán)

a közjó helyreállítására országgyűlést tartott, amely mint valamennyi főpap és báró, valamint a minden egyes megyéből összejött nemesek és a kunok általános gyűlése szerepelt az oklevelekben. A tárgyalások fő témája az elmúlt időben elharapózott hatalmaskodások, birtokfoglalások, fegyveres pusztítások ügye volt, különös tekintettel az egyházakat ért károakra, mellyel kapcsolatban az a határozatot hozták, hogy *„királyi, egyházi vagy nemesi javakat senki se merészeljen elfoglalni, az ilyenre vetemedőknek senki segítséget ne nyújtson”*. Erre a határozatra a gyűlésen résztvevő főpapok, bárók, nemesek és a kun főemberek ünnepélyesen esküt tettek. Az állam konszolidációs kísérlete azonban kísérlet maradt. Minden korábbi eredménye azért veszett el, mert IV. László nem volt hajlandó végrehajtani azt a követelésort, amely a pápai legátus, Fülöp fermói püspök nevéhez fűződött, s amelyhez a Tétény mellett 1979. júliusában megrendezett országgyűlés hozzájárulását adta. Minthogy a „kun törvényekről” már másutt részletesen volt szó, itt legyen elégséges csupán annyit megismételni, hogy világosan megmutatták, a kunok egy része még formálisan is pogány, s aki keresztvíz alá is hajtotta fejét *„az erkölcsök útján még bolyongva jár”*. A kunok nemezből készült sátrakban laktak, nem éltek keresztényi módon, nem éltek megtelepült életet.

Ha a kun törvényekben előírtakat végrehajtották volna, akkor már a 13. század végéig bekövetkezett volna a kunok *„nemeseinek”* földesúrrá válásával a saját uralkodó osztály megerősödése, s a szegény, legfeljebb egy-két szolgálóval rendelkező, kun közsabadoknak jobbágysorba való süllyedése, s emellett a király megfosztotta volna magát viszonylag jelentős fegyveres támaszától. A katonáskodó kun közsabadok végleges lesüllyedése ekkor még nem történt meg, mert foglyaik nagy részét megtarthatták. Az 1279. augusztus 10-én kiadott ún. második kun törvény erről így rendelkezett: *„Egyébként a keresztény foglyok visszaadásáról szóló cikkelyt illetőleg, amelyet a legátus úr a többiekhez képes különösen fontosnak és elsőrendűnek tartott, kérésünkre és a tisztelendő püspök atyánk és a többi főpapok és báróink kérésére ugyanez a legátus úr atyailag hozzájárult a következőkhöz: hogy azokat a keresztény foglyokat, akiket országunkban és tartományainkban bármely módon visszatartottak, feltétlenül és teljeséggel visszaadni tartoznak, s megtartaniuk nem szabad, más foglyokat pedig, akiket külföldi országokban fogtak el, megtarthatják.”*

Azonban ez az intézkedés, amely generálisan igyekezett megváltoztatni a kunok életmódját, kiváltotta a szabad nomád élethez ragaszkodó kun reakció ellenállását. 1280-ban a Körösök és az Al-Duna között lakó tiszántúli kunok fegyverrel fogtak, zsákmányolni kezdtek és nekiindultak, hogy kivonuljanak az országból Havasalföld irányába. Kun László megrémülve, hogy elveszíti egyetlen haderejét, az uralmát biztosító kun haderőt, az Al-Dunánál fegyverrel kényszerítette őket visszatérésre. A nyugalom azonban nem állt helyre. Két évvel később az elégedetlen kun elemek kapcsolatot kerestek tatár fennhatóság alatt maradt rokonaikkal és behívták azok vezérét, Oldamurt, hogy Magyarországon vegye kezébe a hatalmat. A benyomult kun

152. kép A beköltöző kunok által temetkezési és hitéleti célokra igénybe vett, a tatárjárás előtt épült Árpád-kori templom. Csengele (HORVÁTH 2001 nyomán)

seregek az itt lakók egyrészével egyesülve ismét pusztítani kezdték a Tiszántúlt. Kun László azonban összegyűjtött alföldi csapataival és az aranyosi székelyekkel együtt a Hód-tó mellett csapást mért rájuk. A vereség következtében a kunok a Körös-Maros közét, valamint a Temes vidékét, amely még 1279-ben egyik fő szállásterületük volt, kiürítették. A leverт kunok javain és a foglyul ejtettek tömegén ezennel a magyar urak osztozkodtak. A helyükön maradt kun nemzetségek is kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek, amihez nagyban hozzájárult, hogy Kun László többet nem vezetett hadat nyugati országokba. 1279 és 1282 eseményei a kun nemzetségek gazdasági és politi-

kai helyzetét alapjaiban rendítették meg, s az erre adott spontán válaszként foghatjuk fel IV. László megöletését a kunok által.

1279-ben a pápai legátus kísérlete a kunok megtérítésére és „keresztény módra való megtelepítése” érdekében lényegében sikertelen maradt. A pápai legátus által a tétényi országgyűlésre beterjesztett, a kunok ígéretként megfogalmazott törvényi kötelezettséget: – „Hogy tudniilik a kunok mondnyájan, kivétel nélkül, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen korúak és neműek is, a keresztség szentségét elnyerni akarják és óhajtják, és magukhoz venni és megtartani az összes egyházi szentségeket és minden mást, amelyeknek megtartását a szent római egyház tanítja s amelyeket megtart és hirdet, és a bálványok tiszteletét és mindeféle pogány szokást kivétel nélkül elhagyván és teljességgel megszüntetvén a katolikus hit egységét óhajtják szolgálni.” – akkor még nem lehetett megtartani és betartatni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a térítés tökéletesen eredménytelen lett volna.

1328-ban a pápa Károly Róbert kérésére még arra utasította a magyar püspököket, hogy ne rettentsék el a kunokat a megtéréstől azzal, hogy követelik tőlük a dézsmát (az egyházi tizedet). Ezért nem találunk az 1332–1335. évi pápai tizedlajstromokban kun vagy jász egyházakat. 1351-ben I. Lajos király szintén ugyanazt a könnyítést kérte a pápától a kunok részére, mint amelyet korábban Károly Róbert kapott. Mindkét király többször is küldött térítő ferencrendi szerzeteseket a kunok és a jászok közé, akik a keresztvizet többnyire tiltakozás nélkül fogadták, ennek azonban életmódjukra semmi hatása sem volt. Nincs ezzel ellentétben Küküllei János, I. Lajos kortárs-életírójának megjegyzése, miszerint: „Az apostoli szék utasítására minorita-rendi szerzetesek kaptak megbízást, hogy gondolják a nép lelkét, mely már ismerte a keresztény hitet, lássák el az egyházközséget, és szolgáltatassák ki az egyházi szentségeket. Így napról napra megerősödnek a hitben.” Károly Róbert és Nagy Lajos kéréseinek, amelyben a dézsmafizetés elengedését kérték a kunok részére, elsősorban politikai indokok fedezhetők fel. Így vélhette ezt a pápa is, akinek 1364-re teljesen elfogyott a türelme és akkor már ő sürgette a dézsmafizetés megkezdését.

Hogy a mindennapokban az egyház milyen praktikákat vetett be a nomád kunok megtérítésére, arról hallgatnak forrásaink. A térítés menetéről nem maradt fenn semmiféle adat. A kun szállásteretők és a bennük talált sírleletek segíthetnek részben elosztatni a homályt. A térítésnek régészeti nyomai is vannak, amelyek azt is bizonyítják, hogy a frissen megtértek bizony az erkölcsök útján még bolyongva jártak, és azt is, hogy hogyan erősödtek meg a hitben.

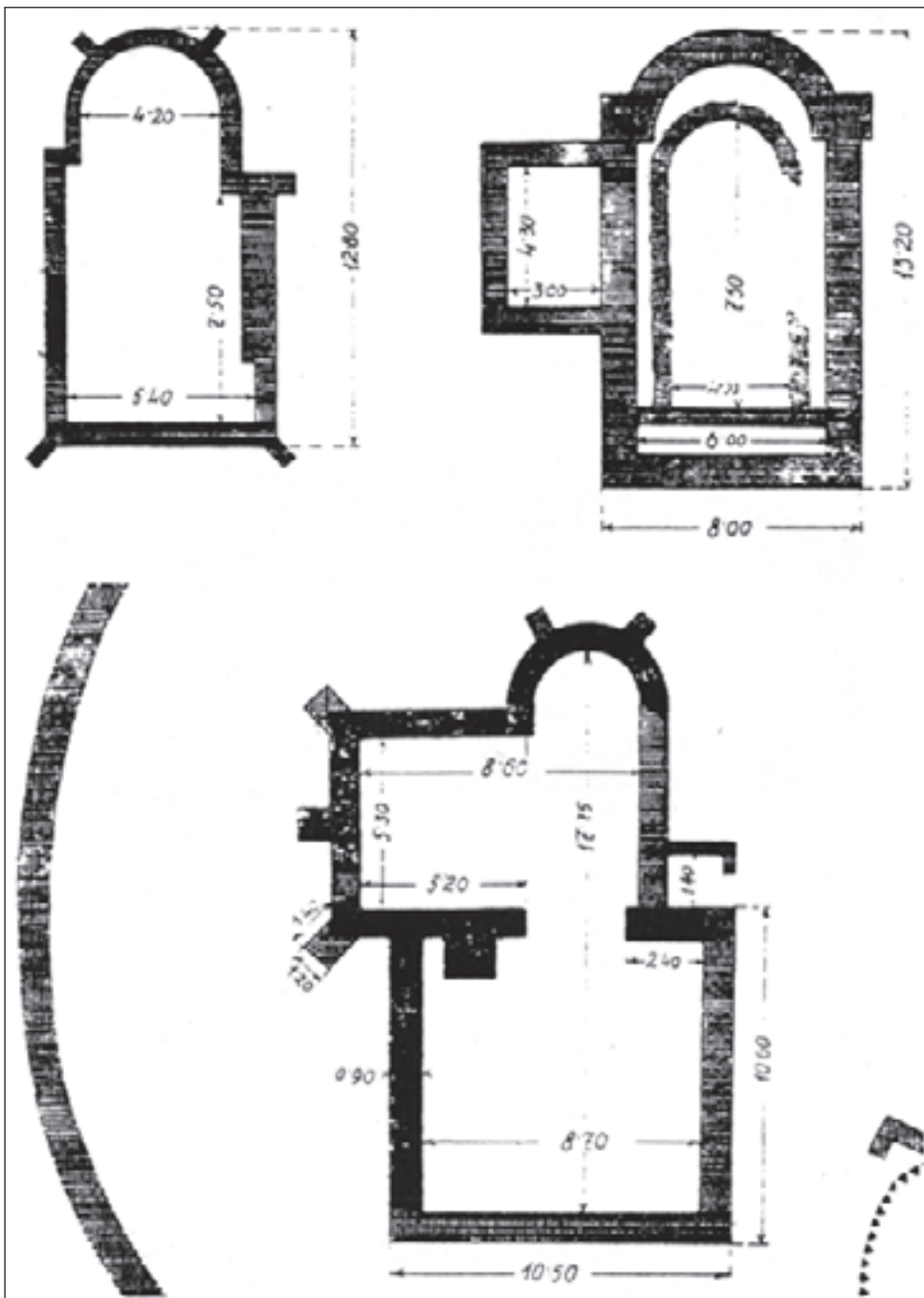
Régészetileg elemezni azokat a kun településeket tudjuk, amelyek a 15. századtól elpusztásodtak, elsorvadtak, elhagyta lakosságuk és más településekre költözött, illetve a török hódoltság idején elpusztultak és többé nem települtek újjá. Adataink szerint a szilárd kun települések egy-egy nemzetségfő, illetve nemzetségi fokok, ágak, alágak vezetőinek téli szállásaiból keletkeztek. A téli szállás már egyfajta szilárd település volt, hiszen lakosságának egy része nyáron is benne lakott. A különféle ran-

gú nemzetségi vezetők, a későbbi szálláskapitányok népe a téli szállás mellett nyitotta meg temetőjét, s oda temette halottait. Oda temetkezett a szabad kun harcos, a szolgasorsra jutott kun és a hadjáratokról elhurcolt, esetenként kényszerűen kunná vált rab(szolga). A 16–17. században a kun szállások már szinte kivétel nélkül templomos helyek voltak. Azonban a szállások templomai nem, egyidőben épültek fel.

Jónéhány olyan templomot találunk köztük, amelyeket még a tatárjárás előtt építettek. Ilyenek voltak pl. Csengele, Ötömös, Borbásszállás, Bene és Baracs félköríves, ill. patkós szentélyzáródású templomai és Karcag-Orgondaszentmiklós (négy) szögletes szentélyzáródású egyháza. Horváth Ferenc a patkós szentélyzáródású templomok eredetét bizánci területen kereste, ahol a kunok különböző okoknál fogva jónéhányszor megfordultak. Külső megjelenési formájukban a félköríves és patkós szentélyzáródású, román stílusú falusi templomok nem különböztek egymástól. Hogy a tatárjárás előtt épült templomok egy részét egyes kun csoportok, mint sajátjukat rendeltetésszerűen használni kezdték, több okra vezethető vissza. A szálláskapitánynak haszna származott abból, hogy népét a keresztény szokás szerinti életvitelre ösztönözze. A szállás népe tiltakozás nélkül fogadta a keresztvizet, s ez életmódjára legalább annyiban hatással volt, hogy az egyházi szentségeket a legfontosabb alkalmakkor magára vette. És természetesen a templom a tatárjárás viharaiban nem szenvedett helyrehozhatatlan károsodást. Azt nehéz lenne elképzelni, hogy egy tatárjáráskor elpusztult templomot, amely két évszázadon át ki volt téve az időjárás viszontagságainak, ezután újjítottak volna fel.

Azonban az elpusztult kun (és jász) települések templomainak egy részét jóval később építették fel, mint ahogyan a szállástemető megnyitották. Ez a megállapítás azon az egyszerű megfigyelésen alapszik, hogy amikor a templom felépítésekor az alapárkot megásták, nem voltak tekintettel arra, hogy ott korábbi sírok vannak. Talán nem járunk túl messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy ezek a templom nélküli temetők az egyház szemében pogány temetőknak számítottak, csak a rájuk épült templom felszentelését követően lehettek keresztény templom körüli temetők. A szállástemető megnyitásánál későbbi építésű templomot kun területen eddig Kolbázzzálláson, Karcag-Asszonyszálláson és Mizsén, a Jászságban Négyszállás I. sz. temetőjében, Jászágon tártak fel. Ezek a templomok a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű, egyhajós, gótikus építmények, amelyek a ferencesek térítő munkájának a tárgyi bizonyítékai. Ez utóbbi 15. századi templomépítési hullám jelezte a térítés befejeződését a kunok (és a jászok) között és a megtérítetteknek a feudális rendbe való végleges betagozódását. Jóllehet a ferencesek segédletével sok templom épült a Jászságban (és a Jászságban), azonban, feltehetően az egyházmegyéek nyomásának engedelmeskedve, azokat az egyházmegyeri papoknak adták át, csupán Berényszálláson (Jászberényben) építettek számukra templomot és kolostort.

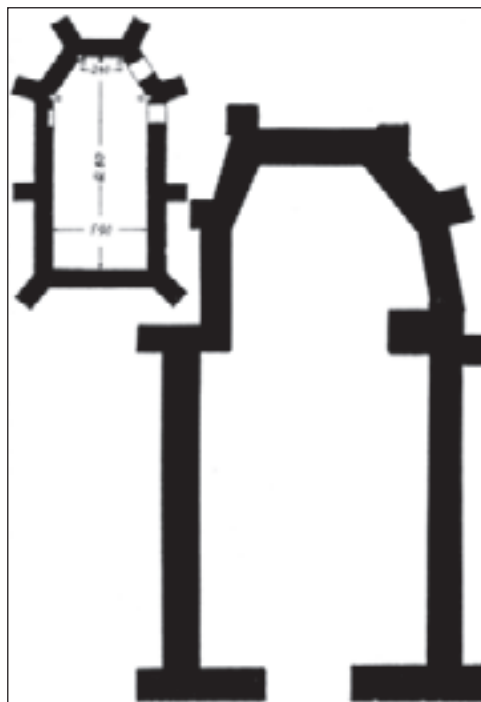
Tehát a régészeti kutatások által felszínre hozott adatokból világosan kitűnik, hogy a magyarországi kunok egy részénél a keresztény hitre való térítés már a 13. század

153. kép A tatárjárás előtt épült, később a beköltöző kunok által használatba vett Árpád-kori templomok Szabó Kálmán után. Fönt balra: Borbásszállás, jobbra: Bene, lent: Baracs templomának alaprajza

154. kép Orgondaszentmiklós a tatárjárás előtt épült templomának alaprajza. A kun szállástemető sírjai között megmaradt néhány mélyebbre ásott 11–12. századi magyar sír is.

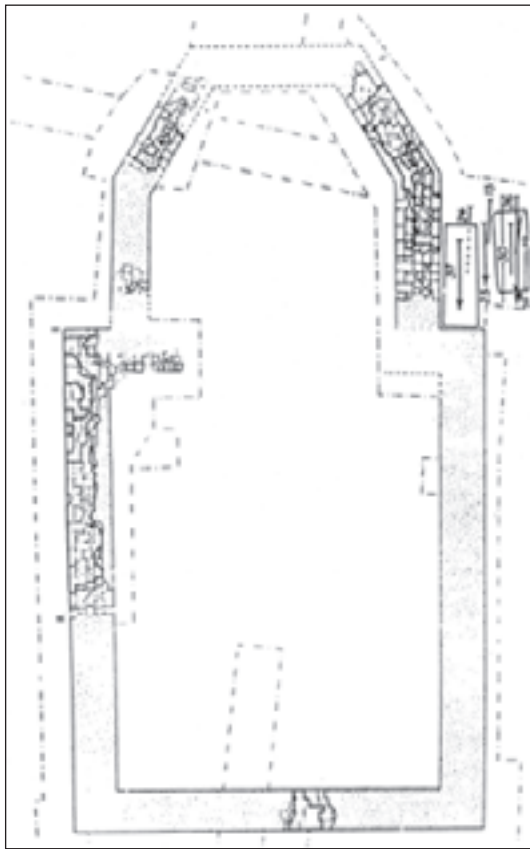
155. kép A ferences térítés emlékei:
fönt balra: Mizse, lent: Kolbázzsallás
templomának alaprajza

második felében megkezdődött. Előkelők formálisan keresztények lettek, de még pogány módon éltek és haltak. Az egyik pogány módon, lovával együtt eltemetett előkelő kun sírjában (Tiszaöldvár-Homok-Óvirághegy) olyan tárgyat is lehetett találni, amely úgy is értelmezhető, hogy a halott életében kapcsolatba kerülhetett a kereszténységgel. Mint másutt már szó volt róla, a halott nyakába, igaz nem elektronból, hanem csupán ezüsből, ugyanolyan fonott láncot akasztottak, mint amelyet az eddig egyetlen napvilágra került kán viselt életében. Azonban amíg a kán láncára nem függesztettek semmit, a homok-óvirághegyi halott láncához egy lapos kerek ezüst tokot, egy bullát (bulla „lapos, kerek tok”) kapcsoltak. Horváth Ferenc vette észre, hogy a bulla párhuzamait nem feltétlenül a pogány világban, hanem a keresztény vallási élet kelléktárában szükséges és lehetséges keresni, ugyanis az enkolpion (ereklyetartó szelence) is lehetett, amelyet a kun előkelő rangos egyházi adományként abból az alkalmából kaphatott, amikor megkeresztelkedett. Hasonlóan kapcsolatba kerülhetett a kereszténységgel a kígyópusztai öv tulajdonosa is. Öve vereteinek feliratai ugyanis számára Szent István első vértanú, Antiochai Szent Margit, Szent Bertalan és Szent Jakab védelmét kívánták biztosítani.

Keresztény templom körüli szállástemetőkben is találni pogány jelenségeket. A kun szállástemetőkben viszonylag gyakori jelenség, hogy a régész a sírgödrök fenekén

156. kép Karcag-Asszonyszállás támpillérekkel megerősített templomának alaprajza

157. kép Móric falu templomának alaprajza (MÉRI 1954 után)

hamu-, illetve faszénmaradványokat talál. Ezt a szokást megfigyelte Móra Ferenc Öttömösön (1 sírban), Horváth Ferenc Csengelén (nyolc sírban), a szerző pedig Orgondaszentmiklóson (31 sírban). Pletneva a Szeverszkij Donyec körzetében feltárt sírok legtöbbszörénél megfigyelte az a jelenséget, hogy a sírgödörök alján faszéndarabok helyezkedtek el. Hasonló jelenségeket figyelt meg Kuznecov a kaukázusi jászok temetkezéseiben, s ugyancsak rögzíthettük e szokás gyakorlásának nyomait a megkutatott hazai jász temetőikben is. A jelenség értelmezésére többféle magyarázat is született. Vannak, akik úgy vélték, hogy a halotti tor elhamvadt tűzének maradványait szórták a sírfenekre vagy járványos betegség miatt fertőtlenítettek ily módon. Mi úgy véljük, hogy a faszén maradványok, hol több, hol kevesebb, azért kerültek a sírgödörbe, mert a temetést megelőzően, nyilvánvalóan a közösség azon tagjai, akik a halott végső nyughelyét elkészítették, az üres sírgödört rontáselhárító célzattal kifüstölték vagy a sírgödör mellett gyújtottak tüzet és annak a zsarátnokát, hamuját szórták bele a temetést megelőzően a sírgödörbe. Tari Edit ezt a

jelenséget egy ősi, pogány eredetű szokás keresztény átértelmezésének tulajdonította, amely jóval a kunok betelepédése előtt megtörtént, s liturgikus elemmé is vált, amennyiben a templomszenteléskor annak padlóját felhintették hamuval. Így érthető, hogy az egyház nem tiltotta.

A karcag-orgondaszentmiklósi temető 478. sírjában az eltemetett bordacsontjai felett, a karcag-asszonyszállási temető 167. sírjában a koporsó mellett, a 170. sírban pedig a sír földjében egy-egy lófogat tárt fel az ásató régész, amelyek a temetéskor kerülhettek a sír földjébe. A feltárt temetőkből sehol másutt nem került elő semmiféle lócsontmaradvány. Nagy a valószínűsége, hogy a lófogakat az elhunyt hozzátartozó csempészhették a sírokba. A katolikus egyház ugyanis határozott ellenállást tanúsított, s nem tűrte a pogányság szimbolumaként is felfogható lóáldozatot.

A mezőföldi perkátai kun szállástemetőben is két esetben megfigyelhető volt, hogy a sírba állatcsontokat (68. ló lábközépcsontját, 141. juh medencecsontjait) helyezték el, a test alá csúsztatva. Hatházi Gábor véleménye szerint nem dönthető el, hogy „a test alá rejtést” az egyházi ellenőrzés kijátszásaként vagy rítuselemként értelmezhetjük. Ugyancsak ételmellékletként értelmezhető a csengelei szállástemető 31. sírjában a jobb alkar mellett talált szarvasmarha lábközépcsont, valamint a mellé helyezett „halszelet”. A sírba helyezett tojások ételmellékletként és termékenységi szimbólumként is értelmezhetőek. Tojásleletek Perkátáról és Ötömösről kerültek elő, női- és gyermeksírokból.

A pogány rítusban és a profán keresztény temetkezési szokásokban egyaránt megfigyelhető jelenség éles, általában vasból készült, tárgy sírbatétele rontás elhárító célzattal. Pl. a karcag-orgondaszentmiklósi temető 42 sírjában a váz lábcsonatok felőli végénél, a váz alatt, de még a koporsóban, keresztben elhelyezett 20,5 cm hosszú vaskés feküdt, ami helyzetéből adódóan nem lehetett a viselet része. A férfiak és nők övének az Alföldön még a 18. században is természetes tartozéka volt a késtok és a kés. A lábak alá elhelyezett késnek feltehetően valamiféle óvó-védő, apotropaikus funkciója lehetett, amint minden bizonnyal ugyanezen szállástemető 379. sírjában a koponya alatt elhelyezett borotvakésnek is. Kétféle szándékkal helyezhették az orgondaszentmiklósi temető 375. sírjába temetett gyermek mellkasára a vasszekercét, amelyen a rozsdában megőrződött textiltöredékek mellett rajta volt az öv rározsdásodott csatja is. A szekerce lehetett jelképes harci eszköz, lehetett a gyermek kedvenc tárgya, de az éles tárgy szolgálhatta a halottnak az ártó szellemektől való védelmét is.

Már másutt esett szó róla, hogy a kunok, a magyarokhoz, a bolgárokhoz, a mongolokhoz hasonlóan, a kutyára tették esküt. Így kívánta ezt a szokásjog. A kutyára tett eskü a hivatalos ceremónia része volt. II. Balduin (1240–1261) konstantinápolyi latin császár és a kunok 1240-ben szerződést kötöttek. Hogy a szerződő felek közül „az egyik a másikat hittel segítse, megegyezett abban, hogy a császár és a másik gazdag úr, aki vele volt, szintén így tettek, és összekeverték vérüket a mi nemzetünk vérével és borral és vízzel keverték, és ittak belőle, és a mi nemzetünk is [vérszerződést kötöt-

tek]; és akkor azt mondták, hogy (vér) test-vérek. Azonkívül még egy kutyát hajtottak a mi és az ő embereik között át, és kardjukkal összevagdalták, és a mi embereink is, és azt mondták, hogy így vagdalják őket össze, ha hűtlenek lesznek egymáshoz.” A kun településeken nem ritka jelenség az áldozatként vagy valami oknál fogva, különös gonddal eltemetett kutya. A kunoknál más állatok (ló, szarvasmarha, juh) mellett a kutya is sajátos áldozati állat volt. A kutya szerepével a 10–12. századi magyar hitvilágban foglalkozván, Bálint Csanád egyaránt elfogadhatónak tartotta, hogy a kutyatemetkezések gondolati háttérében valamiféle totemisztikus elképzelések állhatnak, és azt is, hogy a kutyákat eltemetők azt szerették volna elérni, kedvenc állatuk szolgálja őket a másvilágon is. Feltehetően utóbbi gondolatok vezérelték azokat az orgondaszentmiklósi kunokat, akik szállásuk templom körüli temetőjébe (40. sír. Mélység 120 cm. Tájolás DNY-ÉK 138°.) egy minden bizonnyal kun etnikumú férfit a következő módon temették el. Koporsó nélkül a hátára fektették, kezeit a törzs mellett kinyújtották, kutyáját feláldozták, s a halott fejét, mint egy párnára, a kutya tetemére helyezték. A sírgödört a halott fölött deszkalapokkal fedték le.

A perkátai kun szállástemetőben a nők és leánygyermekek tarsolyait díszítő gyöngyök közé gyakran varrtak fel nyúl, róka ugrócsontjából vagy halcsigolyából faragott rontás elleni amuletteket. A csontamulettek tarsolyon való alkalmazása több évszázadon át gyakorolt sztyeppe eredetű szokás. Azonban az óvó-védő tárgyakat, ugyan ritkábban de önmagukban vagy néhány gyöngyszem társaságában nyakba akasztva is viselték. A nyakba akasztott apotropaikus tárgyak, amelyek kizárólag felnőtt nők sírjaiból kerültek elő, sohasem voltak azonosak a tarsolyokra varrt amulettekkel. A nők nyakába akasztott amulettek között volt átfúrt farkas agyar, tornyoscsiga, kutyafog, és sertésagyar. Azt is meg lehetett figyelni, hogy akinek a talizmánját a nyakába akasztották, az sohasem viselt tarsolyt. Az amulettek formájában szimbólikusan megjelenő állatok betegségektől, szemmelveréstől, s más nyavalyáktól védték, termékenység vagy könnyebb szülést biztosítottak az elhunyt számára a túlvilági életben is. Természetesen az amulettek, mint mágikus eszközök az emberiség ősi, közös hitvilági rétegébe tartozó elemek, amelyek a földrajzi távolságok és kulturális fejlődésbeli sokszor markáns különbségek ellenére is makacsul fennmaradtak s tételes vallások minden ellenkező igyekezetével szemben is.

Ugyancsak a perkátai kun keresztény szállástemetőben lehetett megfigyelni egy érdekes temetési szokást. A 140. és a 141. sírban a tarsolyokat nem az öv mellett, hogyan feküdniük kellett volna, hanem a mellkason találta meg az ásató régész (ráadásul a 141. sír tarsolyát kés, borotva, tűtartó és tűzcsiholó kova is kísérte), aki ebből a tárgyak helyzetéből arra következtetett, hogy a temetési szertartás részeként az övet a halotról lecsatolták és a mellére fektették. Ugyanezt a jelenséget vette észre az ötömösi kun szállástemető 59. sírjában is. Az öv lecsatolását jáász közegben is meg lehetett figyelni (Négyszállás I. 157, 256. sír). László Gyula, aki s honfoglaló magyarok temetkezéseiben figyelt meg hasonló jelenségeket, magyarázata szerint ennek a

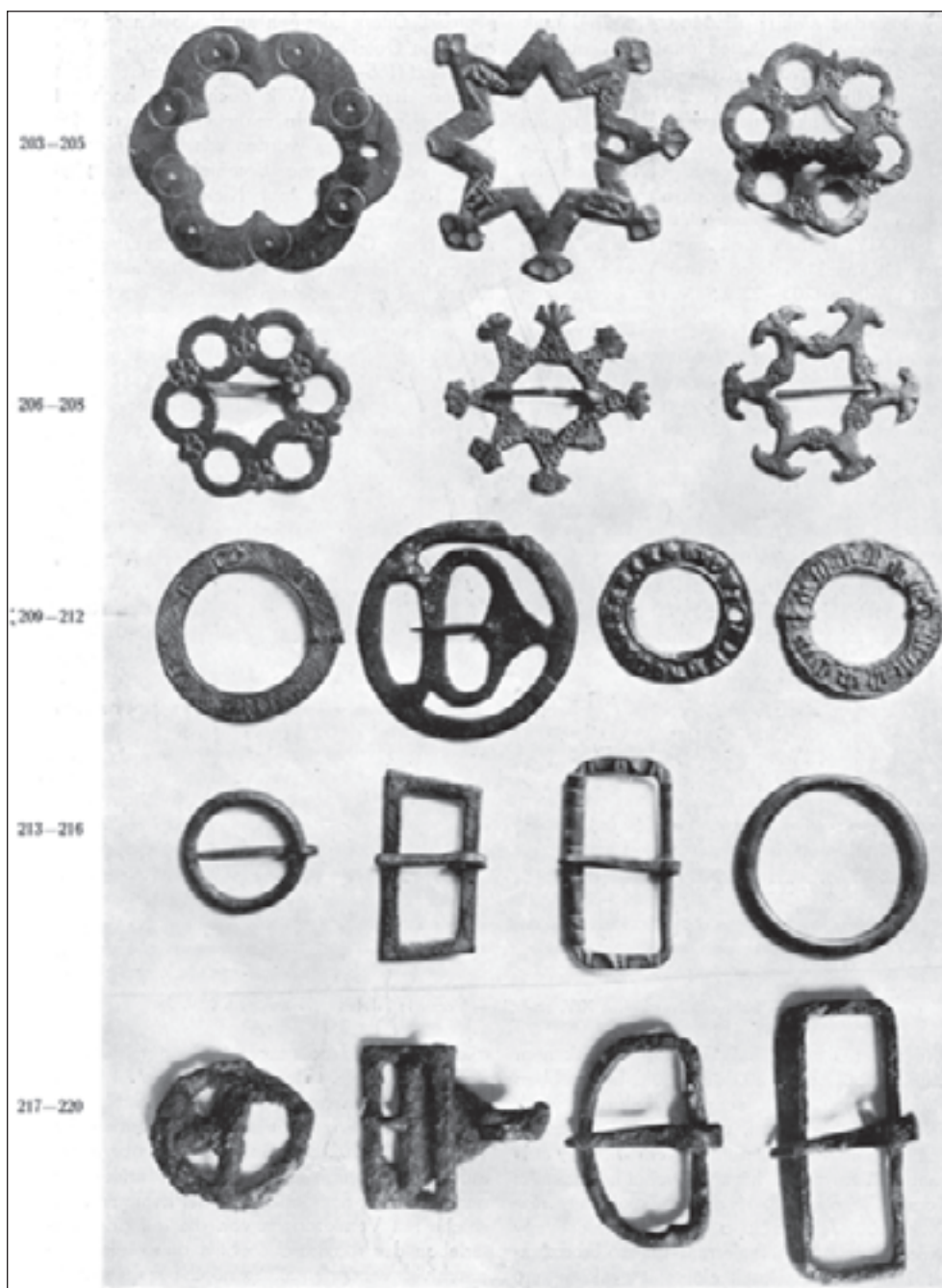

158. kép Többségükben I, M és D monogrammos ezüstgyűrűk a 14. századból
(SZABÓ 1938 nyomán)

szokásnak a háttérben az állhat, hogy ezzel a mágikus cselekvéssel is meg akarták könnyíteni a testből elszálló lélek útját. A szokás tehát eredetileg minden bizonnyal pogány eredetű, amely szerves részévé vált a keresztény magyar feudális társadalom jogszokásainak is, hiszen birtokpercek, határviták alkalmával a tanúságtevők mezítláb, fedetlen fővel, övüket levéve vagy megoldott övvel, egy darab földet fejükre téve vagy fejük fölött kezükben tartva tették meg esküjüket. Hasonlóképpen kellett eljárni a kiengesztelési, személyes konfliktusokat kezáró ünnepélyes szertartásokon is, amelyeken a hatalmaskodásért elítéltnak mezítláb, fedetlen fővel, megoldott övvel kellett a sértettet megbékítenie. Hogy azután ezek a rítusok csak fomailag hasonlítottak-e a temetési szertartások övet leoldó és azt a mellkasra helyező szokásával, ma még nem dönthető el.

Az egyház által kereszténnyé átalakított és a nőtlen férfiaként és hajadon lányokként elhunytak számára szentesített temetkezési szokás lett a pártaöv sírbatétele. A legújabb kutatások azt is bizonyították, hogy a párta nem pogány, honfoglalás kori örökség, hanem szintén keresztény szimbólum. A közkunok felsőruhára varrt gótikus díszkorongjai között is voltak keresztény jelképek, pl a már említett karcagorgondaszemntmikósi 1. sírban talált IRIRI (Iesus Rex) feliratú préselt ezüstkörong. A sírokban talált pecsétgyűrűkön is több keresztény jelképet találunk: ilyenek pl. a 13. század második feléből származó kettőskereszt, illetve Agnus Dei vésetű, a 14. századból származó I (Iesus), D (Deus), M (Mária) monogrammos, valamint a kereszt szimbólum különféle változataival díszített pecsétgyűrűk.

Az övnek külön típusát képezik a kerek feliratos csatok. Köztük vannak olyanok, amelyek gótikus M betűvel, mely a Mária név jelképe és liliomokkal díszítettek, találhatók olyanok, melyeknek felirata HILF+MARIA+MER+T (Hilf Maria mir du, „/Te/ segíts rajtam Mária”), HILF+GOT+MARIA+EROTI (Hilf Got Maria beroth, „Se-

159. kép Övcsatok, köztük M monogrammos és Mária feliratú bronzcsat Kecskemét környékéről (SZABÓ 1938 nyomán)

gíts Isten, adj tanácsot Mária”), és még többféle, bizonytalan feloldású felirat, amelyeknek értelmezési kísérlete egyöntetűen keresztény tartalmú. Fogas Ottó, fiatal régész vette számba és elemezte ezeket a kizárólag női sírokból előkerült csatokat, s arra a következtetésre jutott, hogy a (jász)kun emlékanyaghoz köthetők, az ő számukra készítették azokat. A feliratos csatok készítési idejét a 14. század közepére, második felére, sírba kerülésük idejét a 14. század második felére, illetve a 14–15. század fordulójára tette. Azt is megállapította, hogy a csatok viselésének a szokása egy generáción belül lezajlott. A csatok elterjesztését a ferencesek térítő tevékenységéhez köthette.

Azonban a ferences térítő offenzíva idején már a kun szállásterületen léteztek egyházak, s működtek egyházmegyei lelkészek. Minderre IX. Bonifác pápa 1399. április 18-án kelt rendelete derít némi fényt. Ugyanis a ferencesek térítő tevékenységét a már korábban megalakult kun és jász egyházak lelkészei akadályozták azzal, hogy a plébániájuk illetékességéhez tartozó szállásokon a ferencesek által megtérítetteket csak úgy engedték végső nyughelyre a ferences templomokban vagy kriptákban elhelyezni, ha ennek fejében bizonyos pénzüsszeget nekik kifizettek. Sőt, ha a frissen megtértek a ferenceseknek templomaik ékesítésére egyházi ékszereket vagy öltönyöket ajándékoztak, a helyi lelkészek az ajándékoknak is a negyedrészt maguknak vagy templomaiknak követelték. A ferencesek és a korábban megalakult kun (és jász) plébániák papjai közötti viszályok kedvezőtlen hatást gyakoroltak a térítésre. Emiatt a pápa a kun (és jász) egyházak lelkészeinek követeléseit helytelenítette és megtiltotta.

A kunok keresztény hitre térítése hosszú, több évszázados folyamat volt, amely három, jól körülhatárolható térítési szakaszt foglalt magában. Az első szakasz, a térítés kezdete, a magyar királyság expanzív törekvéseivel volt kapcsolatban. A kunok térítését a Domonkos-rend tagjai végezték a Kárpát-medence határain kívül, főleg Moldvában, s e munka kapcsán hozták létre a rövid életű milkói kun püspökséget. A kereszténységre történő áttérés második szakasza a kunoknak a tatárjárás utáni visszatelepítésétől a 14. század közepéig, a ferences térítés megindulásáig tartott. Ekkor, az első szakaszhoz viszonyítva jelentősen más politikai helyzetben és igen lassú ütemben folyt a térítő munka, amelyben a domonkosok mellett más szerzetek és az egyházmegyei papok is közreműködtek. Ebben az időben számos, a tatárjáráskor megrongálódott templomot megújítottak, de legalább is a cimetériumot ismét temetőként használták a frissen térítettek. Önálló (jász)kun püspökséget nem szerveztek számukra, szállásterületükön a korábbi, a tatárjárás előtti egyházmegyei beosztás érvényesült, amint erre az ún. második kun törvény is utalt, a kunokat a kalocsai, váradi, egri, csanádi és váci püspökség hatáskörébe utalva. A térítés befejező szakasza, mely a 14. század közepétől a 15. század végéig tartott, a ferencesek tevékenységével volt összefüggésben. A ferencesek munkájának köszönhetően ebben az időben, azokon a szállásokon, amelyeken korábban nem volt templom, néhány kivételtől (pl. Homokszállás) eltekintve, felépültek Isten házai.

A kunok között a rendszeres egyházi élet megindulása után alig két emberöltővel már kezdett terjedni a reformáció. 1540 előtt Thuri Lukács Mezőtúron és vidékén, tehát a Nagykunságban terjesztette az új hitet, s néhány esztendő leforgása alatt az egész Nagykunság a reformáció hívévé vált. A kunok, akiket szívós küzdelem árán lehetett csak a római katolikus hitre téríteni, a katolikus egyház elleni harcuk szellemi alapját a reformációban találták meg. A reformáció térhódítása, a Nagykunságnak az ellenreformáció törekvéseivel szembeni ellenállása és az új hitben való megerősödése és megmaradása a kunoknak a korabeli Magyarország társadalmi rendszerébe való beilleszkedését azonban már legfeljebb csak motiválta, azon alapjaiban többé nem változtatott.

UTÓSZÓ HELYETT

1939. augusztus 16-án Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye székházában, Budapesten Jász-Kun Kongresszust tartottak. A protokolláris meghívottak részvételével megtartott rendezvényen, jeles tudósok, Györffy István, Fettich Nándor, Brandt József és Bartucz Lajos vállalták, hogy előadást tartanak, és ezzel, ahogyan a kongresszus levezető elnöke megfogalmazta: *„lehetővé tették, hogy az a jubileum, amelynek megünneplésére összejöttünk, ne maradjon meg bizonyos ünnepségek frázisos és szóvirágos keretei között, hanem belső tartalmából olyan értéket nyerjen, amely... méltó az évfordulóhoz”*.

„Bár nem volt programban, sem egyéni szándékomban, de mégis úgy érzem, hogy a Jász-Kun kongresszuson illik felszólalnom a magyar törvényhatóságok előtt, a magyar kormány és egyben talán az egész magyarság nevében is”, kezdte mondandóját a tudományos előadások elhangzását követően Gróf Teleki Pál miniszterelnök. Kijelentette: *„ősi szokások, ősi tudatok és ősi önérzet fennmaradásának ünnepét”* üljük, *„Ősi tudatoknak és olyan ősi szokásoknak, ősi lényeknek az ünnepét, melyek keletről jöttek és melyek a magyarságot keletiességében megerősítették.”* A tudós miniszterelnök úgy vélte, hogy a magyarság sokkal könnyebben elvesztette volna etnikai jellegét, sokkal könnyebben *„felszívódott”* volna, *„ha nem jött volna utánunk egy nép, amely nem az erdő és a puszta határmesgyéjén, hanem hosszú útján véges-végig a puszta közepén vándorolt és itt is a puszta közepén telepedett le. Egyetlen magyar király sem volt képes a kúnokat erről a területről eltelepíteni.”* Továbbá azt a gondolatot is kifejtette: *„Hogy mi azok vagyunk, akik vagyunk és azzá lettünk, akik vagyunk, az a tájjal, a puszta tájával való egybeforrásunknak az eredménye. Ez a táj az életmódot jelenti, de nemcsak a külső életmódot, hanem a gondolatvilágot, meglátást, belátást,*

lelkiséget is, amely a földdel összeforr, ezzel a földdel, amely olyan amilyen. Hogy magyarok tudtunk maradni, fenn tudtunk maradni és az átmeneti tájból nem az erdő világának népei közé olvadtunk bele és nem lettünk másokká, hanem olyanokká lettünk, amilyenek vagyunk, azt annak köszönhetjük, hogy pusztaságunkban megerősödünk. Ebben pedig igen nagy része van a kunok bevándorlásának is.” A kunok ismételten a sztyeppe kultúráját hozták magukkal Magyarországra, olyan készségeket, lelkievilágot, amelyben az állatok, az égitestek, az élet, főleg az evilági, de a túlvilági is, játszanak vezető szerepet. Segítettek abban, hogy mások kultúrájával megismerkedve, azt a magunk gondolkodása szerint tegyük magunkévá. „Tanulunk idegenektől, de nem leszük tőle másokká,” hangsúlyozta Teleki, aki szerint a Jász-Kun Kongresszus megszervezésének értelme: „Annak a gyökérnek a tiszta szeretete és ápolása, amely a magyar talajban, ebben az ősi pusztában magyar talajban és főleg annak közepén, a Nagyalföld szívében gyökerezik és amelynek fája vagyunk. A gyökérnek a fáját ápolni és őrizni kell. Féltő gonddal kell vigyázni arra, hogy mindig a gyökérből szívja azt az erőt, ami a fának további felvirágztatásához szükséges.”

Ehhez azonban fel kell tárunk és rendre tudatosítanunk kell mindazt, ami a gyökérből megmaradt. A 15. századra, a szabad kun tömegek földművessé válásukkal az átlagos köznépi kultúra hordozóivá váltak. Erre az időre korábbi személyes katonáskodási kötelezettségük is megszűnt. A kun nép társadalmi, gazdasági, kulturális integrálódása a 16. század elejére befejeződött. Azonban igazgatási autonómiájukat feudalizálódásuk nem zavarta meg, továbbra is széki szervezetben, a vármegyék kezei között éltek. Autonómiájukat az is erősítette, hogy a 16. század végén a kun székeket az egyetlen jász székekkel együtt kerületként vonták össze. A kunok integrálódása a magyar népi kultúrába azonban úgy történt, hogy közben ősi szokásaikból is megőriztek valamennyit, megőrizték ősi gondolkodásmódjukat és önérzetüket. Úgy lettek magyarrá, hogy közben megtartották kun etnikai tudatukat. Munkánkban szerény képességeink szerint a kun gyökök megmaradásához szerettünk volna hozzájárulni.

AJÁNLOTT IRODALOM SZAKEMBEREKNEK ÉS ÉRDEKLŐDŐKNEK

ALMÁSI T. 2000

A tizenharmadik század története. Magyar századok. Budapest.

ALMÁSY Gy. 1903

Vándorutam Ázsia szívébe. Budapest.

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985.

Amu-darja széles vize. Válogatás a török népek folklórából Mándoky Kongur István fordításában. Szerk.: Bartha Júlia. Karcag, 2002.

BAGI G. 1994

Adalékok a karcagi határ településeinek és birtokosainak történetéhez a tatárjárástól a török hódítás koráig. In: *A szülőföld szolgálatában. Tanulmányok a 60 éves Fazekas Mihály tiszteletére.* Szolnok. 75–93.

BAGI G. 2007

A Nagykunság a XIII–XVI. században. Karcag.

BANNER J. 1931

A bánkúti lovassír – Das Reitergrab von Bánkút. Dolgozatok (7) 187–199 (199–204).

BALASSA M. I. 1985

A parasztház évszázadai. Békéscsaba.

BÁLINT Cs. 1969

A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése – Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged, 1969–I) 107–114 (114).

BÁLINT Cs. 1971

A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban – Le rôle du chien dans les croyances religieuses chez les Hongrois du Xe–XIIe siècles. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged, 1971–I) 295–314 (314–315).

BALOGH L. 2001.

Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra? – When did Kuthen the cuman prince proceed to Hungary? *Acta Historica* (CXIII) 53–60 (61) Szeged.

BARTHA J. 1998

Keleti tanulmányok. Keleti örökségünk 5. Karcag.

BARTHOLD, W. 1945

Histoire des Turcs d'Asie Centrale. Paris.

BARTHOLD, W. 1968

Bartold, V. V.: Sočineniâ. V. Raboty po istorii filologii tûrkskih i mongol'skih narodov. Moszkva.

BARTUCZ L. 1923

Egy régi kúntelep embertani feltárása. (A Karcag-Ködszállási ásátások.) – Les premiers crânes et squelettes coumains authentiques. *Antropológiai Füzetek – Anthropologia Hungarica I.* 81–86, 97–99.

BASKI I. 2007

Csagírcsa. *Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006.* Karcag.

BENKŐ M. 1998

Nomád világ Belső-Ázsiában – Nomadic Life in Central Asia. Budapest.

BÉRES M. – KÜRTI B. – NAGY Á. – TROGMAYER O. – VÁLYI K. 1996

Szer monostora és kora. Régészeti kiállítás az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark központi épületében. Ópusztaszer.

BERTÉNYI I. 1987

Magyarország az Anjouk korában. Budapest.

BERTÉNYI I. 2000

A tizennegyedik század története. Magyar századok. Budapest.

BOLLA I. 1983

A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Budapest.

BONCZ Ö. 1887

A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt. *Archaeológiai Értesítő* (7) 193–207.

BOROSY A. 1962

A XI–XIV. századi magyar lovasságról. *Hadtörténelmi Közlemények* (9) 119–174.

BOTKA J. 2000

Kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai. Lakitelek.

BOULNOIS, L. 1972.

A selyemút. Budapest.

BRÉHIER, L. 1999

Bizánc tündöklése és hanyatlása. Budapest.

BRMBOLIČ M. 1996

The kuman Belt from the Area Tomasevac. *Starinar* (47) 273–277.

CZEGLÉDY K. 1949

A kunok eredetéről. *Magyar Nyelv* (45) 43–50.

CZEGLÉDY K. 1949

A karluk törzsek nevei. *Magyar Nyelv* (45) 164–168.

CZEGLÉDY K. 1969

Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest.

CSÁNKI D. 1890

Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest.

CSUKOVITS E. 2009

Az Anjouk birodalma 1301–1387. *Magyarország története* 5. Főszerk.; Romsics I. Budapest.

DÁM L. 1986

A lakóház táji változatainak és történeti fejlődésének problémái az Alföldön – Problems of living-country-house-versions and historical development of it in the Great Hungarian Plain – Die Probleme der landschaftlichen Abarten und der geschichtlichen Entwicklung des Wohnhauses auf der Tiefebene. *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Nagykőrös. 237–251 (252).

DASZKIEWICZ, J. R. – TRYJARSKI, E. 1982

Baby kanienne stepów nadczarnomorskich. Kolekcja z Askanii Nowej – Kamennye baby pričernomorskih stepiej. Kolekciâ iz Askanii-Nova. Wrocław.

DERCSÉNYI D. é.n.

Nagy Lajos kora. Budapest.

DIACONU, P. 1978.

Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. București.

DOBROLJUSKIJ, A. O. 1976

Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v epochu srednevekv'ja. Kijev.

DUJČEV, I. 1965

Die Miniaturen der Manasses-Chronik. Sofia.

ECKHARDT S. 1938

Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. *Magyar Nyelv* (XXXIV: 1–2) 242–244.

ECSEDY I. 1969

Nomád gazdaság – nomád társadalom. *Magyar Filozófiai Szemle* (XIII) 855–875.

Ének Igor hadáról. Fordította Képes Géza. Budapest, 1974.

ENGEL P. 1990

Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Szerk. Glatz F. Budapest.

ENGEL P. – KRISTÓ Gy. – KUBINYI A. 1998

Magyarország története 1301–1526. Budapest.

Erdély története három kötetben. Főszerk.: Köpeczi B. Szerk.: Makkai L., Mócsy A., Szász Z. Budapest, 1986.

ERDÉLYI I. – SUGÁR L. 1982

Ázsiai lovas nomádok. Régészeti expedíciók Mongóliában. Budapest.

ÉRI I. 1956

Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez – Zur Frage der Schnalle von Kigyópuszta. *Folia Archaeologica* (VIII) 137–151 (151).

FEHÉR G. 1940

A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Budapest.

FERENT I. 1981

A kunok és püspökségük. Ford. Domokos P. Budapest.

FEDOROV-DAVYDOV, G. A. 1966

Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pam'jatniki. Moszkva.

- FEDOROV-DAVYDOV, G. A. 1968
Kurgany, idoly, monety. Moszkva.
- FEDOROV-DAVYDOV, G. A. 1973.
Obščestvennyj stroj Zolotoj Ordj. Moszkva.
- FEHÉR G. 1940
A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Budapest.
- FEHÉR G. 1956
Tanulmányok a népvándorlaskori steppei népek viseletéről I. *Archaeológiai Értesítő* (83) 152–165.
- FENYVESI L. 1987
A Kiskunság a török időkben. In: *A Jászkunság kutatása 1985*, 215–301.
- FERENT, J. 1981
A kunok és püspökségük. Budapest.
- FINGERLING I. 1971
Gürtel des hohen und späten Mittelalters. Kunstwissenschaftliche Studien 46. München.
- FODOR I. 1970
A sírszobrok kérdéséhez – Sculptures funéraires. *Folia Archaeologica* (XXI) 113–125 (125–126).
- FODOR I. 1972
Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez – Further data to the Evaluation of the Bánkút grave.
Folia Archaeologica (XXIII) 223–240 (240).
- FODOR I. 1976
Az osztrogoszski lelet – Der spätnomadische Grabfund von Ostrogoshsk. *Cumania* (IV) 255–263 (261).
- FODOR I. 1985
Jerney János a déloroszországi kun sírszobrokról. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984*. Szeged. 31–48.
- FODOR I. 1987
Lehetek-e kun sírszobrok Magyarországon? In: *A Jászkunság kutatása 1985*, 3–10.
- FODOR I. 1989
Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez – Anmerkungen zur Entwicklungsgeschichte des ungarischen Wohnhauses im Mittelalter. *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. Szerk.: Balassa M. I. – Cseri M. – Viga Gy. Miskolc-Szentendre. 21–44 (45).
- FODOR I. 2006
A magyar gazdálkodás változásai a 10. században – Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert. In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Budapest – Békéscsaba. 13–32 (33).
- FODOR I. 2009
A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. In: *Kun-Kép. A magyarországi kunok hagyatéka*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza.

- FODOR I 2009
Őstörténet és honfoglalás. *Magyarország története* 1. Főszerk.: Romsics I. Budapest.
- FONT M. 1996
Magyarok a Kijevi évkönyvben. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11. Szeged.
- GERAS'KOVA, L. S. 1974
Poloveckaâ statuâ iz s. Černuhino. *Sovetskaâ Arheologiâ* (1974/3) 256–257.
- GOLDEN, P. B. 1992
An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden.
- GOLDEN, P. B. 1997
Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipčaq. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* (Wiesbaden) 1995–1997 (9) 99–122.
- GÖCKENJAN, H. 1972
Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelaltelichen Ungarn. Wiesbaden.
- GYÁRFÁS I. 1870
Régi kún székek pecségei. *Századok*. 309–314.
- GYÁRFÁS I. 1870–1885
A jász-kúnok története I–IV. Kecskemét – Szolnok – Budapest.
- GYÖRFFY Gy. 1958
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest. 2. bővített kiadás 1975, 3. kiadás 1986.
- GYÖRFFY Gy. 1963.
Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk.: Kovacsics J. Budapest. 45–53.
- GYÖRFFY Gy. 1964
Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. *Történelmi Szemle* (7) 1–25, 537–566.
- GYÖRFFY Gy. 1965
Napkelet felfedezése. Budapest.
- GYÖRFFY Gy. 1986
Julianus barát és Napkelet felfedezése. Budapest.
- GYÖRFFY Gy. 1990
A magyarság keleti elemei. Budapest.
- GYÖRFFY I. 1942
Magyar nép, magyar föld. Budapest.
- HAKAN, A.
Kun-kipszak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban – Cumanian-Kipchak items in the Moldavian Csángó dialect. *Magyar Nyelv*. 198–211 (211).

- HATHÁZI G. 1987
Adatok a Hantos-széki kunok településtörténetéhez. In: *A Jászkunság kutatása 1985.* 29–65. Kecskemét-Szolnok.
- HATHÁZI G. 1991
A perkáta kun szállásmető. (Előzetes beszámoló az 1986–88. évi feltárásokról). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (Szeged 1984–85/2) 651–674.
- HATHÁZI G. 1994
Megjegyzések a kun településhálózat megszilárdulásának kérdéséhez. /*Anmerkungen zur Frage der Verfestigung des kumanischen Siedlungsnetzes.* In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. Band 25. Eisenstadt, 1996. 27–40.
- HATHÁZI G. 2000
Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: Kiskunhalas története I. tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig. Kiskunhalas. 169–302.
- HATHÁZI G. 2005
Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén – Gräber, Schätze, Rätsel. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der Nähe von Kiskunhalas – Graves, treasures, mysteries. Famous medieval archaeological finds around Kiskunhalas. Kiskunhalas.
- HATHÁZI G. 2006
A kun és jász székközpontok kérdéséhez – Zur Frage der Amtsitze der kumanischen und jazygischen Stühle. *Studia Caroliensia* (2006/3–4) 111–145 (145–146)
- HODINKA A. 1916
Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” (Polnoe Sobranie Russkih Letopisej) köteteiből a M. Tud. Akadémia történeti bizottságának megbízásából fordította. Budapest.
- HORVÁTH F. 1975
Szer plébániatemploma és a település középkori története – Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (Szeged 1974–75/1) 343–374 (374).
- HORVÁTH F. 1978
Csengele középkori temploma – Die mittelalterliche Kirche in Csengele. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (Szeged 1976–77/1) 91–125 (125–126).
- HORVÁTH F. 1979
A csengelei Szent György. *Élet és Tudomány* (XXXIV/25, 1979. VI. 22.) 799.
- HORVÁTH F. 1987
Régészeti adatok a kunok dél-alföldi történetéhez. In: *A Jászkunság kutatása 1985.* 66–74.
- HORVÁTH F. 2002
Új régészeti szempontok a kunok korai letelepedéséhez a Duna-Tisza közén. In: *A Jászkunság kutatása 2000.* Jászberény-Kiskunfélegyháza. 21–34.
- HORVÁTH F. 2001
A csengelei kunok ura és népe. Budapest.

HORVÁTH F. 2003

Újabb kun vezéri sírleletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa-Kuklis-tanya – Die Funde eines neuen kumanischen Führergrabes in Kleinkumanien: Kiskunmajsa-Kuklis-Gehöft. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Studia Archaeologica IX.)* 369–386 (381).

IFJ. HORVÁTH J. 1970

Török pöolitikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében – Spuren von politischen Institutionen Türkischen Charachters im ungarischen mittelalterlichen Staatsleben. *Ethnographia* (LXXXI) 265–274 (274–275).

HUSZKA J. 1885

A Szent László legenda székelyföldi falképeken. *Archaeológiai Értesítő* (5) 211–220.

IVANOV, V. A. – KRIGER, V. A. 1988

Kurgany kypčakskogo vremeni na Južnom urale (XII–XIV vv). Moszkva.

JAKUBOVICH E. 1924.

Kun Erzsénet nőtestvére. *Turul* 1922–23. (37) 14–27.

JERNEY J. 1851

Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845 I–II. Pest.

KALMÁR J. 1964

A buzogány. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* (4–5) 1961. Nyíregyháza. 31–46.

KALMÁR J. 1971

Régi magyar fegyverek. Budapest.

KAPOSVÁRI Gy. 1987.

Adatok Györffy István régészeti tevékenységéhez. In: *Györffy István az Alföld kutatója és életművének irodalma*. Szerk.: Bellon T, Szabó L. *Nagykunsági Füzetek* 6. Karcag-Szolnok. 105–113.

KASSAI M. K. – TAKÁCS I. 1985

Miből éltek a kunok? Élet és Tudomány (27, 1985. VII. 5.) 853–854.

KÁZMÉR M. 1970.

A „falu” a magyar helynevekben (XIII–XIX. század). Budapest.

KELLER L. 2000

Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár (Szeged) Budapest. 138–147.

Képes Krónika. Fordította Bellus I, a kísérőtanulmányokat Dercsényi D, Kristó Gy, Csapodiné Gárdonyi K, a jegyzeteket Kristó Gy írta. Budapest, 1986.

KIRPIČNIKOV, A. N. 1971.

Drevnerusskoe oružie III. Dospeh, kompleks boevyh sredstv IX–XIII vv. Arheologija SSSR. Leningrád.

KMOSKÓ M. 1997

Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.

KMOSKÓ M. 2000

Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.

- KOLBA J. H. 1963.
Epigráfiai adatok a kígyópusztai öv kormeghatározásához. *Folia Archaeologica* (15) 77–85.
- KÓSA L. – FILEP A. 1975
A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest.
- KOSSÁNYI B. 1924
Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Századok* (57–58) 519–537.
- KOSZTA L. 2009
Válság és megerősödés 1038–1196. *Magyarország története* 3. Főszerk.: Romsics I. Budapest.
- KOVÁCS É. 1973.
Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon. *Ars Hungarica* (1) 67–96.
- KOVÁCS É. 1974
Árpád-kori ötvösség. Budapest.
- KOVÁCS L. 1971
A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* (22) 165–181.
- KOVÁCS L. 1986
Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986. 216–256.
- KÖHALMI K. U. 1972
A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest.
- KŐHEGYI M. 1972
XIV. századi ezüstkincs Kelebiáról. *Cumania* (1) Kecskemét. 205–213.
- KŐHEGYI M. 1974
Szabó Kálmán emlékezete (1886–1963) *Cumania* (2) Kecskemét. 427–465.
- KRAVEC, V. V. – BEREZUCKIJ, V. D. – BOJKOV, A. A. 2000
Pogrebeniâ kočevoj znati zolotoordynskogo vremeni v kurgannoj gruppe „Visokaâ gora” na juge Voronezskej oblasti. *Donskaâ Arheologijâ* (3–4) 114–127.
- KRING M. 1932
Kun és jász társadalomelemek a középkorban. *Századok* (66) 35–63, 169–188.
- KRISTÓ Gy. 1981.
Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Historica* (LXXI). Szeged. 21–28.
- KRISTÓ Gy. 1986.
Az Árpád-kor háborúi. Budapest.
- KRISTÓ GY. 1987
Az Anjou-kor háborúi. Budapest.
- KRISTÓ Gy. 1996
Magyarország története 895–1301. Budapest.
- KRISTÓ Gy. 2003
Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szukits Könyvkiadó.
- KRISTÓ Gy. 2003
Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest.

- KRISTÓ Gy. – MAKK F. 1988
Az Árpád-házi uralkodók. Budapest.
- KRISTÓ Gy. – MAKK F. – MAROSI E. 1981.
III. Béla emlékezete. Budapest.
- KUBINYI A. 1982
I. Lajos király és kora. In: *Művészet I. Lajos korában 1342–1382.* Székesfehérvár. 15–36.
- KUDRÁKOV, K. V. 1948.
Poloveckaâ step'. Moszkva.
- KUMEKOV, B. JE. 1993.
Ob etnonimii kypčakskoj konfederacii zapadnogo Dešt-i-Kypčaka XII – načala XIII veka.
Izvestiâ AN Republiki Kazahstan. Ser. Obščestvennyh nauk, N. 1. 58–70.
- A kunok 700 éves betelepedésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus. Budapest, 1939.
- KUUN G. 1885
A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII:XI.
Budapest.
- KUUN G. 1981
Codex Cumanicus. Ed. By – With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti.
Budapest Oriental reprints. Series B1. Budapest.
- Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Szerk. Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009.
- Kun László emlékezete.* A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szeged.
- A kunok 700 éves betelepedésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus. Budapest, 1939.
- KUSTERNIG, A. 1979
Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen am 26. August 1278. Jahrbuch d. Vereins für Landeskunde 1978–1979 (44–45) 226–311.
- LÁSZLÓ Gy. 1940
Adatok a kunok tegezéséről. *Néprajzi Értesítő* (32) 51–59.
- LÁSZLÓ Gy. 1943
A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *Archaeologica Hungarica* (27)
- LÁSZLÓ Gy. 1944
A honfoglaló magyar nép élete. Budapest.
- LIGETI L. 1927
A kitaj nép és nyelv. *Magyar Nyelv* (23) 293–310).
- LIGETI L. 1962
A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti Lajos, a verseket fordította Képes Géza. Budapest.

- LIGETI L. 1977–1979
A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I–II. Budapest *Oriental Reprints. Series A1, A2*. Budapest.
- LIGETI L. 1986
A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- LOVAG Zs. 1974
A magyar viselet a XI–XIII. században. *Ars Hungarica* (2) 381–408.
- LŐRINCZ L. 1972
Dzsingisz kán. Budapest.
- LÜKŐ G. 1935
Havaselve és Moldva népei a X–XII. századokban. *Ethnographia* (46) 90–105.
Magyar Anjou Legendárium. Budapest, 1973.
- MAKKAI L. 1936
A milkói (kún) püspökség és népei. Debrecen.
- MAKKAI L. – MEZEY L. 1960
Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Budapest.
- MÁLYUSZ E. 1971.
Az V. István kori gesta. Budapest.
- MÁLYUSZ E. 1984
Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest.
- MÁLYUSZ E. 2002
A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Budapest.
- MÁNDOKY KONGUR I. 1975
A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás tanulmányok az orientalisztika köréből*. Budapest. 143–152.
- MÁNDOKY KONGUR I. 1993.
A kun nyelv magyarországi emlékei. Keleti Örökségünk 1. Karcag
- MAROSI E. 1995
Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Budapest.
- MÉRI I. 1948
A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X–XVI. század). Budapest.
- MÉRI I. 1954
Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. – Otčet o raskopkah v Tisalek-Razompusta i Turkeve-Moric II. *Archaeológiai Értesítő*, 138–152 (152–154), XXVII–XXXIX. t
- MOGYORÓSSY J. 1870
1859-dik évi békésmegyei pusztaszentbenedeki lelet. *Archaeológiai Értesítő*. 280–282.
- MÓRA F. 1906
Ásatás a szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. *Archaeológiai Értesítő* (26) 18–27.

- MORAVCSIK Gy. 1958
Byzantinoturcica I–II. Berlin.
- MORAVCSIK Gy. 1984
Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai – Fontes byzantini historiai hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Árpád descendendum. Budapest.
- MORAVCSIK Gy. 2003
Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Olajos T. bevezető tanulmányával. Budapest.
- MORAVCSIK Gy. 2003
Bizánc és a magyarság. Makk F. bevezető tanulmányával. Budapest.
- NAGRODZKA–MAJCHRZYK, T. 1985
Czarni Kłobucy. Warszawa.
- NAGY G. 1893
A régi kunok temetkezése. *Archaeológiai Értesítő* (13) 105–117.
- NÉMETH GY. 1942
A kunok neve és eredete. *Századok* (76) 166–178.
- NÉMETH GY. 1953.
Kun László király nyögérei. *Magyar Nyelv* (49) 304–318.
- NÉMETH Gy. 1958
Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. *MTA I. Oszt. Közl.* (12) 233–259.
- NÉMETH GY. 1991
A honfoglaló magyarság kialakulása. 2. kiadás. Közzéteszi: Berta Á. Budapest.
Népi Építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk. Cseri M. – Tárno-ki J. Szentendre-Szolnok, 2001.
- NIEDERHAUSER E. 1959
Bulgária története. Budapest.
- OBERSCHALL M., BÁRÁNYNÉ 1942
A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek. *Művelődéstörténeti Füzetek* 1. Budapest.
- OSTROGORSKY, G. 1963
Geschichte des byzantinischen Staates. (Handbuch der Altertumswissenschaft 12. Byzantinisches Handbuch I. 2.) München.
- OSTROGORSKY, G. 2003
A bizánci állam története. Budapest.
- OTROŠČENKO, V. – RASSAMAKIN, Ū. Â. 1986
Polovec’kij kompleks Čingul’skogo kurganu. *Arheologija* (Kiiv, 53) 14–36.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1969
A csólyosi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* (XX) 107–134.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1969

A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. – Die Kriegsgeschichtlichen Beziehungen des kumanischen Grabfundes von Csólyos. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (Szeged 1969/1) 115–121 (121).

PÁLÓCZI HORVÁTH A 1972

A Felsőszentkirályi kun sírlelet – Le mobilier funéraire de Felsőszentkirály. *Cumania* (Kecskemét, I.) 177202 (203–204).

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1973

A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete – The Present State of Archeological research Concerning the Cumans in Hungary. *Folia Archaeologica* (25) 241–248 (249–250).

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1974

A kunok megtelepedése Magyarországon – L'établissement des Comans en Hongrie. *Archaeológiai Értesítő* (101) 244–259 (258–259).

PÁLÓCZI HORVÁTH A 1975

III. bericht über die Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentkirály. *Folia Archaeologica* (XXVI) 183–190.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976

A Lászlófálván 1969–74. évben végzett régészeti ásatások eredményei – Rezul'taty raskopok, provedennyh v Laslofalve v 1969–1974 godah. *Cumania* (Kecskemét, IV.) 275–306 (307–309).

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1980

Le costume coman au moyen âge. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (32) 403–427.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1982

Régészeti adatok a kunok viseletéhez – Archäologische Angaben zur Tracht der Kumanen. *Archaeológiai Értesítő* (109) 89–105 (106–107).

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1986

Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. In: *Falvak mezővárosok az Alföldön*. Nagykőrös. 215–236.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1987

Középkori településtörténeti kutatások a Nagykunságban. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. 11–28.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1989

Besenyők, kunok, jászok. Budapest.

PÁLÓCZI HORVÁTH A 1989

A balota pusztai középkori sírlelet – Der mittelalterliche Grabfund aus Balota puszta. *Cumania* (Kecskemét, 11) 95–145 (146–148).

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1989.

Steppe traditions and cultural assimilation of a nomadic people: the Cumanians in Hungary in the 13th–14th century. In: *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. Ed. By. S. Shennan. London. 291–302.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1992

Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig – The History of Túrkeve from the Hungarian Conquest up to the end of the Turkish period. *Túrkeve földje és népe*. Túrkeve. 49–110 (111–112).

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1994

Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Keleti Örökségünk 2. Karcag.

PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002

Falupusztásodás a Nagykunságban – Village desertion in Great Cumania (Nagykunság, Eastern Hungary). In: A Jászkunság kutatása 2000. Jászberény–Kiskunfélegyháza. 47–53 (54).

PARÁDI N. 1975

Pénzekkel kezelt XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza–Pusztapótharaszti kincslelet. *Folia Archaeologica* (26) 119–161.

PAULER Gy. 1899

A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Budapest. Reprint 1984.

PLETNEVA, S. A. 1958

Pečenegi, torki i polovcy v ũžnorusskih stepäh. *Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR* (62) Moszkva–Leningrad. 151–226.

PLETNEVA, S. A. 1963

Kočevničeskij mogil'nik bliz Sarkela Beloj Veži. Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii III. *Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR* (109). Moszkva–Leningrad. 216–259.

PLETNEVA, S. A. 1967

Ot kočevij k gorodam. *Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR* (142). Moszkva.

PLETNEVA, S. A. 1973

Drevnosti černyh klobukov. Arheologija SSSR svod arheologičeskikh istočnikov E1–19. Moszkva.

PLETNEVA, S. A. 1974

Poloveckie kamennye izvaâniâ. Arheologija SSSR svod Arheologičeskikh istočnikov. Moszkva.

PLETNEVA, S. A. 1975

Drevnerusskie knâžestva X–XIII vv. Moszkva.

PLETNEVA, S. A. 1981.

Pečenegi, torki i polovcy. In: *Arheologija SSSR. Stepi Evrazii v epohu srednevekov'â*. Moszkva. 213–222.

PLETNEVA, S. A. 1982

Kočevniki srednevekov'â. Moszkva.

PLETNEVA, S. A. 1990

Polovcy. Moszkva.

POLGÁR SZ. 1999

Kötöny kun fejedelem. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. Szeged. 91–102.

- Povest' Vremennyh let. I. Tekst i perevod.* Podgotovka tkesta D. S. Lihačeva i B. A. Romanova.
II. *Priloženîâ. Stat'î i komentary* D.S. Lihačeva. Moskva-Leningrad, 1950.
- PRITSAK, O. 1982
The Polovcians and Rus'. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II (Wiesbaden) 321–380.
- RADOCSAI D. 1954.
A középkori Magyarország falképei. Budapest.
- RASEV, R. 1983
K'sni nomadi v pliskovskoto pole. *Preslav Sbornik* (3) 242–252.
- RASOVSKIJ, D. A. 1935
Polovcy. I. Proishozhdenie Polovcev. *Seminarium Kondakovianum* (7) 245–262.
- RÁSONYI NAGY L. 1956
Köncsőg és Kötöny. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk.: Bárczi G., Benkő L. Budapest. 435–440.
- RÁSONYI L 1957
Les noms toponimiques comans du Kiskunság. *Acta Linguistica Hungaricae* (20) 135–149.
- RÁSONYI L. 1967
Les anthroponymes comans de Hongrie. *Acta Orientalia ASH* (20) 135–149.
- RÁSONYI L 1981
Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. Budapest.
- RASOVSKIJ, D. A. 1933
Pečenegi, torki i berendei na Rusi v Ugrii. *Seminarium Kondakovianum* (6) 1–66.
- RASOVSKIJ, D. A. 1935
Les Comans at Byzance. *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare* (IX). Sofia. 346–354.
- RASOVSKIJ, D. A. 1935
Polovcy. I. Proishozhdenie Polovcev. *Seminarium Kondakovianum* (7) 245–262.
- RASOVSKIJ, D. A. 1936
Polovcy. II. Rasselenie Polovcev. *Seminarium Kondakovianum* (8) 161–182.
- RASOVSKIJ, D. A. 1937
Polovcy. III. Predely „Polâ Poloveckogo” I. *Seminarium Kondakovianum* (9) 71–85.
- RASOVSKIJ, D. A. 1938.
Polovcy. III. predely „Polâ Poloveckogo” II. *Seminarium Kondakovianum* (109) 155–178.
- RASOVSKIJ, D. A. 1940.
Polovcy. IV. Voennaâ istoriâ Polovcev. *Seminarium Kondakovianum* (11) 95–128.
- REIZNER J. 1899–1900
Szeged története I–IV. Szeged.
- ROLLE, R. – MÜLLER-WILLE, M. – SHIETZEL, K. 1991
Gold der Steppe, Archäologie der Ukraine. Archäologisches Landesmuseum, Schleiswig.
- RÓNA-TAS A. 1983
A nomád életforma geneziséhez. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Budapest. 51–65.

- RÓNA-TAS A. 1995
A magyarság korai története. Magyar Östörténeti Könyvtár 9, Szeged.
- RÓNA-TAS A. 1999
Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. Budapest.
- RUTTKAY, A. 1976.
Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slovenská Archeológia (24/2) 245–395.
- SELMECZI L. 1973
Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (1973) 105–113.
- SELMECZI L. 1974
Angaben und Gesichtspunkte zur Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged, 1971–2) 187–194.
- SELMECZI L. 1976
The Settlement Structure of the Cumanian Settlers in the Nagykunság. Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest. 255–262.
- SELMECZI L. 1988
A kunok nomadizmusának kérdéséhez – Zum Problem des Kumanen-Nomadismus. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. Miskolc. 177–187 (187–188).
- SELMECZI L. 1990
A magyarországi „jászkunok” és a tételes vallások. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (VII). Szolnok. 207–212.
- SELMECZI L. 1992
Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Folklor és Etnográfia 64. Debrecen.
- SELMECZI L. 1992
A négyszállási I. számú jász temető – Der Friedhof Nr. I. der Jassen von Négyszállás. BTM Műhely 4. Budapest.
- SELMECZI L. 1993
Francia ötvösmester terméke Orgondaszentmiklósról a XIII. századból. Új Néplap Szolnok 1993. december 17.
- SELMECZI L. 1994
Újabb szempont I. Lajos 1349. november 5-én Gyulafehérváron kelt oklevele értelmezéséhez. In: A szülőföld szolgálatában. Tanulmányok a 60 éves Fazekas Mihály tiszteletére. Szolnok. 63–73.
- SELMECZI L. 2006
A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető első sírjának lehetséges értelmezése – Eine mögliche Interpretation des ersten Grabes im Friedhof des Kumanenquartiers von Karcag-Orgondaszentmiklós. Communicationes Archaeologicae Hungariae. 253–273 (273–274).

- SELMECZI L. 2006
„...Istentül adattál édes szűz koronám”. Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében – Facts and Figures on the History of párta (a coronet worn by maidens as a mark of their unmarried status) in the Carpathian Basin. *Ethnographia* (117) 2006/1. 17–64 (64)
- SELMECZI L. 2007
A pártaöv. *Redemptio* (Jászberény XIV/1) 2–4.
- SENGA, T. 1997
Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik Tanulmányok. Studia Antiqua* (Budapest XLI/1–2) 175–193.
- SISA B 2000
Karcag város építészeti emlékei – Architectural heritage of Karcag. Karcag.
- SOLCANU I. I. 2004
Romanian art and society (14th–18th Century). București.
- SPINEI, V. 1982
Moldova în secolele XI–XIV. București.
- SPINEI, V. 1985
Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Romani și turanici. Iași.
- SPINEI, V. 1996
Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos – Les dernières vagues migratrices au nord de la Mer Noire et du Bas-Danube. Iași.
- SPINEI, V. 2003
The Great Migrations in the East and South East of Europe from the ninth to the thirteenth Century. Cluj-Napoca.
- Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Szerk.: Szentpétery E. Budapest, 1937–1938.
- ŠVECOV, M. L. 1979
Poloveckie svätilišča. *Sovjetskaâ Arheologiâ* (1979/1) 199–209.
- ŠVECOV, M. L. 1980
Kotly iz pogrebenij srednjevokovyh kočevnikov. *Sovjetskaâ Arheologiâ* (1980/2) 192–202.
- ŚWIEȚOSŁAWSKI, W. 1996
Uzbrojenie koczowników wielkiego stepu w czasach ekspansji mongołów (XII–XIV w.). Łódź.
- SZABÓ K. 1886
Kun László 1272–1290. Budapest.
- SZABÓ K. 1934
A pártaöv. Kecskemét.
- SZABÓ K. 1938
Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Kultgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene). Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest

- SZÉKELY GY. V. 1999
A kelebiai ezüstkincs sisakdíszes lemeze és heraldikus vonatkozásai. In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998. Baja.
- SZÉKELY GY. V. 2002
 Kun eredetű táúrgyak és kulturális emlékek Nyárlőrinc középkori temetőjében – Objects of Cumanian origin and cultural elements in the medieval cemetery of Nyárlőrinc. *A Jászkunság kutatása 2000.* Jászberény-Kecskemét. 35–44 (45).
- SZŰCS J. 1993
Az utolsó Árpádok. História Könyvtár Monográfiák 1. Budapest.
- A tatárjárás emlékezete.* A kötet anyagát Katona Tamás válogatta és szerkesztette. A bevezető tanulmányt Györffy György írta. Budapest, 1981.
- TARDY L. 1975
 Hunyadi János kapcsolata a Krim félszigeti városokkal és ennek előzményei. *Keletkutatás* 1974. Budapest.
- TARDY L. 1980
A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XIV. században. Budapest.
- TEKE Zs. 1979
Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Budapest.
- TENTIUC, I. 1996.
Populația din Moldova Centrala în secolele XI–XIII. Iași.
- TEODOR, D. Gh. 1961
 Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești–Iași. *Arheologia Moldovei* (1) 245–269.
- The dawn of art. Palaeolithic, neolithic bronze age and iron age remains found in the territory of the Soviet Union the Hermitage Collection.* Leningrád, 1974.
- TOLOČKO, P. P. 1999
Kočevye narody stepi i kievskaa Rus'. Kijev.
- C. TÓTH N. 2009.
 Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387–1437. *Magyarország története* 6. Főszerk.: Romsics I. Budapest.
- TÓTH Z. 1933
 A kigyópusztai csatt jelentősége. *Turul* (47) 11–18.
- TÓTH Z. 1943
 La boucle de Kigyópuszta. *Archaeológiai Értesítő* (71) 174–184.
- TORMA J. 1999
Bérem belő, Íkem ígő... – Mándoky Kongur István emlékére – Keleti Örökségünk 6. Karcag.
- TROGMAYER O. 1995
 Egy francia a középkori Szeren. In: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szegedi Középkorász Műhely. 487–489.

- TROGMAYER O. 1998
„...messzelátó hegy gyanánt szolgált...” Szer monostor templomának építéstörténete – „...es
diente als ein Ausblickshöhe...” Die Baugeschichte der Kirche des Klosters von Szer. Szeged.
- TROGMAYER O. 2000
Fecerunt magnum aldumas. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged. 487–489.
- TROGMAYER O. 2001?
Villemont úr rejtélyes övei. Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza, XLIII) 259–262.
- TROGMAYER O. – ZOMBORY I. 1980
Szer monostorától Ópusztaszerig. Budapest.
- VARGA S. 2005
Középkori csontveretes övek a Kárpát-medencében – Mittelalterliche Gürtel mit
Knochenbeschlag im Karpatenbecken. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Studia
Archaeologica 11)* 277–304 (294).
- VARJÚ E. é.n.
A magyar viselet a középkorban. In: *Magyar Művelődéstörténet*. I. Budapest. 327–354.
- VÁSÁRY I. 1986
Az Arany Horda. Budapest.
- VÁSÁRY I. 1991
A régi Belső-Ázsia története. Magyar Őstörténeti Könyvtár (7). Szeged.
- VÁSÁRY I. 2001
Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár. In: *A kárpát medence és a steppe*.
Magyar Őstörténeti Könyvtár (14). Szeged. 186–195.
- VÉKONY G. 1999
Dákok, rómaiak, románok. Budapest.
- VESZPRÉMI L., WEHLI T., HAPÁK J. 2009
A Képes krónika könyve. Budapest
- ZICHY I. 1934
A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból. In: *Petrovics Elek Emlékkönyv*.
Budapest. 59–69.
- ZOLNAY L. 1965
István ifjabb király számadása 1264-ből. Budapest Régiségei (21) 79–114.
*Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőfö-
ldön*. Gyulai katalógusok 2. Szerk. Havassy P. Gyula, 1996.
- ZSÁMBÉKY M. 1983
14–15. századi magyarországi kincsleletek. *Magyar Művészettörténeti Értesítő* (1983/3) 105–128.
- ZSOLDOS A. 2009
Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században. *Magyarország története* 4. Főszerk: Romsics
I. Budapest.

